

श्री हरिनाम-ग्रन्थमालाया द्वितीयं पुष्पम्

श्रीगङ्गेशोपाध्याय-प्रणीत-तत्त्वचिन्तामणौ

सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम्

श्रीमदुदासीनपरमहंस-परिभाषकाचार्यवर्यम्वामिश्रीजयरामदासभगवत्पाद-
शिष्य सिन्धुमहानदमध्यमतिष्ठिवश्रोसाधुवेलातीर्थसिंहासनासने-
पदशक्त्यप्रमाणपारावारोखस्वामिभ्रीहरिनामदासोदासीन-
कृतचन्द्रकला-कलाविलास-टीकाद्वयोपबृंहित महा-
महोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्य-विरचित-
मादाधरीसनार्यकृत-भीरुनाथ-
शिरोमणि-प्रणीत-दीपिति-
संवलितम् ।

तदिदम्

काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयोपन्यायप्रधानाध्यापकैर्विंशविभुतनैयायिकैः
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पण्डितप्रवरैः श्रीयुक्तवामाचरणभट्टाचार्य-
स्तर्कतीर्थतर्कालङ्कारैरन्यायाचार्यैः संशोधितम् ।

प्रथमावृत्तिः

१०००

}

विजया दशमी

सम्बत् २०१०

}

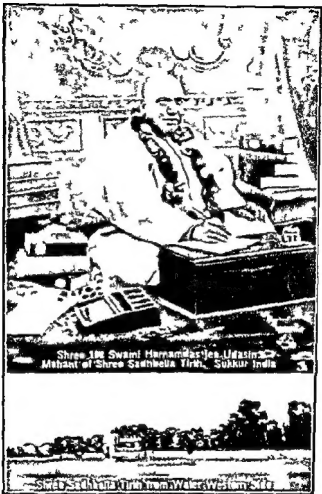
मूल्यम् ६)

प्रकाशक :—

श्री साधुबेला आश्रम

२५९ भदौनी, बनारस-१

[अस्व ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वावतीहृताः]

पद-वाक्य-प्रमाण पारावारीय उदासीनवर्य
श्री १०८ स्वामी हरिनामदासजी महाराज

प्रकाशक :—

श्री साधुबेला आश्रम

२५९ मदैनी, बनारस-१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽपिकाराः]

प्रकाशकीयं यत्किञ्चित्

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।

दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वरा ॥

समुदीरणीयमिदमासीन्मदीयगुरुचरणानां गगनाङ्गणविप्रकीर्णकीर्त्तिनिकराणां
ककशतकर्कशकुण्ठितवादिवातकरटिघटानामनवद्यद्वद्यविद्याप्रद्योतविद्योतितादूष्यवैदु-
ष्याणां भीमतरमहंसपरिनाजकाचार्याणां श्री १०८ स्वामिहरिनामदास-
महाशयानामुदासीनमहात्मप्रवराणां तथापि तदीयचरणारविन्दमकरन्दविन्दुसन्दो-
होदितप्रहाप्रकाशलेखासादितप्रागल्भ्या यय भारमिममुद्बोदुमुत्तहामहे । “न प्राञ्च
मेदमवधूर्यं वियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः । नो चेदनित्यमिद-
मोदशमेव विश्वं, तस्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकारः” इत्यादिदुस्वरतर्कशतकोटि-
कठोरप्रहारविदीर्णनास्तिकशिलोच्चयचयैः भीमद्भिददयनाचार्यैर्वेदान्तानां महीयान्
महिमा समुपवृद्धितो येयुः, अद्वयम्, अप्राणम्, अलक्ष्यम्, अचिन्त्यम्, अव्य-
पदेश्य, स्वयंप्रकाशं, सच्चिदानन्दस्वरूपम्, एकम्, अखण्डम्, अद्वितीयं, सर्व-
प्रकाशक, स्वयसिद्ध, कूटस्थनित्य, महाज्योतिः कार्यकारणातीत नित्य प्रचाकाशीति,
तस्यापि सर्वसाक्षिणः सर्वाधिष्ठानस्य चरमपरमतत्त्वस्य सर्वलोकैकमहेश्वरस्य सर्वा-
नुमपैकवेद्यस्याप्युपरिनास्तिकापातितकुतर्ककलङ्कमलप्रक्षालनपरिणद्धपरिकराणां परि-
ष्कारप्रकारप्रकारप्रकटकान्तारैकपथिकानां नैयायिककण्ठीरवाणां हेत्वाभासतटान्छ
टापटलस्य विस्फूर्जमानस्यानवरत विस्फुरतः सचयप्रपञ्चचणस्य, नव्यन्यायौदण्डा
खण्डराशिदत्वप्रकाण्डताण्ड्यमण्डितै भीमद्वराधरमहाचार्यैर्विश्रवितस्य सामान्यनि-
रुक्तिमहाग्रन्थस्य काष्ठागतप्रतिभाप्रभावनिकषोपलस्य व्याख्यायुगली ग्रन्थग्रन्थीन्
विमिन्दानां राज्ञाभयनचटानत्पाटोपैकनौशला तैरेव मदीयगुरुचरणैः सिन्धुसकलर-
ध्रीसाधुवेलातीर्थे कुर्षाणैः चिरात्पूर्वं निर्माणकर्मतामानीता मया सौभाग्यवशतः
साम्प्रतं प्रकाश्यते ।

यद्यपि नैयायिकधुरन्धरैः काशी हिन्दु-विश्वविद्यालयः संस्कृतमहाविद्यालय-
न्यायप्रधानाभ्यापकैः पण्डितप्रवरश्रीवामाचरणमहाचार्यैः सशोधितमिति, तेभ्यो
भूयो भूय साधुवादाः सप्रदीयन्ते ।

पुनश्च स्वामिप्रवराणां गुरुचरणानां हस्तलिखिता सत्यतिपद्मगादापयाः चन्द्र-
कला तस्याश्च कलाविलासनामिका दीका मदन्तिके सस्थापिता वर्तते । आशास्यते
तावद् विश्वनाथरूपया शीघ्रमेव मुद्रापयिष्यते मयेति निवेदयति—

भाषकः

स्वामिगणेशदासः

श्रीसाधुवेलाग्रमाधोश

श्रीनमः परमदेवतायै

भूमिका

अद्यापि तावदपगतदृष्टे भारतवर्षे निरन्तरमनादरणीयसंस्कृतशास्त्रे विशेषतो न्यायशास्त्रे नवीनन्यायशास्त्रे वा विगतथद्धानामाधुनिकलोकनामन्तिके सुप्रकाशीकृतं नव्यन्यायसामान्यनिरुक्तिग्रन्थस्य महामहोपाध्यायपण्डितप्रवरश्रीमद्गदाधरमहाचार्यो-
क्ताभिनवव्याख्यायाः सविस्तरं चन्द्रकलाकलाविलासनामकं टीकाद्वयं सर्वसाधारणग्रन्थमतिस्मरलं स्वामिप्रवराबुल्लनगुणयणभूषणहरिनामदासविरचितं-
विलोकयता मया सानन्दं सर्वथा यक्तुं शक्यते—

धन्यैव सा विपुलभारतवर्षभूमि,
यत्र प्रभूतयशसां महतां जनिभ्योः
यत्रैव सर्वविदितामरकीर्तयस्ते
संलेभिरे स्वजननं हरिनामदासाः ।

इति तत्र लभमानजन्मानो ययमवरयमेव धन्या इत्यपि यक्तुं शक्यते ।
तस्मादस्माकं भाग्यवशादनन्तदुर्गतिं सहमानाऽपि सेयं भारतभूमिस्थुनाऽपि
स्वपुरातनरत्नीभूतमर्यादां न जहातीति तां सादरं समस्तिकञ्च प्रणम्य पुनः
पुनस्तावदेवं गोपते, विजयतां विजयतामस्माकं भारतवर्ष इति ॥

एतेषां महात्मनां स्वामिप्रवराणां परिचयस्त्वग्रे प्रदास्यते । साम्प्रतं नव्यन्या-
यशास्त्रस्याप्यनप्रयोजननिदानप्रतिपादनावसर इदमपि किञ्चिद्वक्तव्यं नाप्रसक्तं
मन्यते—ये न्यायामृतरसास्वादविधुरान्तराः किञ्चिदामातशास्त्रान्तरगन्धाः केवल-
मांग्लोरासनावलक्षणेन नवनोतिनवनोतमपि निस्सारं वर्तमानानुपयोगे च संयि-
रन्ते; तेऽवश्यं प्रतिबोधनीया इति । निदितमस्तु तेषां यद्धारणसेयाः पुरातन-
परिहृतवरेभ्यः धैर्याकरणाः शास्त्रान्तरमिश्रचान्त्रदेशीयाः समधिकविद्याभिनय-
सम्पन्नाः प्राधान्यं संदधाना विद्वांसः समधिगतनव्यन्यायधारनतत्त्वनिबद्धा एव
पुरा विश्वविचारिकीर्तयः समासन् । इदानीमपि शास्त्रान्तरकान्तारकेशानलसन्ताप-
प्रशमनसाधनमनुसन्धाना नव्यन्यायेकप्रधानतया जलविमेवानुवाचन्तो
दृश्यन्ते । न ह्यनुदितेऽनन्यकृत्स्ननामयेनिमालिनि भगवति नव्यन्याये कदाचिदपि
कस्यचिन्मनस्विमनुजमानससरसि वैदुष्यकमङ्गिनी विहसति ।

यद्यपि चिन्तामणिहृत्पूर्ववर्तिनस्तावदनेके महान्त एव विपरिचित उदयनाचार्यप्रभृतयोऽनघोतनव्यन्यायशास्त्रा विरक्षणपूर्वग्रन्थनिचयान् विरचितवन्तो विराजन्ते स्म, येयामनुलनीयग्रन्थारगतिमुपमाऽद्यापि मेघावृतेव विलोभवते । तथापि तेषा सर्वेषामेव गौतमीयन्यायशास्त्राभिज्ञैः तादृशानुपम-
शास्त्रनिर्माणप्रयोजिका । इयं नूतननीतितत्त्वसन्ततिक्वीमुदी न केवलं शास्त्रान्तरा-
ज्ञानदरतिमिर मानमतिधोरमपहरति, अपि तु समस्तजनताभिमतमुक्तिकुमुदिनी-
विद्यासोरयोगितामप्यावहतीति सन्तस्तत्र प्रवर्तन्ते । महामुनिगौतमतन्नस्य प्रथमयुगेन
न्यायपदार्थतत्त्वज्ञानानामपरवर्गप्रयोजकताया निर्णीततया तादृशन्यायपदार्थप्रतिपादकस्य
नव्यन्यायशास्त्रस्यापि मोक्षमता अवश्यं सम्भवति, ! तर्कविद्यामानस्यान्वोद्विक्तीश-
ब्दवाच्यतायाः कोपकारादिसम्मतत्वेऽपि वेदप्रामाण्यमूलिकाया एव तर्कविद्याया
मुक्तिप्रयुक्तित्वस्य सर्वसम्मतत्वाद्, आन्वोद्विक्तीत्वमानस्य मोक्षोपयोगिताप्रयोजक-
त्वान्मुपगमाच्च ।

रामायणेऽयोध्याकाण्डे जावालिमुनिना प्रथमतो नास्तिकतर्कविद्यामधिकृत्यैव
श्रीरामचन्द्रैः सह शास्त्रार्थो विदितस्तदनन्तरं श्रीरामचन्द्रैर्नास्तिकविद्याया एव
निन्दा कृता न तु समस्तपूज्याया भगवत्या गौतमीयतर्कविद्याया, न वा तैः गौतमीय-
तर्कविद्यामधीयानाः कथमप्यमिश्रताः । सुत्ररामयोस्य गौतमी विद्यामित्यादिष्वचन-
मनूलनेय, तस्य समूलत्वेऽपि सर्वथाऽनिश्चितवत्कृतत्वाऽनातोक्ततया चाप्रमा-
णत्वादस्माभिस्तद्वचनमश्रद्धेयमेव । न्यायशब्दार्थस्तु परार्थानुमानं प्रतिष्ठादिपञ्च-
वाक्यसमुदायो वा तत्प्रतिपादकं शास्त्रं न्यायशास्त्रम् तस्य सर्वशास्त्रकारणीभूतसर्वश-
परमेश्वरोत्तमत्वमपि मुञ्जालोपनिषदि द्वितीयखण्डे न्यायो भोमासा धर्मशास्त्राण्यौत्वा-
दिना प्रमाणीकृतमिति दृश्यते । माध्यहृता घात्स्यायनेनापि प्रदीपः सर्वविद्याना-
मित्यादिना न्यायशास्त्रस्यैव सर्वशास्त्रतः प्राधान्य निरूपितम् । तस्मादनुमानप्रमाण-
रूपयुक्तया मननमेवान्वोद्धा तथा प्रवर्तत इत्यान्वोद्विक्ती न्यायविद्या न्यायशास्त्रमिति
ध्यायता तस्य तर्कविद्यात्वेऽपि मननस्य मोक्षोपयोगितया अप्यात्मशास्त्रत्वात् सप्रयो-
जनकत्वं निर्विवादम् । अत एवाद्वैतवादिभिः सर्वप्रधानकविभिः भोदैरपि नैषवचरित-
काव्ये दशमसर्गे “उद्देशपर्वण्यलक्षणेऽपि द्विघोदितैः षोडशभिः पदार्थैः” रित्यादि
श्लोकोक्तो मुक्तिं प्राप्यता न्यायविद्याया एषानुलनीयसहायता वर्धितेति न्यायशास्त्रस्य
नवीनन्यायशास्त्रस्य च प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यङ्गत्वं निराकारं निश्चीयते । तदिदं नव्यन्या-
यशास्त्रं गौतमीयन्यायशास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थप्रतिपादकतया सर्वशास्त्रोपकारकतया च
सर्वजनसमाहतं श्रीमद्भिर्महामहोपाध्यायैः परिदत्तप्रवरैः गंगेशोपाध्यायैरेव विरचित-
मेतैस्तु नव्यन्यायशास्त्रात्मकचिन्तामणिनामरूपग्रन्थं निर्माय मास्त्ववर्षस्य महानेवोप-

कारः सम्पादितः । इमे तावत् मिथिलाप्रान्तीयमंगलौनीनामकग्रामे ग्रहीतजन्मानः समासन् । त्रयोदशशतान्ग्रामेवैभिश्चिन्तामणिनामकग्रन्थरचनया नव्यनैयायिक-सम्प्रदायप्रवर्तनं कृतमिति तत्पौत्रयस्त्रयस्तुषाध्यायस्य चतुर्दशशतान्दीपर्यन्त-स्थायित्वं विज्ञायात्माविरधारितम् । एतेषां गौडदेशीयत्वप्रवादो मया तर्कमाधुरी-विद्वतिभूमिकायां समुपन्यस्तो नेह वितन्यते । निरुक्तचिन्तामणिग्रन्थस्य पञ्चधर-मिथकृतालोचनामिका टीका वासुदेवसार्वभौमकृता परोक्षानामिका च टीका, एवमन्यान्यमहानैयायिकविरचितापि पूर्वं बहुविधा टीका समासीत् । सा सा टीका तु भारतवर्षे समुदिते तदानीन्तनसर्वप्रधानपण्डितप्रवररघुनाथशिरोमणिविर-चिते चिन्तामणिदीधितिनामकग्रन्थे प्रबलप्रचण्डशंकावाते प्रवहति सति सह मेधैः सौदामिनीष पञ्चपरमिथादिभिः सहैव विलुप्तेदानीं दृश्यते ।

सैरेष दोषिकृद्भिः

“न्यायमपीते सर्वस्तनुते कुतुकाभिवन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

विदुषां निवहैरिदिकमस्या यददुष्टं निरदृक्कि यच्च दुष्टं ।

मयि जरूपति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥”

इति वस्तुं पार्यते । दोषिकारा भारतविदितनवदीप गंगातटनिकटे ग्रहीतजन्मानः । तत्रैव मात्रा सार्क विराजन्ते स्म । एष तु प्रवादः समूल इव लक्ष्यते पदेकदा बाल्मिकयो रघुनाथो मानाकृतः—“रघुनाथ ! परिहृतप्रवरघातुदेवसार्वभौमस्य पाठ्यालातः पाकार्पमग्निः समानीपतामिति ।” माधुराशा शिरसि कृत्वा रिक्तपा-णिरेव रघुनाथबालोऽग्निमानेतुं तत्र गतः तत्रत्वांस्त्राप्रानग्निमपाचोद्—“दोषवो स्तोत्रं भो भ्रातरोऽग्निः ।” ते छात्रा रिक्तहस्तं तमालोत्स्य च कथितवन्तः सहसा-गृह्यतां गृह्यतां भो ! अग्निरेवः ।” तच्छ्रुत्वा सद्यःप्रतिभशिरोमणिर्भट्टिति धूम्रि-रकण्णुटं कृत्वा वकि स्म” दोषतां मे इत्से हुताशनः ।” महानैयायिको वासुदेव-सार्वभौमो बालकं तमप्रतिमप्रतिमं निश्चित्य तत् एव दिवसात् समाप्यारयितु-मारमे ।

सार्वभौमादबोल्य न्यायं सर्वे स बालो मैथिलं कथ्यन् महामरमप्रतिपद् पद्-धरमिभं शुभाव । निपुणतरं न्यायमधिगन्तुं मिभान्मिथिलां ययौ । तत्राकृष्टितम-नेन सरस्वत्याः प्रधानः पुत्र एव मिभ इति । तद्दृष्टे गत्वापन्नोक्तिवम्—प्रथमे । त्रेऽष्टौ प्रह्वपटवन्दिता, द्वितीये षड्, तृतीये त्रयो निमुक्ता आसन् । तान-

विजित्य पञ्चपरमिधर्शनमेवासम्मयीति । शिरोमणिस्तान् सर्वान् विजित्य पञ्चपर
मुपेयिवान् । त नवागत बालमालोक्य मिलदमेकाश पञ्चपर पप्रच्छ—

“आखण्डल सहस्राक्षो, विरूपाक्षस्त्रिलोचन ।
अन्ये द्विलोचना सर्वे, को भवानेकलोचन ॥
स्वरितमुचरित कल्पकशिरोमणिना—

आखण्डल सहस्राक्ष, शङ्करस्तु त्रिलोचन ।
यूय विलोचना सर्वे, वय न्यायैकलोचना ॥

इत्याद्युक्तिप्रयुक्तिम्यामेकाक्षत्व निरूपित भवति, प्रसिद्धमपि तत् ।
पुनर्मिथैरभिहितम्—

बक्षोजपानकतूलाय । सशये जाग्रति स्कुम् ।
सामान्यलक्षणा फस्मादकस्मादपक्षप्यते ॥

अस्योत्तर सामान्यलक्षणाग्रन्थे “अथ यदन्ति” कल्पे मिथमतदूपणावसरे
सम्भवप्रदत्तम् ।

पुनरपि दीधितिकृद्भिरभिहितम्—

कुराद्वीपनक्षद्वीपनक्षद्वीपनिवासिन ।
तर्कसिद्धान्तसिद्धान्तशिरोमणिमनीषिण ॥ इति ।

तदाकर्ण्य विहाय च कुराग्रतर त मिभा सम्यगभ्यापितवत् । तत शिरो
मणिमहाभागा मिथिलाया स्वदेश नवद्वीप प्रति प्रस्थिता । तदा सरस्वती
प्रधानतनयपद्मपरमिधमहोदयानामगणिता देवासिनस्तै सार्धं नवद्वीपमागता ।

सम्बत्सरानन्तरं भीमन्तो मिथपादा अपि नवद्वीपे निवासार्थं समुपस्थितास्तेषां
देहावसानमपि तत्रैव जाह्नवो जातमिति प्रसिद्धमत एव नवद्वीपनिवासिनो प्राचोन
विदुषामिदानीं प्रस्तरभूर्ति भीमतामिधमहोदयानां सस्यापिता मविष्यतीति राजकीये
रघुना प्रस्तावितमिति श्रूयते । परमत्र विवादः । परमत्राविवादो—यत् भीमतो
पञ्चपरमिधसर्वभौमशोभतं तयोर्जावतो शिरोमणिमि स्वव्याख्यायां व्यवस्थाप्य
भृश दूषितमिति । दीधितिकृद्भिरैव स्वमतं विस्तार्य नव्यन्याये नवयुगं प्रवर्तितम् ।

भीमन्मथुरानाथस्य ताव भीरामवर्कालङ्कारमहोदया उदयनाचार्यकृतमतस्य
विवेकस्य रघुनाथशिरोमणिप्रणीता टीका व्याकर्तुं प्रवृत्त आरम्भे एव “इदि कृत्वा

सार्वभौमस्य सद्रचः” इति लिखितवन्तः । तेन सार्वभौमादयः प्राञ्चो दीधितिटीका-
रचितवन्तः पण्डितप्रवरः अनुमेया इति वक्तुं शक्यतेऽस्माभिः । भौमन्तो रघु-
नायशिरोमणिमहाशयाः स्मृतिशास्त्रविषयेऽपि “मल्लिमुचविवेकनामकमेकं ग्रन्थं
निर्मितवन्तः । तद्दर्शनेन दीधिकृता व्यापकं पाण्डित्यं व्यस्यते । एतेषां दीधितिनिर्माण-
समयस्तु पञ्चधरमिथाणां पञ्चदशशतान्दीस्थावितया तस्याः शतान्या अन्तिमो भागः ।
मित्रैः स्वके ग्रन्थे लिखितम्—

याणैर्वेदयुतैः सशम्भुनयनैः संख्यां गते हायने ।
श्रीमद्गौड़महीभुजो गुरुदिने मार्गे च पदे सिते ॥
पञ्चपां ताममरावतीमधिवसन् यो भूमिदेवालयः ।
श्रीमत्पञ्चधरः सुपुस्तकमिदं शुद्धं व्यनेष्टि हुतम् ॥

इत्यनेन सप्तमगसम्प्रसारम् ३४५ इति मिथसमयो ज्ञायते ।

रघुनायशिरोमण्येदीधिति टीकायाः प्रसिद्धटीकाकृतस्तु पूर्वं रामकृष्णभट्टाचार्याः
ततो मथुरानाथवर्कवागीशः श्रीरामचन्द्रतर्कालङ्कारे मधुसूदनवाचस्पतिः भवानन्द-
तर्कवागीश इत्यादयः । ततो रघुनायशिरोमणितो दिशतवर्षानन्तरं जगदीशतर्क-
लङ्कारोऽपि दीधितिव्याख्याकारः । परन्तु गदाधरमहाचार्यस्य श्रीमतः पण्डित-
प्रवरस्य गादाधरोति नामवित्याता येनैव विशेषतः सर्वैरादरणीया दृश्यते ।
दाक्षिणात्ये तु फेबला गादाधरोदीनैव अपुनापि प्रचलितास्ति । गदाधरमहाचार्या
एव नव्यन्यायस्य चरमावतारा इत्येवं दाक्षिणात्यैरभिधीयते । दाक्षिणात्यातिरिक्तदेशे
जागदीशो टीकापि प्रचलिता वर्तते ।

गदाधरव्यंशधरगणकानां गृहे लिखितमस्ति यत् १००६ इतिसंख्याके बंगान्दे
तेषां जन्म, एवं १११० इति संख्याके बंगान्दे तेषां देहावसानं जातं, तेन तेषां
टीकालेखसमयः सार्द्धद्विशतवर्षसमय इत्यस्माभिर्वक्तुं शक्यते । एते गदाधर-
भट्टाचार्यमहोदया अपि तदानीन्तनसर्वप्रमाणपण्डिता एव आसन् । तेषां सामान्य-
निरुक्तिप्रभृतिविन्तामणिदीधितिशास्त्राध्यामवलोक्यानुमातुं शक्यते यत् तदानीं तादृश-
विशिष्टपाण्डित्यं कस्यापि नासीदिति । नव्यन्यायस्य प्राधान्यं तेरेव व्यवस्थानितं, तेषां
टीकाप्रणीतप्राप्तापि भारतवर्षे विख्यातस्तेषां एव पण्डितानां मानसोऽपि विद्यमानो
इमे तु विशेषदीर्घजीविनः, सप्तदशशतान्याः पञ्चादपि क्रिश्चिद् दिनमेतेषां
स्थितिरसीत् । एतेभ्यः कृष्णनगराधिपतिर्महाराजरायवः १६६१ इतीयषीये प्रभूतां
भूमिं दत्तवान् । एकस्मिन् दिवसे भट्टाचार्याणां विन्तिकोपपन्नग्रहं दृष्ट्वा राजा राषवेग
पृष्टम् । अनेन पञ्चमारेण भवतां किं भविष्यति ? तच्छ्रुत्वा भट्टाचार्यैरभिहितम् । अनेन

पत्रमारमानेष्वैषास्माकं भोजनं सम्पद्यते, सुत्रामेतेषां संग्रहोऽस्माभिः त्रियते । तदन-
न्तरमेव भ्रुतयता तेन रक्षा यथा भट्टाचार्याणां भोजनचिन्ता कथमपि न भवेदिति
तथैव तेन कृतभूमिदानेन विहितमिति प्रवादोऽपि वर्तते ।

भट्टाचार्यैस्तु अन्यान्यथैकाकारापेक्षया नवीनप्रतिमया सामान्यनिष्क-
दोषितियोक्ताया व्याख्या विरचिता । चिन्तामणिग्रन्थान्तरेऽपि एतादृशी व्याख्या
कैरपि नावलोकिता । ग्रन्थेऽस्मिन् अङ्गव्यापकीभूतत्रिपयितारात्पत्यविशिष्टद्वयापदि-
तस्वकल्पयोर्मट्टाचार्यविरचितयोनूतनत्वमिदानीमपि सर्वजनप्रसिद्धम् । तादृशबुद्धि-
वैभवविरचितगादाधरीतिविख्यातनामकटीकायाः साम्प्रतमपि टीकाद्वयमस्माभिर्बो-
ध्यते । निष्कदोकाद्वयसङ्कलनकर्त्ता श्रीमदुदासीनप्रवरः श्रीमान् पण्डितप्रवरः
पण्डितप्रियो हरिनामदासः सिन्धुप्रान्ते सत्परनगरे लब्धजन्मेति सुप्रतिविदितम् ।

विदितवेदितव्यैरिदमस्माकमन्तिकेऽस्य जन्मरहस्य वर्णितं यत् तदतीव
दैवयोगसम्पन्नमित्यस्माभिः संक्षेपेण समुपन्यस्यते । यद्यपि निष्क-
टीकाद्वयकर्तुः स्वामिप्रवरस्य पित्रोः पुरा पुत्रसन्ततिविरहजं दुःखं
सदैवासीत्, तथापि तौ धर्मपरायणौ सिन्धुनदमध्ये विराजमाने प्रसिद्धे
श्रीसाधुबेलातीर्थे धर्मव्याख्यानमाकर्णयितुं प्रतिदिनमेव निवमतो गच्छतः स्म ।
एकस्मिन् दिवसे तत्रैव तीर्थेऽस्य पितरौ भागवतीप्रतिमां प्रणम्य मनसि कृत-
संकल्पौ तावदेवं समक्तिं कथितवन्तौ, भगवन् ! यद्यावयोः पुत्रसन्ततिरुत्पद्यते
तर्ह्यैवाभ्यामवश्यमेवैकः पुत्रः श्रीसाधुबेलातीर्थस्वामिने सम्प्रदास्यत, इति । अहो
भाग्यम्, अतः परं भगवतो महतानुग्रहेणैवानयोश्चात्वारः पुत्राः समुत्पन्नाः । येषां
द्वितीयपुत्रोऽयं टीकाद्वयकारः स्वामिप्रवरो हरिनामदासः । सत्परदशायां नारायण-
दासनाम्ना प्रसिद्धः । योऽप्युपनयनसंस्कारानन्तरमेव तदानीन्तनश्रीसाधुबेलातीर्थ-
स्वामिने जयरामदासमहोदयाय पितृम्या सम्प्रदत्तस्तदोपशिष्यतामाश्रित्य, विराजते स्म ।
तदनन्तरं दीक्षितमिमं मेधाविर्न प्रतिमासम्पन्नञ्चावलोक्यास्थाप्ययनार्थं कृतयत्नेन तेन
जयरामदासस्वामिना प्रसिद्धविद्वान् श्रीमान् पण्डितप्रवरोगुहप्रसादमहाराजो नियुक्तः ।
स एव पण्डितप्रवरस्तावदिदं टीकाद्वयकारमप्यापयामास । लब्धविद्यश्चायम्—

जयरामे महाराजे स्वामिनि त्रिदिवं गते ।
तस्य सिंहासनारूढो दर्शनज्ञानवान् स्वयम् ॥
व्योमव्योमनमोनृनेत्रविमिते सम्बत्सरे चैकमे,
चिन्तानन्तसुधां निपीयमहतीमानन्दसंवर्द्धनः ।
स्वामिग्रीहरिनामदासविनुषः कान्तः स धीरप्रियो,
न्यायक्षीरमहोदधीदममृतं भण्णाति टीकाद्वयम् ॥

हन्तेदानीमस्माकं दुःखकारणं यदसौ स्वामिप्रवरो जगतीतले नास्ति । किन्तु स्वर्गमलंकृतवानिति । अनेन श्रौतता हरिनामदासस्वामिप्रवरेण सद प्रयागतोयं कुम्भासरे मम प्रथमपरिचयो जातः ततो वाराणस्यामस्य पाण्डित्यमनुलनीयं न वेति टीकादयमवलोक्यतामेव विदुषां वेदितव्यं मविष्मतीति । तत्र नाधिकमस्माकं वक्तव्यमस्ति । १९३७ संख्यके वैक्रमसम्बत्सरे पौषकृष्णदशम्यां टीकादयकर्ता सिन्धु-प्रान्तीयसकलरनगरे लब्धजनिः । २००६ संख्यके ॥ संवत्सरे मंगलवासरे पौष-कृष्णाष्टम्या ब्रह्मतामवापेति विज्ञापते ।

सामान्यनिरुक्तिग्रन्थस्य संक्षिप्तं विवरणं तावन्निम्नलिखितमुपन्यस्यते । प्रथमतो मूलकृता हेतुवदामासन्ते चे ते हेत्वाभासा इतिव्युत्पत्तिमवलम्ब्य हेत्वाभासशब्दस्य दुष्टहेत्वर्थकतां स्वीकृत्य के हेत्वाभासा इति शिष्टजिज्ञासा-निवर्तनतात्पर्यकं साध्यज्ञाने प्रमात्यनिरुच्यरूपतत्त्वनिर्णयप्रयोजकतया परकीयहेतौ दुष्टत्वोद्भावनेन स्वस्यापि विषयो भवतीति विजयप्रयोजकतया च हेत्वाभास-निरूपणं प्रतिष्ठानम् । ततो दोषलक्षणं विना दुष्टलक्षणस्यासम्भवाद् दोषाणां लक्षणमपि नमिदमभिहितम् । तदनन्तर दशाविशेषे इत्यादिग्रन्थेन जरुनैयायिकमतसिद्धं हेतौ सत्प्रतिपक्षितकादिव्यवहारविषयत्वं कथञ्चिन्निरूप्य ते च सम्प्रभिचारेत्यादि-ग्रन्थेन हेत्वाभासानां विभागोऽभिहितः ।

दीधितिकृता च हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं दोषलक्षणाभिधान-कारणप्रदर्शनपूर्वकञ्च लक्षणवृत्तकप्रत्येकप्रदर्शनाख्यातमाख्याय प्रथमलक्षण-प्रतिपदव्यावृत्तीरभिधाय प्रथमलक्षणपरित्यागबोजमभिहितम् । ततो द्वितीयलक्षणे मेयत्वविशिष्टसम्प्रभिचारेऽतिव्याप्तिवारणायामिनवप्रतिभया विशिष्टान्तराऽवटितत्वं लक्षणवृत्तकप्रदर्शनविशेषणमभिहितम् । तदनन्तर समुदितलक्षणे दोषमभिधाय स्वयमेवात्र यदन्तीत्यादिना हेत्वाभाससामान्यलक्षणं निरूपितम् । ततो हेत्वाभास-लक्षणानां पञ्चधर्मिभादिसम्मतव्याख्यानं बहु दूषितम् । तदनन्तरं दशाविशेषे, इत्यादि मूलग्रन्थो नूतनरीत्या व्याख्यातः ।

गदाधरमहाचार्येण तु प्रतिपदव्यावृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं दीधिति व्याख्याय दीधितिकारख्याख्यातलक्षणे दोषं प्रदर्श्य स्वयमव्यापकोभूतविपयिताशून्यत्वं लक्षणवृत्तकनिश्चये विशिष्टद्वयावहितत्वञ्च तादृशे यद्रूपे निवेशितम् । तादृश-निवेशमालम्ब्यैव गोलोकोनामिका पञ्चिका प्रसिद्धा वर्तते । मिथिलायामपि विशिष्ट-द्वयावटितत्वनिवेशस्य प्राधान्यं निश्चित्य प्रायशो मैथिलमदानैयायिकास्तन्निवेश-विशेष एव महत्त्वं परिधमं कृतवन्त इति भूयते । निरुक्तनिवेशद्वये महाचार्य-

आरोप्याक्षतवक्षसि क्षितिवस्त्रे तीर्थाधिराजं परं,
 दुर्गाशङ्खमुगणेशमिन्द्रहरिभिः सेव्यैः सदा सेवितम् ।
 यं सिन्धुर्मधुरैर्मुदा तवनवैः पुरैः समासिञ्चति,
 तस्मा एव समर्प्यते गतिभिर्दे श्रीसाधुवेलाङ्किने ।

स्वामिन्ना

चिन्तामणिः

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।
तत्रानुमितिकारणोभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् ॥१॥
यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ॥२॥ ज्ञाय-
मानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥३॥
दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्वबुद्धे-
रप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न
लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणं यद्वा
प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तुत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं
ज्ञाप्यतेऽनुमिती तत्पक्षिरेव प्रतिबध्यते । ते च सव्यभिचारविरुद्ध-
सत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ।

इतिश्रीमद्भेदोपाध्यायविरचितायां तत्त्वचिन्तामणी सामान्य-
निरुक्तिप्रकरणम् ।

धीगुरवनखण्डिने नमः ।
अथानुमानगादाधर्याम्—
चन्द्रकला-कलावलासाख्यटीकाद्वयसमलङ्कृतम् ।

सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।

ॐ चिन्तामणिः ॐ

अथ हेत्याभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

ॐ दीधितिः ॐ

एतावता मयन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तस्य-
निर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यः सौरगौरवधरो यादिव्यमूर्तिः श्रीमन्मुनिः समब्रवीव नवीनकान्तिः ।
भीचन्द्रमिन्दुसदृशं तमहं महान्तं बन्धे सुमङ्गलकरं हरिनामदासः ॥१॥
हेत्याभासीयसामान्य—निरुक्तेः कठिनत्वतः ।
गादाधरीतिविख्यात—विद्वेतेरतिवितृताम् ॥२॥
कुर्वेऽहं सरस्वतीका नाम्ना चन्द्रकलामिमाम् ।
सापुत्रेलाभमे सिन्धो—रुदासीनः सता मुदे ॥३॥

मूले अथेत्यादि । आन्तर्यं यथाशब्दार्थः । आन्तर्यं च ध्वंसकालीनरव-
मयवग्रन्थध्वंसकालीनरवमिति यावत् । अन्तर्यश्चास्य 'निरूप्यन्ते' इत्यत्र
निर्पूर्वकरूपधात्वर्थे ज्ञानानुवृत्त्यपारे । मयेत्यप्याहार्यम् । अप्याहृतृतीयार्थः
कृतिजन्यत्वम्, तदेकदेशीभूतायां कृतौ समवायावच्छिन्नापेयत सम्यन्धेन
मदर्थस्यान्वयः । कृतिजन्यत्वस्यापि सादृशपरवर्थे ज्ञानानुवृत्त्यपारेऽन्वयः ।
एतन्निर्णयविजयप्रयोजकत्वादित्यत्र पञ्चम्यर्थे ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वम्, यत्र-
ज्ञाने प्रकृत्यर्थस्य सादृशप्रयोजकत्वस्य स्वप्रकारस्य स्वसम्यन्धेनान्वयः । निरुक्तपञ्चम्य-
र्थस्यापि निर्पूर्वकरूपधात्वर्थे ज्ञानानुवृत्त्यपारेऽन्वयः । कर्मविहितत्वात्कार्थ्यं विप-
यत्वं, तस्य च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये हेतुवदाभासन्त इतिशुल्कतया हेत्याभासशब्द-

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रतिपाद्ये दुष्टहेतुस्वरूपे स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । तथाच अन्यवचन्यध्वसकालीनो यो मत्समयेतद्वृत्तिजन्यस्त्वनिणयविजयप्रयोजकत्वप्रकारकज्ञानजन्यविज्ञासाधो न ज्ञानानुसूलव्यापारस्तद्विषयतायान्तो दुष्टहेतव इत्यन्वयबोधः पयवसितः ।

यद्यपि ज्ञानेच्छादेरेव सविषयकतया ज्ञानानुसूलव्यापारस्य शब्दात्मकत्वात्तद्विषयताऽप्रसिद्धा । कर्मविहिताप्याप्तार्थस्य विषयतात्मकत्वाभिधानमयुक्तं निरवुच्यते, तथापि बाधितमण्डनन्यायेन ज्ञानविषयत्वमादायैव व्यापारस्य सविषयकत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमभिप्रेत्यैव व्यापारविषयताया हेत्वाभास-
शब्दार्थेऽन्वय इति मन्तव्यमधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

नच शिष्टाचारपरिग्रहसमयस्य ग्रन्थादावदर्शनेन ग्रन्थकर्तुराशिष्टत्वापत्तिरिति साम्प्रतम् ? शब्दध्वनेरिवापशब्दोच्चारणस्यापि मागलिकत्वात् “ओकारश्चायशब्दश्च द्वायेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ भिरवा विनिर्यातौ तेन मागलिकाबुभावि”तिस्मरणात् ।

पेचिसु प्रत्यक्षग्रन्थादौ ग्रन्थकृता कृतस्य भगलस्य दर्शनात्, तेनैव तमस्त-
चिन्तामणिग्रन्थपरिसमाप्तिसम्भवे सन्तरा भगलान्तराभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

दीधितावेतायतेत्यादि । एतावत्पदोत्तर तृतीयार्थे प्रबन्धपदार्थावयवग्रन्था-
न्ययो भवेद्, प्रबन्धपदोत्तर तृतीयार्थोऽप्यभेदः, तस्य निरूप्येत्यत्र निपूर्वकत्वं
‘धात्वर्थीभूते ज्ञानानुसूलव्यापारेऽन्वयः । सपरिकरम् = व्याप्तिपक्षधर्मता-
तिष्ठम् । भवेदो हेतुपदार्थान्वयी द्वितीयार्थः । हेतुपदोत्तर द्वितीयार्थस्तु विषयत्व विषयित्वा-
या, तस्यच निरूप्येत्यत्र ज्ञानानुसूलव्यापाररूपधात्वर्थकदेशो ज्ञानेऽन्वयः ।
निरूप्येत्यत्र एवमर्थो ध्वसकालीनत्वं, अन्यवचन्यत्वं तदाभासनिरूपणशब्दार्थं
दुष्टहेतुविषयकज्ञानानुसूलव्यापारे ।

तद्यसमाद्य = सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसंगसंगते । तत्त्वेति = तत्त्वनिर्णयविज-
यरूपं यत् सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यम्, तत्कारित्वात्त्वेत्यर्थः । उभयत्र पञ्चम्यर्थं
तदाभासनिरूपणशब्दार्थान्वयि ज्ञानजन्यविज्ञासाधीनत्वम् । तदाभासनिरूपण
शब्दोत्तर द्वितीयार्थो विषयत्व विषयित्वं वा, तस्य व्यावर्हितोत्तरमालकत्वव्यव-
प्रकारकशिष्यसमवेतयोषानुसूलव्यापारस्यप्रतिपूर्वकक्षयात्त्वमप्रतिज्ञैकदेशो बोधे-
न्ययः । निरूपप्रतिज्ञायाश्चाप्याप्तार्थकृतावनुसूलसम्बन्धेनान्वयः ।

तथाच एतावद्भिन्नप्रबन्धाभिन्न यत्सपरिकरहेतुविषयकज्ञानानुसूलव्यापारा-
त्मक निरूपण तद्व्यसकालीनो यः सद्रूपनिरूपितप्रसंगसङ्गतिज्ञानजन्यविज्ञासा-
धीनस्त्वनिणयविजयरूपतत्कार्यकारित्वसंगतिज्ञानजन्यविज्ञासाधीनो दुष्टहेतु
विषयकज्ञानानुसूलव्यापारस्तद्विषयकाव्यविहितात्तरकालकत्तत्त्वप्रकारकशिष्यसमये
तथापानुसूलव्यापारानुसूलवृत्तिमान् मूलकार इत्यन्वयबोध इति भावः ।

ॐ गादाधरी ॐ

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्याऽपि सङ्गतित्वं सम्भवति, व्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति—

ॐ चन्द्रकला ॐ

हेत्वाभासेति । दुष्टहेतुविषयकज्ञानानुकूलव्यापार इत्यर्थः । प्रयोजकत्व-
समस्यर्थं, भगवद्वत्त्वस्य सगतिव्यमित्यत्र सगतिपदार्थः । अतएव यथा घटस्य
घटत्व सम्भवतीति न भवति तथा प्रसगस्यापि सगतिव्य सम्भवतीति न
स्यादित्याक्षेपोऽपि निरस्तः, हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजकसगतिरवश्यं प्रसगनिष्ठतया-
भिहितत्वादिति ध्येयम् ।

प्रसगस्यापीति । हेत्वाभासनिरूपणस्येत्यादि । एतेन तन्निष्ठाया सगते-
रन्वितिरूपणप्रयोजकत्वमिति नियमात् हेत्वाभासनिरूपणा अपि प्रसगसगतेर्हेत्वाभास-
निरूपणप्रयोजकत्वं निरासाधमिति सूचितम् । अपिना प्रसगाभिन्नस्याप्येक-
कार्यकारित्वस्य हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजकसगतिस्त्वमस्येवेति प्रकाशितम् ।
सम्भवति = तिष्ठति, वर्तते इति यावत् । अत्रैव धारवर्धसूचिताया प्रसगपञ्चे-
पधर्मनिरूपितत्वादन्यथो बोध्यः ।

अथ कारकविभक्त्यर्थस्यैव धारवर्धेऽन्वयस्य सर्वसम्मततया तदभिन्नस्य
पञ्चधर्मस्य कथं धारवर्धेऽन्वयः सम्भवतीति वान्यम्, “गुरुविप्रतपस्वि-
दुगतानां प्रति कुर्वति भिषक् स्वमेपयै” इत्यादौ कारकविभक्त्यर्थमिदं स्यापि पञ्चधर्मस्य
धारवर्धेभूतप्रतिक्रियायामन्वयस्य दृष्टतया भगवति पञ्चधर्मस्य धारवर्धेऽन्वय-
सम्भवात्, पञ्चधर्मसमन्वययोगो निर्गतस्त्वले भेदाभावेन पञ्चधर्मस्यापि सप्तम्यर्थतया
तस्य कारकविभक्त्यर्थत्वस्याभ्युपगमेऽपि क्षत्यभावाच्चेति ध्येयम् ।

ॐ कलाविलासः ॐ

देव श्रीमन्नखण्डो सः, सबलोकप्रवृत्तिः ।

सर्वावर्धनवृत्त्यर्थं, तपोमूर्तिः प्रजम्भवत् ॥ १ ॥

उक्तग्रन्थस्य संगृह्य मोक्षपत्रं प्रयत्नतः ।

कलाविलासनाम्न्येषां भया टीका विधीयते ॥ २ ॥

प्रसगस्यापीति । ननु प्रसग स्मृतिविषयतावच्छेदकद्वेषविषयतानवच्छेदकधर्मः,
सच प्रवृत्ते हेत्वाभासपदार्थत्वस्वरूपः, तथा च यदि “हेत्वाभासपदार्था-
ये” इत्याकारिका शिष्यविशया, तदा अनन्तरामिधानप्रयोजनविशयात्तद-
शङ्कितविषयीभूताया हेत्वाभासपदार्थत्वरूपप्रसङ्गसगती सगतिसामाज्यलक्षणसमन्वय-
सम्भवेऽपि सद्हेतुप्रयोजकत्वप्रयोजकत्वरूपैक्यकारित्वसगती तादृशलक्षणाऽस्त-
वारपितुमशक्यं स्यात्, तादृशविशयावनकशानविषयतायास्तदाभसत्वात् ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

व्याप्तिरक्षधर्मताविरोधितद्विरहयनो दुष्टहेतोः स्मरणाद्, अतस्मदप्रदर्शक-
मूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतादृशेति ।

ॐ चन्द्रकान्ता ॐ

ननु स्मृतिविषयतावच्छेदकत्वे सति द्वेषविषयतानवच्छेदको धर्मः प्रसंगः,
तत्र प्रकृते हेत्वामासपदार्थस्वरूपस्तत्र द्वेषविषयतानवच्छेदकत्वस्यैवऽपि
स्मृतिविषयतावच्छेदकत्वं कथं समर्थनीयमित्याशङ्क्यामाह व्याप्तीति । व्याप्ति-
पक्षधर्मत्वोपपत्तिरिति यो हेतुः (सदेतुः), तद्विषयव्यञ्जानाद्बुद्ध्यापारे सतीत्यर्थः ।
सति सप्तम्याः पञ्चम्यन्तस्मरणपदार्थाभ्यनुत्तरकालीनत्वमर्थः । व्याप्तीति । व्याप्ति-
पक्षधर्मत्वज्ञानप्रतिपक्षकतावच्छेदकप्रकारताप्रयोगो यस्तद्विरहो व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वामावस्तुत इत्यर्थः । सदेतावति व्याप्तिपक्षधर्मत्वव्यवहारो न यामावस्य, कालान्त-
रावच्छेदेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वताम्रवामावस्तु च सत्त्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वामाव-
सावच्छेदेन दुष्टहेतुतासम्भवाद् प्रतिपक्षकतावच्छेदकीभूतप्रकारताप्रवर्त्यक-
विरोधिपदम् । नच विरोधिपदस्य निरुक्त्यापेक्षते तद्विरहस्त इत्यभिधानमयुक्तं,
विरोधिपदेनैव व्याप्तिपक्षधर्मत्वामावस्तु एतन्मन्त्रादिति वाच्यम्, व्याप्तिपक्ष-
धर्मत्वामावस्तुत घटामावजानीयघटामावतिष्ठप्रकारताया अति तादृशप्रतिपक्षकता-
वच्छेदकतया तदाश्रयघटामावति सदेतौ दुष्टहेतुतासम्भवाद्, सम्बन्धितवा-
यच्छिद्यस्यैव सम्बन्धिनः स्मरणस्य सम्बन्धव्यञ्जानाधीनतादिति तु विभाजनीयम् ।

दुष्टहेतोरिति । सम्बन्धिनः इत्यादिः । स्मरणादिति । स्मरणोदयसम्भवा-
दित्यर्थः । तथाच स्वयं स्मृतिव्याप्तिपक्षधर्मत्वविरोधिपदव्याप्तिपक्षधर्मत्वामावसाव-
सम्बन्धव्यञ्जानाद् तत्सम्बन्धिनो दुष्टहेतोः स्मरणोदात्तत्वावच्छेदकतया स्मृति-
विषयतावच्छेदकत्वं हेत्वामासपदार्थस्वरूपप्रसंगसंगतत्वावच्छेदमिति भावः ।

अत इति = दुष्टहेतौ प्रसंगसंगतिसत्त्वादित्यर्थः । तदप्रदर्शनेन = प्रसंगस्य-
प्रदर्शनेन । मूलस्य = मूलप्रत्यक्षस्य । न्यूनतामिति । प्रसंगसंगतकथनेन
अनुमितं यत् प्रसंगसंगतिविषयकमज्ञानं तद्वत्पुरुषोच्चरितत्वमित्यर्थः ।
परिजिहीर्षुः = परिहातुमिच्छुः, निराकतुमिच्छुतिविशेषः । तन्निरूपणेति
हेत्वामासनिरूपणार्थकम् । आहृतेति । वीधिति । त इति शेषः ।

ॐ कलात्रिलस ॐ

यदि च मदेतुप्रयोज्यधर्मप्रयोजकं किमित्याकारिका शिष्यविज्ञाता तदैक्याय-
कारित्वे संगतिसामान्यलक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि पूर्वोक्तप्रसंगसंगतो तादृशलक्षण-
समन्वयो न सम्भवति, हेत्वामासपदार्थत्वे तदेतुप्रयोज्यधर्मप्रयोजकत्वाविज्ञाता-
वनकज्ञानविषयताया विरहात् ।

ॐ गादाधरी ॐ

परिकरो व्याप्तिपक्षधर्मते ।

निरूप्येत्यन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य
लभाय । तत्प्रसङ्गादिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः ।
तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यथः । अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

सपरिकरशब्दघटकपरिकरपदार्थं व्याचष्टे व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां
सह यत्संमानः सपरिकर इतिव्युत्पत्त्या सपरिकरशब्दस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोभयविशिष्ट-
हेतुरेवार्थे इतिभाष्यः । हेत्वाभासनिरूपणात् पूर्वं यदि व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्य
हेतोर्निरूपणस्यात् तदा सादृश्याव्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववत् एव दुष्टहेतुत्वमिति तात्पर्या-
दायातमित्याशयेन दीधितिःकृदुक्तं निरूप्यान्तं सार्यकयति निरूप्य इति । स्मृतत्व-
स्य = स्मृतिविषयत्वस्य । लभायेति । तथाच स्मृतिविषयतावच्छेदकद्वेप-
विषयतानवच्छेदकहेत्वाभासपदार्थस्वरूपप्रसंगसंगतिलाभो निर्विवाद इति भावः ।

यन्निरूपणानन्तरं यो निरूपितो भवति सन्निरूपितसंगतिमान् स भवतीति-
व्याप्तिपक्षात् सहेतुनिरूपणानन्तरं निरूपणीये हेत्वाभासेऽपि सहेतुनिरूपित-
संगतिमत्त्वस्यावश्यकतया तत्प्रसंगादिति दीधितिर्व्याख्यानमाह सपरिकरेति ।
सहेतुनिरूपितहेत्वाभासपदार्थस्वरूपप्रसंगसंगतेरित्यर्थः । तथाच सहेतु-
निरूपितसंगतिमत्त्वं हेत्वाभासस्य दीधितिःकृतेन प्रदर्शितमिति भावः । सादृश-
निरूपणाश्वयिनः प्रयोज्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे प्रसंगस्य संगतित्वं न सम्भवति,
अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्यैव संगतिरित्यादौ आह
तज्ज्ञानेति । सादृशसंगतिज्ञानजन्या या 'हेत्वाभासपदार्थाः के' इत्याकारिका जिज्ञासा
तदधीनत्वमित्यर्थः । निरूपणमित्येति । तदभासेत्यादिः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

इति चेदत्र केचित् । शिष्यानामनेकत्वात् कस्यचित् "हेत्वाभासपदार्थाः के"
इत्याकारिका जिज्ञासा, कस्यचित् "सहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकं विमित्याकारिका"
जिज्ञासा सम्भवतीति तत्तज्ज्ञासामादायैव तत्र तत्र संगतिसामान्यलक्षणसमन्वयः
निराशय इति वदन्ति ।

परतुतस्तु अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसम्ब-
न्धस्यैव संगतित्वेन "हेत्वाभासाः के" इत्याकारिकैकविधजिज्ञासामादायैरोभयत्र
संगतिलक्षणसमन्वयो भवत्येव । स्वविरोधिव्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववत्त्वसम्बन्धज्ञानात्
सहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वस्वरूपसम्बन्धज्ञानाच्च दुष्टहेतोः स्मरणोदयसम्भवेन तादृश-
स्मरणप्रयोजकत्वतत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टहेतुनिष्ठतया तस्य संगतित्वस्यावश्यकत्वात्,
अतन्मते उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नसंगतेरेव प्रसंगत्व बोध्यमिति ध्येयम् ।

परिकरो व्याप्तिपक्षधर्मते इति । अथान त्रिवचनेन व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवत्तः

ॐ गादाघरी ॐ

तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोक्कत्वादिति मूलं यद्यपि हेत्वाभासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादि-
जनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजन-
प्रदर्शनपरम्,

ॐ चन्द्रकला ॐ

हेत्वाभासविषयकज्ञानानुक्तव्यापारमर्कं हि हेत्वाभासनिरूपणं सफलमेव,
निरुक्तनिरूपणाधीनहेत्वाभासज्ञानं विना तत्त्वनिर्णयविजयोत्पादानुपपत्तेः सुतरां
यथोक्तनिरूपणघटकहेत्वाभासज्ञानप्रयोज्यायाः शिष्यप्रवृत्तेश्च सफलत्वमयद्वयं
वक्ष्यम्, तथाच हेत्वाभासा मया निरूप्यन्ते, तत्त्वनिर्णयविजयजनकज्ञानविषय-
त्वादित्यादिरीत्या तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति मूलस्य सार्थक्योपपादने
हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजकसंगत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतापरिहारः न स्यादतन्माह-
मूलस्य समातिप्रदर्शनपरत्वमेव दीधिति कृत्वा व्याख्यातमिहाह तत्त्वनिर्णयेति ।
इति मूलम् = इति मूलग्रन्थः । हेत्वाभासेति । हेत्वाभासज्ञानस्य तत्त्वनिर्णयादि-
जनकतया हेत्वाभासनिष्ठ साक्षाज्जनकज्ञानविषयत्वं निर्विवादमिति भावः ।

ॐ कलाविकास ॐ

एव सदेतत्वेनाभिमततया आपत्तिकालीनघटी गन्धवान् पृथिवीत्वात् इत्यादि-
हेतौ व्याप्तेः पञ्चधर्मतावाच्च सत्त्वेन तस्याऽनिरूपणप्रसङ्गः स्यात्, विरोधिष्यसि-
पञ्चधर्मत्वाभावविरहिणो निरुक्तपृथिवीत्वहेतौ. सरणोदयासम्भवात् ।

अतएव जगदीशतर्कालंकारैः परिकरः सहकारी, स च व्याप्तिपञ्चधर्मत्वादि-
रित्यत्रापि पदं प्रक्षिप्यावाधितत्वात्प्रतिपक्षितत्वयोः परिसहं प्रदर्शयद्भ्रूताह-
पृथिवीत्वहेतोरपि बाधितत्वेन दुष्टत्वं निरूपितमिति चेन्न, भद्राचार्यमते निरु-
प्यतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन संगतिमत्त्वस्यैव निरूपणप्रयोजकतया निरुक्त-
पृथिवीत्वहेतौ संगत्यसत्त्वेऽपि धत्यभावात्, निरूप्यतावच्छेदकहृदपञ्चधर्मवह्निसाप्यक-
दुष्टान्तरधूमत्ववति संगतिसत्त्वस्यावश्यकतया तत्र एवान्येषामपि दुष्टानां निरूपण
सम्भवात् ।

जगदीशमते तु निरूप्यतावच्छेदकावच्छेदेन संगतित्वस्य निरूपणप्रयोजकतया
सर्वत्र दुष्टहेतौ संगतिमत्त्वस्यावश्यकत्वेन व्याप्तिपञ्चधर्मत्वादिरित्यत्रापि पदोपादानं,
तेनासौ कर्णबाधिततादृशपृथिवीत्वहेतावपि संगतिलामसंभव इति तु परमार्थः ।

दीधितौ सपरिकरं हेतुमिति । नचानासमासेन लिखनमसगत, सपरिकर-
हेतुमित्याकारकसमस्तनिर्देशस्यैव युक्तत्वादिति वाच्यम्, तदादीनामेव देशपरामर्श-
कत्वस्याव्युत्पन्नतया तदामासनिरूपणमित्यत्र तत्पदेन हेतुमात्रपरामर्शसम्भवा-

ॐ नादाधरो ॐ

तथापि तन्मात्रपरत्वे सद्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति तस्यैक-
कार्यकारित्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह तत्त्व-
निर्णयादीति । आदिपदाद् विजयपरिमहः । तत्कार्यकारित्वात्-सपरिकरहेतु-
प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात्, प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारण-
मिति स्वविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तथात्ममक्षतमेव ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

शिष्येति । शिष्यस्य या हेत्याभासप्रवृत्तिस्तत्प्रयोजकीभूत यत् शानानुप-
लब्ध्यापारमकनिरूपणघटक हेत्याभासज्ञान तत्प्रयोजनप्रदर्शनेच्छयोश्चरितमित्यर्थः ।
तन्मात्रपरत्वे = निरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनमात्रपरत्वे । संगत्येति ।
हेत्याभासनिरूपणप्रयोजकेत्यादि । न्यूनता = संगत्यकथनेन संगतिविषयक
ज्ञानाभाववत्पुरुषोच्छरितता । तस्य = तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति मूलस्य ।
एककार्येति । सद्देतुभिन्नस्य सति सद्देतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वरूपैककार्यकारि-
त्वादिरूपा या संगतिस्तत्प्रदर्शनेच्छयोश्चरितत्वमपीत्यर्थः ।

सपरिकरेति = सपरिकरहेतुभिन्नस्य सतीत्यादि । तेन न संगते सपरिकरहेतु-
निष्ठत्वमपि शक्नीयमिति ध्येयम् । ननु तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वं यदि तत्त्व-
निर्णयादिजनकत्वं तदा हेत्याभासे सद्देतौ च तदजनकत्वं नास्त्येव हेत्याभासादि-
ज्ञानस्यैव तत्त्वनिर्णयादिजनकत्वात् अत आह प्रयोजकत्वमेवेति । प्रयोजकत्वं
न जनकत्वं, अपितु जनकजनकतावच्छेदकसाधारणमेव वाच्यमित्याह जनकता
वच्छेदकादीति । आदिना जनकपरिमहः । तेन हेत्याभासज्ञानस्य जनकत्वं
स्फुटीकरणात् हेत्याभासस्य जनकतावच्छेदकत्वमप्यक्षतमिति सूचितम् ।

अतः = प्रयोजकत्वस्य जनकतावच्छेदकादिसाधारणत्वात् । स्वविषयेति ।
अन्वम् = हेत्याभासादि, तद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वनिर्णयादिरूपकार्यं प्रतीत्यर्थः ।
स्वस्य = हेत्याभासादेः । तस्य = जनकतावच्छेदकत्वम् । यादिप्रतिपादितो
पर्यतो यद्विमान् यद्वन्वभाववान् येत्याकारिका वाक्यद्वयारम्भका विप्रतिपत्तिः,
तद्वन्वपर्यतो यद्विमान् यद्वन्वभाववान् येत्याकारिका वाक्यद्वयारम्भका विप्रतिपत्तिः,
सर्वेऽपि यद्विमान् यद्वन्वभाववान् येत्याकारिका वाक्यद्वयारम्भका विप्रतिपत्तिः,
सर्वेऽपि यद्विमान् यद्वन्वभाववान् येत्याकारिका वाक्यद्वयारम्भका विप्रतिपत्तिः

ॐ चन्द्रकला ॐ

गुणपक्षे, सपरिकरहेतोः परामर्शसम्भवेऽपि तेषां भासत्वाऽप्योगेनानन्वयापत्तेरशक्य-
समाधिरित्याह,

नन्वेव "दुःखप्रयापिषातात् त्रिगुणा तदपघातके हेता" वित्यत्र तत्पदेन
समस्तेकदेशीभूतदुःखप्रयत्यैव परामर्शस्य दृष्टतया निरुक्तत्वद्वयेकदेशपरामर्श-

ॐ गङ्गाधरी ॐ

तत्त्वनिर्णयः प्रमितकोटिनिश्चयः । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रवृत्त-
हेतुज्ञानमिदं तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्याभासत्यज्ञानमप्युपयुज्यते,
प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्याप्यवच्छाजनेऽप्रामाण्यप्राहकत्वादित्युभयो-
स्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यद्विकोटोरेव पर्यन्तावतया पर्यन्तादौ बह्व्यादिकोटिनिश्चय एव तत्त्वनिर्णयशब्दायं,
तादृशबह्व्यादिनिश्चयश्च पर्यन्तादौ बह्व्याद्यनुमितस्वरूप एतेत्याह प्रमितेति ।
पर्यन्तादिविशेष्यकबह्व्यादिप्रकाररूपमात्राणीयप्रकारीभूतवद्विकोटानुमितिरित्यर्थः ।

तत्र = निरुक्तवद्विकोटिनिश्चयारम्भकत्वमनुमिती । व्याप्तीति । व्याप्ति-
विशिष्टस्य प्रवृत्तहेतोः पक्षेण सह वैशिष्ट्यादगाहिज्ञानं परामर्शः स इत्येत्यर्थः ।
तद्विपरीतेति । तत्र यद्विकोटोरेव परीतो यो बह्व्यभावकोटिस्तत्साधकस्य हेतो-
रित्यर्थः । हेत्याभासत्यज्ञानम् = दुष्टत्वज्ञानम् । उपयुज्यते = जनकं भवति । कथ-
मित्वाराध्यायमाह प्रतीति । यद्विकोटिप्रतिबन्धकीभूतं बह्विविपरीतवद्व्याप्यमाव-
कोटिव्याप्यजलवान् पर्यन्त इत्याकारकज्ञाने इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्राहकत्वात् =
अप्रामाण्यप्रहननकरवान् । उभयोः = तद्देनदुष्टहेत्योः । तत्त्वनिर्णयप्रयोजक-
त्वमिति । अयं भावः, पर्यन्तविशेष्यकवद्विकोटिनिश्चयारम्भकबह्व्याद्यनुमिती यद्व्याप्ति-

ॐ कलारिणः ॐ

कत्वेऽपि नसंगतिरिति वाच्यम्, तत्र तत्पदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित-
धर्मावच्छिन्नशक्तया तदा दुःखव्ययपरामर्शकत्वसम्भवात्, अननु हेतुमानवोधार्थमे-
वाप्तमाप्तेन छित्तनस्यावश्यकत्वात्, निरुत्तरथले तत्पदेनैकदेशपरामर्शकत्वस्य
प्रयत्नसाध्यत्वानभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् ।

मूले तत्त्वनिर्णयेति । नच विषयपदोपादानं ध्येयं, तत्त्वनिर्णयपदोपादाने-
नैवैककार्येकारिवसंगतिलामसम्भवादिति वाच्यम् ? “तत्त्वनिर्णयोद्देशकन्यायानुगत-
पचनसन्दर्भो वादः, विज्ञयोद्देशकतादृशवचनसन्दर्भो अल्पः” इति विभेदमिदं प्रयो-
जनप्रदर्शनार्थं द्वयोर्वादानसम्भवादिति ध्येयम् ।

टीकायां प्रमितकोटिनिश्चय इति । तथाच इवमनुमितिः विवादविषयीभूतयोः
कोट्योर्मध्ये प्रमितवह्व्यादिकोटिविधेयतावत्त्ववती बह्व्यादिव्याप्तिपक्षधर्मता-
विशिष्टहेतुज्ञानजन्यत्वे सति बह्विविशेष्यबह्व्यमावव्याप्यजलादिपरामर्शधर्मिका-
प्रामाण्यप्रहजनकजलादिधर्मिकदुष्टत्वप्रहकालीनत्वादित्यनुमानेन प्रमितबह्व्यादि-
विधेयकत्वनिश्चयस्तत्र निरुक्तहेतुज्ञाननिष्ठजनकताया परम्परयाऽवच्छेदकतायतः
व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतोरेव तादृशावच्छेदकतावतो दुष्टस्य जलादेरपि प्रयोजक-
त्वादिति भावः ।

ॐ गादापरी ॐ

अथवा-तत्त्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्राऽनुमापक-

ॐ चन्द्रकला ॐ

पक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतधूमहेतुज्ञानरूपबहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारक-
परामर्शस्य जनकतया सादृशजनकतावच्छेदकतया च यथा बहिर्व्याप्तिरक्षधर्मता-
विशिष्टधूमहेतोरत्र प्रयोजकत्वं सर्वत्रादितिदम्, तथा बहिर्व्याप्तिरक्षधर्मता-
साधकदुष्टजलहेतोरपि प्रयोजकतावच्छेदकतयैव प्रमितबह्विकोटिनिश्चये प्रयोजकत्वं
सम्भरत्येव, बह्व्यभाससाधकजलहेतौ दुष्टस्वज्ञानस्य बह्व्यभासव्याप्यजलवान् पर्वत
इत्याकारकनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानोपादप्रयोजकतया पर्वतधार्मिकप्रमितबह्विकोटि-
निश्चयारम्भकबहिर्व्याप्यप्रकारकबुद्धौ अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टस्यैव बह्व्यभासव्याप्य-
जलप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिपक्षवत्तया तदभावस्य सादृशबह्विकोटिनिश्चयजनकस्य
सम्पादकतयैव निरुक्तदुष्टस्वज्ञानस्य प्रमितबह्विकोटिनिश्चयारम्भकतावधिर्णयो-
पयोगिताया अनिवृत्तेरिति ।

ननु 'तत्त्वं महानि याथार्थ्यं धर्मं साधारणेऽपि'चेत्यादिकोपात्
तत्त्वपदस्य महानि याथार्थ्यादेवेव शक्यतया तस्य प्रमितकोटिपरत्वे तत्त्वपदस्य
लक्षणिकात्वापत्तिरत आह्राथयेति । साध्यवत्ताज्ञाने = बह्व्यादिरूपसाध्यप्रकारक-
ज्ञाने, पर्वतादिधार्मिकबह्व्यादिप्रकारकपर्वतो बहिर्मानित्याद्याकारकानुमितविति
यावत् । प्रमात्वनिश्चयः = बह्व्यादिमति बह्व्यादिप्रकारकत्वरूपयाथार्थ्यनिश्चयः ।
तथाचोक्तकस्य तत्त्वपदस्य याथार्थ्यार्थकतया न तस्य लक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः ।

सदेतौ दुष्टहेतौ च निरुक्तप्रमात्वनिश्चयरूपतावनिर्णयोपयोगिता प्रदर्शयति
तयेति । साध्यवत्ताज्ञानधर्मिनः प्रमात्वनिश्चय इत्यर्थः । अनुमापकहेतोः = पर्वतादी

ॐ कलाविलासः ॐ

अथवेति । तथाचेयमनुमितिः प्रमा, साध्यव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञान-
जन्यत्वे सति प्रमात्वयिरोप्यप्रमात्वमह्वनयसाध्याभावादिसाधकहेतुदुष्टप्रमाप्रति-
पक्षकतादृशहेतुप्रमिदुष्टत्वग्रहणार्थनत्यादित्यनुमानेनैव प्रकृतपक्षधर्मिदसाध्यानु-
मितौ प्रमात्वनिश्चयः । तत्र पूर्वोक्तयुक्तया सदेतोरिव दुष्टस्यापि प्रमात्वप्रयोजकत्व-
मवगन्तव्यम् ।

नच पर्वतो बहिर्मान् यद्व्याप्येत्वापारिकाशो प्रमात्वमह्वनयसाध्यानुमितौ
निरुक्तहेतोः सन्वेन तत्र प्रमात्वविरहात् व्यभिचार इति वाच्यम्, यद्व्याप्यमति
बह्व्यादिप्रकारकरूपानुक्तपमात्वस्य साध्यत्वोपगमेन व्यभिचारस्य धारगसम्भवादिति
नु विमादनीयम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

हेतोर्न्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्देतुत्वज्ञानमिव विपरीतकोटिसाधकहेतो-
र्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते, प्रकृतसाध्यग्रहाऽप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधक-
हेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकाच्चात् ।

विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्षहेतुदोषोद्भावन-
द्वारा, व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्ध्यायप्रयोगद्वारेति बोध्यम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

बह्व्यादिसाध्यानुमापकधूमादिहेतोः । व्याप्त्यादीति । आदिना पक्षधर्मता-
परिग्रहः । बह्व्यादिरव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टत्वरूपं यत् सदेतुत्वं तज्ज्ञानमिवेत्यर्थः ।
विपरीतेति = बह्व्यादिविपरीतबह्व्याप्यभावसाधकजलादिहेतोरित्यर्थः । दुष्टत्वज्ञा-
नम् = हेत्वाभासत्वज्ञानम् । उपयुज्यते = प्रयोजकं भवति । यद्योज्यप्रमात्वनिश्चये
दुष्टत्वज्ञानस्योपयोगितां घटयति प्रकृतेति । पर्वतादिधर्मिकबह्व्याप्यनुमितिरूप-
साध्यज्ञाने उपपद्यमानो योऽप्रमात्वग्रहस्तज्ज्ञानकीभूतं यत् बह्व्यादिविपरीतबह्व्या-
भावादिसाधकजलादिहेतावदुष्टत्वज्ञानं तदनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

तथाच पर्वतादौ बह्व्याप्यनुमितिरूपसाध्यवत्ताज्ञाने बद्धिमति बद्धि-
प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमात्वनिश्चये सादृशसाध्यवत्ताज्ञाने बद्धिमति बद्धिप्रकारकत्वाभाव-
निश्चयारम्भकप्रामाण्यनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निरुक्ताप्रामाण्यनिश्चये च बद्धिविपरीत-
बह्व्याप्यभावसाधकजलादिहेतावदुष्टत्वज्ञानं प्रयोजकं, सादृशादुष्टत्वज्ञानं प्रति
जलादिहेतौ दुष्टत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं भवतीति सादृशादुष्टत्वज्ञानेनादुष्टत्वज्ञानानु-
त्पादे कारणाभारादप्रामाण्यग्रहस्यानुत्पत्तौ, अप्रामाण्यग्रहाभावे च प्रतिबन्धका-
भावात् भवति सादृशसाध्यग्रहे प्रमात्वनिश्चय इति निरुक्तप्रमात्वनिश्चयं प्रति
परम्परया दुष्टजलादिहेतौ प्रयोजकत्वमङ्गतमिति भावः ।

ननूत्तरीत्या सदेतौ दुष्टहेतौ च तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वसम्भवेऽपि विजय-
प्रयोजकत्वं तत्र कथं सम्पादनीयमित्यत आह विजयेति । परकीयाहद्वारखण्डने
विजयः, अहमस्मादुष्ट इत्याकारकज्ञानजन्यसंस्कारविशेषोऽहंकारः, तच्चाशानु-
बूल्यापारो विजयस्तत्प्रयोजकत्वज्ञेय्यर्थः । हेत्वाभासस्य = दुष्टहेतोः । स्वज्ञानेति ।
स्वं हेत्वाभासं तज्ज्ञानजन्यं यत् परकीयहेतौ दोषोद्भावनं दोषाभिधानं तद्द्वारेत्यर्थः ।
तथाच हेत्वाभासज्ञानात् परोक्षहेतौ दोषाभिधानं तत्सादृशविजय इति हेत्वाभासस्य
हेत्वाभासज्ञाननिश्चयज्ञानावच्छेदकत्वमेव विजयप्रयोजकत्वमिति हृदयम् । व्याप्त्या-
दीति । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टसदेतोरित्यर्थः । स्वज्ञानेति । स्वम् = सादृशसदेतुः
तज्ज्ञानाधीनो यः प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यात्मकसन्ध्यायप्रयोगः, तद्द्वारेत्यर्थः । अप्रापि
हेतुज्ञाननिष्ठविजयकारणतावच्छेदकत्वमेव सद्ध्येत विजयप्रयोजकत्वमिति तत्त्वम् ॥

ॐ चिन्तामणिः ॐ

तत्रानुमितिकारणीभूताऽभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

मृते तत्रेति । यथोक्तनिरूपणे इत्यर्थः । विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयइवात्य हेत्वाभासत्वमित्यनेन । अनुमितीति । अनुमितिषदस्य प्रकृतपक्षविरोध्यकसाध्य-प्रकारकानुमिति-उत्कारणपरामर्शान्वयतत्परत्वरम्, प्रकृतपक्षविरोध्यकप्रकृतसाध्यव्याप्य-प्रकृतहेतुप्रकारकप्रकृतसाध्यप्रकारकसमूहालम्बनानुमितिपरत्वं वा इवमग्रे दीक्षितिकृतैव प्रदर्शयिष्यते, तथा च सादृशानुमितेः कारणतावान् योऽभावस्तत्प्रति-योगियत् यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति समुद्रितप्रथमलक्षणार्थः पर्यवसितः ।

भवति हि हृदो वह्निमान् घटत्वादित्यादौ वह्नयभाववद्भूतित्वविशिष्टघटत्व-रूपव्यभिचारे, वह्नयधिकरणभूतित्वाभावविशिष्टघटत्वस्वरूपे विरोधे, घटत्वाभाव-विशिष्टहृदरूपाऽसिद्धौ, वह्नयभावव्याप्यवद्भूतरूपे सत्यतिपक्षे, वह्नयभाववद्-प्रदात्मके माधे च लक्षणसमन्वयः । निरुक्त्यभिचारनिश्चयाभावस्य विरोधनिश्च-याभावस्य स्वरूपासिद्धिनिश्चयाभावस्य च प्रतिबन्धकाभावरतेन हृदधर्मिक-पह्लानुमितिकारणीभूतवह्नयव्याप्यघटत्ववान् हृद् इत्याकारकपरामर्शप्रति कारणतया यथोक्तानुमितिकारणतावान् यो व्यभिचारादि-निश्चयाभावस्तत्प्रतियोगि, यत् व्यभिचारादिनिश्चयात्मकं यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्य व्यभिचारादौ, निरुक्तसत्यतिपक्ष-निश्चयाभावस्य चापनिश्चयाभावस्यापि प्रतिबन्धकाभावरतेन हृदविरोध्यक-वह्नयनुमितिकारणतया अनुमितिकारणीभूतस्य सत्यतिपक्षादिनिश्चयाभावरस्य प्रतियोगि यत् सत्यतिपक्षादिनिश्चयात्मकं यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्य सत्यतिपक्षादौ च सादृशम् ।

(७) एवं अयं वह्निमान् अलत्वादित्यादौ वह्नयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपा-साधारण्ये, सर्वमनित्वं मेघत्वादित्यादौ नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वा-भावविशिष्टप्रमेयरवस्यानुपसंहारित्वे, काञ्चनमयपर्यतः, काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयव्यापारविशिष्टवर्तस्वरूपाध्यामिद्धौ, काञ्चन-मयव्यापारविशिष्टवह्निरूपसार्ध्याप्रसिद्धौ, काञ्चनमयव्यापारविशिष्टधूमरूप-साधनाप्रसिद्धौ च असाधारण्यादिनिश्चयाभावस्यापि पूर्वोक्तानुमिती कारणतया निरुक्तप्रभावप्रतियोग्यसाधारण्यादिनिश्चयविषयताया असाधारण्यादौ परमानन्दया-लक्षणसमन्वयो बोध्य इति दिष्टम् ।

ॐ गोदाध्याय ॐ

मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः—

ॐ चन्द्रकला ॐ

‘यथायुतमिदं’मित्यादिद्विधितमवतारयति टीकायां मूलोक्तेति । मूलोक्तानामनुमितिस्तादृशलक्षणानां त्रयाणामित्यर्थः । दुष्टलक्षणत्वे = बाधादिदोषनिश्चिष्टानां हेतूनां लक्षणत्वे । दोषेषु = बाधादिषु । अतिव्याप्तिरिति । इदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदयार्थिकवह्नयनुमितिकारणीभूतस्य वह्नयभावविशिष्टहृदादिनिश्चयभावस्य प्रतियोगिनो वह्नयभावविशिष्टहृदादिनिश्चयस्य यथार्थज्ञानस्य विषयताया वह्नयभावविशिष्टहृदाद्यात्मकयाधादौ दोषे सत्त्वान्ति हृदयम् ।

ॐ कलाविलास ॐ

अनुमिति कारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति चिन्तामणिः । तथाच प्रकृतानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावान् योऽभावस्तःप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति फलितम् ।

कारणतायाः द्विजिह्वाकार्यतापेक्षताप्रदर्शनार्थमनुमितित्वावच्छिन्नेति । शाब्दादौ उपनीतमानादौ च तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विषयस्य न दोषत्व, दोषाणामनुमितिप्रतिरोधकत्वमिति शाब्दादिक विज्ञेयानुमितीत्युक्तमिति ध्येयम् ।

न च कार्यतापदोपादाने व्यर्थं, अनुमितित्वावच्छिन्नं यत् तन्निरूपितकारणतायदभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वस्यैव सम्भूत्वादिति वाच्यम्, तथासति पूर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितिविषये वह्निमपर्वतेऽतिव्याप्यापत्तेः, पूर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमित्यभावप्रत्यक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशानुमित्यभावस्य हेतुत्वपादिनां मते तादृशानुमितित्वावच्छिन्ना वा प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नापत्तेरुक्तता तन्निरूपितकारणतायतस्तादृशानुमित्यभावस्य प्रतियोग्यनुमितिरूपयथार्थज्ञानविषयताया वह्निमपर्वते सत्त्वादिति नव्याः ।

कारणतापदानुपादाने पूर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमित्यभावसद्वद्भेदपक्ष-वह्निताप्यकस्यैव वह्निमपर्वतेऽतिव्याप्तिः, तादृशानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या स्वावच्छिन्नप्रविशेषताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नापत्तेरुक्तता तदाश्रयतादृशानुमित्यभावप्रतियोग्यनुमित्यात्मकयथार्थज्ञानविषयताया वह्निमपर्वते वृत्तित्वादिति ध्येयम् ।

अनुमितिकारणमात्र इत्युक्तौ तादृशकारणस्याभावः कारणमात्र इति पट्टोत्तमास-शंका स्यात्, तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पूर्वत इत्याकारकपरामर्शविषये वह्निव्याप्यधूमवत्त्वपर्वतेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि अनुमितिकारणमात्रप्रतियोगिराम-शात्मकयथार्थज्ञानविषयतावाक्यः कर्मकारणमात्रं भूतपदमिति प्रायः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

निरुक्तमूलोक्तलक्षणाणां दुष्टलक्षणत्वे पर्यतो भूमवान् बह्वेतित्यादौ धूमा-
भावरवृत्तित्वविशिष्टबह्विरूपव्यभिचारनिश्चयामावस्य प्रकृतानुमितिकारणीभूतस्य
प्रतियोगिव्यभिचारनिश्चयविषयताया व्यभिचारिणि दुष्टे बह्वौ सत्त्वेन यद्वशादिदुष्टे
दुष्टलक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि हृदो बह्विमान् धूमादित्यादौ बाधितधूमादि-
हेतावय्याहि । हृदधर्मिकबह्वनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिरह्यभावनिश्चि-
हृदनिश्चयात्मक्यथार्थज्ञानविषयताया बह्वभावविशिष्टहृदनिष्ठाया धूमादिदुष्ट-
हेतौ विरहात् ।

न च बह्वभावरवान् हृदो धूमश्चेति समूहालम्बनपदार्थनिश्चयस्यापि हृदधर्मिक-
घट्टयाघनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितया तादृशनिश्चयविषयताया धूमेऽपि
सत्त्वात् धूमादौ बाधिते दुष्टे लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति वाच्यम् ; तथा सत्युक्त-
रीत्योक्तस्थले घटादाद्युदासीनेऽतिव्याप्त्यापत्तः, हृदधर्मिकबह्वघाघनुमितिकारणीभूता-
भावरप्रतियोगिनो हृदो यद्विमान् घटश्चेत्याकारवसमूहालम्बनपदार्थनिश्चयस्य
विषयताया घटेऽपि सत्त्वात् । अतो निरुक्तोदासीनघटादावतिव्याप्तिवारणाय यथायं-

ॐ कलाविल्लासः ॐ

न चानुमितिकारणीभूतो यस्तत्प्रतियोगिपदार्थज्ञानविषयत्वस्यैव सम्यक्त्वे
अभावपदोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्, सिद्धाधर्मिकाविरर्द्धबन्धिसिद्धयभावभिन्नत्व-
लामावैवाभावरपदोपादानसार्थक्यसम्भवात् । अन्यथा अनुमितिकारणीभूततादृश-
विद्वधभावप्रतियोगिसिद्धिविषये साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः स्यादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पर्यतो बह्विमान् धूमादित्यादौ परामर्शोवच्छिन्नभिन्नभेदस्य
अनुमितिकारणीभूतपरामर्शरूपतया तत्प्रतियोगिपरामर्शोवच्छिन्नभिन्नस्य यथायं-
ज्ञानात्मकघटज्ञानस्य विषयत्वमादाय घटेऽतिव्याप्तिः स्यादतोऽभावपदोपादानम्,
तदुपादाने तु अनुमितिकारणतावच्छेदकामावत्वरूपानुयोगितानिरूपितप्रतियोगि-
ताभययथार्थज्ञानविषयत्वस्यैव लक्ष्यार्थतया न कोऽपि दोषः । परामर्शोवच्छिन्नभिन्न-
भेदस्वरूपे परामर्शे अनुमितिकारणतावच्छेदकामावत्वरूपानुयोगिताया विरहादिति
तु नय्याः ।

ज्ञानपदानुपादाने पर्यतो बह्विमान् धूमादित्यादौ अनुमितिकारणीभूताभावरप्रति-
योगिकाभिनीजिज्ञासाविषयत्वमादाय कामिनीज्ञानेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तदुपादानम् ।

न च पर्यतो बह्विमान् कामिनी वेत्ताकारवसमूहालम्बनानुमितो कामिनी-
जिज्ञासाप्रतिबध्नावविहास्य कामिनीज्ञानेऽतिव्याप्तिमिति वाच्यम्, यादृशस्यल-
विशेषे तादृशसमूहालम्बनानुमितिः कस्यापि न बाता तादृशस्यैव कामिनीजिज्ञासा-
विषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानसार्थक्यसम्भवादिति ध्येयम् ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहा-
लम्बनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया

ॐ चन्द्रकला ॐ

ज्ञाननिष्ठा या प्रकृतानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितास्वरूपा प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकता तदवच्छेदकविषयताश्रयत्वं हेत्वाभासत्वमित्येवं प्रथमलक्षणार्थो वाच्य-
स्तथास्तति नोक्तोदासीनघटादावतिभ्यातिः यन्निष्ठविषयताकं ज्ञानं प्रकृतद्वदादि-
धर्मिकब्रह्मपदानुमितिप्रतिबन्धकं भवति तन्निष्ठविषयताया एव सादृशानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया हृदो बह्वयभाषवान् घटश्चेत्याकारकसमूहालम्बन-
यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य हृदहृदववद्विवद्विवा-
भावाभावादिनिष्ठविषयतायामेव सत्त्वेन घटादिनिष्ठविषयतायाश्च सादृशप्रति-
बन्धकतानवच्छेदकतया तदाश्रयत्वस्य घटादावतिभ्यास्त्वप्रयोजकत्वात् ।

एवञ्च हृदो बहिमान् हृदादित्यादिपक्षामकहेतुकस्थले हृदादिरूपयाधित-
दुष्टहेतौ हृदविशेष्यकब्रह्मपदानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकब्रह्मभाषयद्दृदादि-
विषयताश्रयत्वसत्त्वेन निरस्तदुष्टलक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि हृदो बहिमान् धूमा-
दित्यादौ याधिते धूमादिदुष्टहेतोरन्धाविचारणमशक्यमेव, हृदधर्मिकब्रह्मपदानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतब्रह्मभाषयद्दृदादिविषयताया धूमादावसत्त्वात्, धूमा-
दिविषयतायाः सादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादित्याह यथार्थेति । प्रकृतानुमि-
तिकारणीभूताभावप्रतियोगितारूपेणादिः । समूहालम्बनेति । हृदो बहिमान्
धूमादित्यादौ हृदो बह्वयभाषवान् घटश्चेत्याकारकसमूहालम्बनविषयताश्रयघटादि-
रूपोदासीनपदार्थवारणायैवार्थः । प्रथमलक्षणे = अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-
यथार्थज्ञानविषयत्वमितिलक्षणे । विवक्षणीयतयेति । यथार्थज्ञाननिष्ठानुमिति-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्येति पूर्वेणान्वयः । तथाचोक्तसमूहा-
लम्बनज्ञानविषयताया घटे सत्त्वेऽपि तस्या हृदधर्मिकब्रह्मपदानुमितिप्रतिबन्धकतान-
वच्छेदकत्वात् सादृशविषयतामादाय घटेऽतिभ्यासिरिति भावः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

अप्रानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वस्यैव हेत्वाभासलक्षणत्वसम्भवे अनु-
मितिकारणीभूतेत्याद्यभिधानं व्यर्थमिति चेन्न, प्रतिबन्धकत्व हि द्विविधम्,
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपञ्च । तत्र प्रथम-
प्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटत्वसूचनाय कारणीभूतेत्यादेरभिहितत्वात्, अन्यथा
प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटत्वे हृदो बहिमान्
धूमादित्यादौ बहिभ्याप्यभूतवान् हृद इत्याकारकपरामर्शेऽतिव्याप्तिः स्यात्, परामर्श-

ॐ दीधिति ॐ

यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्, तद्वत्त्वं च दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्गरेऽपीत्यादि वक्ष्यति ।

ॐ गादाघरी ॐ

बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः प्रायशो हेतुविषयतायाः अनवच्छेदकत्वात्तत्र-
त्यहेतावन्याप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादिलक्षणे च तृतीयायाः अवच्छेदक-
त्वावश्यकता सुतरा तथेत्यत आह यथाश्रुतमिति । इदम्—एतल्लक्षणत्रयम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

बाधावीति । भाविना सम्प्रतिपक्षपरिमह । तथाच हृदादिपक्षक-
बह्व्यादिसाध्यकधूमादिहेतुः सत्ये हेतौ बह्व्यभाववान् धूमश्चेत् प्राकारकसमूहा-
लम्बननिश्चयनिष्ठाया अपि प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतायाः अवच्छेदकत्वस्य धूमादि-
विषयतायाः विरहात् प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्व-
पर्यन्तस्य प्रथमलक्षणार्थरेवेति बाधिते दुष्टधूमादिहेतावव्याप्तिरस्त्येवेति हृदयम् ।

हृदो बहिमान् हृदादित्यादौ बह्व्यभाववद्बह्वनिश्चयनिष्ठप्रवृत्तानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य हृदविषयतायाः सत्त्वात् पक्षाद्यभिन्नहेतुकस्थलीय-
बाधितहृदादिदुष्टहेतोः लक्षणसमन्वयादाह प्रायश इति । हेति वाति । पक्षाद्यति-
रिक्तेत्यादि । तत्रत्येति । बाह्यस्थले बाधादिज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदिका हेतुविषयता न भवति तादृशस्थलीयहेतावव्याप्तिश्चेत्यर्थः ।

लक्षणे = द्वितीयतृतीयलक्षणे, तृतीयायाः = तृतीयाविभक्ते, सुतरा-
तथा = दोषेऽतिव्याप्ति, बाधिते दुष्टेऽभ्यासिश्च । तथाच यन्निष्ठविषयता प्रवृत्तानु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तत्र हेताभासत्वमित्यस्य द्वितीयतृतीयलक्षणार्थतया
हृदो बहिमान् धूमादिषादौ बह्व्यभावविनिष्ठहृदरूपदोषेऽतिव्याप्ति, तादृश-
विनिष्ठहृदादिप्रियतायाः हृदधर्मिकबह्वन्यावतुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्,
धूमादिविषयतायाश्चात्रावात्, धूमादिदुष्टहेतावव्याप्तिश्चेत्पक्षाय । अतः = निर-
कातिन्याप्यादिदोषतः । यथाश्रुतम् = लक्षणाग्रहानन्यशक्तिभ्रमानन्यशब्द-
बोधेच्छयोच्चरितम् ।

लक्षणत्रयमिति । प्रथमलक्षणं द्वितीयलक्षणं तृतीयलक्षणमेत्यर्थः । तद्वत्त्वं च

ॐ कलाविलसा ॐ

धर्मिकाप्रामाण्यशान्नाभावस्याप्यनुमितौ प्रयोजकतया तादृशप्रयोजकीभूताभावप्रतियो-
ग्यप्रामाण्यज्ञानस्य विषयतायाः तादृशप्रामाण्येऽप्युत्पादित्यास्ता विस्तरः ।

तत्रत्यहेतावन्याप्तिश्चेति । अथ हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद्बह्व-
रूपस्वरूपाविद्विनिश्चयायविषयतामादाव हृदो बहिमान् इत्यन्त्यादित्यादौ च बह्व्य-

ॐ गात्राधरी ॐ

प्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गते, एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याऽप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतायां तेषां सङ्कलेण विभागान्याघातशङ्काया अनवतारान्, उपधेयसङ्करेऽपीत्यादिग्रन्थस्य उपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्याऽसङ्गतिरिति

ॐ चन्द्रकला ॐ

धर्मिण प्रतिपादनस्य कणात् । दुष्टेति । दुष्टहेतुविषयकज्ञानानुकूलव्यापारस्येत्यर्थः । अप्रतिज्ञातत्वे = अव्यवहितस्तरस्तरकर्तव्यत्वप्रकारकशिव्यसमवेतशोधानुद्घातव्यापारविषयत्वाभावे । तदसङ्गतेरिति । यद्विरूपण प्रतिज्ञातं भवति तस्यैव विभाग इति नियमात् शेषनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वे दुष्टहेतूनां विभागो न सम्भवतीति हृदयम् ।

दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वे शेषान्तरमप्याहैयमिति । अप्रकृतत्वे = अप्रतिज्ञातत्वे । शेषनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वे इति शेषः । विभागेति = विभागविषयत्वाभावेनेत्यर्थः । दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वादिति भावः ।

तेषाम् = दुष्टहेतूनाम् । सङ्करेण = अभिन्नत्वेन । विभागेति सामान्यधर्मावच्छिन्नानां दुष्टहेतूनां परस्परविरुद्धव्याप्यधर्मेण धर्मिप्रतिपत्त्यनुद्घातव्यापारस्य यद्व्याघातो सम्भवस्तच्छङ्काया इत्यर्थः । अनवतारादिति । अथ बह्विगान् पल्लवादित्यादी यद्व्यपभाषणपक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य व्यभिचारिणो हेतोर्यद्व्यधिकरणवृत्तिरव्याप्यविशिष्टतया विरुद्धत्वेन व्यभिचारिविरुद्धोर्भेदाभावात् व्यभिचारित्वविरुद्धत्वयोरेकत्र समावेदो न दुष्टहेतूनां विभाग एव न सम्भवति, मिथो विरुद्धधर्मेण धर्मिप्रतिपादनस्यैव विभागत्वादित्याशङ्कावत्तारस्तु दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वे एव सम्भवति नान्यथेत्याशयः ।

निरुक्ताया शङ्काया अनवतारे तत्समाधानपरस्तरमन्धस्याप्यसंगतिरित्याहोपधेयेति । उपधेयस्य उपाधिरूपशोषविशिष्टस्य दुष्टहेतोः सङ्करेणाभिन्नत्वेनापि उपाधेः - शोषस्य असङ्करात् निरुद्धत्वादित्यर्थपरस्य उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादिति मूलग्रन्थस्येत्यर्थः । उपाध्यसङ्करात् = उपाधेर्गोपस्य भिन्नत्वात् । विभागेति । विभागोपपादनशोषेच्छबोद्धव्येतित्यर्थः । असङ्गतिरिति । शोषनिरूपणस्य प्रतिज्ञा

ॐ कलाविलास ॐ

न च गण्यमावन्त्याप्यृथिवीत्ववत्तारदृष्टरूपस्य प्रतिपत्तिर्निरर्थं यत्र पृथिवीत्वविषयतामादाय लक्षणसमन्वयसम्भव इति वाच्यम्, निरवच्छिन्नसाध्यामावाधिकागताभ्यावृत्तित्वरूपाया गण्यमावन्त्याप्यृथिवीवदेतावप्रसिद्धतया सत्त्वात्पत्तिनिश्चयस्य यथार्थत्वाऽसम्भवेन तारदृष्टनिश्चयविषयवमादावापि तत्र लक्षणसमन्वयासम्भवात् । केचित्तु शब्देन दुष्ट इति व्यवहारानुपपत्तिरेवात्रायासिपदार्थ इत्याहुः ।

किं भाष्येति

रित्यत आह तद्वत् चेति । तादृशदोषवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षण-
मित्यनुपपद्यते । स्फुटमिति शेषः । तथा च दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि
दोषलक्षणे कृते तद्वत्त्वरूपदुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया व्यभिचनं दोष-
लक्षणाभिधानस्य तत्र तात्पर्यान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । तदभिप्रायेणैवेति ।
दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

किं चन्द्रकला

तत्र दोषलक्षणस्यैव वक्तव्यतया दुष्टलक्षणस्याप्रतिज्ञात्वेन दुष्टहेतुलक्षणानभि-
धानस्याप्यित्ये दुष्टहेतूनां विभागानुपपत्त्याऽऽज्ञाकाया अनवतारेण तेषां विभागोप-
पादनपरस्य उपधेयेत्यादिप्रत्यक्षत्वात्संगतिर्दुर्बलरिति भावः । तादृशेति । यथार्थ-
ज्ञाननिष्ठप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तद्वत्त्विपयताश्रयीभूतदोषवत्त्वमित्यर्थः ।
दुष्टलक्षणस्य स्फुटतां स्पष्टितुं भावमाह तथाचेति । अत्रकृतारेऽपि = अत्रकि-
न्तात्वेऽपि । दुष्टहेतुव्यति । दोषजन्यरूपेत्यादिः । नोक्तेति । न दुष्टहेतूनां संकरेण
विभागव्यापातादांका अनुपपत्तिर्न च दुष्टहेतुविभागोपपादनपरस्योपधेयसंकरेत्यादि-
प्रत्यक्षस्य सामान्यनुपपत्तिमिति भावः ।

उपधेयोवादिप्रत्यक्षतु दुष्टलक्षणमिष्टवत् एवेति रक्षाकर्तुं माह दुष्टहेतु-
लक्षणेति । दोषवत्त्वं दुष्टत्वमित्याकारकदुष्टलक्षणेऽप्येवेत्यर्थः ।

“अनुमितिकावचीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविपर्ययः” मेतल्लक्षणपरकानु-
मितिवद् यदि अनुमितिसामान्यपरं तदा अनुमितित्वव्यत्यक्कार्यतानिरूपित-
कारणतावान् योऽभावमन्प्रतियोगियथार्थज्ञानविपर्ययं, यथार्थज्ञाननिष्ठा या
अनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपिता प्रतिबन्धकता तद्वत्त्वेद्वत्त्वविपयताश्रयत्वं
या हेतुभासावमित्यस्यैव प्रथमलक्षणायांतायाः पर्यवसिततया असम्भवापत्तेः,
इत्यादिपक्षकवद्वादितासाध्यकस्थले बह्व्याप्यभावविशिष्टदृष्टिनिष्ठपारमकथयार्थ-
ज्ञानाभावकार्यताया निरस्तनिश्चयप्रतिबन्धताया या अनुमितित्वाऽव्यापकत्वात् ।
अनुमितिवत्त्वं यदायनुमितौवपि सत्येन तत्र तादृशनिश्चयप्रतिबन्धताविरहात् ।
यत्तदोपधेयज्ञानप्रतिबन्धता अनुमितित्वव्यापिका तादृशयथार्थज्ञानविपर्यय-
हेतुभासावतायाः पर्यवसितत्वात् ।

यदि च तादृशानुमितिवद् यत्किञ्चिदनुमितिरं, तदा यथार्थज्ञाननिष्ठा
या यत्किञ्चिदनुमितिव्यतिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपिता प्रतिबन्धकता तद्वत्त्वेद्वत्त्व-
विपयताश्रयत्वस्य - लक्षणार्थतया इद्विदोषक-वद्विग्राह्यकानुमितेरेव
यत्किञ्चिदनुमितिरनेन धर्तुं शक्त्वात्वेन तादृशानुमितिप्रतिबन्धकीभूतबहुव्य-
भावविशिष्टदृष्टिनिश्चयविपर्ययमादाय इदादौ बह्व्याप्यसाध्यकस्थले लक्षण-

ॐ गादाधरो ॐ

अनुमितिपदस्याऽनुमितिसामान्यपरत्वेऽसम्भवात्, यत्किञ्चिदनुमिति-
परत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकाऽनुमितिपरत्वमावश्यकम्,

ॐ चन्द्रकला ॐ

समन्वयसम्भवादसम्भवाभावेऽपि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ बह्वयभाव-
विशिष्टहृदादावतिव्याप्तिः स्यात् यत्किञ्चिदनुमितिपदेन तत्र हृदधर्मिक-
बह्वयाद्यनुमितिमादाय तत्प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयताया बह्वयभावविशिष्ट-
हृदादौ सत्त्वादित्यकामेनापि तादृशानुमितिपदं प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तर-
जायमानप्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिपरमवश्यं वक्ष्ये, तथासति भासम्भ-
वो न वातिव्याप्तिः । प्रकृतपक्षीभूत्वहृदादिधर्मिकबह्वयाद्यनुमितौ बह्वय-
भाववद्भेदादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकरत्वात् तथाविधपर्वतादिधर्मिकबह्वयाद्यनु-
मितौ च तादृशनिश्चयस्याप्रतिबन्धकरत्वादित्याहानुमितिपदम्येति । प्रकृतलक्षण-
घटकीभूतेत्यादिः ।

असम्भवादिति । घटपटातानुमितिघटितयावदनुमितौ कस्यापि
निश्चयस्याप्रतिबन्धकरत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्गादिति । पर्वतादिपक्षक-
बह्वयादिसाध्यकस्थले यत्किञ्चिद्वह्नेरौ वह्निमादित्वनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थ-
ज्ञानविषयताया बह्वयभावविशिष्टहृदादौ सत्त्वात् तस्य पर्वतपक्षकबह्वयादिसाध्यक-
धूमादिहेतुकस्थले दोषतावतिरित्याशयः ।

अनुमितिपदस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरजायमान-
प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमिति ।

ॐ कलाविलासः ॐ

ननु अनुमितिप्रतिबन्धकतान्छेदकविषयताभ्यत्वपर्यन्तनिवेशेऽपि उदासीनै-
तिव्याप्तिवारणमशक्यं बह्वयभावजलोमयवान् हृद इत्याकारकरानीयोभयत्वावच्छिन्न-
प्रकारताया ऐक्येन हृदधर्मिकबह्वयभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकतया तदाभ्यत्वस्य जलादौ सत्त्वादिति चेन्न, तादृशतिव्याप्तिवार-
णाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्याव्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नविषयताभ्यत्वस्यैव
विषयगीयत्वादितिष्येयम् ।

प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकमिति । अत्र प्रकृतहेतुत्वनिवेशो
निरर्थक इति तु नाशङ्कनीयम्, तदनुपादाने पर्वतो वह्निमान् महानसीयवह्नि-
बह्वयभाववत्पर्यवकाशीनधूमादित्यादौ महानसीयबह्वयभाववत्पर्यवकाशेऽप्यप्या-
पत्तेस्तादृशवाधनिश्चयस्य प्रकृतपक्षसाध्यकपर्यवधर्मिकबह्वयानुमितिः प्रत्यप्रतिबन्ध-
कत्वात् । तदुपादाने तु नियमत इतरवापर्यवच्छेदकमहानसीयवह्निविषयकतया-

❧ गान्धाधरी ❧

तथाच ह्यभिचारादावव्याप्तिः, बहिर्धूमव्यभिचारीतिज्ञानाभाषस्य पर्यंतः धूमचान्तिन्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रं परत्वे च बाधादावव्याप्तिः, बाधादिज्ञानस्य परामर्शाऽप्रतिबन्धकत्वादतः

❀ चन्द्रकला ❀

परस्वेऽपि न निस्तार इत्याह तथाचेति । अनुमितपदस्य प्रकृतपक्षसाध्यहेतु-
कानुमितिपरस्वेऽपि शैत्यर्थः । उद्यमिभारादाविति । आदिपदात् विशेषाद्भि-
परिग्रहः । अप्याप्तौ हेतुमाह बहिरिति । बह्विधमाभावाधिकरणश्रुतिवाचानित्या-
दिनिर्दिष्टमाभावश्चेत्यर्थः ।

अनुमित्यन्तर्जनकत्वादिति । तथाप्य परंतो धूमवान् वह्नेरित्यादी धूमाभाव-
वद्बुत्तिवद्विशिष्टवद्बुत्तिरूपव्यभिचारेऽप्याप्तिः स्यात् यद्यनुमितिपरं प्रवृत्तपक्षसाध्य-
हेतुकानुमितिपरं स्यात्, तथाकारकबुद्धौ तदभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतया
धूमाभाववद्बुत्तिवद्विशिष्टवद्बुत्तिरूपव्यभिचारेऽप्याप्तिरिति प्रति-
बन्धकतया आवश्यकतया प्रवृत्तपक्षोक्तपक्षव्यभिचारेऽप्याप्तिरिति प्रतिबन्धकत्वात्
निरस्तव्यमिदं निश्चयमात्रस्य यथाविवक्षितानुमितिकारणीभूताभावपदेन धर्तु-
मशक्यत्वादिति भावः ।

ननु अत्रानुमितिवदं प्रवृत्तपक्षसाध्यकानुमितिकारणीभूतपरामर्शो हाक्षगिकमेवति
न व्यभिचारादावप्यातिः । पर्वतो धूमवान् बहेरित्यादौ सादृशानुमितिकारणीभूते
धूमाभायवदृष्टिरवविशिष्टवद्विमान् पर्वत इत्याकाररूपपरामर्शो धूमाभाव-
वदृष्टिरवविशिष्टवद्विरूपस्य व्यभिचारनिश्चयस्य तदभावप्रकाशनिश्चयमुद्भवा
प्रतिबन्धकरत्वेन निरवव्यभिचारज्ञानभावस्य अनुमितिवदार्थभूतदयोतपरामर्शो
प्रति जनकत्वसम्भवादिद्वयत आह लक्षणेति । प्रवृत्तपक्षोद्देश्यकप्रवृत्तसाध्य-
विधेयकनिश्चये अनुमितिवदस्य शक्यतया लक्षणवेत्तुमिति प्रयेयम् ।

तस्य = निरक्षरक्षणघटकीसुतानुमितिपदस्य । तादृशेति । प्रवृत्तपक्षसाध्य-
हेतुकानुमितिकारणपरामर्शमात्रपरत्वे इत्यर्थः । मात्रपदात् तस्य प्रवृत्तपक्षसाध्यकानु-
मितिपरत्वम्व्यक्त्रच्छेदः । वाचादाविति । अदिना सत्यप्रतिपक्षपरिमहः । अव्याप्ति-
सुपपादयति वाचादीति । वाचादिनिश्चयात्मकव्याप्यज्ञानस्येत्यर्थः ।

परामर्शऽप्रतिबन्धकत्वादिति । हृदो बद्धिमान् धृमादित्यादौ बद्धयभाव-
विशिष्टहृदरूपवाचिद्वयस्य हृदधर्मिकबद्धिप्रकारकबुद्धादेव प्रतिबन्धकतया
हृदधर्मिकबद्धयनुमितिकारणीभूतबद्धिन्याय्यधूमवान् हृद इत्याकारकपरामर्श इति
प्राज्ञाभात्रानवगाहित्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् वात्सवाद्यादिनिश्चयस्य अनुमिति-
प्रतिबन्धकपथापज्ञानत्वेनोपादानाऽसम्भवादिति भावः । अतः =

ॐ दीधितिः ॐ

तत्राऽनुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वे-
नाऽनुमिति—तत्कारणज्ञानपरम् ।

ॐ भाष्यशरी ॐ

अनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे—तत्रेति ।
तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारण-
मनुगतरूपमाह अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति । अनुमिति-
पदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकापछिन्नप्रकारक-
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति,
अतो न घट्यमानाऽस्तिप्रसङ्गः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

निरुक्तानुमितिपदोक्तः । अनुमितिपदमिति । लक्षणघटकीभूतेत्यादिः ।
अजहत्स्वार्थेति । अपरित्यक्तानुमितिपदार्थलक्षणयेत्यर्थः । तदुभयपरतया =
प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितितत्कारणपरामर्शोभयपरतया । व्याचष्टे इति । तथाच
यथा काकेभ्यो वृषि रक्षसामित्यादौ सर्वतो वृषिरक्षाया भावइत्यफत्वाद इधुपघात-
कत्वेन रूपेण काकपदं काकाकाके लाक्षणिकं तथाऽग्राप्यनुमितिपदं प्रकृतपक्ष-
साध्यकानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वत्वेन रूपेण तादृशानुमिति-तत्कारण-
परामर्शोभयस्मिन् लाक्षणिकमेव, तथा सति न बाधादौ नवा व्यभिचारादाय-
व्याप्तिः, बाधादिनिश्चयस्य प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितौ व्यभिचारादिनिश्चयस्य च
निरुक्तानुमितिकारणीभूतपरामर्शवित्यन्धनतया तादृशनिश्चयविषयत्वस्य बाधादौ
सत्त्वादिति भावः ।

तादृशलक्षणेति । अनुमितिकारणीभूताभावप्रतिपत्तिरित्यपार्थज्ञानविषयपरमि-
त्याशरकलक्षणवाक्य इत्यर्थः । येन रूपेण लक्षणा भवति तद्रूपं लक्षणाघटका-
वच्छेदकमित्याह लक्षणेति । उभयसाधारणम् = प्रकृतानुमितितत्कारणपरामर्शोभ-
यस्मिन् वर्तमानम् । अनुगतरूपम् = अनुगतं धर्ममाह दीधितिवार इति शेषः ।

अनुमितीति । प्रथमलक्षणादिघटकीभूतेत्यादिः । स्वयमेव = दीधितिकारः
एव । घट्यमानेति । सर्वतो वर्द्धमान् भूमादित्यादौ वर्द्धयभावविशिष्ट-
इदं अक्षयमानातिव्याप्तिरित्यर्थः । निरुक्तानुमितित्वामान्यप्रतिबन्धकवार्थज्ञान-
विवक्षया न घट्यमानातिव्याप्तिः सम्भवतीति हृदयम् ।

ॐ कलाविलासः ॐ

सम्भवानुमितेरेवोत्पादात् तादृशहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितिपदेन महानसीयव-
दनुमितेरेपि घटुं शक्यतया तद्विरोधित्वस्य निरुक्तवाचे सत्त्वान्नाप्याप्तिः ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

निरूपकत्वं चाऽत्र यदि प्रतियोगित्वं, तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः, अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य

ॐ चन्द्रकेश ॐ

निरूपकत्वमित्यादि । प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिर्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकसम्बन्धिवेनेत्यत्र निरूपकत्वं च यदीत्यर्थः । कार्यस्य = प्रकृतानुमितिरूप-कार्यस्य । कार्यतेति । कार्यताप्रतियोगित्वस्य प्रकृतानुमितिकारणीभूतपरामर्शः पूर्यवर्तमानत्वादित्याशयः । अनुमित्यसंग्रह इति । तथाच प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितेस्तादृशानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकप्रतियोगित्वरूपसम्बन्धवत्त्वेनोपादानाऽसम्भवाद् वापसरप्रतिपक्षादावप्याप्तिः, वाचादिनिश्चयस्य तादृशकार्यताप्रतियोगिपरामर्शप्रतिबन्धकरत्वात्, तस्य प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिं प्रत्येक प्रतिबन्धकरवादिषि भावः ।

अतः = कार्यतानिरूपकसम्बन्धवत्त्वेन प्रकृतानुमितेरसंग्रहः । सम्बन्धिपद-मिति । निरूपकपर्यन्तोपादानेनोपपत्तावित्यादि । सम्बन्धीति । कार्यतारूपसम्बन्धस्य सम्बन्धि यन् प्रकृतानुमिति-तत्कारणपरामर्शद्वयम्, तत्र वर्तमानस्येत्यर्थः ।

ॐ कलाविलास ॐ

वरुतस्तु तद्वेतुकानुमिती तद्वेतुकव्यभिचारशानामावस्य प्राचीनमते कारणतया व्यभिचारसंग्रहयैर तदुपादानम्, नव्यमते च तादृशकार्यकारणमात्रे मानाभावेन तन्मतामिप्रायेणैव इतिचारादावप्याप्तिसिद्धिर्मुक्तं भट्टाचार्येणेति संक्षेपः ।

अतः सम्बन्धिपदमित्यादि । अत्र कस्य द्वितीयसाक्षात्कारपदाऽनुपादाने प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतासाक्षात्कारजननीभूत यत् तद्विषयताभयप्रतिष्ठप्रति-पक्ष्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिख्यथार्थज्ञानविषयत्वविवक्षणे तादृशस्थले पर्यंतवद्विमानित्याकारकानुमितित्वेन पदवद्भूतलक्षणमादिशानस्य साक्षात्कारो ज्ञातस्तादृशस्थले निश्चप्रमाप्रकृष्टासाक्षात्कारस्यापि प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतासाक्षात्कारजनक-त्वात् तद्विषयपदवद्भूतलक्षणनिष्ठप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिख्यथार्थज्ञान-विषये घटाभाववद्भूतलेऽस्तित्याप्तिः । तदुपादाने तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालि-साक्षात्कारत्वव्यापक निरुक्तानुमितिनिष्ठकार्यतासाक्षात्कारजनकत्वं तद्रूपाभयप्रतिष्ठ-प्रतिबन्ध्यतेत्यादिनिवेदानं दोषः, पर्यंतो वद्विमानित्याकारकानुमितित्वाभयानुमिति-प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयस्याप्रसिद्धत्वात् ।

एवञ्च यदि प्रथमसाक्षात्कारपदं न दीयते तदा पर्यंतपक्षकबहिःसाध्यकधूम-हेतुकानुमितिः प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यप्रकृतहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतावती पदवद्भूतलविषयकज्ञानात् इत्याकारिका या कार्यताविषयकानुमिति-

ॐ गाथाधरो ॐ

तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

तत्साक्षात्कारेति । कार्यतारूपसम्बन्धसाक्षात्कारजनकीभूतो योऽनुमितिर्साक्षात्कारः परामर्शसाक्षात्कारश्च तद्विषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभायेत्यर्थः । सम्बन्धसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोग्यनुयोगिरूपसम्बन्धिद्वयसाक्षात्कारो हेतुः, भूतलप्रत्यक्षं घटप्रत्यक्षञ्च विना भूतलघटयोः सयोगस्य प्रत्यक्षानुद्वादात्, एवञ्च प्रकृतपक्षसाध्यकानुमिति-निष्ठकार्यतारूपसम्बन्धसाक्षात्कारः प्रत्यपि साक्षात्कार्यतासम्बन्धप्रतियोगिपरामर्श-प्रत्यक्षस्य सादृशसम्बन्धानुयोग्यनुमितिप्रत्यक्षस्य प्रकृतपरामर्शत्वानहं प्रकृतानुमिति-मौल्यहमित्याकारकस्य जनकतया साक्षात्कार्यतासम्बन्धप्रत्यक्षजनकीभूतनिरूपक-सम्बन्धिप्रत्यक्षविषयताया अनुमितौ परामर्शं च सत्त्वात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानु-मितिरावच्छिद्यकार्यतारूपस्य जनकप्रत्यक्षविषयतास्य ग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकताशालिष्यार्थज्ञानविषयत्व हेत्वाभासस्वमित्यस्यैव लक्षणापेक्ष्य पर्य-वसिततया न बाधादौ न वा व्यभिचारादावव्याप्तिरिति ॥ परमार्थः ।

अनु अनुमितिपदस्याऽग्रहरस्याप्यलक्षणया प्रकृतानुमितितत्कारणोभयपराधे प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताध्वग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकताशालिष्यार्थज्ञानविषयत्वस्यैव लक्षणापेक्षया सर्वत्र लक्षणसमन्वय-सम्भवाद्ब्याप्यपक्षसम्भवे साध्यव्याप्येत्यादिनानुमितिपदस्य प्रकृतपक्षविरो-धकप्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकसमूहालम्बनानुमितिपरत्वाभि-धानं दीधितिद्वयानुचितमित्यत्र पर्यवसितनिरूपकलक्षणेऽतिव्याप्तिरूपशोभनाहा-प्रेति । अनुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताध्वग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरू-पितप्रतिबन्धकताशालिष्यार्थज्ञानविषयत्वार्थकप्रथमलक्षण इत्यर्थः ।

ॐ कलाविलास ॐ

स्वजनरो मेः कार्यत्वव्याप्यपदभूतलविषयज्ञानवती तादृशानुमितिरित्या-वारफालीकिहसाक्षात्कारात्मकः परामर्शस्तद्विषयघटवद्भूतलज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकताशालि यद् धर्माभाववद्भूतलमिति यथार्थज्ञाने तद्विषये घटाभाववद्भूतलेऽतिप्रसङ्गः स्यात् ।

यद्रूपवच्छिन्नविषयताशालिष्यसाक्षात्कारत्वव्यापिना निरूपजनयता तद्रूपभयग्रहनि-ष्ठप्रतिबध्यतेत्यादिनिवेदोऽपि पर्यवती यद्विमान् इत्यनुमितिः परामर्शार्था तादृशानुमित्य-नुयोगिहकालिकरामक्येन घटवद्भूतलविषयज्ञानादित्यनुमितिमादाय तद्देवो बोधः, यद्रूपदेन पञ्चवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुतावच्छेदकधर्मस्य धर्तृशक्यतया तादृशानुमिति-वृत्तिपरामर्शार्थताव्याप्यवद्भूतलज्ञानत्ववच्छिन्नसाक्षात्कारत्वव्याप्यताया निरूप-कार्यताविषयज्ञानुमितिजनकताया सत्त्वात् ।

ॐ माहाध्यायी ॐ

अत्र पर्वतो वहिमान् हृदश्च तथेत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिवि-
रोधिहृदनिष्ठवह्यमायादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्यथादिसाधने

ॐ चन्द्रकला ॐ

तथा = वहिमान् । इत्यादीति । इत्याद्याकारकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्ध-
क्यथापेक्षानुरूपयो भूतहृदनिष्ठवह्यमायादिरूपहृदपक्षकवद्विस्तारव्यवस्थेयः ।
बाधादेरित्यर्थः । आदिना हृदादिनिष्ठवह्यमायादिरूपसत्प्रतिपक्षपरिग्रहः ।
पर्यतादाविति । आदिपदात् महानसादिपरिग्रहः । धूमादिनेति । आदिनेत्य-
मादिपरिग्रहः । वह्यथादिसाधने = वह्यथाचनुमितौ । आदिना आलोकपरिग्रहः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

यस्तुतस्तु धर्मसम्बन्धसाधारणैकावच्छेदकत्वविग्रहेण कार्यताविषयकत्वनिष्ठधर्म-
विषया यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितं यद् धर्मविषया-
वच्छेदकत्वं तदाभयविषयताभयप्रदघटितलक्षणाध्यायनिरूपणे यादृशस्थल-
विशेषे तद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगिसाक्षात्कारस्तद्व्यक्तित्वेनानुयोगिसाक्षात्कारश्च प्रमात्मक एव
भवति, तदनन्तरं कार्यतासाक्षात्कारोऽपि तादृशप्रमात्मक एव जायते, तादृशस्थल-
विशेषे लाघवाद् विषयितासम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टसाक्षात्कारः प्रति विषयिता-
सम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टसाक्षात्कारत्वेनैव कारणत्व वाच्यम्, एवञ्च कार्यताविषय-
कत्वस्य तादृशस्थले धर्मविषया अवच्छेदकत्वविरहेणाऽभ्याप्तिः स्यादतस्तादृशकार्य-
ताविषयकसाक्षात्कारत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकत्वं यद्विषयकसाक्षात्कारत्वव्यापकं
तत्त्वमर्थो यच्चत्यस्तथाच साक्षात्कारत्वपर्यन्तानुक्तौ कार्यताविषयकत्वादेरनुमिति-
शब्दबोधादौ सत्त्वादसम्भवः स्यादिति ध्येयम् ।

नच कार्यताप्रतियोगिबानुयोगित्वान्यतरवद्व्यतिष्ठतिव्यक्तानिवेशेनैवोपपत्तौ
साक्षात्कारपदद्वयघटितलक्षणाध्यायनमसंगतमिति वाच्यम्, अन्यतरत्वस्य भेद-
द्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपतया लाघवानवकाशात् ।

नच भवन्मते अन्यत्वजनकत्वयोः प्रवेशात् ततो गौरवमिति वाच्यम्, तयोः
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वाम्युपगमात् ।

नच अन्यत्वजनकतावच्छेदकत्वयोरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपताया आवश्यकतया
भवन्मते लाघवानवकाश इति वाच्यम्, व्यवहारः प्रति व्यवहरणव्यञ्जनस्य कारणत्वेन
दोषव्यवहारे निरुक्तलक्षणाज्ञानस्य कारणताया वारयितुमशक्यतया तादृशान्यतरत्व-
घटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणमात्रे विनिर्गमनाविरहेण गुस्तरकार्यकारणभावद्वयापत्तेः ।

एतेन तन्निरूपितकारकत्वस्यरूपान्यतरसम्बन्धेन कार्यताविशिष्टव्यतिष्ठति-
न्यतैव लाघवान्निवेशनीयेति पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति ध्येयम् ।

ॐ यादाधरां ॐ

दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतासम्बन्धिप्रवृत्तस्य कस्यापि प्रतिब-

ॐ चन्द्रकला ॐ

दोषताप्रसंग इति । तथाच प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयता-
 श्रयप्रवृत्तिप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावद्ध्ययार्थज्ञानविषयत्वमितिलक्षणे -
 पर्यतो वह्निमान् धूमादित्यादौ बह्व्यभाववित्तिहृदादावतिव्याप्तिः, पर्यतो वह्निमान्
 हृदश्च वह्निमानित्याकारकसमूहालम्बनानुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषय-
 ताधयनिरूपकसमूहालम्बनानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावतो बह्व्य-
 भाववद्भ्रूदादिनिश्चयस्य विषयताया बह्व्यभाववद्भ्रूदादौ सत्त्वादिति भावः ।

ननु प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताश्रय -
 ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वस्य लक्ष-
 णार्थं नोक्तातिव्याप्तिः, बह्व्यभाववद्हृदनिश्चयप्रतिबन्धकताया हृदधर्मिकवहि-
 मन्तरकपुद्धित्वावच्छिन्नतया यादृशप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यता-
 निरूपितप्रतिबन्धकतायाः बह्व्यभाववित्तिहृदनिश्चये विरहादित्याशङ्कते—
 प्रष्टेति ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकहेतुतावच्छे-
 दकावच्छिन्नहेतुकानुमितिवाचच्छिन्नकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहाय -
 स्येत्यर्थः ।

कस्यापीति । यादादिनिश्चयस्येत्यर्थः । तथाच प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्य-
 ताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकता-

ॐ कलाविद्यासः ॐ

तथाच प्रकृतपक्षकप्रकृतपक्षकप्रकृतहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताश्रयग्रह-
 विशिष्टप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्व लक्षणार्थः,
 वैशिष्ट्यं स्वविषयकसाक्षात्कारव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नसम्बन्धेन ।
 जनकतावच्छिन्न स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन, वृत्तित्वमपि स्वनिष्ठविषयतानिरूपकसाक्षात्का-
 रव्यापिकावच्छिन्नसम्बन्धेन ।

न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्रायमानत्वार्थकप्रकृतहेतु-
 कत्वदलप्रवेशो निरर्थक इति याच्यम्, तथा सति पर्यतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
 बह्व्यभाववद्भ्रूचिद्रन्ध्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथ घमालोकादिपरामर्शानां प्रत्येकजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय तत्तत्पराम-
 र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकबोद्धो निवेशनीयतया तत्तत्परामर्शाव्यवहि-
 तोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रत्येक तत्तत्परामर्शत्वेन कारणत्वसम्बन्धे प्रकृतपक्षसाध्यकानु-

ॐ मात्राधरो ॐ

ध्यतानच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवे-
शाऽसम्भवात् । तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे चाऽनुमित्य-
विरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शविरोधिनि बाधादौ चाऽन्याप्तिः,

ॐ चन्द्रकला ॐ

शालिवधार्थज्ञानविषयत्वस्य लक्षणार्थविवक्षणे निरुक्तातिव्याप्तिप्रारणेऽपि
सर्वत्राऽसम्भवः स्यात्, तदभावनिश्चयनिरूपितप्रतिबध्यतायाः तत्प्रकारक-
शुद्धिवावृत्तिश्च न तथा कस्यापि बाधव्यभिचारादेर्निश्चयस्य प्रतिबध्यतायाः
तारशग्रहत्वावृत्तिश्च न तथाऽसम्भवात् तारशग्रहत्वावृत्तिश्च प्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकताशालिवधार्थज्ञानविषयत्वस्य कुत्रापि दोषादानुपपादयितुमशक्य-
त्वादिति भावः ।

तदवच्छिन्नेति तारशग्रहत्वावृत्तिर्नार्थकम् । तथाच पर्वतो बह्निमान्धू-
मादित्यादौ घटस्यभावविशिष्टहृदादेर्दोषाप्रसंगोऽस्तीति हृदयम् ।

ननु तथापि नेयमतिव्याप्तिः प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावृत्तिश्च न-
कार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
ताशालिवधार्थज्ञानविषयत्वस्य लक्षणार्थविवक्षणात् । तारशविषयताश्रयग्रह-
त्वस्य समूहालम्बनात्मात्मिकायाः केवलपर्वतो बह्निमानित्याकारिकायामनुमितावपि
चर्तमानतया तत्र बह्निमान्धूमाद्वदनिश्चयप्रतिबध्यतायाः विरहेण घटपभाववद्-
हृदनिश्चयप्रतिबध्यतायास्तारशग्रहत्वाऽव्यापकत्वात् यन्निश्चयप्रतिबध्यत्वं तारश-
ग्रहत्वव्यापक तन्निश्चयविषयस्यैव दोषत्वादित्याह तथाविधेति । प्रकृतानुमिति
निष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहत्वार्थकम् । अनुमित्याविरोधिनि =
केवलपक्षधर्मिकसाध्यप्रकारकव्याख्यायितविषयकानुमितिप्रतिबन्धक्यधार्थज्ञानविष-
यीभूते । उपभिधायतादिति । आदिना विरोधादिपरिग्रहः । परामर्शेति ।
साध्यवत्पक्षानुविषयकपरामर्शप्रतिबन्धकतानयच्छेदकविषयताश्रयीभूते इत्यर्थः ।
बाधादिति । आदिना सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रहः ।

अन्याप्तिरिति । तथाच तारशप्रत्यक्षविषयताश्रयग्रहत्वस्य केवलपक्ष-
विशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितावपि सत्त्वेन तत्र साध्याभाववद्बुद्धित्वविशिष्ट-

ॐ बलाविलासः ॐ

नितिरवस्य धर्मतावच्छेदकत्वाऽप्रतिद्वया लक्षणमिदमसम्भवीति चेन्न, यत्र
प्रथमं भावितानं धूमभाववति धूमप्रकारकमित्यप्रामाण्येन ततो बह्निव्याप्य-
धूमवान् घटव्याप्यपटवाश्च पर्वत इत्याकारकसमूहालम्बनपरामर्शस्ततो घटानुमिति-
स्ततो बह्निभूतिस्तत्र घटानुमितेरप्युक्तधर्मतावच्छेदकत्वान्ततया तत्पूर्वम-

ॐ दीधितिः ॐ

साध्यव्याप्यहेतुमानपक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा ।

ॐ गादाधरी ॐ

उभयविरोधिपक्षाऽप्रसिद्धादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञानविषय-
त्वसत्त्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

हेतवादिरूपप्रतिबध्यतानिरूपकप्रतिबध्यतायाः तादृशविषयताभ्रयग्रहत्वस्य केवल-
परामर्शेऽपि सत्त्वं मानतया सन्न च साध्याभाववत्पक्षादिरूपव्याधादिनिश्चयप्रति-
बध्यतायाश्च विरहेण व्यभिचारवाधादिनिश्चयप्रतिबध्यतायाः तादृशविषयताभ्रय-
ग्रहत्वाऽव्यापकतया यथार्थज्ञानात्मकनिश्चयपदेन व्यभिचारवाधादिनिश्चय-
त्वापादानाऽसम्भवाद् भवति बाधादावव्याप्तिरित्याशयः ।ननु प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषयताभ्रयग्रहत्वव्यापकप्रति-
बध्यतायदित्यस्य लक्षणार्थत्वेऽसम्भवसम्भवे व्यभिचारवाधादावव्याप्तिदानमनुचित-
मित्यत्र आहोमयेति । अनुमिति-तत्कारणोभयप्रतिबन्धकीभूतयथार्थज्ञानविषय-
पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपपक्षप्रसिद्धपात्रावेवेत्यर्थः । आविपदान् साध्यता-
वच्छेदकाभावपरत्वाभ्यरूपसाध्याप्रसिद्धिपरिमहः ।तादृशेति । तादृशविषयताभ्रयग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
शालियथार्थज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता-
घटितस्य लक्षणार्थत्वे पूर्वोक्तपक्षेण व्यभिचारवाधादावव्याप्तिरेव नश्यत्सम्भवः,
काञ्चनमयपर्वतः काञ्चनममवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वमात्रवत्सर्ववैतरुपा-
ध्यासिद्धौ काञ्चनमयत्वमात्रवद्वह्निरूपसाध्याप्रसिद्धौ च लक्षणसमन्वयसम्भवान्
निरुक्तावनासिद्ध्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतायाः अनुमितौ अनुमितिकारणीभूते
परामर्शेऽपि सत्त्वेन यद्योक्तनिश्चयप्रतिबध्यतायां तादृशविषयताभ्रयग्रहत्वव्यापक-
त्वस्याक्षतत्वात्, अनुमितेः परामर्शस्य च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षादिविषयक-
त्वादिति भावः ।

अतः = पर्यतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टरूपादेर्दोषतत्प्रसंगतः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

प्रामाण्यज्ञानात्मकनिश्चितवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयरूपकारणविरहेण व्यभिचारः
त्वादतः पक्षसाध्यविधियितायाः कार्यतावच्छेदकपक्षेदो निवेशनीयतया असम्भवान-
वकाशात् यद्यदप्रामाण्यज्ञानात्मकसत्त्वे परामर्शसत्त्वेऽनुमितिनं जायते तत्तदप्रामाण्य-
ज्ञानयोरेवेकतायां विवक्षणे महामौख्यं स्यादित्यास्ता विस्तरः ।

कल्पान्तरमाहेति । ननु स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितकृतपक्षतावच्छेदकत्वा-

ॐ गादाधरी ॐ

वाचसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिषु अन्यव्यतिवारणाय प्रकृत-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेदाः । द्रव्यत्वादिना हृदादि-
विशेष्यकानुमितौ तथाविधधाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात्तदोपतादय-
स्यमतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतरोपादानम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

ननु केवलसाध्यप्रकारकसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्व-
घटितमेव लक्षणमुच्यतामनुमितौ पक्षविशेष्यकत्वनिवेशो निरर्थक इत्यत आह
धाधेति ।

तथाहानुमितौ पक्षविशेष्यकत्वाऽविवक्षणे इदो बहिमान् धूमादित्यादौ
बह्वयभावविशिष्टहृद्रूपवाधे बह्वयमात्रव्याप्यविशिष्टहृद्रूपसत्यतिपक्षे धूमाभाव-
विशिष्टहृदात्मकस्वरूपासिद्धौ काञ्चनमवपन्तो बहिमान् धूमादित्यादौ काञ्चन-
मयत्वाभावविशिष्टवर्षतरूपाश्रयासिद्धौ धाव्याप्तिः, साध्यप्रकारकसाध्यव्याप्यहेतु-
प्रकारकानुमितिरस्य जलं बहिमद् बहिष्याप्यधूमवच्छेत्वाकारकानुमितावपि सत्येन
तत्र तादृशाधाधनिश्चयप्रतिबन्धकत्वविरहे पक्षविशेष्यकत्वाघटितानुमितिव-
ध्यापकत्वस्य निरुक्तधाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकतापामसत्त्वात्, यन्निश्चयप्रतिबन्धक-
तादृशासाध्यादिप्रकारकानुमितिव्यापकं तच्चिन्नविषयस्यैव दोषत्वादिति हृदयम् ।

ननु तथापि पक्षनिष्टविशेष्यताकत्वस्यानुमितौ विवक्षणे नोक्तव्याप्तिः,
जलादेः पक्षानात्मकतया तद्विशेष्यकानुमितौ साध्यादिप्रकारकानुमितित्वाऽसम्भवा-
दित्यत आह द्रव्यत्वादिनेति ।

आदिपदात् प्रमेयत्वादपिग्रहः । तथावियेति । बह्वयभावविशिष्टहृदादि-
रूपवाधादिनिश्चयस्येत्यर्थः । तदोपतेति । वाचसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रया-
सिद्धिष्वव्याप्तितादृक्स्थमित्यर्थः ।

ॐ कलाविलास ॐ

वाचसत्प्रतिपक्षेति । ननु असाधारण्येऽप्यव्याप्तिः, साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिहेतुरूपाऽसाधारण्यनिश्चयस्य पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वज्ञानसहकारेणैव
प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति तत्राऽव्याप्तिपरित्यागः
निर्युक्तिकः । नच प्रकृतपक्षविशेष्यकत्वनिवेशोऽपि तत्राऽव्याप्तिरस्ति साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वस्य पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वज्ञानाऽकालीनेऽपि
तादृशनिश्चये सत्त्वात्, तत्राऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य विरहादिति वाच्यम्,
यद्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्व-पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
ज्ञानकालीनत्वोपमाभावस्तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मय्यमते बहि-

ॐ चन्द्रकला ॐ

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकार्त्तव्यं विहाय पक्षविशेष्यकार्त्तव्यमात्रस्यानुमितौ
विवक्षणेऽपि पूर्वोक्तबाधादायव्याप्तिः, इदं निष्ठविशेष्यताकवद्विप्रकारकवद्विव्या-
प्यधूमप्रकारकानुमितित्वस्य द्रव्यं बहिःसद् बहिष्याप्यधूमवच्छेद्याकारकानुमित्यावपि
चर्तमानतया तत्र बह्व्यभावादिविशिष्टहृदादिनिश्चयप्रतिबध्यस्याऽस्तत्वात् यन्नि-
श्चयपदेन निरुक्तबाधादिनिश्चयस्य चर्तुमशक्यत्वादिति भवति पूर्वोक्तबाधादाय-
व्याप्तिरिति तात्पर्यम् ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व विशेष्यतायां न पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता-
कारणमित्यु पक्षतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायव्यनुयोगितावच्छेदक-
रूपवृत्तिरूपमेव । वृत्तिरवच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायव्यनु-

ॐ कलाविलास ॐ

स्वायत्कीभूताभासप्रतियोगि बलं जतवांश्च हृद इत्याकारकनिश्चये प्रकृतपक्षा-
द्यतितानुमित्यप्रतिबन्धकत्व-पक्षधर्मिहेतुमत्ताशानकालीनत्वयोः द्वयोः सत्वेन
तत्राभ्यासिवारणाऽसम्भवादिति चेन्न, यदूपायच्छिन्नविषयनिश्चयस्य व्यापक-
प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं असाधारण्यविषयितासम्भवाभावावस्तद्व्यपेक्षमित्युच्यते
असाधारण्येऽभ्यासिर्ज्ञातव्यतासम्भवात्, यथासाधारण्यप्रतिद्विस्तत्रापि भ्रमश-
नीयासाधारण्यविषयितायाः प्रसिद्धिसम्भवादिति वदन्ति ।

नच द्वितीयदले प्रकृतपक्षस्य प्रवेशादेव 'स्वरूपासिद्ध्यादी नाम्नातिरिति
कथं तत्राभ्यास्यभिधानमिति वाच्यम्, अनुमितौ प्रकृतपक्षस्वस्य सकृन्निवेष्टा-
भिप्रायत एव तत्र तत्राभ्यासेरभिहितत्वात् । तथाच पक्षतावच्छेदकविशिष्टा-
नुमितित्वम्यावकप्रतिबन्धतेत्यादिरीत्या तद्व्यपेक्षस्य निर्वाप्यतया तद्वच्छे-
दकतावच्छेदकादेरप्रवेशो भवति स्वरूपासिद्ध्यादानव्याप्तिः । वैशिष्ट्य स्या-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्व-स्यावच्छि-
न्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यम्याप्यहेतुप्रकारताकत्वोभयव्यवस्थेनेति एवेवम् ।

अथवा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टसाध्यव्याप्यहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारतासाध्यनुमितिवरमनुमितिवदं, वैशिष्ट्यम् स्वनिरूपद्वारानी-
याव-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकप्रकृततावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वो-
भयव्यवस्थेनेति न कोऽपि दोषः ।

ॐ गदाधरी ॐ

अवच्छेदकत्वं च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेनाऽतेजस्वी पर्वतो वह्निमानित्यादी विशिष्टपर्वतरूपादिमति बहुभ्यामवधारणत्वात्, काञ्चनमयपर्वतो वह्निमानित्यादी चाऽध्यासमिद्वेः शुद्धपर्वतरूपावच्छिन्नपक्षकाऽनुमित्यविरोधित्वेऽपि नाऽसंग्रहः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

ॐ चन्द्रका ॐ

योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, स्वं विदोष्यत्वमित्याहावच्छेदकत्वञ्चेति । पक्षतावच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः ।

तत्पर्याप्त्येति । पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमित्यर्थः । तेन = तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणेन । अतेजस्वी = तेजःसामान्याभाववान् । विशिष्टेति । तेजःसामान्याभावविशिष्टपर्वतरूपावच्छिन्ने इत्यर्थः । पक्षाप्रसिद्धेः = काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टपर्वतरूपाऽप्रसिद्धेः । शुद्धेति । पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यभूमनित्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाऽनियमयोऽपीत्यर्थः । नासंग्रहः = नाव्याप्तिः ।

पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नोप्यतात्पर्यमात्रस्यानुमितौ निवेदो अतेजस्वी पर्वतो वह्निमानित्यत्र बहुभ्यामवधारितविशिष्टपर्वतरूपाधे काञ्चनमयपर्वतो वह्निमानित्यत्र काञ्चनमयावधारितविशिष्टपर्वतरूपाऽध्यासमिद्वौ चाव्याप्तिः, पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकानुमितिरस्य पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यभूमनित्याकारकानुमितावपि सत्त्वेन तत्र निरुक्तवाचादिनिश्चयप्रतिपक्ष्यत्वस्य विरहात्, पक्षतावच्छेदकनिष्ठविदोष्यताकानुमितिरव्यापकप्रतिषेधमप्यतानिरुचितप्रतिबन्धकताशालिययार्थज्ञानपदेन यथोक्तवाधाप्रवासिद्धिनिश्चयस्योपादानासम्भवादिति भावः ।

ॐ कक्षाविलासः ॐ

तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमिति । नन्वप्रतेजस्वी पर्वतो वह्निमानित्यत्र बहुभ्यामवधारणत्वात्पक्षपर्वतरूपस्यप्रतिषेधेऽप्यव्याप्तिसम्भवे तदनुक्तौ न्यूनतेति चेन्न ।

उत्पत्तिपक्षत्वावच्छेदेनाव्याप्तिविरहात्, तत्राव्याप्तेरनभिहितत्वात्, तद्व्यतिरव्यापकबहुभ्यामवधारणत्वाधिकरणत्वव्यतिरक्तपर्वतरूपस्यप्रतिषेधे लक्षणसमन्वयसम्भवात्, तादृशस्यप्रतिषेधनिश्चयप्रतिबन्धतया अतेजस्वी पर्वतो वह्निमान् पर्वतः वह्निमात्रितिरान्वयसाधारणतया प्रतिबन्ध्यतावच्छेदककोटी पर्वतत्वादे इतरवारः पर्याप्त्यनिवैरोन तादृशानुमितिरव्यापकत्वात्, निरुक्तरानविशिष्टतानात्मकस्यप्रतिषेधनिश्चयस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वेऽपि पर्वतत्वसामानाधिकरण्यावगादिनिरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तर्कग्रन्थे मथुरानाथेनोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

ॐ गादाधरो ॐ

साध्यतावच्छेदकारच्छिन्नसाध्यप्रकारत्वाऽनिवेशे परामर्शाविरोधितया धावस्तप्रतिपक्षयोरव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकारच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादयस्यम्, बद्धित्वाप्रच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजरो बद्धिव्या यधूमवाश्च हृद इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

इतरपारम्पर्योक्तिनिवेशाद्यावृत्तिस्तु अन्यवृत्तवाग्ने प्रवर्तयिष्यते । परममेऽपि = अत्र घटन्तीत्यादिरूपेऽपि ।

ननु भनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुप्रकारस्वरमात्रनिवेशेनैवोपपत्तो एत साध्यतावच्छेदकारच्छिन्नसाध्यप्रकारकप्रतिवेशनमनुचितमित्यत आह साध्यतेति । परामर्शाविरोधितया = साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकप्रतिवेशकज्ञानप्रतिबन्धकप्रकारेणानाऽरिपयतया ।

अव्याप्तिरिति । हृदो बद्धिमान् भूमादित्यादौ बद्धयभावविशिष्टद्रवरूपया धनिश्चयस्य पक्ष्यमानव्याप्यशिशुहृदरस्तप्रतिपक्षनिश्चयस्य च हृदो बद्धिव्याप्यधूमवानित्याकारकानुमित्यप्रतिबन्धकस्तथा निरन्तराधादाव्याप्तिर्याद, यदि प्रकृतसाध्यप्रकारकस्यानुमितौ निवेशो न स्यादिति हृदयम् ।

यद्यपि साध्यनिष्ठप्रकारतास्वरमात्रस्यानुमितौ विवक्षणेऽपि नोक्ताव्याप्ति साध्यव्याप्यहेतुमात्रनिष्ठप्रकारताकानुमिते साध्यप्रकारकत्वादिरूप्यते तथापि न निन्तार इत्याह तत्रेति । एक्षणपटकीभूतानुमितौयसाध्यनिष्ठप्रकारतापामित्यर्थः । तद्दोषतादयस्यम् = पुरातनबाधस्य प्रतिपक्षयोरव्याप्तितादयस्यम् । इयमित्याकाक्षायामाह बद्धित्वेति । तथाचानुमितौ साध्यनिष्ठप्रकारताकानुमितिविवक्षणे हृदो बद्धिमान् भूमादित्यादौ पुरातनबाधस्य प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः, बद्धिरूपसाध्यनिष्ठप्रकारताकानुमितिरवश्यं हृदो धूमजनकतेजरो बद्धिव्याप्यधूमवांश्चित्याकारकानुमितावपि सत्येन एत यथोक्तबाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वात् । साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकसाध्यनिष्ठप्रकारताकानुमितिरव्याप्यप्रतिबन्धकत्वात् निरुक्तिः -

ॐ कलाविज्ञान ॐ

नच न्यूनवारपर्याप्त्यनिवेशे अतेजस्वी पर्यतो बद्धिमानित्यत्रैव तेजस्वित्वविशिष्ट पर्यतरूपाभ्यासिद्धावस्थासिद्धिर्भवति याज्ञनमपर्यतो बद्धिमानित्यप्राभवाविज्ञानरूप्याप्तिदानमनुचितमितिवाच्यम्, पर्यतत्वसामानाधिकरण्यात् तेन सामान्याभावस्य पक्षतावच्छेदकतया तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षज्ञानमिति पर्यतत्वापच्छेदेन तेजोयत्पनिश्चयस्य विरोधित्वात् तादृशनिश्चयविषयप्राप्तिरप्यावस्थान्तर एवाभ्यासिद्धावस्थातेरभिहितत्वात् ।

ॐ गादाध्यायः ॐ

यत्तु साध्याऽप्रसिद्धाभ्यामिवारणप्रयोजनकृत्यं तदुपादानस्येति तत्र

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रतिबन्धवताशालियथाभेज्ञानविषयताया यद्व्युत्पत्त्यादिमद्विभूतिरूपवाधादावु-
पपादयितुमशक्यतादिभिर्वा । अत्र प्रकारताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
मपि साध्यतावच्छेदकतावावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षणत्वानुयोगितावच्छेदकरूप-
वृत्तिरूपं वक्तव्यम् । पृथिव्याया स्वावच्छेदकतावावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षणत्व-
ानुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । अत्र प्रकारत्वम्, तेन पर्यतो बह्विजलोभययान्
धूमादित्यादौ बह्विजलोभयभावावच्छिन्नरूपवाधनिश्चयस्य पर्यतो बह्विमानि-
त्याकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न साध्योभयभावावच्छिन्नपर्यतादिरूपवाधादा-
वव्याप्तिरिति न वा हतो बह्विजानित्यादौ बह्व्यभावावच्छिन्नरूपवाधनिश्चयस्य
हद्विदोष्यकबह्विपदोभयप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्यतावाधादावव्या-
प्तिरिति ध्येयम् ।

प्रकारान्तरेण प्रकारताया साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनि-
पेक्षप्रयोजन वर्णयतां मतं तदुपयितुमुपन्यस्यति यस्मिन् । साध्यतावच्छेदकता-
पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताकात्वं विहाय साध्यनिष्ठप्रकारताकात्वस्यानु-
मितौ निवर्तने परंतु काज्ञानमयबह्विमान् धूमादित्यादौ वाज्ञानमयभावाव-
च्छिन्नरूपसाध्याप्रसिद्धावव्याप्तिरिति, साध्यनिष्ठप्रकारताकानुमितिवदेन पर्यतो बह्वि-
मानित्याकारकानुमितिरपि यत्तु शक्यतया साध्यतावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया
यथोक्तसाध्याप्रसिद्धिनिश्चये विहाय साध्यनिष्ठप्रकारताकानुमितिरव्यापक-
प्रतिबन्धकत्वनिश्चितप्रतिबन्धकताशालियथाभेज्ञानविषयत्वस्य साध्यतावच्छिन्न-
साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिरिति । तदुपादानस्य = प्रकारतायां
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोपादानस्य ।

ॐ कलामिलासः ॐ

न च तथापि वापस्वरूपासिद्ध्यादिष्वपि पक्षतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यनिवेशो
अव्याप्तिरिति तदनुक्तौ पुनर्नूतना रयतिरिति वाच्यम्, आद्यन्तोर्त्वात्तेन
मध्यपतितयोरपि ग्रहणसम्भवात्, यदुपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वव्यापकः
प्रवृत्तानुमित्यप्रतिबन्धकतासाधारण्यविषयिताशून्यत्वोभयभावस्तदुपवत्त्वमित्यस्य वि-
वक्षणीयतयाऽसाधारण्येऽव्याप्तिरिविहास्य ।

चेत्तु पर्यतो बह्विमान् गगनादित्यत्र अवृत्तिगगनादेरेव स्वरूपासिद्धितया
स्वरूपासिद्धिवाच्यत्वेन पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशो अव्याप्त्यसम्भवाद्
बाधाभ्यासिद्धयोरव्याप्त्यभिधानमित्याहुः ।

ॐ गदाधरी ॐ

सत्, वह्निर्न काञ्चनमय इति निर्णयस्य शुद्धबद्धित्वादिना बहुधाद्यनुमित्य-
विरोधित्वेऽपि द्वितीयदले प्रवृत्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वान्,
तस्य काञ्चनमयबह्विव्याप्यधूमवान्पर्यंत इत्यनुमिति विरोधितया तत्र लक्ष-
णगमनात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

तादृशाभिमानं निराकर्तुं माहेति तु न सति । तादृशाभिमानमूलकं यत्तु-
भर्तं न युक्तमित्यर्थः । निरुक्तमवस्थायुक्तत्वे हेतुमाह वह्निर्नति । इत्यादिभिर्ण-
यस्य = इत्याकारकसाध्याप्रसिद्धिनिर्णयस्य । शुद्धेति काञ्चनमयत्वाद्यप्रकारक-
बह्विविधमात्रप्रकारकत्वेनेत्यर्थः । बहुचेति । पर्वतो बद्धिमानिदमाकारकानुमित्य-
प्रतिबन्धकायेऽपीत्यर्थः । द्वितीयदले = द्वितीयदलघटकीभूतसाध्यप्रकारकत्वात् ।
तस्य = पूर्वोक्तसाध्याप्रसिद्धिनिर्णयस्य । इत्यनुमिति विरोधितया = इत्याकारका-
नुमितिप्रतिबन्धकतया । तत्र = निरुक्तसाध्याप्रसिद्धौ । लक्षणगमनादिति ।
अयमाशयः, काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टबह्विनिर्णयस्य काञ्चनमयत्वप्रकारेण वह्नि-
विषयबहुबद्धिमात्रप्रतिबन्धकतया लक्षणघटकानुमितौ पक्षांते साध्यनिष्ठप्रकारता-
करवमात्रविवक्षणेऽपि नोक्तनिश्चयविषयीभूतायां साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिः, तादृश-
साध्यप्रकारकानुमितेः पर्यंतो बद्धिमान् काञ्चनमयबह्विव्याप्यधूमवान्निर्देशाकार-
कानुमितिस्वरूपताया आवश्यकतया काञ्चनमयत्वविशिष्टबह्विविषयकरत्वाऽव्याघातेन
तत्र यथोक्तसाध्याप्रसिद्धिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकरादिति ।

ननु अनुमितौ पक्षांते साध्यप्रकारकरवमात्रस्यैव निवेशोऽस्तु किं तत्र

ॐ कलाविलासः ॐ

वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादि । नन्यत्रापि प्रवृत्तपक्षस्येव साध्यस्यापि सृष्टि-
वैशम्भवे साध्याप्रसिद्धतादव्याप्तिधारणेन यत्तुमतस्तद्वन्ममसगतम्, तथा च
साध्यतावच्छेदकविशिष्टानुमितित्वव्याप्यप्रतिबन्धकानिरूपितत्वादिरीत्या लक्षणं
निर्याच्यम्, वैशिष्ट्यम् स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रवृत्तपक्षविशेष्यताकरव-
स्वावच्छिन्नानिरूपितव्याप्तिविशिष्टप्रवृत्तहेतुप्रकारतानिरूपितप्रवृत्तपक्षविशेष्यताकरवो-
भयसम्बन्धेनेति चेन्न, निरुक्तपरम्परायाः संसर्गत्वस्वीकारे मानाभावात्, पक्षपदस्य
सदृढल्लेखेन सदृन्निवेशोपयोगिपूर्वोक्तपरम्परायाः संसर्गत्वस्याभ्युपगमात्,
साध्यपदस्य द्विधोल्लेखेन सदृन्निवेशोपयोगिनिरुक्तपरम्परायाः संसर्गत्वस्यास्वी-
करणीयत्वादिति ध्येयम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

द्वितीयदलप्रवेशाद् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिपु
नाव्याप्तिः, तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनि-
वेशाद्व्यभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । बहिर्धूमव्यभिचारोतिज्ञानदशायामपि
द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भाजनसम्भवात्तदोपतादवस्थमतो व्या-

ॐ चन्द्रकला ॐ

साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकानिवेशेनेत्यत आह द्वितीयदलेति । साध्यव्याप्य-
हेतुप्रकारकस्यानुमितौ प्रवेशादेवेत्यर्थः । व्यभिचारेति । साध्याभावव-
द्भूतित्वविशिष्टहेतुरुपस्यभिचारसाध्याधिकरणवृत्तिस्वाभावविशिष्टहेतुपविरोध
हेतुतावच्छेदकाभावविशिष्टहेतुपसाधनाप्रसिद्धि हेत्वभाववत्पक्षान्नकस्वरूपा
सिद्धिर्वित्तव्य । नाव्याप्तिरिति । अथवा द्वितीयदलप्रवेशे व्यभिचारादि-
निश्चयस्य पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिमात्राप्रतिबन्धकतया व्यभिचारा
दाव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । तत्रापीति । द्वितीयदलघटकहेतावपीत्यर्थः ।
साध्यतेति । साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माच्छिन्ननिरूपितव्याप्ति
विशिष्टत्वस्य हेतौ निवेशादित्यर्थः । व्याप्येति साध्यनिरूपितत्वाऽनिवेशे पक्षतो
धूमवान् बहिरित्यादौ धूमाभाववद्भूतित्वविशिष्टाद्विरूपस्य व्यभिचारे गोत्ववानद्व-
त्वादित्यादौ गोत्वाधिकरणवृत्तिस्वाभावविशिष्टादवस्थरूपविरोधे चाव्याप्तिः, पक्ष
साध्यवान् किञ्चिद्विरुद्धव्याप्तिविशिष्टहेतुमानित्याकारकानुमितित्वस्य पक्षतो
धूमवान् रूपादिव्याप्यबहिर्भावेत्याद्यनुमितावपि सत्त्वेन तत्र निश्चयव्यभिचारा
दिनिश्चयप्रतिपक्षत्वविरहेण यथोक्तव्यभिचारादाव्याप्तिरित्याह व्यभिचारेति ।

ननु व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वं न निवेश्यते अपितु
साध्यनिरूपितत्वमात्रं यथापि नाव्याप्तिः, निश्चयस्थलं रूपादिनिरूपिताया व्याप्ते
साध्योभूतधूमनिरूपितत्वात्सम्भवात् धूमनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकानुमिते
पक्षतो धूमवान् धूमव्याप्यबहिर्भावनित्याकारकतया तत्र चोक्तव्यभिचारादिनिश्चय
स्य प्रतिबन्धकत्वात्त आह बहिर्धूमेति । धूमाभाववद्भूतित्वविशिष्टाद्विरुद्धा-
कारकव्यभिचारादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । आदिना बहिर्भावं जलत्वादि
स्यादिस्थलीयं बहिर्भावं जलत्वादिस्वरूपविरोधपरिग्रहः । द्रव्यत्वा
दिनेत्यादि । द्रव्यव्याप्यधूमवानव धूमवानित्य कारकानुमित्युदयसम्भवादित्यर्थः ।
तदोपतेति । व्यभिचारविरोधयोर्व्याप्तिताद्वयस्यमित्यर्थः । व्याप्तौ साध्यता-

ॐ कलाविलास ॐ

द्वितीयदलप्रवेशादिति । ननु द्वितीयदलप्रवेशे अनुपसंहारित्वे साध्यव्याप्य
भाववद्भूतुरुपस्यव्याप्त्यासिद्धौ चाव्याप्तिसम्भवे तदनभिधानान्नूनतेति चेन्न,

ॐ मादाधरो ॐ

तो साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्पनिवेशः । अन्ययव्याप्तिव्यतिरेक-
व्याप्ती—

ॐ चन्द्रकला ॐ

वच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वं परित्यज्य साध्यनिरूपितत्वमात्रविवक्षणेऽपि
धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावनवृत्तित्वविशिष्टवह्निरूपव्यभिचारे वह्निगान्
तल्लयादित्यादौ वह्निरूपवृत्तिरवभाषविशिष्टजलत्वरूपविशेषे व्याप्यति, निरुक्त-
व्यभिचारादिनिश्चयस्य साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकानुमितिसामान्या-
न्तर्गतत्वात् धूमवान् प्रत्यव्याप्यवह्निर्मांश्चापमित्यारारकानुमित्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि
दिति भावः । व्याप्ती साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्पनिवेशः = साध्यतावच्छेद-
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्षापर्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपितत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वं व्याप्ती निवेशनीयमिति तत्पर्यम् । वृत्तिव्यञ्ज-
न्यावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्षापर्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन,
इदं निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वम् । तेन महानसीपवह्निगान् धूमावि-
त्यादौ महानसीपवह्नयभाववृत्तित्वविशिष्टधूमरूपव्यभिचारनिश्चयस्य वह्निरूप-
व्यभिचारेण धूमवान् महानसीपवह्निर्मांश्चापमित्यारारकानुमित्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न
तादृशव्यभिचारेऽप्यासि, महानसीपवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिग्रहं प्रति
निश्चयव्यभिचारनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया निर्विपरत्वादिति ज्ञेयम् ।

ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपित यच्चत्वव्याप्तिमात्रमत्र विवक्षितं
त्वात् तदा सर्वमनित्य प्रमेयरगदित्यादी निरुक्तव्यापकीभूताभाराप्रतियोगितर-
विशिष्टप्रमेयरूपानुपसंहारित्वेऽप्यासि, साध्याभावरदवृत्तिरूपारूपान्यव्याप्ति-
पुद्गौ निरुक्तानुपसंहारितरनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् । तादृशव्याप्तेर्व्यतिरेक-
व्याप्तिमात्रपरत्वे तु धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावनवृत्तित्वविशिष्टवह्निरूप-
व्यभिचारेऽप्यासिर्दुर्बला स्यात्, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिहेतुरूपव्यतिरेक-
व्याप्तिपुद्गौ निरुक्तव्यभिचारनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यत्र आह अन्ययेति ।

ॐ कलाविलास ॐ

अतुरसंहारित्वस्य व्यभिचारान्तर्गतत्वाद् व्यभिचारपदेनैव तल्लभसम्भवात् ।
साध्यतेऽनुमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साधन हेतु व्याप्तिश्च, साधनञ्च साधनञ्च
साधने तयोरप्रसिद्धिरिति व्युत्पत्त्या च साधनाऽप्रतिबन्धपदेन हेत्वसिद्धिव्याप्यत्वाऽ-
सिद्धयोर्दोषादानसम्भवात् ।

अन्ययव्याप्तीति । एतच्च द्वयमित्यादिरित्या व्याप्तिद्वयस्य प्रकृतदेव्यंशे
विशेषणत्वे तादृशव्याप्तिद्वयभावनविशिष्टहेतावतिव्याप्तिः स्यात् अतस्तादृशताया
निवेशो नात्राभिहितः । निवेशरहितिरुक्तव्याप्त्यनुसन्धेया ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

विशिष्टोपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेदयम्, एकतरमात्र-
व्याप्त्युपादाने साधारण्याऽनुपसंहारित्वयोरेकतराऽसंभ्रमप्रसङ्गादित्यप्रे-
क्ष्यतीभविष्यति ।

तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायाः तत्साध्यकतद्देतुका-

ॐ चन्द्रकला ॐ

अन्यथनिरूपितां साध्याभावर्यद्वयवृत्तिरादिरुपां स्वव्यापकसाध्यतामानाधिकरण्य-
रुपां वा व्याप्तिं व्यतिरेकनिरूपितां साध्याभावस्यापकाभाप्रतियोगित्वविशिष्ट-
हेतुरुपां व्याप्तिमित्यर्थः । विशिष्टोपादाय = एकैकां तादृशीं व्याप्तिमुपादाय ।
तदुभयेति । तत्तद्व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाच्चिह्नहेतुप्रकारताकरत्वे-
त्यर्थः । निवेदयमिति । लक्षणघटकीभूतायामनुमिताविश्यादि । तथाच
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितान्वयव्याप्तिप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वे सति या या
साध्यतावरच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकत्वमिति त्वव्यापकप्रतिपक्षतानिरूपितप्रतिषेध-
कताद्यालियभाष्यज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति लक्षणार्थं पर्वचसितं, अन्ययो-
भयव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारताकरत्वेत्यानुमितौ शिवक्षणे तादृशव्याप्तिद्वयाभाव-
विशिष्टहेतावच्छिन्नव्याप्तिरुपादिति भावः । एकतरेति । व्यतिरेकव्याप्तिमात्रस्यो-
पादाने अन्यव्याप्तिमात्रोपादाने वेत्यर्थः । साधारण्येति । साध्याभाववृत्ति-
रविशिष्टहेतुरुपां व्याप्तिप्रकार-साध्याभावव्यापरीभूताभासप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुस्व-
रूपानुपसंहारित्वमित्यर्थः । एकतरेति । व्यतिरेकव्याप्तिमात्रशिवक्षणे व्यभिचारे
हान्वयव्याप्तिमात्रनिषेधो पानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । अग्रे = अत्र अन्वय-
रूपे । अधिकप्रमादितग्राम् । प्रवृत्तपक्षकप्रवृत्तसाध्यहेतुकाऽनुमितिजनकताव-
च्छेदकत्वमन्वयव्याप्तिप्रकारतायामिव व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतायामव्यापकमिति
तादृशानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुप्रकार-
तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारतासाध्यानुमितिः त्वव्यापकप्रतिपक्ष-
तानिरूपितप्रतिषेधकतावच्छिन्नलक्षणार्थनिर्वचनेनैव व्याप्तिद्वयप्रकारताया लाभस-
म्भवे उभयव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारतायानुमितित्वव्यापकप्रतिपक्षपक्षवच्छिन्नलक्षणानु-
सरणमनुचितमित्यत आह तादृशेति, अन्यव्यतिरेकार्थकम् । तत्साध्येति ।

ॐ कलारिलासः ॐ

तत्साध्यकतद्देतुकेति । अत्र कस्ये अनुमितौ प्रवृत्तसाध्यकत्वनिवेशन-
निरर्थकमिति तु नाशकनीयम्, तन्निवेशनाभावे पर्वता धूमवान् यद्वेत्यत्र

ॐ गादापरा ॐ

नुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनाऽनुगमस्य निवेशस्तु न सम्भवति, साध्याभावरूपवृत्तित्वज्ञानदशायां वेवल्लव्यनिरूपकस्याप्यादिप्रकारकहेतुमत्ता-
ज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादस्वादशप्रकारताशात्पनुमितिसामान्यविरोधि-
त्वाभावात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकसाध्यप्रकृताविरहितविशेषतया
वच्छिन्नप्रकारतानिरवितविशेषतयावच्छिन्नहेतुत्वस्यैव । निवेशस्त्यति । हेतु-
भासप्रथमः क्षणघटकत्वस्येत्यादि । तारतानाभावे हेतुमाह साध्येति । हेतु-
धर्मिकतासाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानालं इत्यर्थः । ये वलेति । अन्यपन्थात्परिपद्यक-
तासाध्याभापव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिरूपव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारवद्वृत्ति-
शेषकानुमितिरूपस्येत्यर्थः । साधारण्यादिरिति । अनिरनुपसहारित्वपरिग्रहः ।
तादृशेति । प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकसाध्यविषयवतिरूपितव्याप्तिविषयता
निरूपितहेतुप्रकारतासाध्यापकप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिकतावच्छेद-
कविषयताभावादिर्बोधः । अथ भावः, प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिजनकतावच्छेद-
कसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेषतयावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारताया-
त्यनुमितिरूपसाध्यप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिकतावच्छिन्नप्रतियोगिकतावच्छिन्न-
धूमवान् पद्येतिवादी धूमाभावरूपवृत्तित्वद्विरूपव्यभिचारे सर्वमनियं प्रमेयता
दित्यादी । नित्यत्वव्यापकीभूताभावाप्रतियोगिताप्रमेयरूपानुपसहारित्वे चाध्या-
प्तिः, तादृशहेतुप्रकारतानुमितिवत्त्व प्रमेतो धूमवान् धूमाभावरूपव्यापकाभावाप्रति-
योगितावच्छिन्नानित्यावाक्येवल्लव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकानुमितौ सर्वम-
नित्यम् अनिरुक्तान्ययस्याप्तिविशिष्टप्रमेयरूपव्यभिचारकानुमितौ च सत्येन
व्यतिरेकव्याप्तिविषयकानुमितौ धूमाभावरूपवृत्तित्वद्विरूपव्यभिचारप्रतियोगिताया अनि-
त्यत्वान्ययस्याप्तिविशिष्टप्रमेयरूपव्यभिचारकानुमितौ च नित्यत्वव्यापकीभूताभावा-
प्रतियोगिताप्रमेयरूपव्यभिचारप्रतियोगितायाद्विरहाद् व्यभिचारानुपसहारित्वनिश्चय-
प्रतियोगिताया तादृशप्रकारताशात्पनुमितिव्यापकतासम्भवादिति ।

ॐ कलाविलासः ॐ

धूमाभावरूपवृत्तित्वद्विरूपव्यभिचारेऽप्यपत्तः द्रव्यनाम्नद्विमान् पदंते इत्या-
कारकपरामर्शोत्तरावयमानद्रव्यवाप्तिविषयकानुमितेरपि प्रकृतहेतुकानुमितिमाना-
न्यान्तरगतया तत्र निरुक्तव्यभिचारनिश्चयस्याप्रतिबन्धनात्तादृशानुमितौ प्रकृत-
साध्यकव्योपादानम् ।

ॐ गाथाधरी ॐ

व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
विषयकत्वमात्रस्य वा निवेदने स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे ता-
दृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेदः । पक्षांशे व्या-

ॐ चन्द्रकटा ॐ

साध्यान्वयव्याप्तिविषयकसाध्यव्यतिरेकव्याप्तिविषयकानुमितिसंतिवन्धकर-
प्रवक्षणे हृदो द्रव्यं भूमादिस्थानौ भूमाद्यभावनविशिष्टहेतुद्विरूपस्वरूपासिद्धात्ता-
व्याप्तिः हृदो द्रव्यत्ववान् द्रव्यत्वव्याप्तिमद् द्रव्यव्याप्यवान् वा द्रव्यत्वव्याप्ति-
भूमौ वेत्याकारकानुमितावपि व्याप्तिविशिष्टविषयकानुमितिवत्त्व सत्त्वान् सत्र
निवृत्तस्वरूपासिद्धिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वादित्याह तादृशेति । अन्वयव्यतिरेक-
व्याप्तिविशिष्टविषयकमात्रस्येत्यर्थः । मात्रवदेन अनुमितौ तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतु-
प्रकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्विशिष्टेति । साध्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नविशेषकानुमितिमात्रस्य वा निवेदने इत्यर्थः । अतः = निरुप-
व्याप्तिः । पक्षांशे इत्यादि । अनुमितौ पक्षविशेषकसाध्यान्वयव्यतिरेकव्या-
प्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेद इत्यर्थः ।

ननु पक्षविशेषकसाध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुनिष्ठप्रकारकानुमितिविवक्षणेऽपि
न स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, द्रव्यत्वव्याप्यभूमवान् हृदो द्रव्यमित्याकारकानुमितौ
भूमाभाववान् इदं इत्याकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यानुमितिविशेषणत्वं निरर्थकमित्यत्र आह पक्षांश इत्यादि ।
पक्षविशेषकसाध्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुनिष्ठप्रकारकत्वमात्रस्येत्यर्थः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

यदि निवृत्तव्यभिचारेऽव्याप्तिः स्वमतेऽप्यस्तीति विभाष्यते तदा तादृशस्थल-
विशेषे एकविधव्याप्तिशनादेकानुमितितत्त्वत्वसाधारण्यादावव्याप्तिर्बोध्यैति ध्येयम् ।

प्रवृत्तहेतुत्ववस्यानुमित्यावनिवेदो मोक्षवान् मोक्षामावादित्यत्र गौरवात्तमाना-
धिनरणगोत्वामावरूपविशेषेऽव्याप्तिः, मोक्षव्याप्यामाववाचयमित्याकारकनिश्चयो-
त्ताव्याप्त्यानुमितेरेव प्रवृत्तसाध्यानुमितियामान्यान्तरतया तत्र निवृत्त-
विशेषनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । नयानुमितिपद व्यर्थमिति वाच्यम्, तत्तत्त-
साध्यहेतुप्रत्ययशब्देहेतुप्रकारकत्वाप्रयोज्यतया तादृशहेतुत्वादेः परामर्शजन्य-
तावच्छेदकत्वलभाय तदुपादानसम्भवादिति चेदन्ति ।

ननु तथापि तादृशानुमितित्वावच्छिन्नजन्यताविशिष्टप्रतिबन्धवान्निरुचित-
प्रतिबन्धनताशाल्ययाथैरनविषयत्वस्य लक्षणार्थत्वे न व्यभिचारादावव्याप्तिः,
वैशिष्ट्यम् स्वाविशिष्टानुमितित्वव्यापकत्वसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यमनुमितौ स्वदालीन-

ॐ यादापरी ॐ

सिचिचिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तदोपनादवस्थाम्, धूमाभाववान्
हृद इति ज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाऽविरोधित्वात् साधारण्या-

ॐ चन्द्रकला ॐ

मात्रपदेन तादृशहेतुतामच्छेदकारिष्ठप्रकारताकत्वनिवेशव्यवच्छेदः । तदो
पतेति । पुनः स्वरूपासिद्धौ भव्यासिद्धादवस्थमित्यर्थः । पक्षविशेष्यताधर-
प्रकारकसाध्यनिरूपितादृशव्याप्तिरिति हेतुनिष्ठप्रकारताकत्वानुमितिविवक्षणे हृदो
बहिमान् धूमादित्याह धूमाभावरहितहृदस्वरूपस्वरूपासिद्धादिव्याप्तिः तादृशव्या-
प्तिरिति हेतुनिष्ठप्रकारताकत्वानुमितिपटेन हृदो बहिमान् बहिष्याप्यद्रव्यवान् हृदो
बहिमानित्यनुमितेरपि धत्तुं क्षम्यतया तत्र च धूमाभावश्च हेतुनिष्ठप्रकारता-
व्यवच्छेदकत्वादित्याह धूमाभाववानिति । द्रव्यत्वादिनेत्यादि । बह्वपादिव्याप्य-
द्रव्यवान् हृद इत्याकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तादृशव्याप्तिरिति हेतु-
निष्ठप्रकारताकत्वानुमितिनिषेधे न केवलं स्वरूपासिद्धादिव्याप्तिः, व्यभिचारादान-
व्याप्त्यसिद्धिरप्याह साधारण्येति । आदिना विरोधपरिमहः । भव्यासिद्धप्राप्त्यति

ॐ कलाविद्या ॐ

प्रवृत्तसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रवृत्तपक्षविशेष्यताकत्व-स्वरूपितजनकतावच्छेदकप्रवृ-
त्तहेतुप्रकारतानिरूपितप्रवृत्तपक्षविशेष्यतान्त्योपपत्तवन्वेन । तथाच तत्तत्परावर्त-
जन्यानुमितित्वानच्छिन्नमतविद्विज्जन्यतामादायैव व्यभिचारादौ लक्षणसमन्वय
सम्भवतीति हृदयम् ।

यद्यपि निरूप्यपरपरायाः संसर्गत्वमस्वीकृत्यैव व्यभिचारादावप्याप्तिरिति हिते-
त्युच्यते तथापि प्रवृत्तानुमितिः बाधच्छिन्नजन्यतानिष्ठोपपत्तिधर्मावच्छिन्ना-
वच्छेदकतानिरूपितनिरूपितव्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानि
रूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितहेतुतावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपक्षतावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छिन्नविशेष-
्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती या साध्यतावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छिन्नप्रकारत्वं
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितव्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रवृत्तपक्षविशेष्यता-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितानुमितित्वानिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितवृत्तित्वनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितभेदत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदक-
तानिरूपितनिरूपितव्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या अवच्छेदकतात्वा-
वच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूप्यतामात्रव्यतिरिक्ततानिरूपितप्रतिबन्धकत्वेत्यादि-
रीत्या प्रकाररूपानुगमेन इत्किञ्चिद्व्यवस्थतामादायैव तद्व्यतिरिक्तनिरूपितजनकता-
वच्छेदकतावच्छेदकतानिरूपितपक्षविशेष्यतागालिनी साध्यतावच्छेदकत्वनिष्ठा-

ॐ गदाधरी ॐ

नादेश्च बाधादिज्ञानाऽप्रतिषेधत्वादसंभव इत्यतस्तादृशानुमितितन्व्या-
पकतानिदेशः ।

साध्यव्याप्यहेतुधर्मिनावच्छेदकसाध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्य-
हेतुमान्यवतः साध्यवानित्याकारकतया तादृशाकारलिङ्गनस्वरसात्तादृश-
हेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावाच्छन्नप्र-
कारकाऽनुमितिचव्यापकप्रतिषेध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पर्यन्तत्वा-

ॐ चन्द्रकला ॐ ।

हेतुप्रकारज्ञानरस्य साध्याभावयान् पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमानित्या-
कारकाहार्यज्ञानेऽपि वर्त्तमानतया तत्र कस्यापि निश्चयस्य प्रतिषेधप्रत्यक्षाऽसत्या-
दित्याह तादृशानुमितितन्व्यापकतानिदेश इति । दीधितिकृता हृत इति शेषः ।

ननु साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्याकारकानुमितिवर धेति दीधि-
तिकमलिङ्गनरसरसात् साध्यव्याप्यहेतुनिष्ठावच्छेदकतानिरुपलब्धतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यत्ववत्साध्यप्रकारकानुमितेरेव लक्षणघटकानुमितिपदेन निरक्षणीय-
त्वसम्भवात् तादृशानुमितिपदेन पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमात्रैव्याकारक-
समूहालम्ब्यपक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकानुमितिपर्यन्तनिदे-
शनमनुचितमित्यत आह सध्यव्याप्येति । साध्यव्याप्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
धर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितेरेवेत्यर्थः । तादृशाकारेति ।
साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकत्वमर्थम् तादृशेति । साध्यव्या-
प्तिप्रतिष्ठेत्यर्थकम् । लक्षणघटकेति । साध्यव्याप्तिप्रतिष्ठहेतुप्रतिष्ठप्रकृतपक्ष-
विशेष्यकप्रकृतसाध्यप्रकारकानुमितितन्व्यापकप्रतिषेध्यत्वानिरुपलब्धतावच्छिन्नप्रतिषेध्यत्वतात्ता-
त्त्विकभावेज्ञानविषयत्वस्य प्रथमलक्षणायेत्याभ्युपगमे नु इत्यर्थः । पर्यन्तत्वा-

ॐ विलासः ॐ

प्रकारानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनी च याऽनुमितितत्त्ववृत्तिभेदीयप्रतियोगिता-
निरूपितावच्छेदकत्वं नास्तीत्याकारकव्यापकत्वरूपाभावमादाय साधारण्यवशी-
लक्षसमन्वयसम्भव इति चेन्न, तादृशप्रत्यक्षरूपाऽनुमितित्वस्य अनच्छिन्न-
प्रतियोगिताऽनच्छिन्नप्रतिषेध्यत्वानिरूपिताभावमादाय-
च्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रतिषेध्यत्वानिरूपिताभावमादाय-
वर्त्तमानतया तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कमेतत्वाभावरतमात्रविषयनिश्चयस्याऽप्रतिषेध्यत्वेन तादृशमेतत्वाभावावच्छिन्ना-
भावरूपव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वमिति व्येयम् ।

ॐ मात्राघो ॐ

ज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्वतत्त्वाद्यच्चिदन्नधर्मिकसंयोगादिसंसर्गद्वयानुमिते-
रेवोपगमे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवाधाविग्रहकालेऽपि तत्र
तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः, नहि सामानाधिकरण्येन बाध-

ॐ चन्द्रकला ॐ

पीत्यर्थः । हेतुविशिष्टेति । बहिष्याप्यधूम-पर्वतरूपधर्मद्वयव्यापकरहयादि-
प्रतियोगिकसंयोगसंसारं तादृशद्वयानुमितेः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः ।
पर्वतत्वेति । पर्वतराशवच्छिन्नविशेष्यकस्वरूपस्वभावावच्छिन्नसंसर्गताकवह्म-
भावादिनिश्चयकाले इत्यर्थः । तथाविधेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्मपादि-
निश्चयवत इत्यर्थः । तथाच पर्वतरावच्छिन्नविशेष्यक सयोगरवभावावच्छिन्न
संसर्गताक बह्मपादि प्रकारक निश्चयवतः पुरपादे रिति पर्यवसितार्थः ।

अनुमित्यापत्तेरिति । बहिष्याप्यधूमविशिष्टपर्वतो बहिमानित्याकारका-
नुमित्यापत्तेरित्यर्थः । पर्वतरावच्छेदेन बह्मपादि साध्यकरयलेऽपि तादृशधूमपर्व-
तरूपधर्मद्वयव्यापकत्वावच्छिन्नरूपयोगात् संसर्गताक निरुक्तबह्मपुनित्युत्पादस्वीकारे
तादृशाः मितैः पर्वतरादिसामानाधिकरण्यावगाहितया तत्र पर्वतत्व-
सामानाधिकरण्यावगाहिवाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् तादृशबाधनिश्चय-
द्वयायां तद्वानुमितिप्रारम्भशयं स्यात् । एवं निरुक्तानुमितेस्तादृशधूम-
पर्वतरूपधर्मद्वयव्यापकसंयोगावगाहितया संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंयोगावगाहि-

ॐ कलाविलासः ॐ

ताया अस्वीकारे पर्वतत्वावच्छेदेन बहिष्याप्यधूमविशिष्टपर्वते
बह्मपुनितौ लाप्यमानस्यापारकलावद्वानाधीनायास्तादृशधूमविशिष्टपर्वतो बहि-
मानित्यनुमितेरेवोदयात् । तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्याप्रति-
बन्धकतया तादृशबह्मपादवत्पर्वतादेरदोषत्वप्रसङ्गात्तयापि विशेष्योत्ते लाप्यमान-
स्यानुमितावप्रयाजकतायाः स्वीकरणीयतया तत्र तादृशानुमितेरेवानुत्पत्तेस्तादृश-
बाधस्य दोषत्वं निराशमिति ध्येयम् ।

इति एकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गता यदि प्रामाणिकी स्यात् तदा
नीलपर्वतादि विशेष्यबह्मपादनुमितौ पर्वतादिविशेष्यकबह्मपादनुमितौ च शुद्धपर्वत-
त्वावच्छेदत्वावगाहितत्वावच्छेदेन बह्मपादनुमितिरयल एव
पृथक् पृथक् कार्यकारणभावकल्पने गौरवापत्तिः स्यादस्याध्वनु पर्वतत्वावच्छेदेन
पर्वतमात्रविशेष्यकानुमितेरसम्भवादेकविधकार्यकारणभावोपरचरित्वाहः ।

तथाविधसाध्यादिनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेरिति । अपेक्षं दोषम्, यत्र
सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयः सामानाधिकरण्येन साध्यनिश्चयश्च वर्तते तत्र

(५) ❀ गादाध्यायी ❀

सिद्धोः सत्यो कश्चिदनुमितिमुपैति तादृशवाधादिप्रहस्य कचिदप्यनु
मितौ प्रतिबन्धकत्वाऽसम्भवात्तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तिश्च इति चेद्,

❀ चन्द्रशेखर ❀

वह्न्याद्यनुमितिं प्रत्येकं पर्वतवातिसामानाधिकरण्याद्यगाहिवह्न्यादिनिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतया निरुक्तसाध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि तादृशानुमित्यापत्तिप्रकरणम्
नयमिति भावः ।

निरुक्तानुमितेरिष्टापत्तिर्नसम्भवतीत्याह नहीति । अनुमितिम् = पर्वतवातिसत्त्वेदेन
वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूम पर्वतत्रयमद्वयव्यापकसयोगेनगा

हानुमितिम् । तादृशानुमितं सामानाधिकरण्यावगाहिर्येन सामानाधिकरण्येन
साध्यादिनिश्चयसत्त्वे तादृशानुमितेरुपादौ नेष्ट इति ह्ययम् । <sup>(सिद्धिमात्रादि।
निरुक्तिप्रमाणम्)</sup>

तादृशेति । पर्वतवातिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिर्येन पर्वतधर्मिकवह्न्यभावो
दिरूपवाधादिनिश्चयसत्त्वेत्यर्थः । कचिदपीति । आचार्यमते एकदेशावच्छिन्न
ससर्गताम्युपगमे कुत्रापि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितौ निरुक्त्यापत्तिनिश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वस्याऽसम्भवादिति पर्यवसितार्थः । तेषाम् = अवच्छेदनावच्छेदेन
साध्यस्थले शुद्धस्वरूपेण वह्न्यभावविशिष्टपर्वतादीनाम् । हेत्वाभासता =
हेतुदोषता । विलोपापत्तिरिति । अनुमितिप्रतिबन्धक्ययार्थज्ञानविषय इत्य

त्त्राऽसत्त्वादिवाक्य । इदमत्रावगातव्यम्, पर्वतत्रयसामानाधिकरण्येन वह्न्या-
दिनिश्चयप्रदशाया यथा पर्वतीयसयोगेन पयत वह्न्यनुमितिर्भवति तथा पर्वत-
त्रयच्छेदेन वह्न्यादेः साध्यतास्थले, वह्निव्याप्यधूम पर्वतत्रयमद्वयव्यापकसयोगेन
वह्न्याद्यनुमिते स्वीकारेऽपि पर्वतत्रयसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिनिश्चयप्रदशाया
तादृशानुमितिरपि भवत्येव । सामानाधिकरण्येन साध्यनिश्चयप्रदशाया अवच्छेदाव-
च्छेदेनानुमित्युपादस्य सर्ववातिसिद्धतया पर्वतत्रयसामानाधिकरण्येन वह्न्यादि-
निश्चयकाले शुद्धपवतत्रयव्यापकवह्निप्रतियोगिकसयोगेन पर्वतादौ वह्न्याद्यनुमिति
स्त्वित्यत एवेत्यापत्तिदानं विभावनीयमिति । यद्यपि आचार्यमते निरुक्तापत्त्यादि-
वारणार्थकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नससर्गताम्युपगम आवश्यकस्तथापि यथोक्त

❀ कलाविलास ❀

तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया धर्मितावच्छेदकताया इतरदारकपक्षापत्तेरयम
निवेद्यनीयतया आचार्यमते सर्वदेव, हेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकस्यैव मानात्
अनुमितिसामान्यापत्तिरेवाभ्युपगन्त्येति ।

अथ लिंगोपधानमते ह्यदो वह्निमान् घटत्वादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्
घटेऽतिव्याप्तिरेव ह्यदो गगनवान् घृमादित्यत्र वृत्त्यवच्छेदेन गगनाभाववत्त्वस्यापि

ॐ गान्धारी ॐ

एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविषयत्वायां भानाभाव एव, प्रकृत-
ग्रन्थस्तु न लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः, तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तथाकार-
तया तादृशाकारत्वस्याऽव्यावर्तकतयाऽनुमितिपदस्य तादृशानुमितिप-
रत्वप्रदर्शनाऽसंगतेः ।

केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्याख्याय यथा-
श्रुतपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते साध्यव्याप्येत्यादिना, इत्याका-
रानुमितिपरम् अनुमितेरित्याकारकतामताभिप्रायकम्, इति व्याचक्षते ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

लक्षणघटकानुमितपदं नाचार्यमतसिद्धानुमितिपरमित्याह एवमपीति । प्रकृत-
ग्रन्थस्तु = साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिपरं येतिदीधि-
तिग्रन्थस्तु । न लिङ्गोपधानेति । नाचार्यमताभिप्रायक इत्यर्थः । कथमिराकांक्षा-
यामाह तन्मत इति । आचार्यमत इत्यर्थः । सर्वत्रैव = पक्षताच्छेदकारच्छेदेन
साध्यस्थले पक्षताच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यस्थले च । तत्राकारतया =
साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारतया । तादृशेति । साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं चेत्प्रकारकत्वस्येत्यर्थः ।
अव्यावर्तकतया = व्याप्यप्रयोजकतया । तादृशेति । दीधितिकारानुमितिपदस्य
तादृशाकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतेरित्यर्थः । तथाच लक्षणघटकीभूतानुमितिपदं
नाचार्यमतसिद्धानुमितिपरमिति भावः । जगदीशग्याप्याप्तमुपन्यस्यति केचि-
त्त्विति । लिङ्गानुपधानमते = आचार्यातिरिक्तमते । अनुमितिपदस्येति ।
लक्षणघटकीभूतेत्यादिः । तदुभयेति । अनुमितिनिष्कार्यतानिरूपकसम्बन्धवत्त्वे-
नेत्यादिः । अनुमितितत्कारणोभयपक्षवमित्यर्थः । यथाश्रुतेति । अनुमितिपदस्य
आचार्यपरतानिर्वाहायेत्यर्थः । लिङ्गोपधानेति । आचार्यमतमित्यर्थः । आश्रयते
दीधितिकार इति शेषः । नन्वेवं इत्याकारकानुमितिपरं चेत्प्रमाणमसंगतमित्यत
इत्याकारकानुमितिपरमित्यस्य जगदीशाभिप्रेतव्याख्यानमाहानुमितेरिति । लक्षण-
घटकानुमितेरित्यर्थः । इत्याकारकतेति । साध्यव्याप्यहेतुविशिष्टे पक्षे साध्य-
प्रकारकत्वमताभिप्रायकमित्यर्थः । तथा चैतन्मते परंतत्वाच्छेदेन वद्वेः साध्यता-
स्थले परंतत्त्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यभावादेवावस्थादिरक्षार्थमेकदेशव्यापक-
त्वावच्छिन्नसंसर्गताभ्युपगम आवश्यक इति भावः । अनुमितिपदस्य निरुक्तमनु-
हालम्बनानुमितिपरत्वव्याख्ययैव सर्वसामञ्जस्ये यथोक्तरीत्या व्याख्यानमनुचित-
गौरवमस्तमित्यतः केचिदित्युक्तमितिष्येयम् ।

अनुमानगादाधया सामान्यानरुक्तप्रकरणम्

(५)

ॐ दीधितिः ॐ

तेन एकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽपि अन्यस्य परामर्शादनुमि-

ॐ गादाधरी ॐ

एतादृश व्याख्या (याः) प्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र = बह्वित्या-
द्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य

ॐ चन्द्रकला ॐ

एतादृशेति । लक्षणघटकीभूतानुमितिपदस्य अनुमितिनिष्कार्यतानिरूपक-
सम्बन्धदर्शनेनानुमिति-तत्कारणपरस्वव्याख्यानस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्य-
वानित्याकारिकानुमितिपरत्वव्याख्यानस्य च प्रयोजनं पूर्वोक्तव्यभिचारादावध्यासि-
वारणं प्रकाशयतीत्यर्थः ।

[दीधितौ तेनैकत्रेत्यादि । अनुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः
साध्यवानित्याकारिकानुमितिपरत्वाभिधानेन । एकत्र = हेतुतावच्छेदकबह्वित्याद्येक-
धर्मविक्षिप्तपक्षेतिहेतौ । व्यभिचारग्रहेऽपि = भूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्ति-
रवनिश्चयेऽपि । अन्यस्य = महानसीयबह्वित्यादिविक्षिप्तस्य महानसीयपक्षेः ।
परामर्शात् = भूमव्याप्यमहानसीयबह्वित्यान् पर्वत इत्याकारकनिश्चयात् । अनु-
मित्युपादेन = भूमविधेयकानुमितिजननेन । व्यभिचारादिति । भूमविधेय-
कानुमितौ भूमव्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणत्वे भूमाभावरद्वृत्तिर्वह्निरित्याकारक-
व्यभिचारज्ञानकाले कारणाभावात् भूमविधेयकानुमित्युपादेन व्यभिचारात् यदि
व्यभिचारज्ञानाभावो न साध्यविधेयताकानुमितिहेतुः स्यात् तदा लक्षणघटकानु-
मितिपदस्य साध्यविधेयताकानुमितिपरत्वे भूमवान् बह्वेत्यादौ व्यभिचारेऽध्यासिः
स्यात्, तादृशानुमितिवारणीभूताभावपदेन बह्वभिमतनिरुक्तव्यभिचारज्ञानाभावस्य
अनुमानात्परत्वादिति भावः ।

यदि च तद्विग्रहकपरामर्शाव्यवहितोत्तराज्यमानतत्साध्यविधेयताकानुमितौ तद्विग्रह-
धर्मिकव्यभिचारनिश्चयामावस्य जनकत्वे न व्यभिचारः, महानसीयबह्वित्यादिधर्मिक-
भूमव्यभिचारग्रहस्याऽस्तत्वात्, तदाप्याह व्याप्त्यादिज्ञानेनेति । तथाच भूमसाध्य-
कानुमितौ हेतुधर्मिकभूमव्याप्तिज्ञानत्वेन जनकत्वस्य सर्वसम्मतस्य बध्यनेनैवोपपत्तौ
तत्साध्यकानुमितौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावोऽन्यथासिद्धयेति हृदयम् ।

व्यभिचारादिग्रहामावस्य = भूमव्यभिचारी बह्निरित्याकारकनिश्चयाभावस्य ।
अनुमित्यजनकत्वेऽपि साध्यविधेयताकानुमित्यजनकत्वेऽपि । न क्षतिरिति ।
तादृशानुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारिकानुमितिपरत्व-
तस्याश्च व्याप्त्यादिविषयकत्वेन व्याप्त्यादिग्रहविरोधिनि व्यभिचारादौ नाव्याप्ति-
रित्याशयः ।] व्यभिचारादिग्रहे इत्यत्रादिपदप्रयोजनमाह टीकायाम् आदिनेति ।
दीधित्युक्ततादृशादिनेत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिपरिग्रह इति । तथाच हदो

❧ ਗਾਢਾਧਰੀ ❧

ज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमान्न व्यभिचारः, तद्वर्भावच्छिन्नलिङ्गकत्वं च अवयवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपवच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वम्, तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्यादिशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो वह्निर्धूमोव्यभिचारो धूमव्याप्येन्यनयानित्याकारकसमूहालम्बनप्रदः तल्लन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नि-

❧ चन्द्रकला ❧

तद्रूपेति । तद्वह्निर्वादिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद् व्याख्यादिज्ञानं अथवाह्नौत्तर-
 द्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वं तद्वह्निर्वादिविशेष्यकव्यभिचारज्ञानाभावजन्यतावरणे इकं
 वाच्यमिति योजना । अत्राऽध्यवह्नौत्तरत्वं आरशब्दाख्याद्यादिज्ञानध्वंसाधिकरण-
 क्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्वह्निर्वाद्याख्यादिज्ञानध्वंसाधिकरणकालावरूपं मृतीय-
 क्षणसाधारणं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

तादृशसम्बन्धेन = भव्यवदितोत्तरत्वसम्बन्धेन । व्यभिचारज्ञानेति । तदभावाच्चिन्मर्थमिहमित्यादिः । तदन्यत्वेम् = तद्विन्नरयम् । तद्विन्नानुमितित्वमिति वाच्यम् । जन्यतावच्छेदकमिति । व्यभिचारज्ञानाभावस्येत्यादिः । तेनेति । तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानावच्छिद्यं यदित्यादिद्वितीयकपानुसरणेनेत्यर्थः । धूमव्याप्यवद्विमानवमिराकारकप्रारम्भस्य लौकिकसन्निकर्षादिजगन्भावे तादृशप्रारम्भोत्तरं वद्विधमिकधूमव्याप्यप्रवृत्त्यै लौकिकसन्निकर्षजन्यस्यापि उरपादो न सम्भवति लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वकारकप्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्भावादिश्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात्तरतादृशप्रारम्भस्य शान्दयोभावात्मकत्वमाह धूमव्याप्येति । शान्दादीर्यत्रादिनाऽनुमित्यादिपरिमहः । लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य सर्वतो बलसत्त्वेन विपरीतशान्दनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वादाह लौकिकेति । धूमव्याप्यमिचारी = धूमाभाववद्वृत्तिः । निदक्तव्याप्यप्रवृत्त्यनोत्तरमप्यनुमितिरवश्यमुत्पद्यते इत्याह धूमव्याप्य इति । इत्याकारकसमूहालम्बनप्रवृत्तिः = इत्याकारकव्याप्यप्रवृत्तिप्रारम्भकप्रारम्भः । उत्तर = तादृशस्यले । तद्व्यानुमितेः = निरुक्तेऽनलङ्घ्यकसमूहालम्बनप्रारम्भजन्यानुमितेः । उक्तसम्बन्धेन = बन्धवदितोत्तरत्वसम्बन्धेन ।

❧ कथाविलासः ❧

तद्वर्मायच्छिन्नलिंगकत्वमित्यादि । अत्राव्यवहितोत्तरत्वं तृतीयश्रृंगसाधारणं
स्वर्पसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्याधिकरणकालध्वंससाधिकरणत्वरूपं
बोध्यम्, तेन यत्रादौ ब्रह्मत्वावच्छिन्ने धूमव्यभिचारग्रहस्ततो लौकिकद्वयान्निकृ
धूमव्याप्यवद्विमानयमिति परामर्शस्ततः परामर्शतृतीयश्रृंगेऽनुमितिस्तादृशानुमितेः
परामर्शद्वितीयश्रृंगे नापत्तिः, नवा यत्रापेक्षानुद्भवात्मक्यमिवारणं ततोऽपेक्षा-

ॐ दीधितिः ॐ

त्युत्पादेन व्यभिचाराद् व्याप्त्यादिज्ञानेनाऽन्यथासिद्धत्वाच्च
व्यभिचारादिप्रहाभावस्याऽनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति

ॐ गाथाधरो ॐ

त्यावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरत आह व्याप्त्या-
दीति । क्लृप्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यति-
रेकेणाऽनुमितिव्यतिरेकस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभि-
चारज्ञानाभावादिना अन्यथासिद्धत्वशङ्का तु प्रागेव निराकृता । न क्षतिः =
न व्यभिचारादावव्याप्तिः । यत्राऽसदेतुविशेषे सादृश्यानुमितेरप्रसिद्धिः

ॐ चन्द्रकला ॐ

न क्षतिः = न व्यभिचारतादवस्थम् । अयं भावः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
तदेतुधर्मिकव्याप्तिज्ञानविशिष्टानुमितिं प्रति तदेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य
कारणत्वविवक्षणे सादृश्यस्थले धूमव्याप्त्यवद्विमानयमितिशब्दोपाधारमकः
परामर्शस्ततो लौकिकसन्निकर्षात् धूमव्यभिचारी वद्विः धूमव्याप्तेर्धनर्वाभावा-
मित्याकारकसमूहाकम्बनवद्विधर्मिकधूमव्यभिचारप्रहारमदेन्धनर्वाकपरामर्शस्ततो
धूमानुमितिस्तादृशानुमितेरव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वद्विधर्मिकधूमव्याप्तिज्ञान-
विशिष्टतया निरुक्तानुमितिं प्रति वद्विधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य जनकतया
तस्य चाधुनस्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽसत्त्वात्, अतोऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तदेतु-
धर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदेतुधर्मिकव्यभिचार-
ज्ञानाभावस्य हेतुत्व वक्तव्यम्, एवञ्च निरुक्तीत्या कार्यकारणभावकल्पने नोक्तस्थले
व्यभिचारा, निरुक्तानुमितेरव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वद्विधर्मिकधूमव्यभिचारज्ञान-
विशिष्टतया तद्व्यानुमितिं प्रत्येव वद्विधर्मिकधूमव्यभिचारज्ञानाभावस्य
जनकत्वात् नतु यथोक्तानुमिताविति । क्लृप्तेति । अवश्यतया प्रवृत्तानुमितिकारणता
यत्र तादृशव्याप्तिज्ञानसत्त्वदशयामित्यर्थः । व्यभिचारेति = व्यभिचारज्ञानसत्त्वे-
पीत्यर्थः । अनुमितीति = प्रवृत्तानुमित्यनुत्पादस्य । असिद्धत्वादिति ।
व्यभिचारज्ञानाभावस्यान्यथासिद्धत्वादानुमितिपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे भवति
व्यभिचारादावव्याप्तिरित्याशयः ।

ननु व्याप्तिज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वमस्तिवदत आह
व्याप्तिज्ञानादेरिति । प्रागेवेति । तेनैकहेतावित्यादिग्रन्थेनेत्यादिः । नाव्या-
प्तिरिति । लक्षणघटकीभूतानुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा-
नित्याकारकानुमितिपरत्वव्याख्याननेत्यादिः । आहार्यपरोक्षज्ञानान्म्युपगमात्
निर्वह्यपर्वतो वद्विमान् धूमादित्यादौ अनुमित्यप्रसिद्ध्या अनुमितिघटितलक्षणं
सादृश्यलीयदोषेऽव्याप्तमित्यतो दीधितिकृता यदन्तोऽत्युक्तमित्याह यत्रेति ।
असदेतुविशेषे = निर्वह्यपर्वतपक्षकवह्यादिसाप्यकधूमादिहेतुविशेषे ।

ॐ दीधितिः ॐ

वदन्ति ।

पर्वतो निर्बह्निर्धूमो बह्वे रभिधेयत्वं मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्र-
मादनुमितिप्रतियन्धादाह यथार्थेति ।

ॐ गादाधरी ॐ

तत्रत्यदोपेष्वाप्यन्तेर्वक्ष्यमाणतया ईदृशस्याख्यायामनिर्भरसूचनाय पदन्ती-
त्युक्तम् ।

पर्वतो बह्निमानित्यादिसद्वेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवार-
कतया यथार्थपदं सार्थकयतीति पर्वतो निर्बह्निरिति । अत्र इतिपदस्य त्रि-
यस्थले सम्बन्धाद् भ्रमत्रयलामः । प्रत्येकभ्रममाश्रयाऽतिप्रसङ्गसम्भवात्
समूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुपाचनवैफल्यात् तत्परत्वाऽसङ्गतिरिति ध्येयम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

वक्ष्यमाणतयेति । दीधितिर्नृतेति शेषः । ईदृशेति । ह्यङ्गघटकानुमितिपदस्य
अनुमितिनिष्ठकार्यत्वानिरूपकसम्बन्धिपत्वेनानुमितितत्कारणपरत्वव्याख्यायां साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिपरत्वव्याख्यायाश्चेत्यर्थ इति
विद् । बाधादीति । बहुधभाववान् पर्वत इत्याकारकनिश्चयविषयेषु बहुध-
भाववन्तादिष्वित्यर्थः । आदिना व्यभिचारादिभ्रमपरिग्रहः । यथार्थपदम्
प्रमाज्ञानार्थकम् । सार्थकयतीति । तथा च यथार्थपदानुपादाने पर्वतो बह्नि-
मान् धूमादित्यादौ पर्वतादौ बहुधभावादौ स्वातिव्याप्तिः, पर्वतो बह्निमानित्यनु-
मितौ पर्वतो बहुधभाववानित्याकारकभ्रमात्मकनिश्चयाभावस्यापि कारणतया
अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितादसम्भविषयतायाः पर्वतादौ सत्त्वाद् । एवं
बहुधभाववद्वृत्तिश्चादावप्यतिव्याप्तिः प्रकृतानुमितेर्वाप्यादिविषयकत्वेन व्याप्ति-
विषयकानुमितिप्रतिबन्धकबहुधभाववद्वृत्तिर्धूम इत्याकारकभ्रमविषयताया
बहुधावभाववद्वृत्तिश्चादावनपायात् न केवलं व्यतिरेकिताप्यकस्यैव स्वातिव्याप्तिः
केवलान्वयित्वाध्यकप्रमेयमभिधेयत्वादित्यादावपि सेधाभाभिधेयत्वादावतिव्याप्तिः,
घटत्वाद्यभावादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन मेयत्वभ्रमात्मकमेयत्वाभाववद्वृत्त्यभिधेय-
त्वमित्याकारकज्ञानस्यापि मेयत्वव्याप्तिविषयकानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्विषयत्वस्य
मेयत्वादौ सत्त्वाद्, यथार्थपददाने तु न तत्र सत्त्वातिव्याप्तिः, पर्वतादौ बहुधमात्रा-
देशानस्य भ्रमात्मकतया यथार्थत्वासम्भवादिति भावः । अत्रेतिपदस्य = व्यभि-
चारीत्यादिमन्यघटकीभूतेतिपदस्य । दितयस्थले = पर्वतो निर्बह्निरित्यादिस्थले ।
सम्बन्धादिति । तथा च पर्वतो निर्बह्निरितिभ्रमात् धूमो बह्वेव्यभिचारीति
भ्रमात् अभिधेयत्वं मेयत्वस्य व्यभिचारीति भ्रमादिति योजनेरप्युक्तम् ।

ननु समूहालम्बनैकभ्रममाश्रयैवातिव्याप्तिसम्भवे भ्रमत्रितयानुसरणमनु-
षितमित्यत्र भावः प्रत्येकेति । तत्परत्वाज्ज्ञानेति = समूहालम्बनभ्रमपरत्वा-

ॐ गादाधरी ॐ

न्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाऽप्रसिद्धत्वा तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्यानु-
पपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न
युक्तम् । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमत्यानुपपत्तेः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

भावस्यालीकत्वयेतिभावः । तादृशेति । साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रमेयस्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटाभावाद्गी प्रमेयत्वभ्रमा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । सनुपपत्तौणास्तत् संसर्गमर्यादया भानस्य कृपाध्यायादीनामन-
नुमत्तादिति भावः । नचैवं भ्रमानुपपत्त्या यथाविधेयत्वं मेयत्वस्य व्यभिचारीत्या-
कारकव्यभिचारज्ञानाऽप्रसिद्धिस्तथा तत्प्रतिषेधप्रमेयत्वस्यासिद्धान्त्याप्यप्रसिद्धि-
रिति तदकथनेन व्यूनता स्यादिति चाप्यम्, भ्रममात्रानुपपत्तिकथनेन निरुक्त-
व्यभिचारज्ञानाऽप्रसिद्धेरिव तादृशव्याप्तिज्ञानाऽप्रसिद्धेरपि भ्रमाधार्यसम्मतत्वादिति
ध्येयम् ।

ननु मेदादौ प्रसिद्धस्य प्रमेयस्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य घटकीभूतायां
प्रतियोगितायामेव साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य भ्रमः इति
न भ्रमानुपपत्तिरित्याशङ्कते प्रतियोगित्यांश इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य रूपसम्बन्धघटकीभूते इत्या-
दिः । सम्बन्धेति । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । भ्रमः = स्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावरूपादप्रतियोगित्वविशेष्यतानिरूपितस्वरूपसम्ब-
धावच्छिन्नत्वनिष्ठप्रकारताकज्ञानम् । समाधत्ते इत्यपि न युक्तमिति । निरुक्त-
रीत्या भ्रमोपपादनमपि न युक्तमित्यर्थः । कथमिरयाकाङ्क्षायामाह तस्येति ।
निरुक्तसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । सम्बन्धेति । तादृशप्रतियोगिता-
कावस्वरूपसम्बन्धघटकत्वयेत्यर्थः । तत्प्रकारकत्वेति । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
प्रकारकत्वघटितस्य भ्रमस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । सम्बन्धघटकपदार्थं विशेष्यविशेषण-
भावसत्वेऽपि तत्र प्रकारविशेष्यभावानभ्युपगमात् निरुक्तसम्बन्धघटकस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठ-
प्रकारताकत्वघटितभ्रमो न सम्भवतीति हृदयम् ।

ॐ कलाविक्रान्त ॐ

प्रकारतावच्छेदकत्वात्, अतः प्रतियोगितायामेव साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नत्वं
देयमुपलक्षणीभूतधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशानुपपत्तिवारणसम्भवा-
दिति चेदन्ति ।

तत्प्रकारकत्वघटिततद्भ्रमत्वेति । अयं व्युत्पत्तिवादे संशयतावच्छेदकांशे

ॐ गदाधरी ॐ

न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक एवात्र भ्रमो विवक्षितः नतु तदव-
च्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक इति वाच्यम्, लाघवात् प्रतियोगितासंसर्ग-

ॐ चन्द्रकला ॐ

पुनः शङ्कते नयेति । पान्चमिति परेणान्वयः । तेन रूपेण = साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नरत्नेन रूपेण । प्रतियोगिता-
प्रकारक इति । निरूपकत्वसम्बन्धेनेत्यादिः । अत्र = अभिधेयत्वं मेयत्वस्य
इयमित्येतदत्र । विवक्षित इति । तथा च निरूपकप्रतियोगितायाः अभावांशो
निरूपकत्वसम्बन्धेन प्रकारतया तद्व्यवहारीयतयाऽपि प्रकारताया अनर्थं
स्वीकरणीयतया सम्बन्धान्तसवच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्य-
तावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य भ्रमोऽप्ययमुपपद्यत इत्याशयः ।

प्रतियोगिप्रकारक पृथेकप्रैवकाराय स्पष्टयति नत्विति । नतु साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसंसर्गक इत्यर्थः ।
उत्तरयति लाघवादिति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वादेः संसर्गान्तरान-
भ्युपगमेनेत्यादिः । प्रतियोगितेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावपदवृत्तिव-

ॐ कलाविलासः ॐ

भ्रमायं महाचार्यैर्गैव स्वीकृतं ध्यातिपञ्चके च अगदीशेन संसर्गप्रकारसाधारण-
विशेष्यविशेषणभावस्य भ्रमत्वपटकत्वादित्युक्तमुपपन्नं का मुक्तिरिति चेन्न, संसर्गता-
वच्छेदकांशे भ्रमावर्गगीकुर्वतामयमाशयः, संसर्गांशे भ्रमत्वानभ्युपगमे प्रमात्वस्यापि
तत्राऽस्वीकारापत्तेः, निर्विकल्पकान्यतानस्य भ्रमत्वप्रमात्वान्यतरनियमेन संसर्गांशे
तदस्वीकारेऽनुभवविरोधात्, अतः संसर्गांशे प्रकारविशेष्यभावविरहेऽपि विशेष्यविशेष-
णभावोऽस्ति, परन्तु संसर्गतावच्छेदकीयविषयताया विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेन
तत्र प्रकारत्वं नामुपगम्यते, एवञ्च तदभाववज्जिह्वविशेष्यतामिरूपिततज्जिह्वविशे-
यताकशानत्वमेव भ्रमत्वं पर्यवसितम् । संसर्गांशे भ्रमत्वमनभ्युपगम्यतां तावदय-
माशयः, संसर्गांशे विशेष्यविशेषणभावोऽपि नारत्येव, संसर्गतावच्छेदकत्वेनैव
संसर्गागतधर्माणां भानं नतु विशेषयत्वेन, विशिष्टानुद्भावपि संसर्गांशे प्रमात्वं किमपि
मास्तीत्यभिप्रेत्य महाचार्येणात्र भ्रमत्वं लक्षितम्, परन्तु प्रकारादेः प्रमानिरूपित-
संसर्गिकविषयत्वमेव संसर्गेऽभ्युपगम्यत इति प्येयम् ।

लाघवात्प्रतियोगितासंसर्गकेति । ननु प्रतियोगिताप्रकारकज्ञानसौवानुमिति-
हेतुत्वे लाघवम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकरत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतापटितपमेव तदेतत्वे

ॐ गादाध्यायी ॐ

यज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

अत्राहुः— स्वायच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

ॐ चन्द्रकला ॐ

रूपव्याप्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः । तत्प्रकारयेति । निरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताविशिष्टाभाववद्वृत्तिस्वरूपव्यभिचारज्ञानस्येत्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति । तादृशव्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति हृदयम् । प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यानुमितिहेतुरप्येति प्रतियोगितानिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादेः ससर्गविषयतायाः कारणतावच्छेदकबुद्ध्यावप्रविष्टतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभाववद्वृत्तिस्वरूपव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया निरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यप्रतियोगिताविशिष्टाभाववद्वृत्त्यभिधेयत्वमित्याकारकव्यभिचारभ्रमस्य प्रतियोगितासंसर्गकतादृशव्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् यथार्थपदानुपादाने निरुक्तभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिदानमसंगतं स्यादिति तु परमार्थः ।

समाधानमाह अत्राहुरिति । केचिदितिरोपः । स्वायच्छिन्नेति । 'स्वं साध्यतावच्छेदकम्, तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववद्वृत्तिस्वरूपकारकहेतुविशेषकव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकारणं वक्ष्यम्, सम्बन्धघटकपदार्थविषयतायाः ससर्गानवच्छिन्नत्वेन कारणतावच्छेदकविषयतायाः कथंवात् । पूर्वञ्च तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारभ्रमस्य

ॐ कलाविलासः ॐ

॥ साध्यतावच्छेदकस्य द्विधा प्रवेशेन गौरवम् । नच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वेनैव प्रकारतायाः कारणतावच्छेदकफौटी प्रवेशो न तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनेति वाच्यम्, बद्धिवावच्छिन्नधर्मयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वसम्बन्धेन घटाभाववद्वृत्तिधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्पर्वते बह्वयनुमित्यापचेरिति चेन्न, प्रतियोगिताप्रकारवज्ञानस्यानुमितिकारणत्वे प्रतियोगित्वेनेष्टप्रकारताया अपि विशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नतया तत्सम्बन्धनिष्ठतासर्गिकविषयतायाः प्रतियोगिताकुक्षिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वादिनिष्ठप्रकारताया अपि किञ्चित्सम्ब-

ॐ गादायती ॐ

तात्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेवाऽभावस्य साध्याभाववद्
वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटक लाघवात् । एव च तादृशेन सम्बन्धेनाऽभावाशे
साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिमहविरोधितया घटत्व-
त्यादे प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वत्यादेरभावाशे भ्रमात्मक एव
तथाविधग्रहो विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

नानुपपत्तिरित्याह एवञ्चेति । निरुक्तव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे चेत्पर्यं ।
तादृशेति । स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
सम्बन्धेनेत्यर्थः । अभावाशे = अभावरूपरिशेष्ये । साध्यतेति । साध्यतावच्छेद-
कविशिष्टाभाववद्वृत्तिहेतुरित्याकारकसाध्यतावच्छेदकनिष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्न
प्रकारतानिरूपिताभावनिरुक्तिशेष्यताकव्यभिचारज्ञानस्येत्यर्थः । व्याप्तीति ।
तादृशसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिग्रहप्रतिषेध-
तयेत्यर्थः । घटत्वत्यादेरिति । आदिना घटत्वत्यादिपरिमह । प्रसिद्धेनेति ।
स्वरूपेण घटत्वं नास्तीत्यभावादावित्यादि । तादृशेति । स्वावच्छिन्नस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-सम्बन्धेनेत्यर्थः । प्रमेयत्वत्यादेरिति । साध्य-
तावच्छेदकीभूतस्येत्यादि । अभावाशे = व्यभिचारघटकाभावरूपविशेष्ये ।
भ्रमात्मक = निरुक्तसम्बन्धेन प्रमेयत्ववद्भूतस्येति अभावे प्रमेयत्वप्रकारकज्ञाना-
त्मक । तथाविधग्रहः = प्रमेयत्वविशिष्टाभाववद्वृत्त्यभिधेयपरमि-याकारक-
व्यभिचारग्रहः ।

विवक्षित इति । तथाच स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकारकसम्बन्धस्य स्वरूपेण घटत्वं नास्तीत्याकारकाभावादी
प्रसिद्धस्य प्रमेयत्वव्यधिकरणसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन घटत्वाभावादी
प्रमेयत्वप्रकारकभ्रमात्मक एव प्रमेयत्वत्वविशिष्टाभाववद्वृत्त्यभिधेयत्वमित्या-
कारकव्यभिचारग्रहः सम्भवत्येवेति भावः । न किञ्चिदिति । न यथार्थपदानुपादाने
अमस्याप्रसिद्ध्या तद्विषये प्रमेयत्वादावतिव्याप्तिदानमनुपपन्नमित्यर्थः ।

ॐ कलाविलास ॐ

न्यावच्छिन्नतया तत्सम्बन्धनिरुक्तिशेष्यतायाश्चानुमितिजनकतावच्छेदकोटी
प्रवेशे मशगौरवात् ।

साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिघटकमिति । अथैव महानसीयवृद्धि-
मानित्यनुमितौ तद्व्याप्यवचानस्य केन रूपेण कारणता । यदि वदित्वमहानसीयत्व-
धर्मद्वयनिरुक्तिप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताधर्मधर्मैः, तदा नवचिन्

ॐ नादाधारी ॐ

अन्ये तु प्रथमे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्याभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये च तदप्रसिद्धया व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिहितः, असमानप्रकारकज्ञानस्याऽविरोधितया द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनस्यैव लक्षणे

- ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रकारान्तरेण असमगुपादयतां मतमाह अन्ये त्विति । प्रथमे = धूमो वह्नियभिचारीत्यादिस्थले । साध्येति । वह्निरूपेणादिः । हेतौ = धूमादौ । साध्येति । वह्नपभाववद्वृत्तित्वस्य मीमांसौ प्रसिद्धस्येत्यर्थः । भ्रमः = तादृशवृत्तित्वज्ञाने वृत्तित्वप्रकारकज्ञानम् । द्वितीये च = अभिधेयत्वं मेघत्वस्य व्यभिचारीत्यादिस्थले च । तदप्रसिद्धया = साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धया । साध्याभूतप्रमेयत्वानावस्थाप्रसिद्धयेण साक्षाद्वृत्तित्वस्याप्यप्रसिद्धिरिति हृदयम् । व्यापकेति । प्रतियोगिष्यधिकरणहेतुधिकरणस्य भावप्रतियोगित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यज्ञानप्रतिबन्धक इत्यर्थः । साध्यतावच्छेदके = प्रमेयत्वावादी । हेतिष्यति । अभिधेयत्वादिमग्निपृष्ठादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येत्यर्थः ।

ननु वृक्षगण्टकीभूतानुमितिरित्यदस्य साध्याभाववद्वृत्तिहेतुमान् पक्ष साध्याभिरुपाकारकानुमितिरित्येवमपि कथं न द्विविधव्याप्तिविषयसंग्रह इत्यत्र आह असमानेति स्वीयविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । एवं प्रतिबन्धत्वेनाभिमतं ज्ञानम् । अविरोधितया = अप्रतिबन्धकतया । द्विविधेति । हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिविषयस्य साध्यतावच्छेदके हेतुसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्याप्तिविषयस्य च संग्रहमेत्यर्थः । द्विविधव्याप्तीति । साध्याभाववद्वृत्तित्वहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकसमूहालम्बनानुमितेरित्यर्थः । लक्षणे = हेतुमासलक्षणे । समूहालम्बनान्वयि घटकत्वं सप्तम्यर्थः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

महानसीयवह्निमान् बवक्ति वह्निमहानसीयवानित्यनुमितिमेदो न स्यादिति चेन्न, परामर्शादौ यत्र अभावविशेष्यतापन्नवद्बन्धे वह्नित्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य महानसीयत्वं भासते तत्र धर्मिपास्तन्म्येण सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन महानसीयत्वस्य वह्नित्वेऽपि भासात् महानसीयत्वावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकावसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छि-

ॐ गादापरी ॐ

तावच्छेदकवद्वित्वाच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः, मत्व-
र्थीयार्थः स्वरूपसम्बन्धवान्, तस्य चाभेदसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः,
द्वितीयतत्त्वपदार्थपर्यायस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्था-
न्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः, पट्टीप्रकृतेस्तद्वर्गपरतया पष्टयन्तार्थस्य
साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वे, तस्य तद्वितार्थसम्बन्धिनः एकदेशे घटकत्व-
रूपसम्बन्धे, सम्बन्धिनश्चाभेदम प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एव चोक्तवाक्या-

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रकृत्यर्थस्य = वहे । तस्य = मत्वर्थीयार्थस्य स्वरूपसम्बन्धवत् । प्रथमान्तार्थे =
धूमादौ अन्यय इति । तथाच धूमो यद्वैध्यमिचारीत्याकारकवाक्यात् स्वनिष्ठ
प्रकृत्यर्थसाध्यवच्छेदकवद्वित्वाच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन बह्विधिशिष्टानुयोगिता-
वदभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्वरूपसम्बन्धवदभिधेयो धूम इत्यन्वयबोध इति
भावः । द्वितीयेति । साध्यतावच्छेदके समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वरूपव्यभिचारपदाभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीतिवाक्यद्वये इत्यर्थः ।
तदेकदेशे = तादृशव्यभिचारपदार्थेकदेशे । सामानाधिकरण्ये = अधिकरणवृत्तये ।
हेत्विति । अभिधेयत्वार्थकम् । अभिधेयत्वस्य प्रथमार्थनिरूपितत्वे स्वनिष्ठ-
निरूपकताकनिष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयो बोध्यः । पट्टीप्रकृते = प्रमेयत्वस्य । धर्म-
पातया = प्रमेयत्वत्वबोधेष्टयोश्चरिततया । पष्टयन्तार्थस्येत्यादि । निष्ठवा-
र्थकपट्टीप्रकृत्यर्थप्रमेयत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्येति । तादृशेति ।
अभिधेयत्वपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्य सामानाधिकरण्ये योऽन्वयस्तत्त-
स्याभिधेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे इत्यर्थः । अन्वय इति
परेण सम्बन्धः । तस्य = तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य । तद्वितेति ।
व्यभिचारपदोक्तमत्वर्थीयप्रत्ययार्थो यो घटकत्वरूपसम्बन्धवान् तस्येत्यर्थः ।
सम्बन्धिनः = घटत्वसम्बन्धवत् । प्रथमान्तार्थे = अभिधेयत्वप्रथमान्त
पदार्थः । अन्यय इति । तथाच अभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीतिवाक्यात्
प्रमेयत्वत्वनिष्ठ यत् अभिधेयत्वप्रतिनिष्ठनिरूपितत्वप्रतिनिष्ठसमानाधिकरण्यवदभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् तद्वद्वित्वात्तत्त्वमकसम्बन्धवदभिधेयत्वमित्याकारक
शाब्दबोधः पर्यवसित इति भावः । एवञ्चेति । निरुक्तरीत्यान्वयस्य पर्यवसितत्वे
चेत्यर्थः । उक्तवाक्यात् = अभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीतिवाक्यात् ।

ॐ गान्धारी ॐ

तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्यापि लाभात्तत्र तद्वगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति ।
भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वम्, तस्य प्रतिबन्धपदार्थेऽनुत्पादेऽन्वयः ।
यथार्थेतीति । यथार्थपदेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या

ॐ चन्द्रकला ॐ

तत्रेत्यादि । तस्मिन् प्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदके इत्यर्थः । तत्र =
साध्यतावच्छेदके । तद्वगाहिभ्रमस्य = अभिधेयत्वसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिभ्रमस्य । दर्शितेति । अभिधेयत्वं मेयत्वस्य अभि-
धारीयाकारकतासम्भव इत्यर्थः । वदन्तीति । अन्ये त्विति पूर्वोक्तान्वयः । सतया
रीत्या अभिधेयत्वं मेयत्वस्य व्यभिचारीति वाक्यजन्यबोधस्य सर्वपादसिद्धस्य
भ्रमत्वोपपादनं हिष्टकल्पनयैतेत्यस्वरसवीजं वदन्तीत्युक्त्वा सूचितमिति ध्येयम् ।

पञ्चम्यर्थ इति । तथाच पर्वतो बह्वयभाववानित्यादिभ्रमप्रयुक्तानुमित्य-
नुत्पादेऽपि यथार्थपदोपादानान्न तत्र तत्र पर्वताभिधेयत्वाद्वा भवितव्यमिति
समुदितदोषितात्यर्थमित्याशयः ।

ननु यथार्थपदस्य तद्वति तत्प्रकारकज्ञानार्थकत्वा तदुपपादनेऽपि पर्वतो बह्वय-
भाववानित्याकारकज्ञानमादाय पर्यतादावतिव्याप्तिः, तादृशज्ञानस्य बह्वित्यादिमति
पक्षित्यादिभ्रमकारकतया यथार्थज्ञानपदेन धर्तुं शक्यत्वात् । न च भ्रमभिन्नत्वमेव
याद्यर्थं निरुक्तज्ञानस्य बह्वयभावाभाववति बह्वयभावाप्रकाररूपेण भ्रमत्वाच्च ताद-
ृशज्ञानमादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथा सति इदो बह्वित्यादित्यादौ यदा घटत्वेन
पदावगाहिघटो बह्वयभावर्वाच्च इदं इति समूहालम्बनं ज्ञानं जातं तदा बह्वय-
भावविशिष्टो इदो लक्षणसमन्वयानुपपत्तेः निरुक्तसमूहालम्बनज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।
भेदस्याप्याप्यवृत्तिरामते पर्वतो निर्वह्निरित्यादिज्ञानस्यापि बह्विव्यतिरोप्यकावा-
वच्छेदेन भ्रमभिन्नत्वाद्येति ध्येयमित्यत आह स्वव्यधिकरणेति । एवं विशेष्यता,
तद्व्यधिकरणस्तदधिकरणोऽवर्त्तमानो यः प्रकारस्त्वष्टिप्रकारतानिरूपिता या या

ॐ कलाविलासः ॐ

तद्यर्थेन महानसीयबहिर्भानित्यनुमितिकारणत्वम्, एवं यत्र महानसीयत्वं धर्मिता-
वच्छेदकीकृत्य बह्वित्वं भासते तत्र महानसीयामाववदवृत्तिधूमवानिति परामर्शस्य
बह्वित्वावच्छिन्नमहानसीयत्वनिर्वाच्येदकतावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नमहा-
नसीयनिष्ठप्रकारतानिरूपितामावत्वावच्छिन्नविशेष्यतापरित्यगेन बहिर्महानसीय-
वानित्यनुमितौ कारणत्वमिति न काप्यनुपपत्तिः ।

स्वव्यधिकरणेति । विशेष्यताविशिष्टप्रकारत्वादनिरूपकत्वमेव सर्वोपे

ॐ गादाध्यायः ॐ

विषयता तदनिरूपकत्वस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितप्र-
माणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय दोष इति भावः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

विशेष्यता तत्तदनिरूपकत्वस्यैवत्यर्थः । अत्र बहिर्मादित्वाकारकधर्मीयतयाविष-
यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वस्य सर्वतो निर्वह्निर्मादित्वाकारकज्ञानेऽपि तात्वेन तस्य
यथायथया सादृशज्ञानयादाध्यायिभ्यामिवावस्थे स्वादतो वा येति योपादाह ।
तथाच बावद्वन्तर्गतनिरूपकज्ञानीयपर्वतनिष्ठविशेष्यताया अप्युपादानसम्भवाच्च
कोऽपि दोषः । सर्वांशे = स्वविषयीभूतवाक्यपदार्थांशे । प्रमात्वस्येति । लक्षण-
घटकोभूतस्येत्यादि । दर्शितप्रमाणम् = पर्वतो निर्वह्निर्मादित्वादिप्रमाणम् । किञ्चि-
दंशे = पर्यन्तांशे । प्रमात्वेऽपि = पर्वतत्वादिसति पर्वतावादिप्रकारकत्वेऽपि ।
तानादाय = तादृशप्रमाणादाय । दोष इति । तथाच स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदक-
सम्भवावच्छिन्ना वा स्वाध्यायनिष्ठाधिकरणतानिरूपिता वृत्तिता तदभाववन्निष्ठप्रका-
रतानिरूपितं यत् यत् स्व विशेष्यत्वं तदनिरूपकत्वमेव यथायथज्ञानमिति न
भाषिकप्रमात्मकतादशप्रमाणादाय पर्वतप्रमेयत्वादावतिव्याप्तिरित्याशयः ।

अथैवं स्वाधिकरणत्वादिरीत्या यथाभावेनिर्वचने गुणो विशिष्टसत्तावानित्या-
कारकज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, गुणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्ति-
तायाः विशिष्टसत्तायाः सत्त्वात् विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकानावानभ्यु-
पगमात् स्वपदेन तादृशज्ञानीयविशेष्यताया धर्तुमशक्यत्वात् । नच लक्षणघटक-
यथायथज्ञानशब्दस्यैव निरुक्तार्थकतया गुणो विशिष्टसत्तावानित्याकारकज्ञानस्य यथो-
क्तीत्या भ्रमस्याभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्, तथा सत्यपि गुणो विशिष्टसत्ता-
भावेवान् गुणत्वादिति सद्देतो गुणो विशिष्टसत्तावानित्याकारकज्ञाननादाय विशिष्ट-
सत्तादेर्दोषत्वापत्तेरुपसर्गात् । नच स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्भवावच्छिन्ना
वा स्वाध्यायनिष्ठाधिकरणतानिरूपिता वृत्तिता तदभाववच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितं यत् यत् स्व तत्तदनिरूपकत्वस्यैव सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणान्न गुणो
विशिष्टसत्तावानित्याकारकज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितसम-
वायावच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे सत्त्वात् स्वपदेन तादृशज्ञानी-
यगुणनिष्ठविशेष्यताया एवोपादानसम्भवादिति वाच्यम्, सामान्यरसज्ञद्वयत्वाभावा-
साध्यकस्थले द्वयमेदसाध्यकस्थले वा सद्देतो द्वयत्ववत्सामान्यमित्याकारकज्ञान-
मादाय सामान्यादेर्दोषत्वापत्तेः, सामान्यादिनिष्ठाधिकरणतानिरूपितसमवायाव-
च्छिन्नवृत्तिताप्रसिद्ध्या स्वपदेन निरूपकज्ञानीयसामान्यनिरूपितविशेष्यताया धर्तुमश-
क्यत्वात्, निरूपकज्ञानस्य यथोक्तप्रमात्वावभावात् । नच स्वनिरूपितप्रकारतावच्छे-

ॐ गदाधरी ॐ

अत्र यथार्थपदेन सद्देतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावा-
दावतिप्रसङ्गवारणेऽपि असद्देतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः
प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्धारेव, तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत एव पूर्व-

ॐ चन्द्रकला ॐ

द्रुसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन स्वाश्रयनिष्ठा-
धिकरणतानिरूपितवृत्तितावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणात्न कोऽपि दोषः, सम-
वापावच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य सामान्यनिष्ठाधिकरण-
तानिरूपितवृत्तितावच्छेदकत्वस्य अधिक्तरसम्बन्धस्य तेन सम्बन्धेन तदभावस्य
द्रव्यत्वत्वादौ सत्येन सामान्यं द्रव्यत्वविदित्वाकारकज्ञानस्य भ्रमत्वसम्भवादिति
वाच्यम्, एवमपि स्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारगुणविशेष्यकज्ञानस्य प्रमात्रापत्तेरवारणात्
गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य
निरुक्तज्ञानीयगुणनिष्ठविशेष्यतायामसत्येन गुणनिष्ठविशेष्यतायाः स्वपदानुपात्तत्वात्
इति चेन्न, स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यत्प्रतियोगिकत्वस्याश्रयानु-
योगिकत्वोभयाभावात्तद्विप्रकारतानिरूपितं यत् यत्स्थं तत्तद्विनिरूपकत्वस्यैव विवि-
क्षितत्वाददोषात् । निरुक्तस्थले स्वरूपतो द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुपयोगिकत्वयोः
समवाये विरहेण स्वपदेन गुणनिष्ठविशेष्यतायाः धर्तृत्वक्यत्वादिति वदन्तीति दिक् ।

यथार्थपदावच्छिन्नद्वितीयलक्षणानुसरणस्य योजनं प्रदर्शयतां दीधितिपूर्तां
नित्यत्वादिप्रत्ययं ध्यायतां भूमिकामारचयति अत्रेति । निरुक्तप्रथमलक्षण
इत्यर्थः । यथार्थपदपदार्थोन्वयि घटइत्वं सत्सम्बन्धः, यथार्थपदेनेति ।
यथापि वक्षिणार्थेकेमादि । सद्देतुस्थले = पश्यतो वद्विमान् भूमादित्यादौ ।
अनुमितीति । ययतादिधर्मिकवृत्त्यानुमितिप्रतिबन्धकपथतो निर्वेहिरित्यादिभ्र-
मविषयवद्वयभावादाश्रित्यर्थः । असद्देतुस्थले = भूमादिसाप्यकवृत्त्यादिहेतुकस्थले ।
तादृशेति । प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकवार्थज्ञानविषयदोषघटकसाध्यतदभावादेरि-
त्यर्थः । तदर्थम् = प्रत्येकं दोषत्वापत्तिवारणार्थम् । प्रकारान्तरेति । यादृशविति-

ॐ कलाविलासः ॐ

भ्रमभिन्नाख्यम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधे-
यतावदन्यादोमयसम्बन्धेन । आधेयतावत्त्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्य-
सामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतत्तुद्वयसम्बन्धेन ।
व्यवृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनेति तु तत्त्वम् ।

तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे चेति । ननु प्रकारान्तरानुसरणे इत्यस्य यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयित्वं प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानविरचितवृत्ति सद्रूपत्वमित्यर्थकताया
वक्तव्यतया तादृशयद्रूपावच्छिन्नविषयितायाः संशयादौ सत्येन प्रवृत्तानुमिति-
प्रतिबन्धकताविरचितवृत्तितयाऽसम्भववारणायैव यथार्थपदसार्थव्यसम्भवे कथं तस्य

ॐ दीधिति ॐ

ननु प्रतियन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः ।

ॐ गादाधरी ॐ

दोषस्याऽपि धारणसम्भवे यथार्थपदं व्यर्थम् इति दोषस्य दुम्भरतया तस्यैव यथार्थपदाऽघटितलक्षणांतरानुसरणे बीजत्वमाह भवति । एकदेशस्याऽपि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकतावच्छिन्नस्येत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः = हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वं

ॐ चन्द्रकला ॐ

ष्टेपादिनेरपादिः । तत् एव = प्रकारान्तरानुसरणत एव । पूर्वदोषस्यापि = पूर्वतो निर्वहिरित्यादिज्ञममादाय बहुपभावादावतिप्रसंगस्यापि । तस्यैव = यथार्थपदस्य व्यर्थतारूपदोषस्यैव । एकदेशस्यापि = साध्याभाववद्भूतिविरूपव्यभिचारघटक-साध्याभावादेरपि । विशिष्टघटकतया = निरुद्धव्यभिचारादिघटकतया ।

ननु प्रत्येक हेत्वाभासप्रमिष्टमेवेत्यत आह यद्रूपेति । यद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-निश्चयस्येत्यर्थः । अनुमित्यविरोधित्वम् = अनुमित्यप्रतिपक्षकरणम् । व्यवहार

ॐ कलाविलास ॐ

व्यर्थत्वमभिहितमिति चेन्न, अलं बहुपभावाविगोचीतिरानफालीनस्य हृदो जलवान् बहुपभावावान् यस्यादिज्ञानस्य संशयत्वात् तस्य च सर्वांशे यथार्थतया तदीयविषयिताया अनुमितिप्रतिषेधकतातिरिक्तवृत्तित्वेनाऽसम्भववशात् यद्रूपावच्छिन्नविषयिताया निश्चयवृत्तिविशेषकस्यावश्यकतया संशयमादाय दोषाऽसम्भवेन यथार्थपदस्य सुतरां वैयर्थ्यात् । न चाहार्थोपामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानवारणाय तत्कार्यं कथमिति वाच्यम्, बहिमान् हृद इतिज्ञानोत्तरं यथेच्छाप्रयोगे बहुपभावावान् हृद इतिज्ञानं अत तद्विशानस्यापि सर्वांशे यथार्थात्मकाश्चार्थतया तद्वारणाय अनाहार्यत्वस्य, यत्र भाषिज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानं ततो बहुपभावावान् हृद इतिनिश्चयस्ततोऽतीतज्ञानमप्रमेतिज्ञानं तत्राप्रामाण्यज्ञानद्वयपुटितवाचनिश्चयस्य यथार्थस्य वारणयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यापि निश्चयविशेषकताया आवश्यकत्वात् तद्वारणायपि तत्कार्यव्यासम्भवादिति ध्येयम् ।

हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिरिति । अत्र स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन बह्वित्वादिगतैकत्ववृत्तिर्या विशेष्यता तन्निरूपितदोषप्रयोज्यप्रकारताया प्रमानिरूपितत्वापत्तिरिति पर्यवसितार्यः । आपत्त्याप्रारस्तु तादृशार्थेयतानिरूपितदोषप्रयोज्यप्रकारत्वं यत्रानुमितिधारणं भूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वावच्छिन्नत्वात् तदा प्रमानिरूपित स्यादिति ।

ॐ शीर्षिकः ॐ

अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तद्व्यटकं च न विशिष्टमिति चेत्, तर्हि यथार्थेति व्यर्थम् भ्रमविषयविशिष्टस्या-

ॐ गादाधरी ॐ

तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानादेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य चाऽनुदयेन इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशाऽनुमितिबिरोधिताऽनतिरिक्तवृत्ति-
तत्त्वमिति विषयक्षया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाऽक्षकृते व्येति ।
विशिष्टविषयकम्=साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव । तद्व्यटकं
च=तादृशविशिष्टव्यटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वं च । न विशिष्टम्=न तादृश-
विशिष्टतिरूपितम् । तथाच प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताया
अतिरिक्तवृत्तित्वाग्नानातिव्याप्तिरिति भावः । व्यर्थमिति । यथार्थपदाऽदानेऽपि

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रति व्यवहृतं ज्ञानस्य जनकतया तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वविरहेण हेत्वा-
भासत्वज्ञानाऽसम्भवात् हेत्वाभासत्वव्यवहारोऽपि न सम्भवतीत्याह हेत्वा-
भासत्वेति । दोषत्वस्येव दुष्टत्वस्यापि हेत्वाविष्टापत्तिः कर्त्तुं न शक्यत इत्याह
तद्रूपेति । तद्रूपावच्छिन्नहेतुमात्रविषयकज्ञानादित्यर्थः । भूमाभाववद्वृत्तिर्द्विधैर्भूमा-
वच्छिन्नैत्याकारकसमूहात्स्मृतेन ज्ञानात् वहेर्दुष्टताया इष्टत्वात् मात्रपदमिति व्येयम् ।

न सम्भवतीति । तथा च प्रत्येकं साध्यतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्न-
मात्रविषयकज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तादृशधूमत्वावच्छिन्ने हेत्वा-
भासत्वस्याऽऽसत्तात् तादृशप्रत्येकधर्मावच्छिन्नो दोष इति क्यवहाराऽसम्भवेन
तत्र दोषत्वादेरिष्टापत्तिः कथमपि न सम्भवतीत्यतः प्रत्येकधर्मावच्छिन्ने हेत्वा-
भासत्वापत्तिरभिहिता दीधितिर्वृत्तेति हृदयम् ।

अपेक्षादिदीधितिमयतारमति यादृशेति । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य-
मित्यर्थः । तादृशेति । पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुभावेत्याकारकानुमिति-
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वर्थः । तत्त्वमितीति । तादृशत्वमिति दिवक्ष्येत्यर्थः ।
साध्यादाविति । प्रत्येकमित्यादिः । अतिव्याप्तिरिति । साध्यादिप्रत्येकविषयक-
त्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाग्न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयः ।
माध्येति । भूमाद्यभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवद्व्यादिविषयकमेवेत्यर्थः । तादृश-
विशिष्टेति । भूमाद्यभाववद्वृत्तिचविशिष्टवद्व्याप्यकम् । अथमाह तथाचेति ।
अतिरिक्तवृत्तित्वात् = प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकपदार्थविषयकत्वा-
व्यापकत्वात् । यथार्थपदव्यर्थतायां हेतुमाह यथार्थेति । प्रकृतलक्षण इत्यादिः ।

ॐ कलाविलास ॐ

यथार्थेति व्यर्थमिति । नन्वखण्डाभावव्यटकतयेन सार्थकदशमने कथं तस्य

ॐ दीधिति. ॐ

प्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाऽऽह यदिति ।

ॐ गादापरी ॐ

सद्वेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थ-
विषयकत्वस्योक्तरीत्या वारणेऽपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह
भ्रमविषयेति । अप्रसिद्धत्वादिति । तथाच क्वातिव्याप्तिरिति भावः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

अतिव्याप्तीति । पर्वतो निर्वहतित्याकारकभ्रमविषयवद्भवभावादिविषयकत्व
स्यापि प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिरित्याह न भ्रमविषये वद्भवभावा-
दाशतिव्याप्तिरिति भावः । तत्रेति । पर्वतो वद्धिमान् धूमादित्यादावित्यर्थः ।
भ्रमविषयेति । यथाप्यपरादाने वद्भवभावात् प्रमेयत्वपदार्थादेरित्यर्थः । उक्त-
रीत्या = यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तीत्यादि
शिवक्षया । तद्विषयेति । भ्रमविषयविशिष्टे वद्भवभावविशिष्टपर्वतादावित्यर्थः ।
अतिव्याप्तिरिति । वद्भवभावकत्वपर्वतविषयकत्वस्य पर्वतादौ वद्भवानुमिति-
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिरित्यादिति हृदयम् । क्वातिव्याप्तिरिति । तथा च
व्यभिचारादिषट्कार्येक साध्यादावतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयक
निश्चयावधारकप्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकार तादृशत्वमित्यस्यावश्यं शिवक्षणीयतया
यथाप्यपदं व्यर्थम्, भ्रमविषयवद्भवभावादिविषयकत्वस्य प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्ध
कतानतिरिक्तवृत्तिरित्याह । वद्भवभावकत्वपर्वतविषयकत्वस्य प्रवृत्तानुमितिप्रति
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिरित्येऽपि वद्भवभावकत्वपर्वतादेरप्रसिद्धत्वात् न तत्राऽतिव्याप्ति
रित्याशय इति दिक् ।

ॐ दीधितिः ॐ

केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि ।

ॐ गाढाधरो ॐ

केचित्त्विति । ननु आद्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः, तेषामपि अनुमतिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च हृदादिपक्षकवह्नादिसाध्यस्थले बह्वयभाववद्भ्रन्नादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुवया दुष्टत्वमेवेति

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रकारान्तरेण यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयतां निघ्रादीनां केचिदप्यादिना प्रदर्शितं दुष्टानामेवेत्यादिग्रन्थं व्याकरोति नन्वस्येत्यादि । अनुमितिकारणी-भूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयस्यमिति लक्षणस्येत्यर्थः । दोषेष्वतिव्याप्तिः = हृदो यद्विमान् भूमादित्वाद्यौ बह्वयभावविशिष्टहृदादित्वतिव्याप्तिः । कथमित्याकांक्षायामाह नेषामपीति । दोषाणामपीत्यर्थः । अनुमितिविरोधीति । अनुमितिप्रतिषेधकसंकेतम् । तथा च यथाश्रुतप्रथमलक्षणस्य हृदो यद्विमान् भूमादित्वाद्यौ बह्वयभावविशिष्टहृदादिरूपदोषादावतिव्याप्तिः, निरुक्तमते प्रथमलक्षणस्यैव दुष्टलक्षणमिति भावः ।

संकेते नपेति । धार्यामिति परेणान्वयः । दुष्टत्वमेवेति । हृदपक्षकवह्नादिसाध्यकस्थले बह्वयभावविशिष्टहृदादेरपि हेतुत्वसम्भवात् तस्य लक्षणवया तत्र

ॐ कलाविलासः ॐ

केचित्तु धंशयाम्यत्यस्य अनाहार्यत्वस्य अप्रामाण्यशानानास्फटितत्वात्तद्वत् तत्तद्व्यक्तिवैयर्थ्याभावाप्रपञ्चे गौतममतोऽप्रावविशिष्टान्यत्वेमेव यद्रूपावच्छिन्नविषय-वनिष्पन्नविशेषणम्, वैशिष्ट्यमत्र स्वाभाववत्त्वं स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वावच्छेदक-विषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकतायविषयितत्वात्त्वेन मन्त्रसम्बन्धेन, एवञ्चाप्रामाण्यशानद्वयपुटितराधनिष्पन्नवारणायामानविशिष्टान्यत्वं तस्य लापवातिवै-यर्थ्यापत्तया तत् एव यथार्थपदवैयर्थ्यमिति प्राहुः । वस्तुतोऽभावविशिष्टान्य-यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिस्त्वस्त्वव्यापिषा प्रवृत्तानुमिनित्वव्यापस्यप्रतिबन्धतानि-रूपितप्रतिबन्धनता उद्रूपकत्वमित्येवं यथार्थपदवष्टितं लक्षणं पश्यन् । तारशानिपदतापामभाववैशिष्ट्यमत्र रूपप्रतियोगिसम्विधित्व-स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता वच्छेदकत्वोन्मत्तसम्बन्धेन, प्रतियोगित्वा च विरोधत्व-मामानादिशून्योन्म-त्तसम्बन्धतारसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति ।

दीधितौ केचित्त्विति । ननु रास्मानदोषाणाम् प्रतिबन्धकत्वे कस्यचित्पुनस्त

ॐ दीधितिः ॐ

तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वम-
भ्युपेत्य । तदर्थं च तादृशाभावाप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्त-
न्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वम् ।

ॐ तादाधरो ॐ

वाच्यम् , तद्रूपायच्छिन्नपक्षकतद्रूपायच्छिन्नसाध्यकतद्रूपायच्छिन्नहेतुक-
स्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि तद्रूपायच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुनानुमि-
तिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमात्रं तदा हृदत्वायच्छिन्नपक्षकवद्विवायच्छि-
न्नसाध्यकधूमत्यायच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवद्व्यमायवद्वध-
दादीनां धूमत्यादिना दुष्टत्वाभावाद्विद्व्याप्तिरित्याशङ्का परिजिहीर्षुः ताद-
ृशाभावाप्रतियोगिनां ज्ञानमिति पट्टीसमासमाश्रित्य तादृशाभावाप्रतियोगिप्र-
कारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति, तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रति-
बन्धकतामते एव सङ्गच्छते, अतस्तन्मतमवलम्ब्यैवाह तत्रेति । तेषु लक्षणेपु-
मध्ये इत्यर्थः । तृतीयलक्षणस्य सर्वमते एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताम-

ॐ चन्द्रकला ॐ

लक्षणगमन न कामपि क्षतिमायवतीत्याशयः । उच्यते तद्रूपायच्छिन्नेति ।
हृदत्वायच्छिन्नायैकम् । द्वितीयं तत्रैवं वद्विवादिसाध्यतावच्छेदकार्यकम् ।
तृतीयं धूमत्यादिहेतुतावच्छेदकार्यकम् । तेन रूपेण = तादृशपक्षतावच्छेदक-
हृदत्वादिरूपेण । तद्रूपेति । पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नपक्षकसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नसाध्यकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषय-
त्वमात्रं यदि स्यादित्यर्थः । मात्रपदेन तादृशानुमितिप्रतिबन्धकप्रकारकयथार्थ-
ज्ञानविषयत्वस्य लक्षणत्वमवच्छेदः । तदा = निरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थ-
ज्ञानविषयत्वस्य लक्षणार्थत्वे । धूमत्यादिनेति । बह्व्यमायवद्वधृदत्वादिना दुष्ट-
त्वसम्भवेऽपीत्यादिः । अतिव्याप्तिरिति । बह्व्यमायवद्वधृदादवित्यादिः ।
इत्याशङ्काम् = निरुक्तातिव्याप्ताशङ्काम् । तादृशेति । अनुमितिवारणीभूताभाव-
प्रतियोगिनामित्यर्थः । निरूपकत्वसम्भवेन यथार्थज्ञानपदार्थान्वयि प्रकारत्वं
पठ्यर्थः । तादृशाभावेति । अनुमितिवारणीभूताभावप्रतियोगिनिष्ठा या ररज्ञान-
विषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्यन्यावच्छिन्ना प्रकारता तन्निरूपितविशेष्य-
त्वरूपं लक्षणार्थमित्यर्थः । व्याख्यास्यतीति । दीधितिकार इति शेषः । तच्चेति ।
निरुक्तव्याख्यानशैत्यर्थः । ज्ञायमानदोषस्व = निश्चयविषयोभूतव्यभिचाराभावादे-
र्यस्य । प्रतिबन्धकतेति । प्रकृतानुमितीत्यादिः । मत एवेति एवकारेण

ॐ गादाचरी ॐ

तामिप्रायकतया दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थमेति । प्रतियोग्यन्तेन व्यभि-
 चारादिदोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति,
 नतु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयम् । एवं च यथार्थपदानुपादाने
 दुष्टत्वधर्ममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग इति यथार्थपदसार्थक्यम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

सादृशप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वरूपस्य लक्षणार्थत्वं दोषज्ञानस्य प्रति-
 बन्धकतामते न सम्भवतीति सूचितम् । सङ्गतम् = ज्ञापमानदोषस्य प्रतिबन्ध-
 कतादिनां मतम् । यद्यपि दोषविविक्त्येव सत्यदोषसप्तम्या घटनत्वार्थ-
 करणेऽपि न क्षतिस्तथापि घटनस्य दुर्निर्वच्यत्वमाशङ्क्य सादृशसप्तम्या निदर्शणार्थ-
 कत्वं वक्ति सैषिवत्यादि । तृतीयलक्षणे ज्ञापमानदोषस्य प्रतिबन्धकताया
 उभयवादिमिश्रत्वं स्फुटीकर्तुमाह सङ्गतमत्र एवेति । दृष्टान्तत्वेनेति । तदाच-
 तृतीयलक्षणभिन्नत्वे सति तृतीयलक्षणनिष्ठज्ञापमानदोषप्रतिबन्धकतामिप्रायकारं
 प्रथमलक्षणस्येति तृतीयलक्षणस्य दृष्टान्तत्वसम्भार इति भावः । सादृशाभाव-
 प्रतियोगिनो ये व्यभिचारादय इत्यत्र व्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना न लक्षण-
 घटकता, तथा सति सूक्ष्मव्यभिचारप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वस्य लक्षणार्थत्वे
 सादृशाभावादिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वादेर्लक्षणाप्यस्य न सादेवमन्यस्यापि, अतो
 व्यभिचारादेस्तादृशाभावप्रतियोगिवेनैव लक्षणघटकेत्याह प्रतियोग्यन्तेनेति ।
 दोषानादाय = सादृशव्यभिचारादीनादाय । तेन रूपेण = व्यभिचारावादिरूपेण ।
 घटकत्वमिति । लक्षणेत्यादिः । यद्यपि प्रतियोगित्वमपि प्रतियोगिभेदेन
 भिन्नमयेति एकोपादानेऽपरस्यासंग्रहो दुष्टमिदंस्त्वपि प्रतियोगितायाः
 प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वसमिप्रेषयेत्यमभिहितमिति ध्येयम् । यथाप्यपदा-
 नुपादाने पर्यतो यद्विमान् धूमादित्यादिसङ्ख्यौ पर्यते वक्ष्यतामने धूमो दुष्ट इति
 व्ययहारस्तु न सम्भवति, व्ययहारं प्रति व्यवहृत्तव्यज्ञानस्य जनकतया व्यवहृत्तव्यस्य
 पर्यतरक्षकगदिसाध्यकधूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य साद-
 र्शानुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारबाधाघप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धत्वेन । सादृशव्यवहृत्तव्य-

ॐ कलाविलासः ॐ

गनविषयदोषज्ञानाया पुरस्कृतत्वेन यथोक्तानुमितिप्रतिबन्धकारणात् तत्पुरुषवच-
 न्नापि निवेदनीयतया गौरवमिति चेन्न, बह्वयभावयान् हृदो हृदधर्मिकगहि-
 मकारवदुद्विप्रतिबन्धक इत्याकारपदवचनानुगमनुरोधेन सादृशगौरवस्य

ॐ गादाधरी ॐ

तत्प्रकारतायां वा वच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवहित्वावच्छिन्नत्वस्यान्वय
इत्यस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । नच विशेष्ये वहित्वादिधर्मवैशिष्ट्यबोधकपद-
समभिध्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वहित्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रति-
बन्धकोर्यं, अथवा अनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वहित्वाद्यवच्छिन्नहेतुका-
नुमितिरूपविशेषलक्षणिकत्वम्, दुष्प्राप्त्यर्थेऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्था-
नन्वयप्रसङ्गात्, तथाच विशेष्य एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमा-

ॐ चन्द्रकला ॐ

स्तदा साक्षात्स्थले वहित्वेन घटावगादिसमात्मकपरामर्शादेव धूमानुमिति
साक्षात्स्थले हेतौ वहित्ववैशिष्ट्यरूपसमवायानुयोगित्वस्यामानात् तदानीं धूमसाधने
वहित्वेनायमिति वहित्वात्पर्यंकोऽपि व्यवहारो न स्यादित्यत आह तत्प्रकारताया
मिति । हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थयटकहेतुप्रकारताया
मित्यर्थः । इत्यस्यैवोपगन्तव्यत्वादिति । तथा च धूमसाधने वहित्वेनायं दुष्ट
इत्यादौ वहित्वपदोक्तः तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्व गिरूपितत्वसम्बन्धेन वहित्वात्त्व-
यिनस्त्वस्य साक्षात्प्रकारतायामन्वयः, एवञ्च भ्रमात्मककारणपरामर्शोपकारताया
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नतया अनुपपत्त्यभावात् विशेष्ये तृतीयान्तार्थानन्वयेन
रासभवात्पर्येण धूमसाधने वहित्वेनायं दुष्ट इति व्यवहारवारणं दुःशक्यं स्यात्
यदि यथार्थपदोपादानं न स्यादित्याशयः ।

पुनः शक्यते नचेति । विशेष्ये = रासमादी । वहित्वादीति । हेतुतावच्छे-
दकाधर्मकम् । तथा च विशेष्यबोधकपदसमभिध्याहृततृतीयान्तपदजन्यशब्द-
बोधे तृतीयार्थस्य वैशिष्ट्यस्यैव विशेष्ये प्रकारतया भानं भवति, अत एव
जटाभिस्तपसो दृश्यते इत्यत्र शब्दबोधे जटासम्बन्धस्य तापस एव भानं
सर्ववादिसिद्धिमिति भावः ।

नन्वेव धूमसाधने वहित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ विशेष्ये तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वया-
भ्युपगमे साधनपदार्थानुमितौ वहित्वावच्छिन्नहेतुकरत्नामो न स्यादित्यत
आह दोषार्थकेति । निष्ठाप्रत्ययान्तदोषार्थकदूषधातोरेवेत्यर्थः । वहित्वेति ।
लक्षणपत्यादि

ननु लक्षणया दूषधातोर्वहित्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकपर्यन्तार्थ-
कारणे साधनपदार्थानुमितेरनन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह अथवेति । साधनशब्दस्यै-
वानुमितिविशेषे लक्षणिकत्वं ननु दूषधातोरेव साक्षात्तुमिति विशेषलक्षणिकत्वं
मिमाह दुष्प्राप्त्यर्थ इति । उपसहरति तथाचेति । विशेष्ये एव = इदम्पदं

ॐ गादाधरो ॐ

नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , एवमपि बह्विना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गादिति यथार्थपदसार्थक्यम् ।

अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं लक्षणम् । तथाच पर्वतपक्षकधूमसाधकबहिर्हेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमिति-विरोधि-व्यभिचारादि-

ॐ चन्द्रकला ॐ

धीभूतविशेष एव । नोक्तातिप्रसङ्ग इति । यथाच तृतीयान्तार्थवद्विषयविशिष्टरूपसमवायानुयोगिताया रासभे विहात् रासभतात्पर्येण धूमसाधने बह्वित्वेनार्थं दुष्ट इतिव्यवहारापत्तिरूपविशेषो न सम्भवतीति तात्पर्यम् । उत्तरयति एवमपीति । निरुक्तस्थले तृतीयान्तार्थस्य विशेष्ये बाधेनातिप्रसङ्गविरहेपीत्यर्थः । भ्रममादायातिप्रसङ्गादिति । तथाच बह्विना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यत्र दूधधात्वर्थः प्रतिबन्धकतावान् साधनपदार्थस्त्वनुमितिमात्रम् । साधनपदोत्तरसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दूधधात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकतायामन्वयः, बह्विपदार्थाभिव्यक्ततृतीयार्थवद्विप्रकारताकज्ञानजन्यत्वस्यापि साधनपदार्थानुमितावन्ययः ।

अथवा तृतीयान्तार्थवद्विषयविशिष्टरूपसमवायस्य अनुयोगितया विशेष्ये रासभेऽबाधितत्वादन्वयः । साधनपदस्तु लक्षणया बह्विरावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्यानुमितिपरम् । एवञ्च बह्विरावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्यधूमसाध्यकानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकतावान् यो धूमाभाववद्वृत्तिस्वविशिष्टो बह्विस्त्वनिष्टस्वज्ञानविषयप्रवृत्तेरुत्पादवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रमार्थविशेष्यत्वादभिन्नो बह्विवैतिष्ठ्यानुयोगिरासभ इत्यन्वयबोधस्योक्तवाक्यादुत्पन्नमानतया यथार्थपदानुपादाने बह्विना धूमसाधने रासभो दुष्ट इति व्यवहारापत्तेरीरपि तुमशक्यत्वादिति भावः ।

यद्यपि बह्विना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादौ बह्विपदोक्ततृतीयार्थोऽभेदस्तस्य च विशेष्ये रासभे बाधात् न तादृशव्यवहारापत्तिरिति यथार्थपदं व्यर्थमित्युच्यते तदाप्याह अथवेति । इतरेति । दुष्टं इतरभेदानुमापकमेवेदं प्रथमलक्षणमित्यर्थः । एवकारात् निरुक्तलक्षणस्य दुष्टत्वव्यवहारीपक्षिकत्वजन्यवच्छेदः । लक्ष्यभेदेनेतरभेदानुमापकलक्षणस्यापि भिन्नत्वादाह तथाचेति ।

ॐ कलाविलासः ॐ

पल्लवितथर्मान्निष्ठविषयतात्वव्यापनत्वाभासः प्रतीकते, कृत्स्नत्वञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ब्राह्ममित्यभ्युपगमेऽपि व्यत्यभावात् । अथवेतरभेदानुमापनमिति । यथार्थपददानेऽपि पर्वतो बह्विमान् द्रव्यादित्यादौ यद्यप्यभाववद्वृत्तिद्रव्यरूपव्यभिचारस्य तादृशद्रव्यवादिमत्वसम्बन्धेन धूमादिहेतावपि

ॐ गादाध्यायी ॐ

भ्रममादाय सद्देतावितरभेदव्यभिचारित्यात् यथार्थपदसार्थक्यम् । ज्ञान-
श्चात्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धावगाहि माह्यम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

लक्षणस्येतरभेदानुमापकत्वे चेत्पर्यः । यथार्थपदसार्थक्यमिति । यदि यथार्थ-
पदं न स्यान्तदा पर्वतपक्षकधूमसाध्यकवद्विहेतुर्न दुष्टः—स्येतरभिन्नः
तारक्षपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववद्दृष्टिस्त्वविशिष्टवद्विनिष्टव्यज्ञान-
विषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारवाकज्ञानविशेष्यतावत्वादि-
त्याकारकलक्षणरामकेतरभेदानुमापकहेतोर्व्यभिचारित्वं स्यात्, धूमाभाववद्दृष्टि-
स्त्वविशिष्टवद्विरूपव्यभिचारस्य स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन
यद्वावेव सत्त्वेन तेन सम्बन्धेन तस्य अमविशेष्यताया सद्देतौ तदासमेऽपि
वर्तमानतया तत्र तादृशदुष्टेतत्त्वस्यैव सत्त्वेन तादृशदुष्टेतरभेदरूपसाध्यस्याऽ-
सत्तादौ यथार्थपदम्, तदुपादाने तु नोक्तहेतोर्व्यभिचारित्वं पूर्णोक्तव्यभिचारस्य-
यथार्थज्ञानविशेष्यताया ध्वनिमात्रनिष्ठतया तारक्षवदौ च तादृशदुष्टेतरभेदसत्त्वे
माधाकाभावादिति तु परमार्थः ।

ननु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषनिष्ठा प्रकरता यदि सम्बन्धसामान्या-
वच्छिन्ना तदा यथार्थपदोपादानेऽपि धूमवान् वद्वेरित्यादी रासभावेर्दुष्टत्वापत्तिः
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभाववद्दृष्टिस्त्वविशिष्टप्रकारतत्त्वयथार्थज्ञानविशेष्य-
ताया रासभेऽप्यनपायादित्यत आह ज्ञानं चात्रेति । निरुक्तप्रथमलक्षणघटकीमूर्तं
यथार्थज्ञानञ्चेत्पर्यः । स्वज्ञानेति । स्वम् प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायान् दोषस्त-

ॐ कलाविलासः ॐ

सत्त्वं धूमो दुष्ट इतिव्यवहारपक्षिवास्याय तद्रूपावच्छिन्नहेतुरानुमितिप्रतिबन्धन-
प्रकारव्यज्ञानविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामक वाच्यमतो न बहिना
धूमसाधने रासभो दुष्ट इति व्यवहारपक्षिरित्यत आह अथवेति । न च बहिना
धूमसाधने आर्द्रेन्दनप्रभववद्विदुष्ट इति व्यवहारपक्षिरिति वाच्यम्, तद्रूपमात्रावच्छिन्ने
दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवं बहिना धूमसाधने अयोरोलकीय-
वद्विदुष्ट इतिव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । नचोक्तलक्षणस्येतरभेदानुमा-
पकत्वे प्रमेयरूपदुष्टहेतोर्वितराप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, दुष्टव्यवहार-
विषयतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रकारताप्रत्यक्षैव तादृशेतरत्वेन विवक्षितत्वात् । दोषविशि-
ष्टस्य प्रमेयस्याऽदुष्टप्रमेयान्तरभेदाभ्युपगमेऽपि तादृशेतरत्वप्रसिद्धिसम्भवान्च ।
यत्रेतरत्वस्य प्रसिद्धिस्तत्रैव लक्षणस्येतरभेदानुमापकत्वमित्यस्य स्वीकारेऽपि
धूममात्रान्च । स्वज्ञानविषयेति । ननु ह्यदो बहिमान् प्रमेयधूमादित्यादौ बहव-

ॐ गाथाधरी ॐ

तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्र-
सङ्गः । अग्रेऽपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं बोध्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्ध-
कता न सम्भवति, साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र

ॐ चन्द्रकला ॐ

ज्ञानविषयोभूतप्रकृतहेतुताच्छेदकत्वात्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशदोषनिष्ठप्रवृत्ताक-
मित्यर्थः । सेन = निरस्तदोषनिष्ठप्रवृत्ताया यद्येतसम्बन्धावच्छिन्नत्वविव-
क्षणेन । प्रकृतेति । धूमादिसाध्यकपक्षगाहिहेतुभिन्नस्य रासभादेः ।
सम्बन्धान्तरेण = कालिकादिसम्बन्धेन । दोषेति । दोषनिष्ठप्रकाशताकयमात्रज्ञान-
विषयत्वेऽपीत्यर्थः । नातिप्रसंग इति । दृष्टत्वापत्तिरूपातिप्रसंगो नेत्यर्थः ।

इदमुपलक्षणम्, तादृशसम्बन्धाविवक्षणे प्रकृतहेतुभिन्ने सत्वेतावितरभेद-
व्यभिचारित्वापत्तिरपि द्रष्टव्या । अग्रेऽपि = द्वितीयादिरूपक्षणेऽपि । तादृशेति ।
व्यज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । सङ्कल्पम् = दोषवत्त-
मिदानीं विस्तरः ।

अमुं हृदो बद्धिमानित्यनुमितिं प्रति यदि ज्ञानविषयहृदवृत्तिरविशिष्ट-
बहुपभावत्वादिना दोषाणां प्रतिबन्धकता तदा बहुपभास्येन पञ्चाशगाहि-हृदो
बहुपभाववानित्याकारः ज्ञानविषयस्य तादृशानुमित्यप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानवि-
षयतापदशायां हृदो बद्धिमानित्वानुमित्यापत्तिस्स्यात्, अत्रविषयस्य दोषत्वाऽसम्भ-
वादिति येन रूपेण तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं विचारसहं तद्रूपस्य पर्यतो बद्धि-
मान् धूमादित्यादीं पर्यतादिधर्मिकबहुपभावभ्रमविषयबहुपभासादिसाधारणतया
केवलबहुपभावादिकमादाय तादृशस्थले धूमादिसत्वेतावतिव्याप्यतापत्तिरित्याशङ्कते
अपेति । बाधादीत्यत्रादिपदात् व्यभिचारादिदोषान्तरपरिमहः । पक्षनिष्ठसाध्या-
भावत्वादिना । पक्षधर्मिकसाध्यप्रकारकतुद्विप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे दोषमाह
साध्येति । पदार्थान्तरस्य = पञ्चादेः, यत्र = यादृशस्थले । ज्ञानम् = निग्रहः ।

ॐ कलाविलास ॐ

भाष्यबहुदादिरूपदोषविषयप्रकृतहेतुविषयज्ञानविषयतावच्छेदकप्रमेयत्वयत्वरूप-
पञ्चाशदपि सत्येन तस्य दृष्टत्वापत्तिमिमांस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकतापरा-
न्त्यधिरूपधर्मवत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नदोषप्रवृत्ताया अस्मिन् दृष्टव्यतया पाश्चान्तर-
धूमहेतोर्दुष्टत्वानुपपत्तिः, प्रकृतहेतुतावच्छेदकतापर्यान्त्यधिरूपतया अत्रमदधूमत्वस्या-
प्रतीकत्वादिति चेन्न, प्रकृतहेतुनिरूपितवृत्तिताविशिष्टावच्छेदकताया एव
विषयित्वात् । विशिष्टतया सामानाधिकरन्त्यसम्बन्धेन, तथाच प्रमेयधूमहेतुत्वस्य

ॐ गादाधरी ॐ

दोषाणामज्ञायमानतयाऽविरोधित्वेनानुमित्यपत्ते, किन्तु ज्ञानीयपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावात्तादृशविषयतावत्त्वेन, तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा । तच्च रूपं तादृशभ्रमविषयपदार्थाभ्यन्तरसाधारणमेवेति तेषामपि तादृशभ्रमदशायां विरोधित्वात्रोक्तापत्तिः । एवञ्च सद्वैतानामनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तिविषयताश्रयबहुव्यभावादिप्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न,

ॐ चन्द्रकला ॐ

तत्र = तादृशस्थले । दोषाणाम् = इदादिपक्षवृत्तिविशिष्टवृद्धयभावविविशिष्टवृद्धयभावादीनाम् । अज्ञायमानतयेति । यदादिपदार्थान्तरस्यैव ज्ञायमानत्वादिति सारपर्यम् । अविरोधित्वेन = अप्रतिबन्धकत्वेन । अनुमित्यापत्तेरिति । पक्षधर्मिकसाध्यादियकारानुमित्यापत्तेरित्यर्थः । ननु तर्हि केन रूपेण याथाविद्दोषाणां प्रतिबन्धकत्वेत्यत आह निमित्तित्यादि । तथाच इदादिधर्मिकवृद्ध्याद्यनुमितिं प्रति निश्चयनिरूपिता या इदादिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिता बह्विधाद्यवच्छिन्नविषयताभिरूपिताभावात्तादृशविषयता वृद्धत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यमित्याशयः ।

ननूक्तिविषयतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे तस्या सम्बन्धावच्छिन्नवत्त्वावश्यकतया गौरवमत्तो ज्ञायवात् तादृशविषयतायां सत्सर्गमपीदया भानमाह तादृशेति । पक्षादिविषयतानिरूपितसाध्याभावात्तादृशविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । ज्ञानेति । निश्चयवत्त्वेनेत्यर्थः । तथाच तादृशविषयतासम्बन्धेन निश्चयस्यैव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः ।

तच्चेति तादृशविषयतासत्त्वादिरूपश्चात्यर्थः । तादृशेति साध्याभावाद्यादिना यदादिपदार्थान्तरावगाहिभ्रमविषयघटादिसाधारणमित्यर्थः । तेषामपि = तादृशघटादीनामपि । विरोधित्वात् = प्रतिबन्धकत्वात् । नोक्तापत्तिः = न पक्षधर्मिकसाध्यानुमित्यापत्तिः । एवञ्चेति । तादृशविषयतावच्छेदनां प्रतिबन्धकतायां भावद्वयकत्वे चोपपन्नः । सद्वैतानामपि = सर्वतादृशपक्षकरवृद्ध्यादिसाध्यकधूमादिसद्वैतानामपि । प्रमाविशेष्यत्वादित्यत्रेतनेनान्वयः । अतिव्याप्तिरिति । तथाच सर्वं

ॐ कञ्चनिलसः ॐ

प्रमेत्यधूमत्वयोर्वच्छेदकत्वं तादृशवृत्तितानिनिष्ठमिति नातिव्याप्तिः, साधनाप्रसिद्धीनां धूमवत्त्वेन तादृशवच्छेदकत्वं ननु वाच्यमयवत्येति नाव्याप्तिः । न च प्रमेयहेतुयोगो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशव्यवहारस्येष्टत्वादिति विभावनीयम् ।

ॐ गान्धापरी ॐ

यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूप-
विशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ
च तादृशं रूपं हृदविशिष्टबहुयभावत्वादिकं, हृदे वह्निर्नास्तीत्यादिज्ञाननिरूपि-
ततद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितव-
ह्ययभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छे-

● चन्द्रकला ●

तत्त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितबहुयभावत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वेन पर्वतो वह्निमान्
धूमादित्यादौ पर्वतो बहुयभावयानित्याकारकभ्रमोयवह्ययभावादेरप्युपादातं शक्यतया
तादृशबहुयभावरूपानुमितिप्रतिबन्धकनिष्ठस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्भ-
न्धावच्छिन्नप्रकारताकथ्यथार्थज्ञानविशेष्यत्वस्य निवृत्तधूमादिसदेवौ सत्त्वात् तन्नाति-
व्याप्तिरितिभावः ।

समाधत्ते यद्रूपेत्यादि । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकं प्रकृतानुमिति-
त्वव्यापकप्रतिनिरूप्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्वज्ञानविषय-
प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्भन्धावच्छिन्नप्रकारताकथ्यथार्थज्ञानविशेष्यत्वं दुष्टमिति
प्रथमलक्षणांशः पर्यवसितः । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदवृत्तित्वविशिष्टबहुय-
मानस्य आधेयतासम्भवेन हृदविशिष्टबहुयभावत्वं वा यद्रूपवेनोपादाय तादृश-
बहुयभावत्वानवच्छिन्नविषयतात्वं यत्र यत्र तत्रैव हृदधर्मिकबहुयनुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकताया हृदविशिष्टबहुयभावात्त्वावच्छिन्नविषय-
तात्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामभूतत्वात् तादृशबहुय-
भावावच्छिन्नस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्भन्धावच्छिन्नप्रकारताकहृदवृत्ति-
बहुयभावयान् धूम इत्याकारकथ्यथार्थज्ञानविशेष्यताया धूमेऽनपायात् तत्र लक्षण-
समन्वय इत्याह हृदो वह्निमानिति । यथा हृदस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितबहुयभाव-
त्वावच्छिन्नविषयतात्वेन बावात्मकहृदविशिष्टबहुयभावनिरूप्यप्रकृतानुमितिप्रतिबन्ध-

ॐ कलाविलासः ॐ

यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यमिति । अन्यत्र कल्पे पर्वतो वह्निमान् धूमा-
दित्यादिसदेवौ पापागमयत्त्वं पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिः,
पापागमयो न वह्निमान् पर्वतश्च पापागमय इति ज्ञानविशिष्टज्ञानस्य प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वात् समानाकारज्ञानविषयताया ऐक्यात्, अन्यथाऽपि

॥ मादाध्याय ॥

दधत्यान् । सत्तेतुस्यले च न वेवडबहुपमावत्वादिकं तथा, सत्वरिउप्र-
विषयतामामान्यान्तर्गतधर्मविषयकज्ञाननिरूपितवाटशविषयतानामनुमि-
तिप्रतिबन्धकतानयस्तेदधत्यान् ।

● चन्द्रकथा ●

चन्द्रायां तादृशरूपमावन्वावष्टिप्रतिषेधताया अन्त्येद्वैरत्वं तथा धूम्रान् वष्टेतिवा-
दानि वष्टिनिष्ठधूमामापररुष्टिचिह्नरूपनिवारविषयताया अत्र तथाप्यमित्यनपेय
रीया अपिचारिणि यद्धमादायपि एतन्ममन्वयः रजपनूनीयः । पर्यंती वष्टिमान्
धूमादित्यादिउद्धेतावनिष्वाति कारयति सत्तेतुस्यले इति । पर्यंतादिउद्धेतरुद्धादि-
चाप्यरुधूमादिहेतुस्त्रयै इत्यर्थः । तथा = यद्रूपान्तर्गतम् । कुत्र इत्याकाशा-
यामाह सत्वरिउद्धेति । वेवडबहुपमावत्तावष्टिप्रविषयतामामान्यान्तर्गतायाः
पर्यंतादिरूपधर्मविषयकज्ञाननिरूपितबहुपमावत्तावष्टिप्रविषयतायाः प्रवृत्तानुमिति-
प्रतिबन्धकतानयस्तेदधत्यादित्यर्थः ।

ननु वेवडबहुपमावत्तावदेः यद्रूपदेनोदाशराऽऽत्मवेऽपि आपेयताउद्धेतेन
पर्यंतमिच्छेदबहुपमावत्तावदिकमेव यद्रूपदेनोदाशय सत्तेतावतिष्ठातिः सम्भवतीत्यतः

॥ कलाविज्ञान ॥

तादृशज्ञानमादायातिष्ठ्यातिज्ञानार्थगति स्पादिति चेन्न, ज्ञानभेदेन विषयताभेद-
मज्ञोद्भवैवेतत्तद्वर्णकरणम्, अथ च समानकारकज्ञानीषविषयताया ऐतवं स्वीकृत्य
दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वज्ञानादायांशामाव्यजानानास्त्विद्विज्ञानाव्यवृत्तिव-
न्नमानारुद्धिनिष्ठव्यवृत्तिवत् यद्रूपारुद्धिप्रविषयतायां निवेश्यम्, अथवा अय-
मव्यवृत्ते । अथवाप्यवृत्तिव्यजानानास्त्विद्विज्ञाननिवेशे वृत्तः कपितंयोगी एतद्ब्रह्म-
त्वादिरयादी कपितंयोगीभाववद्बृहत्तमादायातिष्ठ्यातिरतोऽप्याप्यवृत्तिवन्नमानास्त्वि-
द्विज्ञाननिवेशस्तथाप्यति वृत्ते कपितंयोगीभावोऽप्याप्यवृत्तिरिषाकारकताप्यवृत्तिव-
ज्ञानास्त्विद्विज्ञाननिष्ठव्यवृत्तिवन्नमानास्त्विद्विज्ञानतया धत्तुं शक्यताया-
तिष्ठातिः । नचैवमसाधारण्येऽप्याति, यदाधर्मताज्ञानस्तमानकालोन्वाप्यासाधा-
रण्यविषयताया अपि तादृशविषयतामामान्यान्तर्गततया तस्या प्रतिबन्धकता-
नन्त्येद्वैरत्वादिनिष्ठि अथवा, अथ दुष्टवृत्तत्वेन दोषवृत्तत्वात्मावात्, यसा-
धारण्यनियतवाधस्वरूपासिद्ध्याप्यन्यतमदोषमादायैव हेतु दुष्टवत्सम्भवात् । नच

ॐ गदाधरो ॐ

पर्वतविशिष्टबहुषभावत्वादिविशिष्टश्च न किञ्चिद्वस्तु प्रसिद्धमिति नाति-
प्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनयैव श्रुत्या परिष्कार्यमिति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

आह पर्वतेति । आवेष्यतासम्बन्धेनेत्यादिः । न किञ्चिदिवि । तथाच पर्वतविशिष्ट-
बहुषभावत्वादेरप्रसिद्धतया न तस्य यद्रूपपदेनोपादानं कथमपि सम्भवतीति हृदयम् ।
नातिप्रसंग इति । केवलपर्वतत्वावच्छिन्नविषयत्वत्वस्य केवलबहुषभावत्वावच्छिन्न-
विषयतात्वस्य च पर्वतः बहुषभावः इत्याद्याकारकशान्निरूपितबहुषभावत्वाद्य-
वच्छिन्नविषयतायामपि सत्यात् तत्र च प्रकृतपर्वतादिधर्मिकतादृशानुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वविरहेण बहुषभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वग्यापकत्वस्य अनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वेऽस्तत्वात् यद्रूपपदेन पर्वतत्वबहुषभावत्वादेशं तु मयक्यत्वात् ।
आवेष्यतया पर्वतविशिष्टबहुषभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वग्यापकत्वस्य प्रकृतानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां वर्तमानत्वेऽपि सादृश्यस्य वस्तुत्वाभावेनालीकृतया
तस्यापि यद्रूपपदेनोपादानाऽसम्भवात् सत्त्वेदाहुलक्षणस्यातिग्याप्तिः सम्भवतीति
तु परमार्थः ।

तृतीयलक्षणस्यापि शायमानरोपस्य प्रतिबन्धकत्वमनुपेत्यैव यज्जग्यतया तस्य
व्याख्यान्तराऽसम्भवादाह तृतीयमपीति । तथाच तृतीयलक्षणस्य दोषलक्षणत्वे
यद्रूपान्वच्छिन्नविषयतासामान्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक तद्रूपपदमर्थः,
दुष्टलक्षणत्वे तु प्रथमलक्षणार्थ एव पर्यवसित इति भावः ।

ननु सर्वत्रैव दोषविषयकप्रकृतहेतुविषयकसमूहालम्बनशान्त्यापि प्रकृतानुमिति-
प्रतिबन्धकतया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक्यपार्थक्यशानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदक्यरमेव
दुष्टत्वं वाच्यमिति दोषशान्तस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवे दोषाणां प्रतिबन्धकत्वाभिधानम-

ॐ कलाविलास ॐ

तथाप्यसाधारण्येन दुष्ट इतिव्यवहारानुपपत्तिः यद्यप्यन्याद्युत्तरग्रन्थाऽमंगतिश्च, तत्र
दोषमरितलक्षणस्याभिधानादिति वाच्यम्, तादृशज्ञानोपपन्नमावच्छिन्नविषयतात्व-
ग्यापक प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकताऽस्तावत्प्रत्यक्षविषयाभिधानो-
त्तयामात्र इतिप्रवृत्तौनादोषात् ।

७ गारापत्तिः ७

यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणमेव साधमानदोषप्रतिषेधकत्वमसाधनाप्रयोजे-
पि तद्गारापत्तिः प्रपञ्चमाप्यहेतुवानुमितिप्रतिषेधकप्रमाविषयतद्देनुतापत्ते-
दकत्वरूपं तद्गारापत्तिः प्रपञ्चमाप्यहेतुप्रसङ्गे तेनैव रूपेण दुष्टप्रतिषेधक-
तामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि दुष्टस्य दोषप्र-
तिषेधवानुगोपेन उन्मत्तमवलम्ब्य पक्षोपमागम आहत इति ।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषादपिऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च

■ चन्द्रकल ७

संगतमित्यर्थोऽपि यद्यपीति । प्रथमलक्षणस्येत्यर्थः । तद्गारेति साध्यदेशव्य-
न्यतम् प्रवृत्तगारापत्तयम् । यद्गारापत्तिरहेतुवानुमितिस्तद्गारापत्तिप्रत्येव दुष्टप्र-
मित्याह तेनैवेति । हेतुगारापत्तेरकारित्वेनेत्यर्थः । तेन हरी वद्विमान् धूमादिपक्षी
वद्वधमानदभ्रदत्तादिना न धूमस्य दुष्टत्वावतिरिति ज्ञेयम् ।

शक्यत इति । तथाच यथार्थपदानुसारेण पर्यतो वद्विमान् धूमादित्यादी
धूमादिषु देशानुसारीति, पर्यतो वद्वधमानान् धूमस्येत्याकारकसमूहालम्बनानुसारी
पर्यतादिपक्षिकतादृशानुमितिप्रतिषेधकतया सादृश्यमूहालम्बनभ्रमविषयहेतुगारापत्ते-
दकत्वरूपं धूमादी सत्त्वात्, अतो यथार्थपदोपगमनमिति भावः ।

समानाकारकानुविषयताया ऐक्यमप्युपेत्येदम् । तेन हरी वद्विमान् वद्विदभ्र-
दादित्यादी प्रवृत्तहेतुविषयकदोषलक्षणस्यादार्पणतया भ्रमनेऽपि न घटिरिति मन्तव्यम् ।

उच्यतेति तथापीति । निरुक्तव्या प्रथमलक्षणस्य दुष्टलक्षणस्यसम्भवे-
पीत्यर्थः । दोषेति । दोषसत्त्वं दुष्टत्वमित्यनुगोपेनेत्यर्थः । सन्मत्तमवलम्ब्य - दोषा-
णाम् प्रतिषेधकतामत्रमवलम्ब्य । निरुक्तदुष्टलक्षणस्य देशाऽप्यतिव्याप्तिरिति हृदयम् ।

इदमुक्तलक्षणम्, लक्षणान्तरत्वमप्यप्येति दृष्टव्यमिति ज्ञेयम् । अमे ये वादिदी-
धितिमन्तारयति नमिति । तथाच द्वितीयतृतीयलक्षणस्यैव यथाश्रुतापरित्ये

७ कलाविलम्बः ७

ज्ञानभेदेन विषयताभेदानुपपत्तये तु अनादार्पणत्वादिविरुद्धद्वयप्रापत्तिद्वयवि-
षयताशक्तिनिश्चयव्यवस्थापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिषेधकत्वात्साधारण्यविषयिताश्रय-
त्वोपमागमस्तद्गारापत्तिमिति विवक्षणीयम् । एवञ्च पापतामपवद्वान् वद्वधमाना-
धानितिशान्ताऽऽकालीनपापतामपवद्वान्त्वन्तनिश्चये निरुक्तोपमागमस्तद्व्याप्य कोऽपि
दोष इति ज्ञेयम् ।

यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुमिति । अथ यादृशस्य हेतुदादी वद्वधा-
यनुमिती वद्विदभ्रदकालीनधूमादेहेतुता सत्र वद्वधमानावद्वद्वरूपदोषप्रतिषेधकहेतु-
तावत्तेदकविषयकसमूहालम्बनत्वानुसारादार्पणतया सत्र प्रकृतानुमित्यप्रतिषेधकत्व-

ॐ वादाधरो ॐ

कचिद्वेतौ, यत्पदेन दोषयैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह
तत्त्वमित्यस्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनोपपत्तौ चरमयोर्दोष-
लक्षणत्वमेवोचितम्, तत्त्वमित्यस्य यथाश्रतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाह
आद्यस्येवेति । ईदृशस्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहुरित्युक्तम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

तस्य यत्तदोपस्थाप्यमानवृत्तितया हदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नयभाववद्धरूप-
दोषेऽतिव्याप्तिः, तस्य वह्नयभावविशिष्टहृदमात्रनिष्ठत्वात् हदो वह्निमान् वह्नयभाव-
वद्धप्रदादित्यादौ दोषस्येव दुष्टहेतुतया तत्त्वस्य वह्नयभावविशिष्टहृदनिष्ठत्वेन दुष्टहेतौ
लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि हृदादिपक्षकवह्न्यादिसाप्यकधूमादिहेताव्याप्तिश्चेति समु-
दितार्थः पर्यवसितः । कचिद्वेतौ — दोषातिरिक्तदुष्टहेतौ । तन्मात्रेति । दोषमात्र-
वृत्तित्वादित्यर्थः । आहेतिदोषितिकार इति दोषः । तत्तस्य तद्वत्कार्यकरणे तु न
दोषेऽतिव्याप्तिः, नवा दुष्टहेताव्याप्तिः, तद्वत्त्वरूपदोषवत्त्वस्य दुष्टहेतुमात्रनिष्ठत्वा-
दित्याशयः, तत्त्वमित्यस्य यथाश्रतार्थपरित्यागात् । द्वितीयतृतीयलक्षणे तु दोषस्यैव,
प्रथमलक्षणान्तु दुष्टस्यैवेत्यभ्युपगमेऽपि शक्त्यभावात् तत्त्वशब्दस्य लाक्षणिकत्वमनुक-
मित्याशयनां दीधितिः कृतामात्रस्यैव चेति ग्रन्थावतरणिकामाह प्रथमेति । प्राहु-
रित्युक्तिं समर्थयति ईदृशेति । प्रथमलक्षणस्येत्यादिः ।

इति भारतवर्षप्रसिद्ध-साधुभेलाभ्रमाषीन-श्रीत्यामिप्रवरोदासीनहरिनामदासधिरचिता
सामान्यनिरुक्तिप्रथमलक्षणस्य चन्द्रकला टीका समाप्ता ।

ॐ कलाविलासः ॐ

विरहेण क्लृप्तगमनाऽसम्भव इति चेत्, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकोभूत-
विषयताशक्तिप्रमाविषयहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । समाप्ताकारक-
शान्तिविषयताभेदविरहेण हेतुतावच्छेदकाविषयकनिरुक्तज्ञानीविषयतामादाय न
काप्यनुपपत्तिः । अत एव यत्र हेतुतावच्छेदकविषयकं ज्ञानं नियतं प्रमाणमकमेव
तत्रावदोपेक्ष्यादित्यपि पूर्वपक्षो निरस्त इति कृतं पक्षवितेन ।

इति श्रीमदुदासीनपरमहंसपरिव्रजकाचार्यस्वामिश्रीहरिनामदासरिरचिता
सामान्यनिरुक्तिप्रथमलक्षणस्य कलाविलासनामिका टीका समाप्ता ।

ॐ श्रीः ॐ

अथ द्वितीयलक्षणम् ।

ॐ चिन्तामणिः ॐ

यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम् ।

ॐ दीपिकः ॐ

लिङ्गमविष्यक्षितम् ।

ॐ गादाधरो ॥

लिङ्गज्ञानस्येति । लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तस्याऽविवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति ।

यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं, तच्च यदि अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमिदानीं निवेश्यते तदाऽसंभवः, विशिष्टस्याऽनतिरिक्ततया बहुव्य-
भावविशिष्टहृदादिरूपदोषविषयकत्वस्य शुद्धहृदत्वावच्छिन्नविषयकज्ञा-

ॐ चन्द्रकण्ठ ॐ

यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमितिलक्षणे लिङ्गपदस्याविवक्षितत्वाभिधानं हेतुपूर्णेन समर्थयति लिङ्गांशनिवेशस्येत्यादि । निष्प्रयोजनकत्वज्ञा-
विवक्षितत्वे हेतुस्तिर्यगन्तव्यम् । तथाच यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तत्त्वमित्येवं द्वितीयलक्षणमिति भावः । तच्च = तृतीयार्थवच्छेदकत्वञ्च । अनतिरि-
च्छेति । यद्विषयकत्वशब्दप्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकताकस्वरूपमित्यर्थः । इदानीम् =
यद्विषयकत्वेनेत्यस्य बाह्यविशिष्टविषयकत्वेनेत्यर्थाऽकरणद्वयात् । असंभवे हेतुमाह
विशिष्टस्येति । बहुव्यभावविशिष्टहृदादेरित्यर्थः । अनतिरिक्ततया = केवलहृदादि-
स्वरूपतया । शुद्धेति । बहुव्यभावाविवक्षितत्वञ्च “हृद” इत्याकारप्रधानेऽपीत्यर्थः ।
तथाचेदानीं यद्विषयकत्वव्यापकमृत्तानुमितिप्रतिबन्धकताविवक्षणे सर्वत्रासम्भवः स्यात्,
बहुव्यभावविशिष्टहृदादेः केवलहृदादात्मकतया नृद इत्याकारप्रधानेऽपि बहुव्य-
भावविशिष्टहृदविषयकत्वस्य दर्शमानतया तत्र नृददिधर्मिण्यकृतानुमितिप्रतिबन्ध-

ॐ कलाविलसः ॐ

लिङ्गमविष्यक्षितमिति । तथाच निरुक्तद्वयघटकीभूतं लिङ्गपदं अविष्यक्षितं
निष्प्रयोजनकत्वाद् इत्यनुमाने तात्पर्यम् । यत्राऽविवक्षितत्वं अर्थविषयकरोध-
जनकत्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितप्रत्यक्षाविरोधतावद् यद् यत् सद्व्यवहाररूपम् ।

● गादाध्यायी ●

नेऽपि सत्त्वेनाऽनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्, अतः स्वरूपसंबन्धरूपमेव तद्वाच्यम्, तथा च पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषय-

● चन्द्रकला ●

कृताविरहेण लक्ष्यभूतबहुधाद्यभावविशिष्टहृदादिविषयकत्वव्यापकस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् बहुधाभावविशिष्टहृदादेर्यत्पदेनोपादानाऽसम्भवमिति भावः । अत इति । निरुक्तसम्भवमपतः । सद्वाच्यमिति । तादृशतृतीयाध्यायच्छेदकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथाच यद्विषयता प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायती तत्रमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः ।

तथाचेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे चेत्पर्यः । पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितीत्यादिपदात् हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिग्रहः । भ्रमपदञ्च निश्चयपरम्, तथाच तादृशतादृशानुमितिप्रतिबन्धकनिश्चयविषयबहुधाभावे पर्वतादौ यातिव्याप्तिरिति समुदितार्थः ।

● कलाविलासः ●

निष्प्रयोजनकत्वञ्च कलाभावप्रयोज्येच्छाविषयत्वाभावश्चस्वरूपमिति बोध्यम् । अपि लिंगात् ज्ञानं लिंगज्ञानमित्युपपत्त्या लिंगजन्यज्ञानपदेनानुमितेर्लिंगात् यद्गुणावच्छिन्नविषयकानुमितित्वम्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्गुणवत्त्वमेव लक्षणं अनाहार्यत्वाद्यप्रवेशेन लघुभूतं लभ्यते इति कथं लिंगांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमुक्तमिति चेन्न ? घटोऽनृतिरित्यादौ घटवद्गुणवाधेऽव्याप्त्यापत्तेः, निर्द्वन्द्वमि- तावच्छेदककपटवदित्याकारवानुमितेरप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ।

यस्तुतो यादृशस्थले यद्विषयविषयिणी अनुमितिः कस्यापि न जाता तत्रत्यदोषे अभ्यासवापत्तिरित्यस्मद्गुरुचरणा ।

नच लिंगविषयकयद्गुणावच्छिन्नविषयित्वम्यापकविषयिताशून्ययद्गुणावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयाऽप्रसिद्ध्या असम्भवसम्भवे तथाऽपि लिंगांशस्य निष्प्रयोजनकत्वाभिधानमनुचितमिति वाच्यम्, लिंगविषयिताभिध्या यद्गुणावच्छिन्नविषयित्वान्यापकीभूता विषयिता तच्छून्यत्वनिवेशोऽसम्भवानवकाशमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु यस्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं यद्गुणावच्छिन्नविषयकनिश्चये न निवेश्यमपि यद्गुणावच्छिन्नविषयितायामेव यस्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानोपलक्षितत्वं निवेश्यते, एवञ्च लिंगविषयकदोषविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादायैव सर्वत्र लक्षणसम्बन्धसम्भवादसम्भवं विहाय लक्षणपदस्यानतिप्रयोजनकत्वमभिहितमिति ध्येयम् ।

ॐ गादाधरो ॐ

बहुयभावादावतिप्रसङ्गः तद्विषयकत्वस्याऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदक-
त्वात्, असंभवभयेन चाऽवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशाऽसम्भवात्, अतः

ॐ चन्द्रकला ॥

अतिव्याप्तौ हेतुमाह तद्विषयेति । बहुयभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयत्वस्यापीत्यर्थः ।
प्रतिबन्धकतेति । पर्वतादिधर्मिकबहुधाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मघटकत्वा-
दित्यर्थः । पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितबहुयभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशालि-
निश्चयत्वेनैव पर्वतादिधर्मिकबहुधाद्यनुमितिप्रतिबन्धकताया यत्कल्प्यते वा बहुयभावत्वा-
द्यवच्छिन्नविषयताया अपि प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन यदिपयतापदेन
बहुयभावादिविषयताया अपि भत्तु' दस्यत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धनतावच्छेद-
कत्वविषयक्षणे भवति बहुयभावादावतिव्याप्तिरिति ननु परमार्थः ।

तनु यदिपयता प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
तायाः पर्याप्त्यधिकरणीभूता भवति तत्त्वं हेत्वाभासत्तमित्युक्तौ न बहुयभावादावति-
व्याप्तिः, पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितबहुयभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तादृशा-
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशविषयतासमुदायस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
पर्याप्त्यधिकरणत्वेन केवलबहुयभावविषयतायास्तथात्वासम्भवादित्यत आह असम्भव-
भयेनेत्यादि । तथाचोक्तरीत्या यदिपयताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरण-
त्वविषयक्षणे हृदो वह्निमान् धूमादित्वाविस्पष्टे वाषादौ सर्वथाऽसम्भवाः स्यात्, हृदत्वेन
नद्यवगाहि-नद्वित्येन गुञ्जावगाहि-अमानत्वेन घटावगाहि-हृदो बहुयभावयानित्याकारक-
ज्ञानस्यापि हृदादिधर्मिकबहुधाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशानुमिति प्रति भ्रमप्रमा-

ॐ कलाविलासः ॐ

नच तथापि लिङ्गपदोपादाने हृदो वह्निमान् वह्निमद्भदादित्यादीं लिङ्गविषयक-
बहुयभाववद्बुधविषयकानाहार्यनिश्चयाऽऽभिप्रेत्याऽऽप्यसिद्धमन्वे लिङ्गशब्दस्य निष्प्र-
योजनकत्वाभिधानमसंगतमितिवाच्यम्, लिङ्गतावच्छेदकतायाः पर्याप्तेरनिवेशात्
शुद्धहृदत्वस्यापि लिङ्गतावच्छेदकघटकतया तद्विशिष्टविषयकत्वस्य बहुयभाववद्बुध-
निश्चयेऽपि सत्त्वात् । नच तथापि लिङ्गपदस्य वैयर्थ्यसम्भवे तस्यानतिप्रयोजनकत्वा-
भिधानमसंगतमिति वाच्यम्, लिङ्गविषयकबुधविषयकनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं नास्तीतिन्यापकतारूपाभावस्य बुधविषयकनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावाऽऽश्रितत्वेन वैयर्थ्याऽसम्भवात् तादृशव्याप-
कतारूपाभावतो निरुद्धाभावस्य सिद्धत्वात् ।

• दीधितिः •

यद्विषयकत्वेन = यादृशविशिष्टविषयकत्वेन । तेनाऽनुमितिप्रति-
बन्धरूपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादी सङ्केत्वादिनिष्ठे
नातिप्रसङ्गः ।

ॐ गादाधरी ॐ

यद्विषयकत्वेनेति पदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति । यद्रूपाय-
च्छिन्नविषयताकत्वेनेत्यर्थः । एवं च सत्त्वमित्यस्य सद्रूपायच्छिन्नत्वमर्थः ।

व्याख्यायाः प्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्व-
मित्युक्तौ पञ्चविशेषणकभ्रममादाय बह्वयमावादी नातिप्रसङ्गसंभवः,

ॐ चन्द्रकला ॐ

साधारणहृदयावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या बह्विध्यावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभारत्वा-
वच्छिन्नविषयता तच्छालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया यक्तव्यतया निरुक्तनिरूप्यनि-
रूपकमावापत्रविषयताया एव तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतापञ्चेदकतापरास्त्वधिकरण-
तया लक्ष्यभूतबह्वयमावच्छिष्टहृदादिविषयतायाः तादृशप्रतिबन्धकतापञ्चेदकतापरा-
स्त्वधिकरणत्वेन बह्वयमावच्छिष्टहृदादेर्विषयताया यद्विषयतापदेनोपादानासम्भ-
वात् भवत्यसम्भय इति भावः ।

यद्विषयकत्वेनेति पदं तृतीयान्तं यद्विषयकत्ववाक्यार्थम् । व्याचष्टे = व्यासरोति,
दीधितिकार इति शेषः ।

ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टविषयकत्वेनेत्यर्थकरणे
अग्रिमतत्त्वमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गः, तत्त्वस्य यत्पदोपरयाप्यमाननिष्ठतादित्यत आह एव-
ञ्चेति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकरणे चेत्यर्थः । तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः इति ।
तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपचत्वं हेत्वाभा-
सत्वमित्येतावत्यर्थान्तं लक्ष्यार्थः पर्यवसितः । पञ्चविषयकभ्रमविषये इत्यनुकृत्या पञ्च-
विशेष्यकभ्रमविषय इत्यभिधानस्य प्रयोजनमाह यत्प्रकारकत्वेनेति । यन्निष्ठप्रकारता-
कत्वेनेत्यर्थकम् । पदोक्तिः । पञ्चनिष्ठप्रकारताकम् पर्वते बह्वयमाव इत्याकारकभ्रममादा-
येत्यर्थः । नातिप्रसङ्गेति । पर्वतादिधर्मिकबह्वयमावानुमिति प्रति पर्वते बह्वयमाव
इत्याकारकभ्रमात्मकनिश्चयस्य पर्वतनिष्ठप्रकारतानिरूपितबह्वयमावनिष्ठविशेष्यकत्व-
नैव प्रतिबन्धकताया यत्पदेन पर्वतादेर्भूतं शक्यत्वात् तत्त्वस्य तन्माननिष्ठत्वेन दीधि-
तिकारोक्तसाध्याभावात्मकबह्वयमावादावतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति हृदयम् ।

• गादाधरी •

पर्वतादावतिप्रसङ्गसंभवेऽपि यत्संवन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन

• चन्द्रकला •

अनु यन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिपतिरन्वकत्व तत्त्वमित्युक्तावपि पक्षविपर्ययं
पर्वते बहुपभावा इत्याकारकभ्रममादाय पर्वतेऽतिव्याप्तिरूपेवेति पक्षविशेष्यकभ्रमप-
र्यन्तानुसरण व्यर्थम् । नच साध्याभावेऽतिव्याप्त्यसम्भवात् साध्याभावादानित्यभिधान-
मसंगतं स्यादिति याच्यम्, अतिव्याप्तिमानस्यैवोक्तग्रन्थतात्पर्यात्, आपेयत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यताभावस्य बहुपभावादौ साध्यतास्येह पर्वतादेरपि साध्या-
वत्सम्बन्धाद्येतत् आह पर्वतादावतीति । यत्सम्बन्धेति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्नि-
ष्ठप्रकारताकतान्वेनेत्यर्थः ।

• कलाविलासः •

यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठति । अनु पर्वतवत्सामानाधिकरूपेण पक्षेः
साध्यतायां धूमहेतोः सद्भेदतया सदानुमिति प्रति पर्वतवत्प्राप्यबहुपभावप्रति-
योगिकस्वरूपसम्बन्धेन बहुपभावप्रकारकपर्यतविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रतिपन्नकृतया
सादृशसम्बन्धाऽप्रसिद्धैव पक्षविशेष्यकभ्रममादाय सद्भेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवात्
कथं सादृशभ्रममादायातिव्याप्तिर्दत्ता इति चेन्न, पर्वतवत्सामानाधिकरूपे-
न यद्वपुमिति प्रति यथा पर्वतवत्प्राप्यबहुपभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन
बहुपभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिपन्नकृत्यं तथा बहुपभावव्याप्यपर्वतवत्प्रतियोगिक-
समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवत्प्रतिष्ठाप्येदकताकविशेष्यताशुद्धस्वरूपेण यद्वपुभा-
वप्रकारकज्ञानस्यापीति तत्सम्बन्धेन तद्भावस्य धूमहेतौ सत्त्वेन सादृशभ्रममादायै-
वातिव्याप्तेस्तसंगमनोयत्वात् ।

अथैवं सति सादृशसम्बन्धावच्छिन्नपर्वततत्त्वनिष्ठाप्येदकताशुद्धसंयोग-
सम्बन्धावच्छिन्नप्राप्यसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतनिष्ठप्रकारताकबहुपभावव्याप्यविशेष्यक-
ज्ञानस्यापि सादृशानुमितिप्रतिपन्नकृतया शुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्राप्यतासम्ब-
न्धेन पर्यतवत्तायां धूमे सत्त्वेन पक्षविशेष्यकभ्रममादावाऽपि धूमहेतावतिव्याप्तिः
सम्भवतीति याच्यम् सादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्राप्यनिष्ठाप्येदकताकप्राप्य-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वेन प्रकृतानुमितिप्रतिपन्नकृत्यं सादृशसम्बन्धावच्छिन्न-
सादृश्यनिष्ठाप्येदकताकतादृशसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताय-
स्यैव दुष्टप्राप्यवहानियामकरोपगमेन पक्षविशेष्यकभ्रममादाय प्रसिद्धधूमहेता-

ॐ गादावरी ॐ

अनुमितिविरोधित्वम् तेन सम्यग्नेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वो-

● चन्द्रकला ●

अनुमितीति । प्रकृतेत्यादिः । तेनेत्यादि । तत्सामान्या-
 मच्छिन्नतन्निष्ठाधेयतानिरूपिताधिरणतावत्त्वस्येत्यर्थः । दुष्टवेति । अथ हेतुदुष्ट इत्या-
 कारभ्रम्यरुद्धारनियामकत्वस्वीकारे इत्यर्थः । स्वज्ञानविषयप्रवृत्तहेतुतावच्छेदकवत्त्व-
 सम्यग्नेन दोषसम्बन्धित्वस्यैव स्वमते दुष्टताव्यवहारनियामकत्वादुपगमे इत्युक्तमिति

ॐ बलाविधाम्. ॐ

वतिष्यात्तेरवोगात् तादृशसम्बन्धाप्रसिद्धे । नचैवं विरुद्धो कथं तादृशान्यतरत्व-
 हेतावतिष्यादिरिति वाच्यम्, ध्यासिज्ञानं प्रति साध्याभावधर्मिकस्वरूपसम्बन्धाव-
 सिद्धिज्ञाऽधेयतासम्बन्धेन हेतुमत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिरन्धकतया तादृशभ्रममादायैव
 तादृशान्यतरत्वहेतावतिष्यादिसम्भवादिति भावः ।

अयान्न कस्ये भूमत्ववान् पर्वतो वह्निमान् भूमादिपादौ भूमस्य दुष्टत्वानुपपत्तिः
 स्वरूपसम्बन्धेन भूमत्वभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्यग्नेन भूमत्वा-
 नावस्य भूमे विरहात् । एवं रूपत्ववत्त्वपर्वतो वह्निमान् तद्वरूपात् इत्यादावपि हेतौ
 दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् रूपान्नावादेस्तद्वरूपेभ्यस्त्वात् इति चेन्न, सर्वत्रैव तदमा-
 वस्याप्य पर्वते इतिज्ञानमादाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावचिद्व्याधेयतासम्बन्धावचिद्व-
 यपर्वतप्रकारकस्याप्यविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रकृतानुमितिप्रतिरन्धकतया तेन सम्य-
 ग्नेन तद्वत्त्वस्य हेतौ सत्वादिति ध्येयम् ।

चान्तुतस्तु भूमत्वभावत्वादिना घटामावभ्रमस्यापि स्वरूपसम्बन्धावचिद्व्यवष्टा-
 भावनिष्ठाकारताकत्वेन अनुमितिप्रतिरन्धकतया स्वरूपसम्बन्धेन घटामावत्त्वस्य
 भूमादिहेतौ सत्त्वात् भूमत्ववत्त्वपर्वतो वह्निमान् भूमादित्यादौ भूमादिहेतावत्यासिर्न
 सम्भवति, एवमन्यत्रापि दुष्टत्वमनयैव संख्योपपादनीयमिति ॥ युक्तमुत्तरायाम् ।

नन्वत्र दोषलक्षणं कीदृशं यदि यत्प्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
 तत्त्वं तदा बह्वधमाववद्भ्रमस्य दोषत्व न स्यात् तादृशह्रदप्रकारकत्वेनानुमिति-
 प्रतिबन्धकत्वविरहात् । यद्विच दोषाऽप्रतिमेव यत्सम्बन्धावचिद्व्यवष्टाप्रकारता-
 कत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यादि दुष्टलक्षणं मुच्यते तदादोषवत्त्वं दुष्टत्वमिति
 नियमानुपपत्तिरिति चेन्न अन्तराभासमात्रविषयतयोर्मेदानम्युपगमे बह्वधमाववद्-
 भ्रमवान्भूम इत्याकारकज्ञानीयस्वज्ञान विषयम् कृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धावचिद्व-
 यप्रकारताया अपि विशेष्यत्वाऽभिन्नतया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् यत्प्र-
 कारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं दोषत्वमित्यस्यैव वक्ष्यमत्वादिति ध्येयम् ।

● गादाधरो ●

पगमे पर्वतादिविशेषणकवह्वयभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेय-
तासंसर्गावच्छिन्नपर्वतनिष्ठप्रकारताकृत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्तेन सम्बन्धेन पर्व-
तादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्वेतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमा-
दिहेतावत्सत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्य-
केत्युक्तम् । भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन

● चन्द्रकला ●

ध्येयम् । पर्वतेति । पर्वते बहुवचस इत्याकारकभ्रमरमकनिश्चयस्येत्यर्थः । विशेषण-
तेति स्वरूपार्थकम् । प्रतिबन्धकत्वादिति । पर्वतो बहिमान् यद्विव्याप्यधूमया-
नित्याकारकानुमितौत्वादिः । तेनेत्यादि । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेने-
त्यर्थः । पर्वतादिमत्तायाः = पर्वतादिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतायाः । तत्र = प्रसि-
द्धधूमादिहेतौ । तदनुरोधेन = प्रसिद्धधूमहेतौ दुष्टताव्यवहारापत्त्यनुरोधेन । पक्षविशे-
ष्यकेत्युक्तमिति । तथाच पक्षविशेष्यकभ्रममादाय इत्यनभिधाय पक्षविषयकभ्रम-
मादायेत्यभिधाने पर्वतो बहिमान् धूमादिहेतौ प्रसिद्धधूमादिहेतौ दुष्टत्वव्यवहारा-
पत्तिर्न स्यात् पर्वतो बहिमान् यद्विव्याप्यधूमरानित्याकारकानुमिति मनि पर्वते
यद्वयमान इत्याकारकपक्षविषयकभ्रमात्मकनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छिन्नपर्वतनिष्ठस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकृत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतवत्त्वस्य पर्वतपक्षकवह्वित्याप्यकपर्वतमहानसान्यतरत्वरूप-
सद्वेतौ वर्तमानत्वेऽपि तस्य प्रसिद्धधूमरूपसद्वेतानुसत्वात् । पक्षविशेष्यनैत्युक्तौ तु
पर्वतविशेष्यकम् पर्वतो यद्वयभाववानित्याकारकभ्रममादाय प्रसिद्धधूमरूपसद्वेतावेव
दुष्टत्वव्यवहारापत्तिः सम्भवति, तादृशभ्रमात्मज्ञानस्य पर्वतवर्त्मिकरूपपाद्यनुमितौ
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्वयभावनिष्ठप्रकारताकृत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् स्वरूपसम्बन्धेन
यद्वयभावरत्नस्य प्रसिद्धधूमरूपसद्वेतावनपायादिनि भावः । निश्चयसामान्यपर-
मिति । लक्षण्येत्यादिः । तेन = भ्रमपदस्य निश्चयसामान्यपरत्वानिधानेन ।

● कलाविलासः ●

भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरमिति । अथ भ्रमविषयमाध्यामादायति शि-
रोमण्डुकादिपदात् साधितदुष्टहेतुपरामर्शेऽपि तत्रापि भ्रमविषयताध्यामावादिक्रमा-
दाय दुष्टपापचित्सम्भवे भ्रमपदस्य निश्चयसामान्ये लक्षणाकरणमनर्थकमिति

ॐ वादाधरी ॥

सद्वेत्वादीत्यादिपदमाह साध्यग्रन्थपक्षकदुष्टहेतोः प्रतिबन्धकप्रमाविषय-
साध्याभावादेरेष सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः । उक्तन्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्व-
मेवाऽवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् ।

ॐ चन्द्रबला ॥

सद्वेत्वादीति । सद्वेत्वादिनिष्ठे इत्यनादिपदमाहो हृदादिपक्षकदुष्टादिसाध्यग्रन्थ-
हेतावित्यर्थः । नासंगतिरिति । भ्रमपदस्य यथाभूतभ्रममात्रपरत्वे पादद्विविष्ट-
विषयकत्वेनेत्यनुक्तौ हृदो बहिमान् धूमादित्वादौ धूमरूपदुष्टहेतावपि हृदो बहुप-
मानपानित्याकारक्यपार्यहानविषयकेवलग्रहभावादिभस्वस्य वर्तमानतया केवल-
साध्याभावादिभस्वभावादावहेतावपि दुष्टताम्यवच्छाद्यतिगारणाय बहिषयकत्वेनेत्यस्य
यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यर्थस्तायाः सद्वेत्वादिनिष्ठेनेत्यादिग्रन्थेन दीधितिपृक्तामभि-
प्रेततया हृदो बहिमान् धूमादित्वादौ साध्याभावस्य हृदादौ भ्रमाऽप्रसिद्ध्या भ्रम-
विषयसाध्याभावादावित्यादिग्रन्थाऽसंगतिः स्यात् यदि भ्रमपदं निधयसानान्यपरं न
स्यादित्याशयः ।

ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेनेत्यप्युक्तंऽपि
पर्वतो बहिमान् धूमादित्वादौ केवलसाध्याभावरूपवद्वयभावादान्तिव्याप्तिः, यद्रूपपदेन
बह्विविष्टाभावत्वस्य सर्वथा प्रसिद्धत्वेन यत्तु शक्यत्वात् तदवच्छिन्नविषयतायाः
अपि प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादित्यत आह उक्तन्याख्याने इति । बहि-
षयकत्वेनेत्यस्य यथोक्तार्थकयादृशविशिष्टविशिष्टविषयकत्वेनेत्यादित्याख्याने इत्यर्थः ।
अनतिरिक्तवृत्तित्वमेवेत्येवकारेण यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । विवक्षणीयमिति । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्व-
व्यापकं प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं हेत्वामासत्त्वमित्युक्तौ न पर्वतो बहिमान्
धूमादित्वादौ केवलबहुवयभावादावतिव्याप्तिः, बहुवयमात्र इत्याकारकज्ञानेऽपि बहुव-
भावत्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्य सत्त्वेन तत्र प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानिराहात्
यद्रूपपदेन बहुवयमात्रत्वस्योपादानाऽसम्भवादिति भावः ।

ननु एवमपि पूर्वोक्तरीत्याऽसम्भवः । बहुवयमारविष्टहृदादेः शुद्धहृदस्वरूपतया
हृद इत्याकारकज्ञानेऽपि बहुवयमादिविष्टहृदादिविषयकत्वस्य सत्त्वेन तत्रानुमिति-
प्रतिबन्धकताविरहात् बहुवयमारदिविष्टहृदादिरूपविशिष्टविषयकत्वमात्रस्यानुमिति-

ॐ कलाविलासः ॥

येन, तादृशार्थं लक्षणाकरणं प्रमाविषयसाध्याभावमादाय सम्भवदतिप्रसगाकथन-
प्रयुक्तन्यूनतापरिहृतार्थमित्यवश्यम् ।

● गादाधरी ●

विशेषणीभूतबहुयभावविषयके शुद्धहृदत्वादिना हृदादिविषयकज्ञाने बहुयभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्याऽसत्त्वेनोक्तासम्भवाऽनवकाशात् । तथाच केवलबहुयभावत्वावच्छिन्नविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाज्जातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपाऽवच्छेदकत्वनिवेक्षेऽयमेवाऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः, अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसङ्गवारणे पुनर-

● चन्द्रकला ●

प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादित्यत आह विशेषणीभूतेति । शुद्धेति हृदत्वमानादि-
नेत्यर्थः । बहुयभावेति हृद इत्याकारकज्ञाने इत्यर्थः । विलक्षणेति । बहुय-
भाव-हृदत्वधर्मद्रूपावच्छिन्ना या शुद्धहृदत्वावच्छिन्नविषयततो विलक्षणविषयता वन्नि-
रूपकत्वस्येत्यर्थः । उक्तासम्भवानवकाशादिति । हृद इत्याकारकज्ञाने केवल-
हृदत्वादिना बहुयभावविशिष्टहृदविषयकज्ञाने वा बहुयभावहृदत्वरूपधर्मद्रूपावच्छिन्न-
विलक्षणविषयताकत्वविरहात् यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वस्य सर्वस्यैव प्रकृतानुमिति-
प्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्तित्वादेवासम्भवानवकाशादित्यर्थः । उपसंहरति तथाचेति ।
अतिरिक्तवृत्तित्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविवक्षणे चेत्यर्थः । अतिरिक्तवृत्ति-
स्यात् = स्यस्यापक्वप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताकत्वविरहादितिदिक् ।

यथातयातयतयद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थावच्छेदकत्वस्यामतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य
दीधितिकुतस्य प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं अवच्छेदकत्वञ्चेदेत्यादिग्रन्थं न्याख्यातुं शक्ते
नन्विति । भयमेवातिप्रसंगः = परतो वहिमान् हृदो वहिमान्नेत्यादौ केवलसाध्या-
भावादावतिप्रसंगः । दुर्वार इति । केवलबहुयभावावच्छिन्नविषयताया अपि
पर्वतादिधर्मिरुबद्न्यायानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वादिति
हृदयम् ।

ननु अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायाः पर्याप्तवधिरूपं तद्रूपवत्त्वमित्युक्ते
नेकदेशे बहुयभावादावनिष्पत्तिः, अत्रप्रमाणापारम्यानुरोधेन वहित्वानच्छिन्नविषय-
तानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेनैव हृदादि-
धर्मिकरूपयानुमितिप्रतिबन्धकताया वक्तव्यताया तादृशविषयतासमुदायरस्यैव निरुक्त-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्तवधिरूपत्वेन केन्द्रबहुयभावादिविषयतायाः
तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तवधिरूपत्वादिवाच्यं समापये पुनर-

ॐ इति ॥

अवच्छेदकत्वं चेहाऽनतिरिक्तवृत्तित्वम् ।

● गादाधारी ●

सम्भवः, बहुव्यभावत्वादिना घटाद्यस्याहिनो बहुव्यभाववान् हृद् इतिज्ञान-
स्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन बहिःत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरु-
पिताभावस्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वे-
नैव प्रतिबन्धकतया वाच्यतया बहुव्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयता-
यास्तादृशप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनाऽवच्छेदकत्वेऽपि अ-
प्रामाण्यज्ञानाभावादिर्विशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्याऽवच्छेद-
कतापर्याप्तधनधिकरणत्वादतस्तत्वीयाया अनतिरिक्तवृत्तिररूपावच्छेदकत्वं
स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति । इह = लक्षणे । घटकत्वं सप्तमर्थः ।

● चन्द्रकला ●

सम्भव इति । निरुक्तीत्या पर्याप्तविकरणत्वविवक्षणे पुनरसम्भवः । स्वादित्ययः ।
असम्भवे हेतुमाह बहुव्यभावत्वादिनेत्यादि । तत्साधारण्यानुरोधेन = भ्रमसाधा-
रण्यानुरोधेन । बहिःत्वेति । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नबहिःत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्ववच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृद-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । तादृशेति तादृशबहिःप्रकारतानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नार्थकम् । विषयतात्वेनेत्येतन्नैवकारेण बहुव्यभावविशिष्टहृदविषयतात्वेन
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । अवच्छेदकतापर्याप्तधनधिकरणत्वादिति ।
तादृशविशिष्टविषयतात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धक्तुमशक्यत्वात् यद्रूपपदेन
लक्ष्यतावच्छेदकीभूतबहुव्यभावविशिष्टहृदत्वस्योपादानाऽसम्भवादुक्तीत्या पर्याप्तविक-
रणत्वविनश्या मन्त्यसम्भव इति भावः । स्फुटयतीति । तथाच यद्रूपावच्छिन्न-
विषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिं यद्रूपत्वमिति पश्यात् ।

ननु तथापि हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ बाधाज्ञानसम्भवकारणं दुःशक्यम्
बहुव्यभावानिर्विशिष्टहृदादिविषयकत्वस्य हृदो बहिमान्चेत्याकारकसमये हृदो बह्व्य-
भावान्तिपाकारकत्वमप्येतेत्यप्रामाण्यज्ञानात्कलितज्ञाने बहिमान् हृदो बह्व्यभाव-

● कलाविलासः ●

अप्रामाण्यज्ञानाभावादीति । ननु प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तविकरण-
त्वविवक्षणे कथमसम्भवः । इत्याह्यः पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ दृश्यत्ववत्पर्वत-

● गांधाधरी ●

नच विशिष्टविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ सत्त्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम्, ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं, पञ्चमर्थ आधेयत्वं तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः । एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-वृत्ति तादृशत्वास्य विवक्षणीयतया असम्भवामावात् ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

धानिमाकारकाशयत्ताने च सत्त्वात् तत्र च प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकताविरहेण तादृशवाचादिविपर्ययस्यानुमितिप्रतिबन्धकर्तृनिरिक्तवृत्तिसिद्धादित्येवं न चेत्यादिना आशङ्क्य समाधत्ते ह्यानरयेस्यादि । मूत्रेकलक्षणघटकीभूतरयेत्यादिः ।

अनाहार्येति । आहार्यज्ञानभिन्नत्वे सति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वे च सति संशयान्यज्ञानपरमित्यर्थः । तस्य = आपेक्ष्यस्य । आपेक्ष्यत्वे च पण्डितं प्रकृत्यर्थस्य तादृशनिश्चयात्मकज्ञानस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो बोध्यः । यद्विषयेति । यथा- व्याख्यातयद्रूपायच्छिन्नविषयकत्वेन सहान्वय इत्यर्थः । तथाच नासम्भव इत्याह यद्व्येति । तादृशेति । अनाहाराप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयभिन्नज्ञानात्मकनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टमित्यर्थः । तादृशविशिष्टेति यद्रूपायच्छिन्नार्थकम् । तादृशत्व-स्य = तद्रूपायच्छिन्नत्वस्य । असम्भवाभावादिति अनाहार्यतादिविशिष्टस्य

ॐ कल्याणिलासः ॐ

रूपाश्रयासिद्धौ लक्षणसमन्वयात् द्रव्यत्वनिरूपितद्रव्यमकारताकद्रव्यत्वविशिष्टवि-
षयताराहितिनिश्चयत्वस्यैव प्रसिद्धकृतायच्छेदकतापर्याप्तपिङ्गणत्वादिति ॥
विभाजनीयम् ।

परांतिश्च यद्रूपान्निष्ठविषयकनिश्चयभावनिष्ठमेद्रप्रतियोगितावच्छेदकता-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपयाप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतिबन्धकत्वत्वादिरीत्या
विवक्षणीया । छद्मणन्तु स तत्त्वद्रूपमस्वरूपमग्राभिमेतम् । रूपवृत्तिरं च स्वा-
यच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपयाप्यनुयोगितावच्छेदकत्वमग्रन्धेन । स्वम्
प्रतिबन्धकत्वमिति ध्येयम् ।

संशयाद्दी सत्त्वात् पुनरसम्भव इति । नच जातिमान् बहुवचनानिति-
ज्ञानवारणायान्वापकीभूतविरयितादुक्तवत्त्व ज्ञानविशेष्यताया आरम्भकतया तत्र
एव संशयमादायाऽप्यसम्भवारणसम्भवे निक्षेपवाच्यवेतो कथमसम्भवाभिधानं मंगच्छने

● गादाध्यायी ●

अनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वव्यापकतत्त्वत्वम्

● चन्द्रकला ●

बह्व्यभाववद्बुद्धादिनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिषेधकतानतिरिक्तवृत्तित्वादित्याशयः ।

ननु प्रकृतानुमितिप्रतिषेधकतानतिरिक्तवृत्तिरिति यदि प्रतिषेधकतावतादृशनिश्चयवृत्तित्वं तदा बह्व्यभावाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिर्दुर्गारा स्यात्, चेत्तत्र बह्व्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्यापि प्रकृतानुमितिप्रतिषेधकताप्रवृत्तित्वादत्त आह्वानतिरिक्तेति । निरुक्तलक्षणे इत्यादि । स्वव्यापकेति । स्व यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व तद्रूपव्यापकं यत् प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधकत्वं तत्त्वत्वं स्वस्मिन् अनतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थः । तथाच अनाहाराऽप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधकत्वं तद्रूपवत्त्वं हेत्वाभासवमिति फलितम् । भवति हि हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ बह्व्यभावविशिष्टबुद्धत्वं अथ धूमवान् बह्वेतित्यादौ धूमाभाववद्बुद्धित्वविशिष्टबहिर्त्वादिकञ्च यद्रूपपदेनादाय बह्व्यभाववद्बुद्धरूपवाधादौ धूमाभाववद्बुद्धित्वविशिष्टबह्व्यादिरूपव्यभिचारादौ च लक्षणसमन्वयः, तादृशवाच्यत्वव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतायाः प्रकृतानुमितिप्रतिषेधकतायाः सत्त्वादिति भावः । *

● कलाविलास ●

इति धाप्यम्, अत्रामाण्यज्ञानाभावानुपादान एवासम्भवस्याभिधानात् ण्कोटिसंवादनार्थमेव सहायमादायाप्यसम्भवस्याभिहितत्वादिति चेदस्ति ।

अत्रामाण्यज्ञानादेर्नानावेव अन्ततद्ग्रहाभावस्य विवक्षणीयतया गौरवमिति चेन्न, अत्रावविशिष्टाकारत्वस्य ज्ञानविक्षेपणत्वोपगमात्, वैशिष्ट्यं स्वप्रतियोगितावस्थावति वृत्तप्रतिषेधकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयितावबोधसम्बन्धेन । स्वप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानावच्छिन्नैकान्तवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथाच सहायमादायावच्छिन्नवादेरप्युक्तरीत्यैव प्रवेशात्तद्व्यवस्थिति भावः ।

स्वव्यापकतत्त्वत्वमिति । ननु तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वनिवेदो गौरवात् साधवात् यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व प्रकृतानुमित्यवृत्तिः तद्रूपवत्त्वमित्येव कुतो न विवक्षितमिति चेन्न, पर्यतो बह्व्यभाववाप्यचानित्यादौ बहिर्मात्पर्वन्तेऽतिव्याप्यापके, बह्व्यभावपर्यन्तविषयकबहिर्मात्पर्यन्तविषयकसमूहात्म्यनानुमितेरप्रसिद्धतया बहिर्मात्पर्यन्तनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमित्यवृत्तिरिति वात् । नच तथापि यद्रूपावच्छिन्न

ॐ गदाधरो ॐ

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वम्,
अतो नोक्तरीत्या असम्भव इति, तदसत्,

● चन्द्रकटा ●

निरुक्तरीत्या सम्प्रततोऽसम्भवस्य वारणाय अन्यप्रकारेणानतिरिक्तवृत्तित्व-
मभिदधता मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यच्छिति । परञ्च प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रति-
षेधत्तानिरूपितप्रतिबन्धकतात्वायच्छिन्नाभाववति अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानात्कम्पित-
निश्चयेऽवर्त्तमानं यद्रूपावच्छिन्नविषयकस्य तद्रूपस्य हेत्वाभासत्वमिति निरुक्तमत-
सिद्धानतिरिक्तवृत्तित्वपक्षे लक्षणं पर्यवर्तितम् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुप-
भावविशिष्टहृदत्वाद्यप्यच्छिन्नविषयकत्वस्य हृदादिधर्मिकबहुधाद्यनुमितिप्रतिबन्धकताशून्ये
तादृशे घटादिनिश्चयेऽवर्त्तमानत्वाद् बाधादौ लक्षणसमन्वयः । हृदो वह्निमानवेत्या-
कारकसंशये हृदो बहुपभाववानित् इति नमप्रमेत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानात्कम्पिते हृदो
बहुपभाववानित्याकारकज्ञाने वह्निमान् हृदो बहुपभाववानित्याकारकाहार्यज्ञाने च
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्ये बहुपभावविशिष्टहृदादिविषयकत्वस्य वृत्तित्वादसम्भव-
त्वात्तत् प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यत्वं अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानात्कम्पितसंशया-
न्यज्ञानरूपतादृशनिश्चयविरोधपणुत्तम् । तथाच तादृशोदाहीनरदादिनिश्चयनाशायैव
सर्वत्र लक्षणसमन्वयः स्वयमङ्गीर्य । नोक्तरीत्येत्यादि । भिन्नोप्यवृत्तिपदार्थस्य
निशिष्टानुयोगिकभावानभ्युपगमरीत्या नासम्भव इत्यर्थः ।

● कलाविलास ●

अभावस्याधिकरणभेदेन भिन्नवमते पृथग्विप्रतिबन्धकत्वाभावस्य घटविषयकनिश्च-
याऽवृत्तितया घटेऽतिव्याप्यापणे । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभासत्वं यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमित्युक्ती घटादावतिव्याप्तिवार-
णेऽपि विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावाभ्युपगमेऽसम्भवापत्तेः । केवला-
भावत्वे बहुपभावादिसम्बन्धादिनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वसत्त्वेन प्रतिबन्धकता
विशिष्टाभावत्वे तादृशनिश्चयवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वात्, यथाप्यादिनिवेशे
च लाघवानवकाशोत् ।

यद्विषयकत्वेनेत्याह कृतीयाया शून्यग्रमवृत्तिवशात् । शून्यत्वे
प्रतिबन्धकत्वस्य शून्यत्वस्य भूलोकज्ञानपदार्थे निश्चये, निश्चयस्याऽवृत्तित्वेऽन्वयात्

ॐ गादाधरी ॐ

तथासति मूलोक्तस्य ज्ञानायेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्, हृदत्वाद्यवच्छिन्ना या बहुयभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकपरिच्छिन्नज्ञानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन

• चन्द्रकला •

निरुक्तं मतं दूषयति तथासतीति । प्रतिबन्धकतारान्यतादृशनिरचयाऽवृत्तित्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्वरूपत्वे सतीत्यर्थः । मूलोक्तेति । लिंगपदस्याविवक्षिततया यदिपयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति मूलोक्तलक्षणघटकज्ञानस्येत्यर्थः । वैयर्थ्यप्रसंगादिति । ज्ञानस्येत्यनुक्तौ लक्ष्यतावच्छेदकोभूतयद्रूपायच्छिन्नविषयकत्वस्य संस्कारादिनिष्ठत्वेऽपि तस्यानुमितिप्रतिबन्धकतारान्यतादृशोदासीनघटादिनिश्चयाऽवृत्तित्वयैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवे यद्रूपायच्छिन्नविषयकत्वे ज्ञाननिष्ठत्वाभिधानं निरर्थकमिति ज्ञानस्येत्यस्य व्यर्थताया भौत्यादित्यर्थः ।

अतु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वरूपतृतीयार्थान्वयप्रोक्षे पष्ठपन्तज्ञानपदसमभिध्याहृततृतीयान्तयद्विषयकत्वज्ञानं हेतुरित्युक्तौ न ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यम्, अन्यथा यदिपयकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यादितोऽपि तादृशनिश्चयावृत्तित्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वप्रत्ययः स्यादिति यदि द्रूपात्तदाभ्याह हृदत्वेति । हृदत्वावच्छिन्ना या बहुयभाववान् हृद इत्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता सेत्यर्थः । तन्निरूपकत्वस्य = तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयानिरूपकत्वस्य, हृदत्वावच्छिन्नविषयस्येत्येति यावत् । प्रतिबन्धकत्वेति । हृदादिभिर्भिरूपद्वयधनुमितीत्यादि । हृद इत्याकारकनिश्चयेऽपि तादृशविलक्षणहृदत्वावच्छिन्नविषयनाकत्वस्यावर्त्तमानत्वात् । अत एव तादृशयत्किञ्चित् ज्ञानविशेषणमन्यथा ज्ञानसामान्यान्तर्गतहृद इत्याकारकज्ञाननिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वस्य अनुमितिप्रतिबन्धकतारान्यहृदमान-

• कलाविलासः •

विशिष्टलाभात् ज्ञानपदवैयर्थ्यमतो दूषणान्तरमाह हृदत्वाद्यवच्छिन्न इति ।

अतु तथापि अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यतावाहार्थाभ्यामाप्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदक यद्रूपं तद्रूपवत्त्वं द्रोपत्वमिति विवक्षया शुद्धहृदत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे स्वव्यापकतत्त्वविवक्षणं व्यर्थमिति चेन्न, संयोगमात्रवान् संयोगवानिति ज्ञानस्य नियताहार्यतया अवाहार्यज्ञानवृत्तिविषयतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्य संयोगवत्संयोगमात्रवत्त्वे सत्त्वेन तत्रातिव्याप्त्यापचेरिति न्येयम् ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

शुद्धहृदत्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्च ।

मन्मते चानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टहृदत्वाद्य-
वच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशात् ।

• चन्द्रकला •

विषयज्ञानवृत्तिर्येन तत्र तादृशनिश्चयवृत्तित्वसम्पादनमसंगत इत्यादित्याशयेनाह
शुद्धेति । केवले हृदशनिश्चये हृदे इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गाच्चेति । निरुक्तानतिरिक्त-
वृत्तित्ववदितस्य लक्षणास्ये न हृदो बहिमान् धूमादित्यादौ केवलहृदत्वावच्छिन्ने
न हृदेऽतिव्याप्तिः, बह्वयमाभ्यान् हृद इत्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानीय हृदत्वावच्छिन्नविषय-
ताकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतामाश्रयति न हृद इत्याकारकतादृशनिश्चयेऽप्य-
वृत्तित्वादतो नोक्तरूपेणानतिरिक्तवृत्तित्ववचन्यमिति भावः ।नन्वेवमपि स्वव्यापकतत्त्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्ववदितलक्षणेऽपि शुद्धहृदत्वावच्छि-
न्नेऽतिव्याप्तिर्बुद्ध्या स्वात्, बह्वयमावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीय
हृदत्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्य बह्वयमावविशिष्टहृदनिश्चय एव वचमानतया तत्र हृद-
धर्मिकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धनत्वस्य सत्वात् यद्रूपपदेन शुद्धहृदत्वस्य धर्तुं शक्यत्वा-
दित्यत आह मन्मस इति । स्वव्यापकतत्त्वरूपप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तित्ववादिना मने इत्यर्थः । अनुमितीति । हरो बहिमान् बहिन्याप्यधूममाश्रयेत्या-
कारकेत्यादि । तादृशेति अनाश्रयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्फन्दितनिश्चयापेक्षम् ।
अतिप्रसङ्गानवकाशादिति । तथाचास्मन्मतेऽनाश्रयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्फन्दितनिश्च-

• कलाविकला •

शुद्धहृदत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्चेति । नन्वत्र कल्पे पक्षोऽप्यदितसाध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपाऽसाधारण्येऽप्याप्तिः, निरुक्ताऽसाधारण्यविषयि-
ताया अनुमितिप्रतिबन्धकतायून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वादिति चेन्न, पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
ज्ञानकालीनानुमितिप्रतिबन्धकतायून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । तादृ-
शासाधारण्यज्ञानं यदि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनं तदाऽनुमितिप्रतिबन्धकमेव
भवतीत्यदोषः ।ननु जातित्वेन हृदत्वाग्राहिजातिमान् बह्वयमावविशिष्टज्ञानवाराण्य जग-
दीतेनान्यापकीभूतविषयितायून्यत्व न निवेदितम्, भट्टाचार्येण तु निवेदितमनयो-
कोऽभिप्राय इति चेन्न ? जगदीतमते यादृशसमुदायवृत्तिनिरूपकताकविषयित्वं
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशसमुदायत्वविशिष्टवरवं लक्षणास्यः ।

ॐ गाथापरं ॐ

अर्थैवमपि जातित्वादिना हृदत्वादिविषयकस्य जातिमान् बहुधभाव-
वानित्यादिज्ञानस्यापि बहुधभाववद्बहुदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकतया तस्य च ह-

● चन्द्रकला ●

यद्वृत्तित्वमिति प्रयद्रूपवच्छिन्नविषयकत्वत्वावच्छिन्नव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपरत्नगित्यस्यैव लक्षणापर्यवसाय न शुद्धहृदेऽनित्यासिः, हृदत्वावच्छिन्नविषयकत्वत्वा-
वच्छिन्नस्य हृदमात्रविषयकेऽपि ज्ञाने सत्त्वेन तत्राऽनुमितिप्रतिबन्धकताया विरहात्,
केवलहृदत्वस्य यद्रूपानामरूपादित्याशयः ।

शङ्कते अर्थैवमपीति । निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविषयकया शुद्धहृदेऽनित्यासि-
धारणेऽपीत्यर्थः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविबोधनेऽपीति वार्थः । जातित्वा-
दिनेति । आदिना प्रमेयत्वादिपरिग्रहः । चेन्न यत्राकाशत्वादौ जातित्वाऽप्रसिद्धिस्तत्र
सादृश्यमार्गवच्छिन्नपक्षरूपादिराभ्यन्तरपक्षे लक्षणसमन्वयसम्भवात् कथमसम्भव इति
पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

एवञ्च बहुधभावविशिष्टहृदत्वगतसमुदायत्ववृत्तिनिरूपकताकविपरयिताया जातिमान्
यद्बहुधभाववानितिज्ञाने विरहाच्च तन्मतेऽसम्भवः । भट्टाचार्यमते ॥ यादृशसमु-
दायत्ववच्छिन्नानुयोगिताकपर्वास्तिकापञ्चेदकताकनिरूपकताकविपरयित्वं प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तीत्यादिरित्या लक्षणार्थस्य नियान्वयतया जातिमान्
बहुधभाववानितिज्ञाने जातिरवस्थाधिकस्य भावेऽपि बहुधभाववद्बुधद्वयस्य निरूप-
कतापञ्चेदकपटकतया बहुधभाववद्बुधद्वयगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्वा-
स्तिकापञ्चेदकतानिरूपकताकविपरयितायाः तत्र सत्त्वादसम्भवासंगतिः । नच भट्टा-
चार्येणापि यादृशसमुदायवृत्तिनिरूपकताकविपरयित्वं इत्येवं कथं न निवेदितमिति
वाच्यम् । यादृशस्यले घटवद् भूतलमितिज्ञानं बहुधभाववद्बुध इतिज्ञानान्तर-
मेव जायते यदा च बहुधभावयान् हृद इतिज्ञानान्तरमकं तदा घटत्वादी नियमतः
जातिस्वावगादीव भवति, तत्र घटवद्भूतलेऽनित्यासिः, जगदीशमते तु पृथ्वादाहुरे
प्रमाणभावात् न कोऽपि दोषः ।

जातित्वादिना हृदत्वादीति । ननु हृदत्वसामानाधिकरन्धेन यद्विमाप्यरूपस्यले
हृदत्वव्यापकवद्बुधभावप्रतियोगिकस्वरूपमन्वयेन बहुधभाववद्बुधद्वयस्य हृदत्व-
समन्वयात् कथमसम्भवः । भट्टाचार्यमते एकदेशव्यापकताया अननुपगमेन जाति-
मान् यद्बुधभाववानितिज्ञाने हृदत्वव्यापकताया शयनान् । नच यभावयान्ती
प्रमेयत्वावगादिहृदो बहुधप्रमेयत्ववानितिज्ञानभावादायाऽसम्भवासंगतिरिति वाच्यम्,

ॐ गादाधरी ॐ

दो वह्निमानित्याद्यनुमित्यविरोधित्वादसम्भवः । जलवान् वह्निमानित्यादि-
स्थलीयदोषासंप्रदेण

● चन्द्रकला ●

असम्भव इति । तथाच जातित्वादिना नृदत्तावगाहिनि जातिमान्
यहन्यभाववानित्याकारकज्ञानेऽपि अधिकन्वित्यादिन्यायेन छद्मतावच्छेदकबह्व-
भायविशिष्टहृदत्तावच्छिन्नविषयकृतस्यावश्यकतया तादृशज्ञाने च हृदादिधर्मिक-
बह्व्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वविरहे प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया बह्व्यभावविशिष्ट-
हृदत्तावच्छिन्नविषयकत्वाऽप्यप्यकृतात् तादृशहृदत्वस्य यद्रूपवदेनोपादानाऽसम्भवात् ।

एव धूमवान् यदेतित्यादावपि जातित्वादिना वह्नितावगाहिजातिमान् धूमाभाव-
वद्वृत्तित्याकारकज्ञानेऽपि धूमामायवद्वृत्तिविशिष्टवह्नितावच्छिन्नविषयकत्वस्याश-
क्ततया तादृशज्ञानमादायैव व्यभिचारादौ लक्षणसमन्वयाऽसम्भवात् भवत्यसम्भवः
इति भावः । स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविवक्षणे हृदस्निष्ठजातित्वा-
वच्छिन्नविषयतायास्तयात्वाभावेनाऽसम्भववारणसम्भवेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुनर्वाचायेक-
देशोऽतिव्याप्तिवारणमशक्य स्यादित्यरूपेयम् ।

ननु छद्मतावच्छेदकत्वेनाभिमतयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चये पञ्चतावच्छेदकांशो-
न्याप्रकारकान् निश्चयीयं तच्चेदानीं पञ्चतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपितकिञ्चिन्निष्ठ-
प्रकारत्वाऽनिरूपकत्वम्, तथाच नाऽसम्भरः, बह्व्यभावविशिष्टहृदत्तावच्छिन्नविषय-
कत्ववत्परि जातित्वादिना नृदत्तावगाहिनि जातिमान् यहन्यभाववानित्याकारकज्ञाने
नृदत्तरूपपञ्चतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिततादृशजातित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्यैव
सत्त्वेन तादृशप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वस्य तत्र गिरहात् तादृशयूरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चय-
पदेन तादृशाधिकारमाहिज्ञानस्य धत्तुं मशक्यत्वादित्याह जलवानिति । जलवान्

● कलात्रिलास ●

व्यापकतावच्छेदकत्वमेवेन व्यापकताया मिश्रत्वात् बह्व्यभावावच्छिन्नहृदत्व-
व्यापकतायदित्तिरूपवाचविषयितायास्तादृशज्ञानेऽसत्त्वादिति चेन्न, स्वरूपत्वो-
पमेयवावगाहिहृद हृदव्यव्यापकबह्व्यभावाप्रतियोगिकप्रमेयवता यद्व्यभाववा-
नितिज्ञानमादायासम्भवसम्भवात् ।

केचित्तु ध्वजवर्जदावच्छेदेन त्रिगिहृदौ उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरण-
धर्मनिरूपितव्यापकत्वमेव समर्थांशो भासते ननु उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नत्वमिति जातिरत्वेन हृदत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया हृदत्वव्यापकबह्व्य-
भावप्रतियोगिकस्वरूपेण बह्व्यभाववान् जातिमान् इतिज्ञानमादायाऽसम्भव-
सम्भव इत्यप्याहुः ।

ॐ शादधरो ॐ

अविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलीयस्य किञ्चिद्विशिष्टतद्वदित-
स्यत्रिरूपसंप्रदेण च

ॐ चन्द्रकला ॐ

यद्विमानित्यादिस्थलीयो यो बह्व्यभावाविशिष्टजलवद्रूपो बाधाभक्तो दोषतत्त्वाऽसंप्रदे-
णेत्यर्थः । पञ्चतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपितकिञ्चिद्विशिष्टप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वरूपपञ्च-
तावच्छेदकाद्येऽन्याऽप्रकारस्तस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिष्ठये विवक्षणे निवृत्तरी-
त्याऽसम्भववारणसम्भवेऽपि जलान् यद्विमानित्यादी बह्व्यभावाविशिष्टजलवद्रूपवाचे-
ऽभ्याप्तिः, जलान् बहुपभावनित्याकारके बह्व्यभाववज्जलवद्रूपपद्रूपावच्छिन्न-
विषयकनिष्ठये पञ्चतावच्छेदकजलनिष्ठविषयतानिरूपिततादृशजलरनिष्ठप्रकारतानिरु-
पकरवस्यैव सत्त्वेन तादृशप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वविरहात् तादृशवाच्यतस्य यद्रूपाना-
भक्त्यादिनि तु समुद्भूतमप्यतत्पर्यम् ।

ननु पञ्चतावच्छेदकाद्येऽन्याऽप्रकारस्तस्य न पञ्चतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपित-
किञ्चिद्विशिष्टप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वम् अपितु पञ्चतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिता वा
अवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापञ्चतावच्छेदकत्वामावृत्तिवत्सामानाधिक-
रण्यसम्बन्धानवच्छिन्ना प्रकारता तदनिरूपकत्वम्, तस्यैव यद्रूपावच्छिन्नविषयक-
निष्ठविशेषणत्वोत्पन्नमात्र निवृत्तभ्याप्तिः, जलनिष्ठपञ्चतावच्छेदकताया अवच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन जलस्य एव वर्त्तमानतया तेन सम्बन्धेन तदभावस्य द्रव्यत्वप्रमेयत्वादी
सत्त्वेन वनिष्ठप्रकारत्वाऽनिरूपकत्वस्य जलान् यद्व्यभावनित्याकारकनिष्ठयेऽञ्च-
तत्वात् । नवा जातिरवादिना हृत्त्वावगाहिष्ठानमादायाऽसम्भवः । हृदो यद्विमानि-
त्यादी हृत्त्वादेः स्वरूपत एव पञ्चतावच्छेदकतया अवच्छेदकत्वसम्बन्धस्य तन्निष्ठ-
पञ्चतावच्छेदकताया व्यधिकरणसत्त्वात्तेन तेन सम्बन्धेन हृत्त्वनिष्ठपञ्चतावच्छेदक-
त्वामावस्य सर्वत्र वर्त्तमानस्य जातित्वादावपि वर्त्तमानताया आरम्भकत्वात् तादृश-
जातित्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य जानिमान् बह्व्यभाववानित्यानारकक्षाने विर-
हात् लक्ष्यीभूतविशिष्टनिष्ठयमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवत् । हृदो बह्व्य-
भाववानित्याकारकक्षाने पारतन्त्र्येण बह्व्यभावस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृद-
त्वादी प्रकारत्वामुपगमे पुनरसम्भवात्तादवस्य स्यादतस्तादृशमानवनिष्ठप्रकारताया
सामानाधिकरण्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वनिवेश इति ध्येयम् ।

दोषमदोषमन्वयं वक्ष्याम इत्युक्तावपि न निस्तार इत्याह अविशेषितेति ।
निरवच्छिन्नपञ्चतावच्छेदकताप्रवधर्मावच्छिन्नपक्षकस्थलीयस्यातीत्यर्थः । किञ्चिद्वि-
शिष्टेति । किञ्चिद्धर्मविशिष्टपञ्चतावच्छेदकपञ्चदोषतत्त्वासंप्रदेण चेत्यर्थः । तपा-

● यादाधरी ●

यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्न-
तत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वं ज्ञाने निवेदयम् ।

● चन्द्रशेखर ●

जातित्वादिना हृदयवागादितानवारणेश्चि सर्वमाकाशवदित्वादी आकाशमानस-
रूपराधादावव्याप्तिः, तादृशवाचकसर्वपदार्थभिन्नत्वस्याऽप्रसिद्ध्या विशिष्टा-
घटकरूपाऽप्रसिद्धेरिति भावः । निरुक्ताऽप्युच्यते: पूर्वोक्ताऽसम्भवस्य च वारणाय पुनः
शक्ते यद्युदरूपेति । यस्य यस्य = यदर्थस्य । यादृशेति । लक्ष्यत्वेनाभिमतत्वादिः ।

तत्तद्रूपेति । निरवच्छिन्नहृदयादिनिष्ठविषयतायाः तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयता-
भिन्नतया तच्छून्यत्वस्य घट-यमानविशिष्टहृदयनिश्चये निरहात् वायादी लक्षणसमन्वया-
सम्भवात् तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयताया किञ्चिदवच्छिन्ननिवेश इत्यव-
धेयम् । ज्ञाने = यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चये । निवेदयमिति । तथाच न सर्वमाका-
शवदित्वादी अकाशमानदेविष्टसर्वरूपराधादावव्याप्तिः, निरुक्तावादिघटकरूपान्ये-
दकसर्वतात्पर्यविषयताभिन्ना या धर्त्यादिरूपकिञ्चिदवच्छिन्नविषयता तच्छू-
न्यत्वस्य तादृशवागादिनिश्चये सत्वादिति हृदयम् ।

● कलाविहारा ●

यद्युदरूपावच्छिन्नस्येति । ननु यद्युदरूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृश-
विशिष्टावच्छिन्नस्य तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताशून्यत्वमेव छायाद् ज्ञाने
निवेदयं किं तद्विषयिताव्यापकविषयिताकरूपघटकत्वनिवेशेनेति चेत् ? घटक-
संज्ञापरिग्रहा अघटकसंज्ञायाः आधिक्येन भेदकूटमीरवादिति ध्येयम् ।

निर्दलकल्पस्यानुगमस्तु प्रकृतानुमितिरूपवापकप्रतिबन्धतानिरूपित
प्रतिबन्धकतावृत्तिरूपवत्त्वं हेतुवामासत्त्वम् । प्रतिबन्धकतावृत्तिरूपस्य रूपे
स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन, स्वविशिष्टस्य निश्चये स्वावच्छि-
न्नविषयितावत्त्व-स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपविशिष्टा-
न्यकिञ्चिदवच्छिन्नविषयिताशून्यबोध्यसम्बन्धेन, तादृशरूपवैशिष्ट्याच्च स्वावच्छि-
न्नत्व-स्वसामानाधिकरण्यबोध्यसम्बन्धेन । यद्युदरूपावच्छिन्नस्येत्यनुक्तौ सर्वमाकाशव-
दित्वादिस्थलीनराधादावव्याप्तिः, सर्वस्यापि विशिष्टघटनत्वात् । यस्य यस्येत्यनुक्तौ
हृदयप्रमेयवद्विमानित्वादी गुरुधर्मस्याभावात्प्रतियोगितावच्छेदस्य प्रमेयवद्वयभाव-
विशिष्टदरूपराधेऽव्याप्तिः, प्रमेयावेव हृदयवागादिज्ञानेऽपि निरुक्तविषयिताशून्य-
त्वस्यावपादादुक्तौ यस्य यस्येत्युक्तम् ।

• गादापरी •

जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य हृदत्वादेनै वह्न्यभाववद्दृढत्वावच्छिन्नात्मक-
दोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैव,
तच्छून्यत्वञ्च नोक्तज्ञानस्येति न दोषः, इत्यपि न सन् ? तथासति हृदो
जात्यभाववानित्यादिर्यल्लोयत्राधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् । जातिरनादिना
हृदत्वादिरूपधर्मिचावच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानित्यादिज्ञानस्य
जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिनिष्ठधर्मिचावच्छेदकारूपविषयताया निरुक्त-
विषयताभिन्नैवविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतियन्धकस्य शून्यत्वान्ते-
नावारणात् । मैवम्,

• चन्द्रकला •

जातित्वादिना हृदत्वावगाहि ज्ञानमात्राय पूर्वोक्ताऽसम्भवं धारयति जातिस्त्वेति ।
जातित्वविशिष्टस्य चेत्यर्थः । तादृशेति । वह्न्यमानविशिष्टहृदरूपविशिष्टघटकता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नैवेत्यर्थः । तच्छून्यत्वम् = जातित्वाद्यवच्छिन्नविषयता-
शून्यत्वम् । नोक्तज्ञानस्य = जातिमान् वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञानस्य । तथाच वह्न्य-
भावविशिष्टहृदरूपविशिष्टदोषघटकतावच्छेदकहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताभिन्ना या जा-
तित्वावच्छिन्ना विषयता तच्छून्यताया जातिमान् वह्न्यभावरानितित्तानेऽसत्त्वात् अनु-
मितिप्रतियन्धकतायानि वह्न्यभावविशिष्टहृदरूपवाधनिश्चय एव तच्छून्यताया वर्तमान-
तया सर्वत्र लक्षणतममयसम्भवात्ताऽसम्भवा इति समुदितगन्धनात्ययमधिकमन्यवानु-
सन्धेयम् ।

समाधानमाह तथा सतीति । निरुक्तीत्या तादृशकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्य-
त्वस्य तादृशनिश्चयविशेषगतोक्तगमे सतीत्यर्थः । निरुक्तीत्युपानि हृदो जात्यभावरान-
नित्यादी जातिमद्वन्द्वरूपवाधादाख्याप्तिः, जातिस्त्वादिना हृदत्वा रगादिजातिमान्जाति-
मानित्याकारकज्ञानीयजातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वविषयताया तादृशजातिविशिष्टहृदत्वात्मकवा-
धघटकतावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशविषयताभिन्नघटका-
द्यवच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य जातिमान् हृद इत्याकारकनिश्चये इव जातिमान्जातिमा-
नित्याकारकनिश्चयेऽपि वर्तमानतया तत्रच हृदधर्मिज्ञान्यभावाऽनुमितिप्रतियन्धकताया
असत्त्वादित्याद शून्यत्वान्तेनावारणादित्यन्तेन । निरुक्तेति जातिमद्वन्द्वरूपवाधघट-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नार्थम् । तादृशज्ञानस्य = जातिस्त्वादिना हृदत्वा रगादिजाति-
मान्जातिमानितिज्ञानस्य ।

अपेयमपीत्यादेरुक्तं मैवमिति । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयताया तादृशविशिष्टे

● गादाध्यायी ●

यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्न-
तत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वं ज्ञाने निवेद्यम् ।

● चन्द्रशेखर ●

जातित्वादिना हृदयावगाहितानुपारणेऽपि सर्वमाकाशवदित्यादी आकाशाभावरूप-
धैरूपनाभादायन्यासिः, तादृशबाधघटकसर्वपदार्थभिन्नत्वस्याऽप्रसिद्ध्या विशिष्टा-
घटकरूपाऽप्रसिद्धेरिति भावः । निरुक्ताऽऽश्रयतेः पूर्वोक्ताऽसम्भारस्य च धारणाय पुनः
शङ्कते यद्यद्वदरूपेति । यस्य यस्य = पदार्थस्य । यादृशेति । रुक्षत्वेनाभिमतेत्यादिः ।

तत्तद्रूपेति । निरवच्छिन्नहृदयादिनिष्ठविषयतायाः तत्तद्रूपान्वितविषयता-
भिन्नतया तच्छून्यत्वस्य यदन्यमानविशिष्टहृदयनिश्चये सिद्धात् बाधादी लक्षणसमन्वया
सम्भवात् तत्तद्रूपान्वितविषयताभिन्नविषयतायां किञ्चिदवच्छिन्नत्वनिर्देश इत्यव-
धेयम् । ज्ञाने = यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चये । निवेद्यमिति । तथाच न सर्वमाका-
शवदित्यादी आकाशाभावरूपविशिष्टसर्वरूपनाभादाक्यासि, निरुक्तनाथादिघटकतावच्छे-
दकसर्वत्वानुपारितविषयताभिन्ना या घटत्वादिरूपकिञ्चिदवच्छिन्नविषयता तच्छू-
न्यत्वस्य तादृशबाधादिनिश्चये सत्त्वादिति हृदयम् ।

● वृत्ताविच्छेद ●

यद्यद्वदरूपावच्छिन्नस्येत्येति । अनु यद्यद्वदरूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृश-
विशिष्टावच्छिन्नत्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताशून्यत्वमेव साध्यात् ज्ञाने
निवेद्यं किं तद्विषयिताभ्यापकविषयिताकरूपघटकत्वनिवेशेनेति चेन्न ? घटक-
संख्यापेक्षया अवच्छिन्नसंख्याया आधिक्येन भेदकगौरवादिति ध्येयम् ।

निरुक्तरूपस्यानुपमस्य प्रकृतानुमितस्वरूपाप्रतिपक्ष्यतानिरूपित
प्रतिपक्ष्यकतावृत्तिरूपत्वत्वे हेतुभावात्त्वम् । प्रतिपक्ष्यकतावृत्तिरूपत्वं
स्वरूपविशिष्टनिश्चयत्वव्यपकतासम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्य निश्चये स्वावच्छि-
न्नविषयितावत्त्व स्वावच्छिन्नविषयिताभ्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपविशिष्टा-
न्यकिञ्चिदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वोभयसम्बन्धेन, तादृशरूपवैशिष्ट्यस्य स्वावच्छि-
न्नत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । यद्यद्वदरूपावच्छिन्नस्येत्यनुक्तौ सर्वमाकाशव-
दित्यादिस्वलीयबाधादान्यासि, सर्वस्यापि विशिष्टवत्कत्वात् । यस्य यस्येत्यनुक्तौ
हृद- प्रमेयवृद्धिमानित्यादी गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रमेयवृद्धयभाव-
विशिष्टद्वंद्वरूपापेक्ष्यासि, प्रमेयत्वेन हृदयावगाहितानुपारित निरुक्त्वविषयिताशून्य-
त्वस्यानपादादौ यस्य यस्येत्युक्तम् ।

● गादाधरो ●

जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य हृदत्वादेर्न बह्व्यभाववद्बृहदत्वावच्छिन्नात्मक-
दोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैव,
तच्छून्यत्वञ्च नोक्तज्ञानस्येति न दोषः, इत्यपि न सत् ? तथासति हृदो
जात्यभावनित्यादिस्थल्योगाभादेरेव दुःसंप्रहृत्वात् । जातित्वादिना
हृदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानित्यादिज्ञानस्य
जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकरूपविषयताया निरुक्त-
विषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्ते-
नाधारणात् । मैवम्,

● चन्द्रकला ●

जानित्वादिना हृदत्वावगादि ज्ञानमादाय पूर्वोक्ताऽसम्भवं वारयति जातित्वेति ।
जातित्वविशिष्टस्य चेत्यर्थः । तादृशेति । बह्व्यभावनविशिष्टहृदरूपविशिष्टघटकता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नैरेत्यर्थः । तच्छून्यत्वम् = जानित्वावच्छिन्नविषयता-
शून्यत्वम् । नोक्तज्ञानस्य = जातिमान् बह्व्यभावनानित्याकारकज्ञानस्य । तथाच बह्व्य-
भावनविशिष्टहृदरूपविशिष्टदोषघटकभाववच्छेदकहृदत्वावच्छिन्नविषयताभिन्ना या जा-
तित्वावच्छिन्ना विषयता तच्छून्यताया जातिमान् बह्व्यभावनानितिज्ञानेऽसत्त्वात् अनु-
मित्तिप्रतिबन्धकतावति बह्व्यभावनविशिष्टहृदरूपवाधनिश्चय एव तच्छून्यताया वर्तमान-
तया सर्वत्र लक्षणसम्भवनवत्तन्मन्त्राऽसम्भवं इति समुद्दिष्टप्रत्ययत्वर्यमधिकृत्यमानु-
सन्धेयम् ।

समाधानमाह तथा सतीति । निरुक्तीत्या तादृशकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताराह्य-
त्वास्य तादृशनिश्चयविशेषगत्योगमे सतीत्यर्थः । निरुक्तविशेषादि हृदो जात्यभावनानि-
त्यादौ जानिभद्दहृदरूपवाधादावव्याप्तिः, जातित्वादिना हृदत्वावगाहिनो जानिमान् जाति-
मानि, याकारकशानीयजातित्वावच्छिन्नहृदत्वरूपविषयताया तादृशजानिनिष्ठहृदत्वात्मकवा-
धघटकतावच्छेदकजानिभाववच्छिन्नविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशविषयताभिन्नघटत्वा-
धवच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य जानिमान् हृद इत्याकारवनिधये इव जातिमान् जानिमा-
नित्याकारवनिधयेऽपि वर्तमानतया तत्रच हृदधर्मिकत्वात्प्राप्त्यानुमित्तिप्रतिबन्धकताया
असत्त्वादित्याह शून्यत्वान्तेनावारणादित्यन्तेन । निरुक्तेति जानिभद्दहृदरूपवाधघटक-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नार्थम् । तादृशज्ञानस्य = जानित्वादिना हृदत्वावगादिजाति-
मान् जातिमानितिज्ञानस्य ।

अथैवमयीयादेरुचर मैवमिति । तथाच यद्रूपवच्छिन्नविषयतायां तादृशविशिष्टे

● गाथायते ●

यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितायच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य हानविशेषण-
तया सामञ्जस्यात् ।

● चन्द्रकला ●

लक्षणसंगमनीयम् तादृशविशिष्टविषयकनिरूप्यत्वाधिकरणनृस्यभावप्रतियोगितायच्छेदकं
तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपावच्छिन्नरूपकनिरूप्यत्वापकं प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं हेत्वामासत्वमिति लक्षणायाः पर्यवसितः ।

एवञ्च न नृदो वह्निमान्तिषादिस्थलीयवाधादौ जातित्वादिना नृदत्त्वापगादि
जातिमान् वह्निभारयथानित्याकारकज्ञानमादायाऽसम्भवं, तादृशवाधादिनिषयनिरूप्ये
जातित्वावच्छिन्ननृदत्त्वनिरूपितविषयितासामान्याभावस्य वर्तमानतया तत्प्रतियोगिता-
यच्छेदकजातित्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नरूपत्वस्य जातिमान् वह्निभारयथानिति-
ज्ञाने विरहात् तस्य च नृदो वह्निभारयथानितिज्ञान एव सत्त्वात् । नया नृदो
जात्यभाववाचित्वादिस्थलीयवाधादवस्थासिः, तादृशजातिमद्भद्ररूपवाधनिरूप्ये
जातित्वावच्छिन्ननृदत्त्वविषयित्वाभावस्य सत्त्वेन तत्प्रतियोगितायच्छेदकजातित्वावच्छिन्न-
नृदत्त्वनिषयितात्वावच्छिन्नरूपताया जातिमान् जातिमानित्याकारकजातित्वादिना
नृदत्त्वापगादिरूपे निरहादिति तात्पर्यम् । ज्ञानविशेषणतया = यद्रूपावच्छिन्नविष-

● कलाविहासः ●

यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमिति । अनूक्तरीत्याऽप्यापकीभूतविषयिता-
शून्यत्वविषयज्ञेऽपि अभावत्वेन नृदत्त्वापगादि-अभाववान् वह्निभारयथानितिज्ञान-
मादाय पुनरसम्भवं, निरुक्तज्ञेऽपि वह्निभारयथानित्यावच्छिन्नविषयितायाः
सत्त्वान्, इति चेदत्र न नृदो, तादृशविशिष्टविषयकनिरूप्ये अप्यापकीभूतविषयिता-
शून्यत्वमिव यद्रूपद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य विशिष्टपक्षकता सत्तद्रूपावच्छिन्न-
सत्तच्छिन्नविषयिताभिन्नविशिष्टवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमपि तादृशनिरूप्ये विशेषणं
देयम्, एवञ्चाभावात्त्वावच्छिन्ननृदत्त्वविषयितायास्तादृशविषयिताभिन्नतया तच्छून्य-
त्वस्याभाववान् वह्निभारयथानितिज्ञाने विरहाद्याऽसम्भवं ।

नचैवं जातिमान् वह्निमानित्यत्र वह्निभारयथानितिमद्भद्ररूपवाधेऽन्यासिः प्रत्येकं
जातिविषयितायाश्चालनीन्यायेन तादृशविशिष्टविषयित्वाऽप्यापकत्वादिति वाच्यम्,
तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकर्षाद्यवच्छेदकतानिरूप्यताकनिषयितात्वं
तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायच्छेदकं तादृशसमुदायावा-
वच्छिन्नानुयोगिताकर्षाद्यवच्छेदकताकनिरूप्यताकनिषयिताशून्यत्वस्य तादृश-

● दीधितिः ●

तेन विशिष्टस्याऽसत्त्वेऽपि

● गादावरी ●

अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितद्वन्द्वत्वादिपटित-
तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयिता-
समानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानन्यावृत्तिरिति ।

विशिष्टस्य = विशिष्टविषयकत्वस्य, असत्त्वेऽपि = यद्वयभावत्वादिना
षटाक्षवगादिभ्रमेऽसत्त्वेऽपि । तथाच विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न
सम्भवतीति भावः ।

● चन्द्रकला ●

यकनिश्चयनिरोपणतया । सामञ्जस्यमेव निर्वर्तते अप्रतिबन्धकेति । प्रकृतानुमित्य-
प्रतिबन्धकं यत् जानिमान्पद्व्यभावानित्यादिज्ञानं तद्विषयतावच्छेदकीभूतञ्च यत्
जातित्वविशिष्टद्वन्द्वत्वादिनिरूपितजातित्वावच्छिन्नद्वन्द्वविषयितात्वं तदवच्छिन्नाभाव-
स्येत्यर्थः । दोषात्मकेति । यद्व्यभावविशिष्टद्वन्द्वरूपापविषयकत्वसमानाधिकरणत्वा-
दित्यर्थः । तथा च काऽसम्भव इति मायः ।

सज्ज्ञानेति । अप्रतिबन्धकीभूतजानित्वादिना द्वन्द्वत्वाद्यवगादिज्ञानवारण-
मित्यर्थः । अत्र च यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाभावो षाडशविशिष्टविषयक-
त्वसमानाधिकरणतद्रूपावच्छिन्नविषयितारूपत्वस्य ज्ञानविरोधत्वं लाघवात् कथं
नोक्तमिति ॥ सुचीभिर्निर्भाषनीयमित्यास्तां निस्तरः ।

विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति सूचयितुं भारमाह स्याचेति ।

● कलाविलासः ●

निश्चयविरोधगन्धोपगमात्, तादृशविषयिताद्युपन्यत्वस्य निरक्तपाथे सत्त्वादित्वाहुः ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं स्वावच्छिन्नविषयस्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयि-
ताद्युपन्यत्वमेव तादृशनिश्चये निवेशयतां किं विशिष्टद्वन्द्वत्वावच्छिन्नविशिष्टान्तरावच्छिन्न-
रनिवेशेन ? यद्व्यभाववन्मलवद्बुद्धिजलवद्बुद्धत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नज्ञान-
वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभाववन्मलवद्बुद्धत्वावच्छिन्नविषयि-
ताद्युपन्यत्वस्य यद्व्यभाववन्मलवद्बुद्धिजलवद्बुद्धत्वावच्छिन्नविष-
यितायां सत्त्वात् ।

एवं मेयन्यविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
विषयितायां सत्त्वात् ।

ॐ गादाधरो ॐ

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दरूपसत्त्वेऽपि ग्राह्यविशिष्टविषयतासामान्याय तादृशावच्छेदकत्वविष-
क्षया श्रुतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

● चन्द्रकला ●

यच्छेदकत्वनिवेशसमर्पणाय शक्यते नन्विति ।

विशिष्टेति । बह्व्यभाविशिष्टरूपवाधाभरदोषरटकोभूतो यो बह्व्यभावाद्येक-
देशस्तन्निष्ठविषयतायामित्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे पूर्वोक्तयुक्त्या
नदो बहिमामित्यादौ बाधाद्येकदेशे बह्व्यभावादावतिभ्याति पूर्वोक्तां वारयति
विशिष्टेति । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरु-
पितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं तद्रूपत्वं हेत्वाभासत्वमित्युक्ती न बाधाद्येकदेशा-
दावतिभ्यातिः, तादृशैकदेशाद्यात्मकबह्व्यभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वरय बह्व्यभावा-
द्व्याकाङ्क्षानोपबन्धमावविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र नृदादिधर्मिकवह्व्यपाद्यनुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् बह्व्य भावत्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वरय
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामसत्त्वात् यद्रूपदेनतादृशैकदेशवृत्तिबह्व्य-
भावादेरुपादातुमशक्यत्वादित्याशयः । तदेव = निरुद्धरीत्या स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकत्वपटिनलक्षणमेव । न विवक्षितम् दीधितिहृतेविशेषः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिधर्मैवारं हेत्वाभासत्वमिति, वृत्तिरवयव स्व-
विशिष्टनिष्पत्त्यवस्थापकत्वसम्बन्धेन, स्वविशिष्टत्वं निष्पत्त्ये ह्यवच्छिन्नविषयितावर-
णावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणभावाप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयि-
ताद्युपबोधमपसम्बन्धेन, श्रुतिप्रतिबन्धकतायामप्रकारविधयाऽनुगमोऽयं न मदर्शितः ।
ननु यद्रूपदेन यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बह्व्यभाविशिष्टरूपत्वं धर्तव्यं
तदा बह्व्यभाविशिष्टरूपत्ववानवमितिज्ञानीयमस्मात्तत्रावच्छिन्नविशेष्यताया श्रुति
यद्व्यभाविशिष्टरूपत्वावच्छिन्नतया तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताविरहेणाऽप्यमरः
स्यात् ।

मद्विषय बह्व्यभावाद्दृष्टोभयमेव तथा, तद्विषय बह्व्यभावाद्दृष्टोभयमेव यत्र
ह्यवकाङ्क्षानोपबन्धमावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशोभयधर्मावच्छिन्नतया तत्रा-
प्यनुमितिप्रतिबन्धकतायाः चमात्रसत्त्वादसम्भरो दुर्वार इति शेषः, हद्व्यभाविशिष्टता-
नुयोगितास्वरूपसम्बन्धेन बह्व्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तिरवरूपमानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन यद्व्यभाविशिष्टरूपत्वावच्छिन्नतया यद्रूपदेन धर्तव्यत्वात् । बह्व्यभाविशिष्ट-

● गाथाधरी ●

नच सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वं प्रवेश्यं, सद्पेक्षया प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् ? यतो बह्व्यभाषविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयताया अनुमित्यप्रतिबन्धकसंशयाहृदय्यप्रामाण्यज्ञाना-

ॐ चन्द्रकला ॐ

ननु सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया यदरूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य यदरूपावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्यर्थकताया आवश्यकत्वात् प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितलक्षणमेव लघुभूतम्, तस्य तदरूपावच्छिन्नविषयत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वघटितत्वात्, भग्नमेव यदरूपावच्छिन्नविषयत्वव्यापकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामेव विवक्षितत्वादित्येव नचेत्यादिनाऽयं समायच्छेद्यत इत्यादि ।

● कलाविलासः ●

हृदाववान् घट इत्यादिज्ञाने सामान्याधिकरण्यस्य तादृशविशेषरूपेण स्वरूपघटितसंसर्गावान्मुपगमेन असम्भवविरहादिति ध्येयम् ।

अथ स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटितरूपे बाधायैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय यदरूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम्, क्षातित्वेन हृदाववागदिजातिमान् बह्व्यभाववावितिज्ञानमादायाऽसम्भववारणाय अप्यापकभूतविषयिताशून्यत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया बाधैकदेशबह्व्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयित्वाऽप्यापकविषयिताशून्यत्वस्य बह्व्यभाव इत्याकारकज्ञान एव तावेन तदोपबह्व्यभासविषयिताया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् ।

नच गौरवामात्रो गौरवामात्रवानित्यत्र बाधभ्रमविषये योत्त्वामात्रेऽतिव्याप्तिः स्यात् यदि सामान्यपदं न स्यादिति वाच्यम्, यदरूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयदरूपावच्छिन्नविषयितात्वं यदरूपावच्छिन्नविषयकत्वसामान्याधिकरणाभावप्रतिपोगितावच्छेदकं सदरूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपिततदरूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्यैवाप्यापकभूतविषयिताशून्यत्वपदेन विवक्षणीयत्वात् समवायत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितगौरवावच्छिन्नविषयिताशून्यगौरवामात्र इत्याकारकज्ञानीयविषयिताया तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकरादिति चेन्न, गुणो न द्रव्यमित्यादी गुणो द्रव्यमित्याकारकनिरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतत्तत्तादृशगीयविषयताग्रहे गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदस्यावश्यकरत्वात् यथाविरक्षितनिमित्तान्वाप्यभूतविषयिता-

ॐ मादाधरी ॐ

रुन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्व्यापकत्वमित्यना-
हार्याप्रामाण्यज्ञानानरुन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विशिष्टविषयताया
एव व्यापकत्वे प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयं, तदपेक्षया लाघवेन च
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषविषयतात्वव्यापकत्वं
वक्तुमुचितम् ।

तथासति निश्चयत्वाद्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानस्य विषयताया भे-
दस्याप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानोपविषयताया अपि निश्चयत्वादिविशि-
ष्टीयतयैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयतात्व-
व्यापकताया अक्षयत्वात् ।

● चन्द्रकला ●

तद्व्यापकत्वम् = बहुवचनभाविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताव्यापकत्वम्, मयता = अ-
ननिरित्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमादिना । तदपेक्षया = तादृशविशिष्टनिरूपितनिवृत्ति-
निश्चयवृत्तित्वविशिष्टविषयित्वव्यापकत्वनिवेशापेक्षया । उचितमिति । अरुन्मते लक्षण-
स्याधिकपदार्थाऽप्यन्तित्वादिति हृदयम् ।

स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमादिना मते लक्षणस्याऽधिकपदार्थाऽप्यन्तित्वे मुक्ति-
माह तथा सतीति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां तादृशविषयतात्वव्यापकत्वनिवेशो
कृते सतीत्यर्थः । समानेति । स्वोपगुणविशेष्यतावच्छेदकत्वमावच्छिन्नविशेष्यता-
शानेतित्यर्थः । अप्रामाणिरुतवेति । समानाकारकज्ञानविषयताया भेदस्याप्रामे-
यसंशयनिश्चयसाधारणसमानविशेष्यताकृत्तानुव्यवसायो न स्यादिति व्येयम् ।

निश्चयत्वादीति । निश्चयत्वादिनिश्चयनिरूपितत्वयेत्यर्थः । बाधा-
दीति । हृदो बहिर्भावितादिस्थलीयवद्व्यभारनिशिष्टहृदतमसरापादिदोषनिरूपितवि-
षयितात्वव्यापकताया इत्यर्थः ।

अवभासः, अननिरित्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे बहुवचनभाविनिशिष्टहृ-
दायाऽनन्वद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वमात्रस्य निवेशे ॥ समवति तादृशवद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकत्वस्य सक्षये आहार्यज्ञानेऽप्राप्त्यवशान्नरुन्दितेऽपि शाने वर्तमानतया
तत्र प्रहृतानुमितिप्रतिबन्धकताया विरहादवच्छिन्नमतेऽनाहार्याभावाप्यज्ञानानरु-
न्दितसंशयान्यज्ञानवृत्तिरितिष्टवद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वं प्रहृतानुमितिप्र-
तिबन्धकतायां यथोक्तयोऽसम्भवप्रारणायावश्यं निवेश्यम् ।

ॐ कलाविलास ॐ

द्वयजानीयस्य निश्चयमीयमुपराचिदुपनिषदितायां भाषादिति व्येयम् ।

● गादाघरी ●

तत्र च बहुवचनमात्रेण हृदो बहिमानित्याहार्यज्ञानीयबहुवचनमात्रविशिष्ट-
हृदादिविषयता नाऽनाहार्यज्ञानसाधारणी सादृशाहार्यज्ञानसमानाकार-
कानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः, हृदो बहुवचनमात्रेणानित्यनाहार्यज्ञानीयबहुवचनमात्र-
विशिष्टहृदादिविषयतातत्र बहुवचनमात्रेणानिरूपितसादृशाहार्यज्ञानीयब-
हुवचनमात्रविशिष्टहृदादिविषयताया भिन्नत्वात्, तथाचानाहार्यज्ञानवृत्तित्व-
विशिष्टविषयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकतायां दर्शिताऽऽहार्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयतात्वव्या-
पकत्वमिति वाच्यम्,

● चन्द्रकला ●

स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे तु अनाहार्यत्वादिकमनिवेश्य केवलं
यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां निवेश-
नीयम्, संख्यादिरूपितविषयताया निश्चयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन समानाकारक-
ज्ञानीयतयानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन बहुवचनमात्रविशिष्टहृदादिविषयिता-
वच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वमानव्यापकतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामन्ततश्चादतो निरुक्त-
रीत्या स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपदितलक्षणमेव निरचयत्वाद्यप्रवेशेन व्यापवात्
युक्तमिति ।

नन्वाहार्यबहुवचनमात्रेण हृदो बहिमानित्याकारकज्ञानं न बहुवचनमात्रेण हृदनिश्च-
यसमानाकारकं निरचयीयविशेष्यतायाः शुद्धबुद्धत्वावच्छिन्नतया सादृशविशेष्यताया
आहार्यज्ञाने निरहात् बहुवचनमात्रेण हृदो बहिमानित्याकारकज्ञानीयविशेष्यताया
बहुवचनमात्रेणदत्तस्वरूपमन्त्रेणानिरूपितत्वादिति बहुवचनमात्रविशिष्टबुद्धत्वावच्छिन्नविषयता-
त्वस्याहार्यज्ञानीयतादृशविषयतायामपि सत्त्वेन तत्रानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्या-
भावादसम्भवगणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयतायामनाहार्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि गौरवस्य चारयितुमशक्यत्वादिति तदस्यः
शक्ते नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । नानाहार्येति । न निश्चयादौ वर्तमाना
मपितुमर्हति । भिन्नत्वादिति । आहार्यज्ञानीयबहुवचनमात्रेणानिरूपितविशेष्यताया
बहुवचनमात्रेणानिरूपितत्वादिति भावः । दर्शितेति । बहुवचनमात्रेण हृदो बहिमानित्या-
कारकज्ञानीयबहुवचनमात्रविशिष्टहृदविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य नेत्यर्थः । तथाचानाहार्यज्ञानीय यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितायामनिवेशेऽसम्भव इत्याशयः ।

• गादाधरी •

तथासति अनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्ष-
णीयत्वात्, तावतापि संशयान्यत्वाप्राप्त्यज्ञानानास्कन्धितत्वाप्रवेशेन
लाघवानपायात् ।

• चन्द्रकला •

समाधत्ते तथा सतीति । अस्मन्वधारणापानाहार्यत्वस्य यद्वरूपावच्छिन्न-
विषयताया निषेधो कृते सत्यपोत्यर्थः । लाघवानपायादिति । तथाच स्वरूप-
सम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववशे आहार्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयि-
तात्ववधारकत्वस्य तादृशावच्छेदकतायामस्तरादसम्बन्धवारणाय यद्वरूपावच्छिन्न-
विषयितायामनाहार्यत्वविषयवशेऽपि संशयान्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितज्ञानीयत्वस्य
तादृशविषयितायामनिषेधेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रतिबन्धकत्वस्यैव अनुत्वात्,
अनतिरिक्तावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रतिबन्धकत्ववशेऽसम्बन्धवारणाच्च यद्वरूपावच्छिन्नविषयक-
शाने संशयान्यत्वादिनिषेधत्वावश्यकत्वादिति तु परमार्थः ।

यद्वरूपावच्छिन्नविषयतात्वव्यापक प्रकृतानुमितिरव्यापकप्रतिबन्धकानिरूपित-
प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व तद्रूपसर्वमित्यादिरोत्या लक्षणार्थनिर्ध-
चने पर्वतो यद्विमान् धूमादिस्थादी पापाणमस्तरस्यवतेऽतिव्यक्तिः, पापाणमयत्वाव-
च्छेदेन पापाणमयो बहुवभाववानित्वाकारकनिश्चयविशिष्टपापाणमयत्वाऽनाध

• कलारिलोस •

तथा सत्यनाहार्येति । मत्तानाहार्यज्ञानीयविषयितायां प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वाभिधानं निरर्थकमव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य
विषयितायां नियक्षणादेवाहार्यज्ञानपातसम्भवादिति वाच्यम्, गुणपक्षकद्रव्य-
रसाध्यकस्थले द्रव्यभिन्नगुणरूपवाधेऽव्याप्यापयो, द्रव्यभिन्नगुणत्वावच्छिन्नविषय-
कत्वसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विषयितात्वं सत्तृन्यत्वस्य द्रव्य-
त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितद्रव्यभिन्नगुणत्वावच्छिन्नविशेष्यताज्ञाने सत्येन
तदीयविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । तन्ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वं
तन्ज्ञानसमानाकारकज्ञानसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितगुणविशेष्यताविशिष्टगुण-
विषयताकारसम्बन्धेन । सात्त्वविशेष्यतावैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकतापरोक्षमधिकार-
धर्मपर्याप्त्यावच्छेदकताकाङ्क्ष—स्वनिरूपितगुणविशेष्यतानामकविषयतावच्छेदकताप-
र्याप्त्यधिकारधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितशोभयसम्बन्धेनैववधेयम् ।

● गादाध्यां ●

मैवम्, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पापाणमयत्वाद्यवच्छेदेन
बहुवभावरत्तानिश्चयविशिष्टस्य पापाणमयत्वादिविशिष्टस्य पञ्चादेर्ज्ञानस्य
बहुवभुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयितारूपापाणमयत्ववत्पर्वतेऽति-

● चन्द्रकला ●

पर्वत इत्याकारकनिश्चयस्य ज्ञानद्वयात्मकस्य सन्नालम्बनरूपस्य वा सत्त्वदशाया
परंतारी बहुवभुमि यनुत्वादात् तादृशानुमिति प्रति निरुक्तनिश्चयविशिष्टनिश्चयस्य
प्रतिबन्धकताया आशयकृतया समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्येन पापाणमयत्वा
वच्छेदेन बहुवभावरत्तानिश्चयाऽसमानकालीनपापाणमयत्ववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषय-
तायास्तादृशनिश्चयसमानकालीनपापाणमयत्ववत्पर्वतराशिरवच्छिन्नविषयित्वाभिन्नतया यत्र
यत्र पापाणमयत्ववत्पर्वतराशिरवच्छिन्नविषयित्वात्वं वर्तते तत्र तत्रैव पर्वतादिधर्मिकबहुव
भुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया अस्तित्वात् पदपद्वेन
पापाणमयत्ववत्पर्वतस्वरूपोपादानु शक्यत्वात् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयकतादृशनिश्चयव्यापक प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकत्व तद्रू-
पवत्त्वमित्याकारकाननिरुक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्ववदितलक्षणाभ्यामुपगमे ॥ न तत्र
पापाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः, तादृशपापाणमयत्ववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयनिरुच-
यत्वस्य पापाणमयत्वावच्छेदेन बहुवभावरत्तानिश्चयाऽसमानकालीनेऽपि पापाणमय-
पर्वत इत्याकारकनिश्चये वर्तमानतया तत्रानुमितिप्रतिबन्धकताया असत्त्वादेतन्मते
पापाणमयत्ववत्पर्वतत्वस्य यद्भूत-तर्गतत्वादित्येन नन्वित्यादेरुत्तरमाह मैवमित्यादि ।
ज्ञानस्य = निश्चयस्य । तदवच्छेदकेति । तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयितानिरूपकपापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादाश्रयित्वासेरित्यर्थः । अनतिरिक्तवृत्तित्व-

● कलाविकास ●

पापाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिरिति । अत्र पापाणमयत्ववत्पर्वतविषयता-
सामान्यान्तर्याताया बहिमान् पर्वत पापाणमय इत्याकारकज्ञानीयपापाणमयवत्त्व-
वत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताया अपि धर्मे शक्यतया तत्र चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वविरहादेव पापाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे सत्राऽतिव्याप्तिदानमसं-
गतम्, पापाणमयो न बहिमान् इत्याकारकज्ञानकाले बहिमान् पर्वत पापाणमय
इतिज्ञानरूपादायतया प्रवृत्तातु मित्यप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न, अस्यापकोमूलविषयिता-
शून्यत्वात्तद्वय निवेशनीयतया पापाणमयत्ववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयित्वाभ्यापको-
मूलविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य बहिमान् पर्वत पापाणमय इतिज्ञानीयपापाणमय-
त्ववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वेन तादृशज्ञानीयपापाणमयत्ववत्पर्वतत्वाव-
च्छिन्नविषयितायास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्यातादेव तत्राऽतिव्याप्तिदानसंगते ।

● गादाधरी ●

व्याप्तिः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे तादृशविशिष्टवि-
षयतायाः पापाणमयत्वावच्छेदेन बहुधभाववत्तानिश्चयविशिष्टज्ञानसाधा-
रणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । नचा-
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छेदेन बहुधभाव-

ॐ चन्द्रकला ॐ

रूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे तत्राऽतिव्याप्तिं वारयति तादृशेति । पापाणमयत्ववत्पर्यन्त-
रूपविशिष्टविषयिताया इत्यर्थः । बहुधभाववत्तेति । पापाणमयत्वावच्छेदेन
पापाणमयो न बहिमान् इत्याकारकनिश्चयविशिष्टो यः पर्यन्तः पापाणमय इत्याकारक-
निश्चयस्तनाऽपि वर्त्तमानतमेत्यर्थः । अनुमितीति । तादृशपापाणमयत्ववत्पर्यन्तत्वा-
वच्छिन्नविषयितायाः स्वसमानाधिकरणमेदमतिशोगितावच्छेदकपर्यन्तविधिमिक्वद्व्याध-
नुमितिप्रतिबन्धकताकृत्वेनेत्यर्थः ।

ननु स्वरूपगुणभूतप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरागणेऽपि तादृशज्ञानविशिष्टज्ञान-
भादाय नोक्तातिव्याप्तिः यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वात्तद्व्यापकं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रकृ-
तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तद्रूपरसमित्यस्यैव लक्षणात्त्वोपगमात् पापाण-
मयत्ववत्पर्यन्तत्वावच्छिन्नविषयितायाः पापाणमयत्वावच्छेदेन बहुधभाववत्तानिश्चय-
व्यावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् पापाणमयत्ववत्पर्यन्तत्वस्य यद्रूप-
पदेनोपादानाऽसम्भवत् ।

नचैतन्मते प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्यापिस्वयं प्रवेशनीयतया
गीत्वमिति वाच्यम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छेदेन
जलवान् बहुधभावयानित्वाकारकनिश्चयविशिष्टस्य जलवारस्य नृद इत्याकारकनिश्च-
यस्य नृदो बहिमानिरयनुमितिप्रतिबन्धकतया निरुक्तनिश्चयविशिष्टनिश्चयविषयस्य
बहुधभाववत्तलवद्वृत्तिजलवद्भूतस्य बहुधभावरूपसाध्याभावव्याप्यपर्यन्तत्वेन सत्प्रति-
पद्यानात्मकतयाऽसम्भवलक्ष्यभावस्य विषयितायाः जलवनिश्चयविशिष्टनिश्चय एव
सत्त्वेन तत्र नृदादिपञ्चकवद्व्याधनुमितिप्रतिबन्धकताया निरापाधतया नृदो बहिमा-
नित्यादौ बहुधभाववत्तलवद्वृत्तिजलवद्भूतदेऽतिव्याप्तिः स्वात्, अतस्तद्विरागणाय यद्रूपावच्छि-
न्नविषयकतादृशनिश्चयत्वव्यापकं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं मूढतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपरसमित्यस्यैव लक्षणात्त्वताया वत्तन्मदतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छि-
न्नत्वनिवेशस्योभयमतसिद्धतया गौरवानवकाशादित्याद्यं भव्यामशङ्कते नचेति ।
यान्यमिति परेणान्वयः ।

जलाद्यवच्छेदेनेत्यादि । जलव्यापकपद्व्याधनुमितिप्रयोगिस्वरूपेण यद्व्यापक-

ॐ गङ्गाधरो ॐ

ज्ञानवैशिष्ट्यान्नवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसा-
ध्याभावसमानाधिकरणतद्भेदुत्पत्तिरूपसत्प्रतिपक्षान्व्याप्तेः । साध्याभावांशो
सद्व्यापकतामहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतद्व्याप-
कतामहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकत्वप्रतिबन्धकतयैवोप-
पत्तेः, तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे माना-
भावादुक्तविशिष्टेतिऽप्रसङ्गस्तु विवक्षाणीयविशिष्टान्तराघटितत्यनिवेशनेनैव
धारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः

● चन्द्रकला ●

प्रतिहेत्विति । जलादिव्यापकबहुपभावादिसमानाधिकरणजलादिमद्भद्रादिरूप-
सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः । तद्व्यापकतेति । प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयनिशिष्ट-
साध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्तानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । जन्यव्यापक-
बहुपभावसमानाधिकरणजलवद्भद्ररूपैकविशिष्टज्ञान-बहुपभावरधर्मिकजलव्यापकताज्ञान-
विशिष्टबहुपमानसमानाधिकरणजलवद्भद्रज्ञानोभयसाधारण्यानुरोधेन अवश्यकृतज्ञान-
विशिष्टज्ञानत्वापच्छिन्नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्यर्थः । तादृशेति । जलव्यापकबहुप-
भावरमानाधिकरणजलवद्भद्ररूपविशिष्टसत्प्रतिपक्षनिश्चयस्येत्यर्थः ।

ज्ञानवैशिष्ट्येति । गौरादित्यादिः । मानाभावादिति । तथाच प्रति-
बन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो उभयमत एवोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति
भावः ।

नन्वेवमनतिरिक्तवृत्तिवरूपावच्छेदकत्वस्याऽवश्यं निवेशनीयत्वे बहुपभाववज्र-
वद्वृत्तिजलवद्भद्ररूपेऽनिव्याप्तिः, तादृशविशिष्टनिश्चयत्वस्य जलावच्छेदेन बहुपभाव-
निश्चयविशिष्टजलावच्छेद इदं इत्याकारकज्ञानविशिष्टज्ञान एव सत्त्वेन तत्राऽनुमिति-
प्रतिबन्धकताया अवश्यतादित्यत आह उक्तविशिष्ट इति ।

बहुपभाववज्रवद्वृत्तिजलवद्भद्ररूपविशिष्टेऽतिप्रसंगस्त्वित्यर्थः । विवक्षाणी-
येति । दोषितिकृता विवक्षणीयं यदिपिष्टान्तराऽप्यदित्वं तादृशविशेषणेनैवेत्यर्थः ।
यद्व्यापकवज्रवद्वृत्तिजलवद्भद्रात्मकं यद्विशिष्टं तद्विमलं यद् बहुपभाववज्रवद्वृत्ति-
रूपं विशिष्टान्तरं सद्व्यतिरस्यैव यद्व्यापकवज्रवद्वृत्तिजलवद्भदे विद्यमा-
नतया तदपदितत्वस्य तत्राऽवच्छेद तादृशविशिष्टेऽनिव्याप्तिरित्यभिमानः ।

अभिमानं निराकृतुं माह नचेति । बाध्यमितिपरेणान्वयः । ज्ञानद्वयेति । जला-

ॐ गदाधरो ॐ

ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसा-
ध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । साध्याभावशे-
तद्व्यापकताप्रवृत्तिविष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतद्व्याप-
कताप्रवृत्तिविष्टतद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकत्वप्रतिबन्धकतयैवोप-
पत्तेः, तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे माना-
भावादुक्तविशिष्टेतिऽप्रसङ्गस्तु विवक्षाणीयविशिष्टान्तरावदितत्वनिवेशनेनैव
धारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः

● चन्द्रकला ●

प्रतिहेत्विति । जलादिव्यापकवह्वयभावसमानाधिकरणजलादिमद्भद्रादिरूप-
सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः । तद्व्यापकतेति । प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयविशिष्ट-
साध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्तानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । जलव्यापक-
वह्वयभावसमानाधिकरणजलवद्भद्ररूपैकविशिष्टज्ञान-वह्वयभावधर्मिकजलव्यापकतान-
निश्चितवह्वयभावसमानाधिकरणजलवद्भद्रज्ञानोभयसाधारण्यानुरोधेन अवश्यज्ञान-
विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्यर्थः । तादृशेति । जलव्यापकवह्वय-
भावसमानाधिकरणजलवद्भद्ररूपविशिष्टसत्प्रतिपक्षनिश्चयस्येत्यर्थः ।

ज्ञानवैशिष्ट्येति । गौर्यादित्यादिः । भानाभावादिति । तथाच प्रति-
बन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे उभयमन एवोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति
भावः ।

नन्येयमनतिरिक्तवृत्तिवरूपत्वच्छेदकत्वस्याऽवश्य निवेशनीयस्य वह्वयभाववज्जल-
वद्वृत्तिजलवद्भद्ररूपेऽनिव्याप्तिः, तादृशविशिष्टनिश्चयत्वस्य जलान्छेदेन वह्वयभाव-
निश्चयविशिष्टजननाश्च हृद इत्याकारकज्ञानविशिष्टज्ञान एव सत्त्वेन तत्राऽनुमिति-
प्रतिबन्धकताया अवगतत्वादित्यत आह सकविशिष्ट इति ।

यद्व्यापकवह्वयवद्वृत्तिजलवद्भद्ररूपविशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्त्वित्यर्थः । विवक्षा-
येति । दोषितरूपा विवक्षाणीय यद्विशिष्टान्तराऽवदितत्वं तादृशविशेषणेनैवेत्यर्थः ।
यद्व्यापकवह्वयवद्वृत्तिजलवद्भद्ररूपविशिष्टेतिप्रसङ्गस्तु यद्विशिष्टतद्विषय यद् वह्वयभाववज्जलवदा-
दिरूप विशिष्टान्तर तदवदितत्वस्यैव वह्वयभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भद्रे विद्यमा-
नतया तदवदितत्वस्य तत्राऽवगच्छन् तादृशविशिष्टेऽतिव्याप्तिरित्यभिमानः ।

अभिमान निपातुमाह नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । ज्ञानद्वयेति । जल-

ॐ गादाधरी ॐ

न्धकतानतिरिक्तवृत्ति, तादृशविशिष्टद्वयापटितत्वस्यापि निवेशनीयतया
उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् ।

● चन्द्रकला ●

च्छेदकयद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयव्यापक प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं
हेतुभासत्वमिति फलितम् । अत्र च तादृशविषयिताराण्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व
मेव विशिष्टद्वयाऽपटितत्वं तच्च लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतयद्रूपविरोधणं बोध्यम् ।

एवञ्च नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिः जलवच्छेदेन बहुवभाववत्तानिश्चयविशिष्टजल-
वाश्च न्हद इत्याकारकनिश्चयव्यापकत्वस्य न्हदादिधर्मिरूपयोऽनुमितिप्रतिबन्ध-
कताया यत्तमानतया तादृशवच्छेदभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टजन्यद्रुमदत्ता-
वच्छिन्नविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बहुवभाववज्जलरुद्रुसिजलरुद्रुप्रद-
त्तेऽसत्तयात् लक्ष्यतावच्छेदकयद्रूपपदेन निरुक्तन्हदत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । भवतिच
न्हदो यद्धिमानित्यादौ वापादौ लक्षणसमन्वयः । तादृशबहुवभाववज्जलरुद्रुसिजलरुद्रुप्रद-
ताविशिष्टजलयद्रुमदत्तावच्छिन्नविषयिताराण्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बहुवभावि-
शिष्टन्हदत्वे यत्तमानत्वात् बहुवभावविशिष्टन्हदतरादेरच यद्रूपपदेनोपादानसम्भवात् ।

अत्र तादृशविषयिताराण्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्ववत्तमानोक्तौ यदादावति-
व्याप्तिः यद्धवभावन्यजलरुद्रुसिजलरुद्रुप्रदत्तावच्छिन्नविषयितारा-
ण्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य पटतादौ सत्तादत्तादृशविषयिताराण्यप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकयद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयव्यापकत्वादिना विरोध्यदलमभिहितमेवम-
न्यत्राऽपि लक्षणसमन्वयः स्वयंप्रवृत्तौ, अधिकमन्यतानुसन्धेयमितिदिक् ।

● कलाविलासः ●

यादृश्यते तादृशनिश्चययोः समूहास्तत्त्वनरूपता न कस्यापि जाता तादृशरधले
तादृशपसम्बन्धेन निश्चयविशिष्टवाग्यसिद्ध्या अस्तम्भयताद्वयस्यापेक्षितिरिति ध्येयम् ।
यातुनस्तु जातिर्येन जलवायवाहिवातिमान्बहुवभाववानितितिश्रयप्रतिष्ठस्य जल-
वाश्च न्हद इतिनिश्चयस्य जलवान् यद्धवभावनानितितिश्रयसहितस्य वा जातिवा-
दिना हृदत्वाग्राहिनो जलवाश्च जातिमानित्याकारकनिश्चयस्य यानुमित्यप्रतिबन्ध-
कतयाऽभ्यस्तारणाय यादृशविशिष्टविषयिताराण्यवच्छिन्नविषयिताराण्यप्रतीतिविषय-
ताविशिष्टविषयिताग्राहिनितिश्रयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिताराण्यवच्छिन्नविषयिता-
ण्यप्रतीतिविषयिताग्राहिनितिश्रयत्वमित्यादौरेवावश्यं निवेशनापत्तया
समूहास्तत्त्वनरूपतादृशनिश्चययोपादानाऽसम्भवात् तादृश्येन निश्चयविशिष्टत्वं न विरु-
त्तमिति ॥ पुनमुपस्थापः ।

विशिष्टद्वयापटिताप्यस्तरे अनुमिती प्रकृतवत्ताप्यहेतुत्वाप्यवेतो हदो
गगनाभापयद्रुपवच्छिन्नविषयकनिश्चयव्यापकतादृशवच्छिन्नजलवादिप्रत्य तादृश-

● कलाविलासः ●

वद्विध्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाऽसाधारण्येऽप्यासिः, यद्बन्धधिकरणनिरूपित-
वृत्तितावच्छेदेन गगनाभाववृत्तानिश्चयविशिष्टाऽभावधर्मिकवद्बन्धधिकरणवृत्तितानि-
श्चयस्य धर्मावो गगनवानित्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टद्वयघटिततावस्य
निरुक्ताऽसाधारण्ये सत्त्वात् ।

॥

प्रकृतपक्षकरवानिवेशो धर्मावो गगनाभाववद्बन्धधिकरणनिरूपितवृत्तितावत्-
कालीनवद्विमान् जलादित्येतादृशवद्विध्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाऽसाधार-
ण्येऽप्यासिः, पूर्वोक्तनिश्चयविशिष्टनिश्चयस्य प्रकृतपक्षीभूताभावधर्मिकतादृशानुमिति
प्रत्येन प्रतिबन्धकत्वात् ।

वस्तुतस्तु गगनवद्भावो गगनाभाववद्बन्धधिकरणनिरूपितवृत्तितावत्-
कालीनवद्विमान् जलादित्यत्र तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपा-
साधारण्येऽप्यासिवावस्थाय विशेष्यदले यादृशप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
मादाय लक्षणं संगमनीयम् तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतैव विशिष्टद्वयाऽघटितत्वशरीरे निवेश्या । सत्याच्च प्रकृतानुमितिव्याप-
कप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं हेतुभावात्सत्त्वं, वैशिष्ट्यं स्युष्य-
भावीयावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितपरम्परयावच्छेदकतावत्त्वं स्वाभाव्यप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वाभावश्च स्वस्यभावीयप्रतियोगितानिरूपि-
तपरम्परया निश्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकता तन्निरूपितविषयित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकतावद्बन्धविशिष्टधर्मावच्छिन्नविषयितावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ।
धर्मवैशिष्ट्यं धर्मे स्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन
विषयितावैशिष्ट्यं विषयितायां स्वाध्रमसमानाधिकरणवृत्तिवत्त्वसम्बन्धेनेतिष्येयम् ।
एवञ्च पक्षसाध्यहेतुकरवानां धृष्टनिवेश एव नास्तीति वदन्ति ।

विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयधर्म-
धर्मसम्बन्धसाधारण्यैकावच्छेदकताया वपुःमशयत्वात् यादृशस्यलविशेषे जलवान्
वद्बन्धभाववानितिज्ञानं जलवांश्च हृद इति ज्ञानञ्च प्रमाणकमेव भवति तादृशस्यले
सादृशज्ञानयोः विषयितासम्बन्धेन वद्बन्धभाववज्जलवद्विशिष्टज्ञानविशिष्टविषयिता-
सम्बन्धेन जलवद्बन्धविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात्, एवञ्च लक्षणे यदि
धर्मविधयाऽवच्छेदकत्वं निवेशयते तदा वद्बन्धभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्बन्धदेऽति-
व्यासिः, संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वनिवेशे तु वद्बन्धभाववज्जलवद्वृत्तिवद्वृत्तितद्व्यपि-
ववद्बन्धदेऽतिव्यासिः, तादृशस्यले अभासकज्ञानस्यापि सम्भवेन तादृशज्ञानयोः

ॐ कलाविद्या ॐ

विपयितासम्बन्धेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनाऽसम्भवात् ।

ननु विशिष्टद्रव्याव्यन्तित्वशरीरे निश्चयपदद्वय किमर्थमिति चेन्न, जातिपक्षक-
द्रव्यावसायकस्यले द्रव्यगोदवम्बातेर्बाधत्वेन दृश्यतया द्रव्यमेदवत्सद्भेदवद्-
वृत्तिसद्भेदयताति बाधच्छिन्नेऽतिव्याप्तवापत्ते, सद्भिन्न द्रव्य न वेति सशमीय
निरवच्छिन्नद्रव्यात्मकारकज्ञाने सद्भिन्नत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छि-
न्नविषयताया सादृशविशिष्टविपयित्वान्यापकोभूताया द्वायस्य सत्त्वादेवमपर
विषयपेति षडन्ति ।

अथोक्तकले सामानाधिकरण्येन दृश्यपक्षकबद्धिसाध्यकस्यले बह्वधभाववज्जलजद्
वृत्तिजलबद्धधर्मेऽतिव्याप्ति, सादृशस्यलेऽवच्छेदावच्छेदेन जलवत्त्वस्यैव प्रकृतानु
मिति विरोधितया व्यापकतावच्छेदकधर्मभेदेन व्यापकताभेदस्यावश्यकत्वेन सर्वसा
धारणज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया कल्पयितुमशक्यत्वात्, सप्त पृथक्मति
यन्प्रकृताकल्पने तु ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नधननिवेदनमफलमिति तस्य विशिष्टद्रव्या
घटितत्वं निर्विवादमिति चेन्न,

ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतास्यले सामानाधिकरण्येन ज्ञानरूपमपि
सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञान प्रतिबन्नातीत्यस्य सर्वमप्युयां प्रतिपादिततया दृशित
रचलेऽपि सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
ताया आशयकत्वादिति ध्येयम् ।

यस्तुतो दृश्यधर्मिकदृष्टवसामानाधिकरण्येन घटपुनरिति प्रति अजबान् बह्वध
भाववान् जलवांश्च हृद् इत्याकारकनिश्चयस्येव सौवाखवान् बह्वधभाववान् सौवाख-
वांश्च हृद् इत्याकारकनिश्चयस्यापि विभिन्नरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवान्
छापवान् निश्चयविशिष्टनिश्चयवैदेव सादृशानाविधिमज्ञानान्न प्रतिबन्धकत्वं कस्य
नायमिति न कोऽपि दोष । विशिष्टद्रव्यं षडध्यायवच्छेदेनैक स्मृत्येवमिति प्राहुः ।

नचोक्तकलेऽयमत्र बह्वधधारविशिष्टद्रव्यनिश्चयविशिष्टद्रव्यभावबद्धधर्मादिप्रप-
त्यस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानतितितनृत्तितया विशिष्टद्रव्यविषयवितावेन
बह्वधभावबद्धधर्मादिविधयित या एवोपादाऽसम्भवान् विशिष्टद्रव्यापन्नित्यवकावि-
पप्रताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वं निवेदयोक्तममवधारणे बह्वधभाववज्जल-
जद्वृत्तिजलभावनान् हृद् यद्विष्णोऽपि सादृशजलवद्वायुदरपात्र यासिद्धावच्छा-
निरुद्धाप्रयासिद्धिनिश्चयस्य चते साध्यप्रकारकवृद्धिं प्रत्यपि पन्नरिच्छित्तानत्वेनैव
प्रतिबन्धरत्वादिति वाच्यम्, निरुद्धविशिष्टद्रव्यविषयिताया प्रतिबन्धक-
रस्यस्य विद्वत्प्राप्यतात् तत्र न्य सर्वदोषाणामपि वारण्यमज्ञात् । वैद्वत्

● गादाधरी ●

नचैवं सादृशविशिष्टद्वयघटितोक्तसत्प्रतिपक्षोऽव्याप्तिस्तस्य प्रतिहेतुव्यापक-
ताविशिष्टसाध्याभाव-प्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति
चाच्यम्, सत्प्रतिपक्षघटकतादृशद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्ट-
द्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थकरत्वात् ।

● चन्द्रकला ●

ननुक्तरोत्या विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि जलव्यापकवद्ब्रह्मभावसमानाधिकरण
जलवद्ब्रह्मरूपसत्प्रतिपक्षोऽव्याप्तिः, तादृशवद्वयव्यतिरिक्ततावच्छेदकधर्मस्य प्रकृ-
तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिजलव्यापकताविशिष्टबहुधर्मावत्त्वावच्छिन्नविषयित्वा-
विशिष्टबहुधर्मावत्समानाधिकरणजलवद्ब्रह्मवत्त्वनिष्ठविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकत्वाऽसम्भवात् तस्य विशिष्टद्वयाघटितव्यपनन्तर्गतत्वादित्याशङ्कते नचेति ।
वाच्यमिति परेणान्वयः । तस्य = निरुक्तसत्प्रतिपक्षस्य । प्रतिहेतिवृत्ति । जलव्यापकता-
विशिष्टबहुधर्मावत्त्वबहुधर्मावत्समानाधिकरणजलवद्ब्रह्मरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादित्यर्थः ।

उत्तरयति सत्प्रतिपक्षेति । प्रतिहेतुव्यापकतानि विशिष्टसाध्याभावरूपतादृशसत्प्र-

● कलापिकताः ●

स्वावच्छेदकर-स्वरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञाननिष्ठप्रकृता-
नुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकरधर्मसम्बन्धेन ।

*ननु बहुधर्मावत्त्वजलवद्ब्रह्मवृत्तिजलवद्ब्रह्मदेऽतिव्याप्तिसत्तैव न सम्भवति, तस्य
बहुधर्मावत्त्वजननवन्निरूपितवज्जलवद्ब्रह्मरूपविशिष्टान्तरघटितत्वादिति विशिष्टद्वया-
घटितत्वनिवेशो निरर्थक इति चेत्,

जलव्यापकबहुधर्मावत्ताधिकरणनिरूपितवज्जलवद्ब्रह्मरूपविशिष्टान्तरघटिते जल-
व्यापकबहुधर्मावत्समानाधिकरणजलवद्ब्रह्मरूपे सत्प्रतिपक्षोऽव्याप्तिवारणाय विशि-
ष्टद्वयाऽघटितं यद्विशिष्टान्तरं तद्व्यतिरिक्तविवेशस्थावश्यकतया बहुधर्मावत्त्वजल-
वद्ब्रह्मवृत्तिजलवद्ब्रह्मदेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

वस्तुमस्तु प्राप्येयतासम्बन्धेन बहुधर्मावत्त्वजलवद्विशिष्टजलवद्ब्रह्मदेऽतिव्याप्ते-
रेवाशङ्किततया विशिष्टद्वयाऽघटितत्वनिवेशो न निरर्थक, निरुक्तविशिष्टस्य विशिष्ट-
ान्तरघटितत्वशङ्कायाः कश्चमप्यनुद्धादिति प्राहुः ।

सत्प्रतिपक्षघटकेति । सादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वं सत्प्रतिपक्षतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानति-
रिक्तवृत्ति तद्व्यतिरिक्तवृत्तिविषयिताविशिष्टतद्व्यतिरिक्तवृत्तिविषयिताभिन्नत्वमेव विशि-
ष्टद्वयविषयितायां सत्प्रतिपक्षघटकविषयिताभिन्नत्वं विवक्षणीयम्, तेन न यत्र
सत्प्रतिपक्षाऽप्रविद्धिरित्यादिपक्षस्याऽसंगतिरिति ध्येयम् ।

ॐ गादाधरो ॐ .

यत्र तादृशसंरूपप्रतिपक्षप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन

• चन्द्रकला •

विपक्षघटकविषयिताभिन्नत्वे सति सत्प्रतिपक्षघटकसाध्यामात्रसमानाधिकरणप्रतिहेतुम-
त्प्रतिपक्षविषयिताभिन्ना या विशिष्टद्वयविषयिता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वरूपस्य
विशिष्टद्वयाऽप्यदितत्त्वस्य तादृशवद्रूपनिरोपणत्वोपगमान्नोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरिति-
भावः ।

अयमभिप्रायः, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्च-
यत्वव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्ना
या सत्प्रतिपक्षतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्ना
विषयिता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकं प्रकृ-
तानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः, तादृशप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वरूपविशिष्टद्वयाऽप्यदितत्त्वस्य जलव्यापकवृद्धयभानसमानाधिकरण-
जलवृद्धयभानपादात् तादृशसत्प्रतिपक्षघटकविषयिताभिन्नविषयितापदेन वृद्धयभावा-
वृद्धयत्वत्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टजलवृद्धयवृद्धयत्वावच्छिन्नविषयिताया एवोपादात् शक्य-
त्वादिति ।

ननु सत्प्रतिपक्षघटकविषयिताभिन्नत्वस्य विशिष्टद्वयविषयितायां निवर्धने पर्यंतः
धूमवान् बहुरिणोद्दी धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तित्वविचारोऽव्याप्तिः, धूमाभाव-
वदयोगोक्तत्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टयोगोलकवृत्तिरहितत्वावच्छिन्नविषयितायास्तादृ-
शविशिष्टद्वयविषयितापदेनोपादानसम्भवेऽपि तत्र सत्प्रतिपक्षघटकविषयिताभिन्नत्व-
सम्पादनं दुःशक्यम्, तादृशप्रतिपक्षस्थले सत्प्रतिपक्षस्य वाऽप्रतिपक्षतादित्यत आह
यत्रेति । तादृशप्रतिपक्षस्थले दुष्टहेतुकस्थले इत्यर्थः । तत्र = तादृशस्थले । भिन्नान्त-
मिति । विशिष्टद्वयविषयिताया सत्प्रतिपक्षघटकविषयिताभिन्नत्वं न देयमित्यर्थः ।
तथाच तत्र तादृशविशिष्टविषयिताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकत्वमेव विशिष्टद्वयाऽप्यदितत्त्व लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनागिगतयद्रूपनिरोपणमिति
भारः ।

नन्वेवं लक्षणस्याननुगम इत्यत आह साध्यादीति । आदिना पक्षहेत्वाद-
परिग्रहः । तथाच पञ्चसाणसापनादिभेदेन लक्षणस्य भिन्नत्वमिदमेवेति हृदयम् ।

• कलाविलासः •

यत्र सत्प्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रसिद्धिस्तत्र विशिष्टद्वयाऽप्यदितत्त्वनिवेगो न कर्तव्य इति तु
नाशान्नमोयम, काञ्चनमयपर्वतो यद्विमान् धूमादित्वाद्दी वाञ्चनमयत्वाभाववत्तद्वद्वि-
मद्वृत्तित्ववद्विमानपर्वतोऽतिव्याप्तिवत्त्वमेव तद्विनेयस्यापत्त्यवस्थान् ।

● गादाधरी ●

लक्षणभेदान् भ्रमात्मफक्षानीयतादृशविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयतोपेया ।

● चन्द्रकला ●

ननु लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य भिन्नत्वे इतरभेदानुमाने भागासिद्धिः, लक्ष्यमात्रस्यैव पक्षतया यत्किञ्चिल्लक्षणस्यैव हेतुताया व्यापकत्वात् तस्य लक्ष्योभूतपक्षैरुदेरेऽम र्णादित्यत आह भ्रमात्मकेति । निरूप्यनिरूपकमावापचरिपयितात्वेन रूपेणेत्यर्थः । एवञ्च पर्वतो धूमनान् बह्नेरित्यादिसर्वसाधारणमेकमेव लक्षण वक्तव्यमित्याह प्रति- हेतिवति । प्रतिहेतुव्यापकत्वविषयितानिरूपितसाध्याभावविषयिताभिन्नत्वे सति तादृशहेतुविषयितानिरूपितपक्षविषयिताभिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयिता तच्छून्य- प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव यद्रूपविशेषण देयमित्यर्थः । तथाच पर्वतो धूमनान् बह्नेरित्यादारपि भ्रमात्मकजलयापकधूमाभावसमानाधिकरणजलरत्नवतसानीयजल व्यापकत्वविषयितानिरूपितधूमाभावविषयिताभिन्नत्वे सति जलविषयितानिरूपितपर्वत- विषयिताभिन्नत्वस्य पूर्वोक्तविशिष्टद्वयविषयितायामुदत्तत्वात् लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य भिन्नत्वान्म्युपगमेऽपि न सतिरित्याशयः ।

ननु न्दो बहिमानित्यादौ जलव्यापकजलधूमावसमानाधिकरणजलरत्नद्वयस्य सत्प्रतिपक्षत्वमेव न स्वीक्रियते, अपितु बह्वधभावाभाववदवृत्तिमद्वयदोः बहिमद- वृत्तिमद्वयदोरेव तथात्वं स्वीकरोम, विशिष्टद्वयविषयिता सत्प्रतिपक्षपटनविषयिता- भेदं प्रतिहेतुव्यापकत्वान्छित्तसाध्याभावादिविषयिताभेदं वा निरेव जलव्यापक- बह्वधभावावसमानाधिकरणजलरत्नद्वयदे लक्षणसमन्वयसम्भवे जलव्यापकजलधूमावसमाना- जलरत्नद्वयदेऽतिन्यासिधारणमशक्यं स्यात्, सत्प्रतिपक्षपटनविषयिताभिन्ना या बह्वध

● कलाविलास ●

भ्रमेति । निरुद्धानुमितिजनकतावच्छेदकविषयितावावच्छिन्नभिन्नरमेर विशिष्ट- द्वयविषयितायां विवक्षणीयमिति तु विभावनीयम् ।

ननु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिगन्धकतानतिरि- त्तवृत्ति तादृशैकविष्टिष्टावृत्तत्वविवक्षयैव निरुक्तविशिष्टे अतिरिक्तसाध्यादिदोषवारण सम्भवे गुरतरनिवेतन क्रियार्थमिति चेन्न ,

बह्वधभावावजनवदवृत्तिप्रत्यक्षवद्वयद्वयवच्छिन्नविषयतायाञ्च बह्वधभावावजन- वत्कालीनजलरत्नद्वयद्वयवच्छिन्नविषयतावात्रेतिरित्या भेदवृत्तिवेरो गौरवादेकस्यैव बह्वधभावावजनवद्वयवच्छिन्नविषयिताविशिष्टजलरत्नद्वयद्वयवच्छिन्नविषयिताभावस्य प्रवेरो लापवमिति सक्षेपः ।

ॐ गादायतो ॐ

न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियतेऽपि तु हेतुताव-
च्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्त्वक्षात्मकविशिष्टस्यैव, व्यापक-
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य उक्तरीत्या संप्रदे तद्धर्मव्यापकसाध्या-
भावकालिकतद्धर्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यादित्यविशेषेण व्या-
पकताघटितविशिष्टमात्रस्यालक्ष्यताया एव युक्तत्वात्, तथा चोक्तप्रयासम-
पेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्,

ॐ चन्द्रकला ॐ

(भाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टजलवद्भूतत्वावच्छिन्नविषयिता तच्छून्यप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य जलव्यापकवह्वभावकालीनजलवद्भूतत्वे सत्त्वादौ जलव्यापक-
वह्वभावसमानाधिकरणजलवद्भूतस्य सत्प्रतिपक्षानात्मकतया अलक्ष्यत्वमेव समीची-
नमिति तत्र नातिश्यातिः, जलव्यापको वह्वभाव इत्याकारकनिश्चयविशिष्टवह्वभाव-
कालीनजलवद्भूतनिश्चयीविशिष्टद्वयविषयितायाः सत्प्रतिपक्षपक्षविषयिताभिन्नत्व-
सत्त्वेन तच्छून्यप्रतीतिविषयितावच्छेदकत्वस्य जलव्यापकवह्वभावकालीनजलवद्भूत-
त्वेऽसत्त्वात् ।

एवञ्च लाघवात् विशिष्टद्वयाऽघटितत्वमनिवेश्य पर्वतो वह्निमान् धूमादित्वादौ
पूर्वोक्तरीत्या पाषाणमवत्यक्तपर्वते न्हदौ वह्निमान् धूमादित्वादौ च वह्न्यभाववज्जल-
वद्भूतिजलवद्भूदेऽतिश्यातिवारणाय वद्वृत्त्यवच्छिन्नविषयितात्यव्यापक ज्ञानवैशिष्ट्या-
नवच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः एकरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं तद्वृत्त्यवश्यमेव हेत्वाभासत्व-
मिति विषयणीयमित्येवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववादी पुनः शक्यते नचेति ।
वाच्यमिति परेणान्वयः ।

दर्शितेति । जलव्यापकवह्वभावसमानाधिकरणजलवद्भूतादिरूपविशिष्टस्ये-
त्यर्थः । हेतुतेति । साध्याभावव्याप्यवत्प्रतिपक्षरूपविशिष्टस्येत्यर्थः । उक्तरीत्या = विशि-
ष्टद्वयविषयितायाः सत्प्रतिपक्षपक्षविषयिताभिन्नत्वादिक निवेद्य । तद्धर्मेति
प्रतिहेतित्वर्थकम् । विशिष्टेति । प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतु-
मत्तत्वात्मकविशिष्टमानस्येत्यर्थः । तथाच = निरुक्तविशिष्टस्यालक्ष्यत्वे च । उक्तप्र-
यासमपेक्ष्य = युक्तविशिष्टद्वयाऽघटितत्वनिवेशमपेक्ष्य ।

तथा च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववादिन एव विजयेरन् इत्याह
ज्ञानवैशिष्ट्येति । तथापि प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे इदं
वह्निमत् जलत्वादित्वादौ वह्न्यव्यापकोभूताभावप्रतियोगिजलत्वरूपाऽसाधारण्येऽप्यातिः,

ॐ गादाधरी ॐ

न च पक्षवृत्तित्वविशेषितं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वापदित्वविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशास्य साधारण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतु-साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतवादिरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया नि-

● चन्द्रकला ●

रूपपक्षवृत्तित्वविशिष्टबहिष्पापकीभूताभावप्रतियोगिजनस्यैवाऽसाधारण्यं स्वीकरणीयम् ।

तथाच विशिष्टद्वयापदित्वनिवेशेऽपि न सम्भवति, बहिष्पापकीभूताभावजल-निश्चयविशिष्टजलवद्भूतनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशाभावप्रतियोगिजनविषयिताविशिष्टजलवद्भूतविषयितास्यप्रतीतिविषयतावच्छे-दकत्वस्य पक्षवृत्तित्वविशिष्टबहिष्पापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टजलत्वेऽसत्त्वादित्याह नचेति । द्वितीयवाक्यमितिपरेणत्वयः । पक्षवृत्तित्वेति । केवलबहिष्पापकीभूताभाव-प्रतियोगिजलादिरूपहेतुविषयिताया इत्यर्थः । अप्रतिबन्धकेति । जलवद्भूतत्वेन-त्यक्षानाऽकालीनशाने वस्तुमानतयेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वेति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादित्यर्थः । तादृशास्येत्यादि । हेतुनिष्ठपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्य-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपतादृशासाधारण्यादेरित्यर्थः ।

विशिष्टद्वयविषयितास्यत्वं निरुक्ताऽसाधारण्यशाने न सम्भवतीत्याह पक्षेति । हेतुनिष्ठपक्षवृत्तित्वविरोधितसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वत्वाऽसाधारण्यत्वेऽपि न क्षतिः, विशिष्टद्वयविषयितायां निरुक्ताऽसाधारण्यवटकविषयिताभेदनिवेशेनैव सामञ्ज-स्यात्, यत्राऽसाधारण्याऽप्रसिद्धिस्तत्रापि पूर्ववदेव गतिः ।

नचासाधारण्यवटकत्वनिवेशे तादृशस्य निरोधरूपतामते तादृशविरोधेऽप्याप्तिः, निरोधवटकत्वनिवेशे च तादृशाऽसाधारण्येऽप्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्यव्यापकीभूता-भावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुविषयिताभिन्नत्वे सति हेतुमत्पक्षविषयिताभिन्ना या विशि-ष्टद्वयविषयिता तन्मुख्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्यैव विशिष्टद्वयाऽपदितत्वपदेन विशिष्टितत्वात् तस्य च लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतपक्षरूपविरोधत्वयोगमात् ।

तथापि समापिसौकर्यादाह पक्षवृत्तित्वेति । तथा च पक्षवृत्तित्वाऽविशेषित-साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरेवाऽसाधारण्यं तस्य च विशिष्टद्वयघटि-तलशंकमपि नास्तीति भावः ।

नन्वेवं तादृशाऽसाधारण्यविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकनानिरिक्त-

● गादाधरी ●

रुक्विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यादिरूपताया “विरोधोपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति” पंक्तिव्याख्याना-
वसरे सम्पादनीयत्वात् ।

● चन्द्रकला ●

चित्वात् कथं तत्र लक्षणसमन्वय इत्यत्र आह विरोधोऽपीति । सव्यभिचारप्रभ्ये इत्यादि । सम्पादनीयत्वादिति । तथा च यथोक्तविशिष्टद्वयाऽवयवद्वयवच्छि-
न्नविषयकनिरचयव्यापक प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्व-वक्ष्यमिहहेतुमत्तात्तानाकाली-
नत्वोभयामानुस्तद्व्यपयत्यमेव हेत्वामासत्त्व वक्ष्यम्, बहुयादिव्यापकीभूताभावप्रति-
योगि जल इत्याकारकासाधारण्यनिश्चयो यदि हृदादिरूपपक्षधर्मिकजलादिमत्तानिश्च-
यकालीनस्तदा तादृशाऽसाधारण्यनिरचये प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वविरहात् तादृशो-
भयामावे तादृशनिश्चयव्यापकत्वमभ्युपगम्यम् । तादृशाऽसाधारण्यनिश्चयस्य आदादि-
धर्मिकजलादिमत्तानिश्चयकालीनत्वे तु तादृशनिश्चये प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्व-
सत्त्वेऽपि पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकारीनत्वविरहात् यथोक्ताऽसाधारण्यनिश्चयव-
्यापकतायास्तादृशोभयामावेऽव्युपगततया पक्षवृत्तित्वाऽविशेषितसाध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिहेतुरुपासाधारण्ये लक्षणसमन्वयः ।

एव हृदो बहुमानित्यादी बहुभ्यभावविशिष्टहृदादिरूपवाधनिश्चयस्य प्रकृतानुमिति-
प्रतिबन्धकतया तादृशवाधनिश्चये प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वविरहादेव तादृशोभया-
भावस्य वाधनिश्चयव्यापकतया तादृशवाधादावपि लक्षणसमन्वयः । एवमनयैव
दिशा धन्यतापि लक्षणसमन्वयः स्वयमूहनोप इत्यलम् पक्षगतेन ।

● कलाविलास ●

विरोधोऽपीति । पक्षः साध्यगान् हेतुमाश्रित्याकारकप्रदाऽविरोधिप्रकृतानुमिति-
विरोधिरूपवत्त्वस्य सव्यभिचारलक्षणतया साध्याऽप्रामाणाधिकरण्यविशिष्टहेतुरूप-
विरोधेऽतिव्याप्तिः, तस्य तादृशत्वादत्त आह विरोधोऽपीति । यथाच पक्षवृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव विरोधः सच फलतः अनुमितिरूपरत्नानु-
त्पादप्रयोजकत्वात् प्रतिरोध एव सप्रतिपक्षतुल्य एवेति तस्य साध्यगद्बिरोधित्वात्
सत्यन्ताभावेन न सव्यभिचारलक्षणस्यातिव्याप्तिः ।

यदि मूळकारमते हेतुनिष्ठसाध्याऽप्रामाणाधिकरण्यमेव विरोधस्तदा तत्रावि-
द्यासिद्धिर्बुद्धा इत्यादत्त आह तदन्यत्वेनेति । विरोधान्यत्वेनानुमितिविरोधि विरो-
पणीयमिति तु सव्यभिचारस्य निरवयव्यतात्पर्यं पर्यवसितम् ।

● दीधितिः ●

विशेषणीयञ्च सादृशविशिष्टान्तरापदितत्वेन ।

● सादाधरी ●

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि व्यभिचारादिपटितप-
दायान्तरेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तित्वादव आह विशेषणीयञ्चेति । सादृशज्ञतुल्यमितिशेषः ।

● चन्द्रकला ●

विशेषणीयञ्चेत्यादिदीधितिप्रवृत्तयपि नन्वनतिरिक्तेति । प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारनिश्चयस्य व्याप्तिगृहप्रतिबन्धकत्वेऽपि सादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकतायाः व्यभिचारस्वावच्छिन्नविषयितायामेव स्वीकरणोक्तया
मेकत्रविशिष्टमभिचारत्वावच्छिन्नविषयितायाः तथात्वे मानाभावात् स्वरूपसम्बन्ध-
रूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयत्वे मेकत्रविशिष्टव्यभिचारे नातिव्याप्तिः सम्भवति,
किन्तुनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविषयताया एव पूर्वोक्तमुक्तयाऽवश्यकतया साद-
ृश्यावच्छेदकत्वनिवेशापत्ते एव तथातिव्याप्ति सूचयतीति भावः । व्यभिचारेति ।
पूज्यान् वद्वेतित्यादौ प्रमेयत्रविशिष्टो यो धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टो वह्निस्तत्र प्रमेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । तद्विषयकत्वस्य = सादृशव्यभिचारविषय-
कत्वस्य । प्रतिबन्धकतेति । सादृशव्यभिचारविषयकत्वरूपस्य व्यापकत्वस्योक्तानुमिति-

● कलाविलासः ●

विशिष्टयाऽप्यदित्वसहितत्वस्यानुगमस्तु धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं हेतुभावात्तत्त्वं ।
वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टनिश्चयकस्याप्यकप्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिप्रत्ययानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वोभयसम्बन्धेन । निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नविषयितावाव-
सम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतावावञ्च धर्मे स्ववृत्त्यभावोपप्रतियोगितानिरूपितपरम्परया
निश्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या सामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्ना निश्चयनिष्ठा-
वच्छेदकता तद्विरूपितविषयित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता तद्विच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकतावधर्मातिविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । सादृश्यावच्छेदकतावच्छिन्न
प्रतीती स्वनिरूपिता या विषयित्वनिष्ठा स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यानवृत्तित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिता अयं भावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्ना किञ्चिदम-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपिता विषयित्वात्पावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावात्-
सम्बन्धेनेति ध्येयमिति दिक् ।

विरिष्टान्तराऽप्यदित्वस्योत्पद्यमानत्वावच्छिन्नान्विषयकत्वोतिविषयतावच्छेदकरूपे

ॐ गादाध्याय ॐ

तादृशप्रतिशेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपत्वच्छिन्नविषयक-
त्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नमेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य
व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नवदितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति ।
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-

ॐ चन्द्रबला ॐ

प्रतिबन्धकतास्यादित्यर्थः । तादृशेति । यद्रूपान्तरविषयकत्वव्यापकं प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वमित्यादि लक्षणघटकीभूतं यद्रूपमित्यर्थः । अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतायामित्यादि । यद्रूपान्तरविषयकत्वव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपावच्छिन्नमेव तादृशप्रतिशेष्टान्तरपदेन निबन्धनीयमित्यर्थः ।

अन्तरपदप्रयोगममाह व्यभिचारत्वेति । तथाचान्तरपदानुपादानेऽस-
म्भव स्याद् व्यभिचारादेरपि तादृशप्रतिशेष्टपदोपास्यव्यभिचारादिष्वन्तित्वात् स्वस्य
तदघटितत्वस्य सर्वथादिसिद्धत्वादित्याशयः ।

ननु अन्तरपदं यदि मिथार्थकं तदा प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः,
शुद्धव्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाररूपविशिष्टव्यभिचारात्मकतया तदभेदस्य
तत्र निरहात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारभेदस्य बाधादौ सत्त्वेऽपि तदघटितत्वस्य

● कलाविलास ●

प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वनिवेशं विहा-
य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितानि-
रूपकतावच्छेदकत्ववियक्षणे निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन बह्वयभावविशिष्टदृश्य-
हृदो बह्विमानित्यादौ बाधरवमभ्युपगच्छतां मते तादृशवाचेऽप्यासिः ।

तादृशवाचत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् शुद्धस्वरूप-
सम्बन्धेन बह्वयभावविशिष्टदृश्यं तस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्व-
रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितानिरूपकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन बह्वयभावविशिष्टदृश्य-
रूपनिरवच्छिन्नत्वे विरहात् ।

नच स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयतासा-
मान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् तद्-
रूपावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव स्वस्मिन् विशिष्टान्तराघटि-
तत्वं लाघवाद्विवक्षणीयमिति वाच्यम्, तथा सति जलव्यापकबह्वयभावसमानाधि-

● गदाधरी ●

यच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्, अतः शुद्धव्यभिचारादेर्भेदत्वविशिष्टव्यभिचारा-
द्यभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तदवच्छिन्नत्वं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम्, एवञ्चा-
नुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं
यत्तवावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकं यत् तदवच्छिन्नत्वं समुद्दिष्टार्थः । यद्रूपावच्छिन्ने
लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः ।

● पञ्चकला ●

तनाऽनपापादित्यत आह स्वावच्छिन्नेति । कृत्यावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मावच्छि-
न्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नार्थकमित्यर्थः । अतः = एतादृश-
रीत्या विशिष्टान्तरशब्दार्थनिर्वचनतः । न स्रुतिरिति । न मेवत्वविशिष्ट्यभिचारादा-
वतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रमेयत्वविशिष्ट्यभिचारात्तावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वाद् व्यभिचारत्वस्यैव विशिष्टान्तरत्वसम्भवादिति भावः ।

समुदितविशिष्टान्तराऽवटितत्वं निर्धक्ति एवञ्चेति । तथाच स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकम् अथच प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकनानतिरिक्तनृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपवच्छिन्नविषयकत्वव्यापकम् प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशं वा यद्रूपं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्व तादृशस्यात्मरूपद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्व तादृशत्वात्मकतद्रूपवत्वमिति तु विशिष्टान्तराऽवटितत्त्वविरोधपटितलक्षणार्थः पर्यवसितः । घटत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकवाप्तत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकघटत्वरूपरसस्वस्थघटादी सत्त्वात् तनाऽतिव्याप्तिः स्यादतः स्वात्मकयद्रूपेत्यादिना विशेष्यदलस्य प्रवेशः । तथाच घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकताया अनुमितिप्रतिबन्धकताया विरदान्न घटादावतिव्याप्तिरिति तु परमार्थः ।

● कलाविलासः ●

करणाजलवद्धदेऽव्यासपापतेः, जलव्यापकवह्नयभावसमावाधिकारणजलवद्धदावा-
चरिद्विभाविपयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकजलवद्धदावावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव
प्रकृतानुमितिप्रतिपन्नकृतावच्छेदकतया तादृशजलवद्धदत्वावच्छिन्नाऽविपयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य तादृशसप्रतिपत्ततावच्छेदकेऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपे प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिता-
निरूपकतावच्छेदकत्वनिवेशे पर्वतो बहुगमावग्याप्यवान् पर्वतीयबहुपमावदित्यत्र

● गादाधरो ●

भवति हि व्यभिचारत्वाच्चच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकी-
भूता ये बाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभि-
चारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसङ्गतिः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यद्व्यावच्छिन्ने इत्यादिना स्वपदार्थे निरूप्य लक्ष्ये लक्षणसमन्वयं प्रदर्शयति-
भवति होत्यादि । अयोगोलक धूमवद् बहेरित्यादी धूमाभाववद्बृत्तित्वविशिष्ट-
बृत्तित्वरूपव्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं प्रकृतानुमितिप्रति-
षन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकञ्च यद् धूमाभाववदयोगोलकत्वरूप
मायत्व तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् एव तादृशव्यभिचारत्वं
तदवच्छिन्नविषयनिश्चयत्वव्यापकतायाः अयोगोलक धूमवद् धूमव्याप्यबृद्धिमद्येत्या-
कारकसमूहालम्बनरूपप्रकृतानुमितिप्रतिषन्धकतायामततः तात् स्वपदेन धूमाभाव-
वद्बृत्तित्वविशिष्टबृत्तित्वरूपव्यभिचारत्वस्योपादानसम्भवात् ।

एव इदो वह्निमान् धूमादित्यादी बहुयभावविशिष्टहृदत्वादिरूपबाधत्वाद्यवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकम् प्रकृतानुमितिप्रतिषन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकञ्च यद् धूमाभावविशिष्टहृदत्वादिरूप स्वरूपासिद्धित्वं
तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतादृशबाधत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व-
व्यापकत्वस्यापि प्रकृतानुमितिप्रतिषन्धकताया सत्त्वात् बहुयभाववद्भेदत्वादिरूप-
बाधत्वादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यतया तादृशबाधादौ लक्षणसमन्वयः ।

यत्र च पर्वतो धूमवान् बहेरित्यादी व्यभिचारमात्रस्यैव दोषता तत्र विशिष्टान्तर-
तावच्छेदकरूपाप्रसिद्धिरिति तु भावकनीयम्, तथापि वह्निवृत्तित्वविशिष्टधूमाभाव-
वद्बृत्तित्वत्वादेर्विपरीतव्यभिचारत्वादेरेव विशिष्टान्तरतावच्छेदकत्वसम्भवादित्यन्यैव
रीत्याऽन्यत्रापि लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

पर्वतोयवद्भिमतपर्वतरूपस्वरूपासिद्धावभ्यासि, स्वरूपासिद्धिस्वरूपस्वावच्छिन्नावि-
षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य वह्निमत्पर्वतत्वस्य प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयितानि-
रूपकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य तादृश-
स्वरूपासिद्धित्वे विहात् ।

नच तथापि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपे प्रकृतानुमित्य-
व्यवहितमाक्षयवृत्तिज्ञानाऽवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वविवक्षयात्र निरु-
क्तव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथा सति गौरवाद् । यादृशस्थलविरूपे हृदो वह्निना-
नित्यनुमितेरव्यवहितपूर्वं बहुयमान् इत्याकारकं ज्ञानं न जायते तादृशस्थले

ॐ गाथापतो ॐ

मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावा-
त् तदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः ।

मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना-

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिं वारयति मेयत्वेति । तथाच मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारत्वं नैतादृशं स्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नाऽविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकञ्च यद् व्यभिचारत्वं तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य
प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वे विरहाच्च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने तादृश-
व्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति समुदितार्थः पर्यवसितः ।

ननु लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतं स्वरिमन् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकतादृशधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमनिवेश्य कथं वात्
तादृशधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव स्वाभये निवेशनीयमित्यत आह
मेयत्वविशिष्टेति । मेयत्वादिना — 'मेयत्वादिवर्मेण । आदिना वाच्यत्वादि-
परिग्रहः ।

व्यभिचारत्वेति । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयिणी या प्रमेयमित्याकारिका

ॐ कलाविलासः ॐ

बहुवभाषविशिष्टवृत्तेऽप्याहेत्वा, बहुवभाषत्वस्यापि तादृशविशिष्टान्तरतावच्छे-
दकत्वसम्भवादित्यस्मद्गुरुचरणाः ।

ननु लक्ष्यतावच्छेदके विशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वनिवेशापेक्षया कथं वात् विशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपानवच्छिन्न-
प्रकारतावच्छेदकत्वनिवेशनमेव समुचितमिति चेन्न, वाररास्थलविशेषे षट्
इत्याकारकज्ञानं नियमसो बाधविषयकमेव भवति तत्र घटेऽतिव्याप्तधर्मापत्तेः,
षट्विषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिवाद् विशिष्टान्तरता-
वच्छेदकबाधायानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वाच्च ।

अन्मते ॥ घटत्वे बाधत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादि रहा-
तातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतीति । अत्र प्रतीतिपदं निरर्थकमिति ॥ नाश-
क्यम्, ज्ञानेच्छादिविषयताया अनुगतत्वाप्रसम्भवे स्वावच्छिन्नविषयकत्वाभाववृत्-
तप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे मद्भागौरनं स्यादिति तद्विवेकस्यावश्यकत्वात् ॥

७ यादाध्यायी ७

प्रमेयं गगनचट्टाव्यत्वादित्यादी व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्र-
सिध्या व्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरुपपादवयाऽन्यातिरस्त-
दवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः ।

● चन्द्रकला ●

वच्छिन्नाऽविषयकप्रमेयप्रतीतिरिष्ये व्यभिचारादौ व्यभिचारस्य वत्तमानत्वेऽपि-
तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकतायाः प्रमेयत्वादिनिवृत्तया तस्या व्यभिचारत्वादौ दुर्घट-
त्वात्, बाध्यादेरेव व्यभिचारः तादृशवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानुमिति-
प्रतिषेधकतावच्छेदकधर्मस्वरूपत्वादित्याशयः ।

ननु स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिषेधकतान-
तिरिक्तवृत्तिविषयिनाभिरूपकतावच्छेदकधर्माश्रयाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व-
मेव ह्यस्मिन् विशेषणं लब्धत्वात् कथं नाभिहितमित्यत आह प्रमेयमित्यादि ।
तथाच ह्यस्मिन् तादृशधर्माश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वविषयधरे प्रमेयपञ्च-
कगगनसाध्यकपान्यत्वहेतुः कथं न भगनाभावाद्दृष्टित्वविशिष्टाव्यत्यरूपव्यभिचारे-
भ्रम्यासिः, तादृशवाच्यत्वस्वरूपव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकता-
दृशगगनाभावविशिष्टप्रमेयस्वरूपप्राप्तत्वाश्रयोभूतप्रमेयाविषयकप्रतीतिरप्रसिद्धत्वात्, वस्तु-
मात्रविषयकप्रतीतिरेव प्रमेयविषयकत्वात् निरुक्तव्यभिचारत्वस्य स्वपदानुपात्तत्वादिति-
भावाः । तदवच्छिन्नाऽविषयकत्वनिवेश इति । स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकतादृशधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वविषयधरे तु न

● कलाविलासः ●

वचिद्वज्रविषयकप्रतीतिविषयवृत्तिव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयवृत्तिरव-
श्यं व्यभिचारत्वे सत्त्वेनाऽसम्भवानयकारणात् । अतः द्वितीयदलघटकावच्छेदकत्व-
द्वलस्य प्रथमं व्यावृत्तिरभिहितम् । नच स्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टा-
न्तरतावच्छेदकत्वसम्भवे स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तथा-
व्यभिधानं गौरवप्रस्तमिति वाच्यम्, व्यभिचारविशिष्टमेकत्वेऽतिव्याप्तपापत्तेः,
साक्षात्परम्परासाधारणत्वावच्छेदकत्वस्य वस्तुशक्त्यतया व्यभिचारविशिष्टमेकत्वा-
नवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकं यद् बाध्यादिकं तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकत्वस्य व्यभिचारविशिष्टमेकत्वे सत्त्वात् ।

अस्माकन्तु व्यभिचारविशिष्टमेकत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
व्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारविशिष्टमेकत्वे
विरहात्तातिव्याप्तिरिति तु सुखोर्भिन्नविषयोऽयम् ।

● गादाधरो ●

अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोष-
तावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टा-
न्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः ।

● चन्द्रकला ●

तादृशव्यभिचारेऽप्यास्ति, गयनाभाखण्डमेवत्यागच्छित्वाऽविषयकगगनानावधद्वय-
स्याप्यस्यविषयकप्रतीतिनिर्णयतावच्छेदकत्वस्य तादृशव्यवस्थित्यवस्थाप्यभिचारत्वे सत्त्वा-
दिति तात्पर्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिरवस्थाप्यपक प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यादि-
लक्षणघटकीभूते यद्रूपे स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानुमितिप्रति-
बन्धकत्वान्निरित्युक्तिविषयितानिरूपकत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकत्वरूपविशिष्टान्तराऽपदितत्त्वविशेषण पुत्रकप्रतीत्यादिनिवेशेन गौरवप्रस्त-
मत्तादृशलक्षणघटकयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिरवस्थाप्य एव खण्डवात् तादृशधर्मावच्छि-
न्नाऽविषयकत्वरूपेण विशिष्टान्तराऽपदितत्वविशेषण यत्तद्व्यमित्याह अत्र चेति ।
एतल्लक्षणघटके चेत्पर्यम् ।

सादृशेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्येत्यर्थः । दोषतैति ।
स्वस्मिन्निरादिः । ज्ञानस्येति । मूलोक्तेत्यादि । ज्ञानपदार्थे = ज्ञानादार्थाऽप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दिनपदरूपान्छिन्नविषयकनिश्चये । एवोचित इति । तथाच

● कलाविलास ●

ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचित इति ।

ननु करीत्या विशेषद्वलधनकनिश्चये विशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयक-
विषयकत्वविवक्षणे किं लाघवमिति चेन्न " लाघवतावच्छेदकरूपवच्छिन्नविषयक-
निश्चये विशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणेऽपि तादृशरूपा-
वच्छिन्नाऽविषयकयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
स्तीति प्रतीतिसिद्धौ व्यापकतारूपोऽभावो लक्षणे न निवेश्यते अपितु केवल-
यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्याकारक एव-
भावः । तथाच प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिनिरवस्थाप्यकतारूपानावीयप्रति-
योगितानिरूपितपरम्परया या निश्चयविष्टावच्छेदकता सद्दिशिष्टरूपवाचं हेत्व-
भास्यम् । वैशिष्ट्य स्थनिरूपितविषयकनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नत्व-
सन्दन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वत्वच-रसमानाधिकरणो य किञ्चिद्रूपावच्छिन्नादि

ॐ गङ्गाधरी ॐ

न्यूनवृत्तिर्यासिद्धानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताइत्वेऽपि तादृशबाधविषयकत्वाऽन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धरतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वाविरहेण तादृशघटितत्वस्याविज्ञित्करत्वादिति वाच्यम्,

● चन्द्रकला ●

प्राविपयकप्रतीतिविपयताश्चेदकस्यवत्तमेव विधिष्टान्तराऽप्यदित्यसदितल्लग्याधौ
 यत्स्वः, तादृशप्रतिबन्धकतात्वव्यापकत्वञ्च विपयिताया व्यापकत्वसम्भवेन, तथाच न
 व्यभिचारघटितनिरुक्तबाधेऽप्याति, धूमानावबद्धमभ्यभिचारिवह्निमदवावच्छिन्नाऽवि-
 पयकप्रतीतिविपयताश्चेदकत्वस्य धूमव्यभिचारिवह्नित्वाद्यौ सर्वेऽपि तादृशघातत्वाव-
 च्छिन्नविपयत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकतात्वस्य धूमव्यभिचारिवह्निमदमिदमिधूमानु-
 मितिप्रतिबन्धकतायामपि सद्यत् तत्र व्यापकतासम्भवेन धूमव्यभिचारिवह्निवादि-
 विपयिताया विरहेण तादृशप्रतिबन्धकतात्वव्यापकविपयितानिरूपकताश्चेदकत्वस्य
 'तनाऽवर्तमानस्यात्, धूमव्यभिचारिवह्नित्वादेर्विधिष्टान्तरावच्छेदकत्वाऽसम्भवात् ।

एवञ्च धूमप्यभिचारिवह्निमद्वृत्तिधूमाभासत्वरूपविपरीतबाधत्वमेव विशिष्टान्तर-
तावच्छेदकं तत्र धूमाभाववद्धूमप्यभिचारिवह्निमद्वृत्तिरूपत्वावच्छिन्नानिपयकप्रतीति-
विपयतावच्छेदकत्वस्य, सादृश्यावच्छिन्नविपयवत्त्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकात्-
स्वव्यापकनिपयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च विद्यमानत्वात् सादृशपक्षवृत्तिधूमाभा-
सत्वरूपविपरीतमात्रत्वावच्छिन्नानिपयकप्रतीतिनिपयतावच्छेदकीभूत यत् धूमाभासद्वय-

● कलाविदास ●

प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकमित्यत्रापि प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकताया अनतिरिक्तवृत्तिरूपमेव वक्तव्यम्, द्वितीयावच्छेदकताया
स्वरूपसम्बन्धरूपे जलप्यापकवद्बन्धमात्रसमानाधिकरणरत्नवद्धद्रूपसम्प्रतिपक्षेऽ-
भ्यासि, तादृशसम्प्रतिपक्षतावच्छेदकरूपस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं
यत् जलवद्धद्रत्वं तस्य ग्रहणमितिप्रतिबन्धरत्तासामान्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकताया तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य तादृशसम्प्रतिप-
क्षतावच्छेदके विरहात् । प्रथमावच्छेदकताया स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे हृदो बद्धिमानि-
त्यादौ बद्धबन्धमात्रवद्धद्रादिरूपमाधादाग्न्यासि, निरुक्तवाचत्वावच्छिन्नविषयकत्वा
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपाऽप्रसिद्धे,
अभाववान् बद्धबन्धमानवान् अभावनाश्च हृद् इत्याकारज्ञानसाधारणतादृशप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य कुत्राप्यवर्त्तमानत्वादिति
ऽप्येवम् ।

ॐ गादाधरो ॐ

[नच यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वस्यविवक्षितत्वात्त दोषः]

ॐ चन्द्रकला ॐ

व्यभिचारिवृद्धिमत्त्वरूपम् ख तादृशत्ववत्त्वस्य धूमागाववद्धूमव्यभिचारिवृद्धिमद्वरूपे बाधेऽसत्त्वात् निवृत्तव्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिः ।

मनति हि हृदो वृद्धिमान् धूमादित्यारौ वृद्धयभाविशिष्टहृदिस्वरूपाधारी लक्षणसमन्वयः । तादृशवृद्धत्वरूपस्वरूपकबाधत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद् भ्रष्टचित्तबहुपभाषत्वस्वरूपविपरीतभाषत्वं तस्य यद्व्यभिचारविशिष्टहृदस्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकताव्यापकतादृशविपरीतबाधविषयितानिरूपकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्वरूपस्य वृद्धयभाविशिष्टहृदत्वेऽनपात्तात् ।

५. नच विपरीतबाधनिश्चयनिष्ठा प्रतिबन्धकता भिन्नैवेति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नवृद्धत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वरूपसंसर्गातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नवृद्धयभाषत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन बाधनिश्चयपद्वयनिष्ठायाः प्रतिबन्धकताया ऐक्यसम्भवादिति ध्येयम् । तथाच सर्वत्रैव विपरीतव्यभिचारबाधत्वादिकमादायैव लक्षणसमन्वयः करणीय इत्यभिमानेन निवृत्ताव्याप्तिवारणाय प्रथमनचकलमाह यद्रूपेति । स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकेत्यादिः । स्वावच्छिन्नेति । स्वं लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो धर्मः, तदवच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताव्यापकमित्यर्थः । सामान्यपदस्य व्यापकत्वातिरिक्तार्थकताया यक्तुमशक्यत्वादिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं तादृशप्रतिबन्धकताव्यापकत्वञ्च व्यापकतासम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

तादृशेति । तादृशं यद्रूपात्मकं यत् स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं रूपान्तर तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्वरूपं त्रिशिष्टान्तराऽघटितत्वस्येत्यर्थः । विवक्षितत्वादिति । स्वस्मिन्नित्यादिः । न दोषः = न व्यभिचारघटितनिवृत्तबाधेऽव्याप्तिः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

प्रथमनचकल्ये यदि समयैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमतिरिक्तवृत्तिरूपं तदाऽसम्भवारणाय स्वस्मिन् विशिष्टान्तरतावच्छेदकत्वे चाऽभाषावन्तविषयिताशून्यज्ञानीयत्रिषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमपि निवेशयम्, तथाच विपरीतबाधत्वव्यभिचारत्वादि कमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयः करणीय इति भावः ।

नचैवं हृदो वृद्धयभाषवान् हृदो वृद्धयभाष इत्याह्वयज्ञानद्वयभाषायप्रति

● गादाध्यायो ●

[व्यभिचारस्य लक्षणाधिविषयस्त्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितास्त्वविरहेण तदृशघटितकस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्]

ॐ चन्द्रकला ॐ

निरुक्तकल्पे प्रमेयत्रिशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिशङ्का तु नास्त्येव, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽनियमकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्रमेयत्रिशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननियमकत्वव्यापकस्यासिद्धप्रतिबन्धकतात्वव्यापकताव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्रिशिष्टान्तरतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाऽनियमकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य तादृशत्रिशिष्टव्यभिचारत्वे विरहात् प्रमेयत्रिशिष्टव्यभिचारत्वस्य स्वपदेनोपादानाऽसम्भवादित्यन्तस्तादृशानिव्याप्तिवारणकारणं अत्र नाभिहितम् ।

व्यभिचारत्वस्य विशिष्टान्तरतानवच्छेदकत्वं एव व्यभिचारघटितभावे नाऽप्यातिरिक्त्यभिमानेन तत्राध्याप्यभावे हेतुमाह व्यभिचारेति । व्यभिचारत्वावच्छिन्नस्य धूमाभावरूपधूमव्यभिचारिवह्निप्रत्यक्षरूपवाच्यत्वावच्छिन्ननियमकत्वव्यापकस्यासिद्धप्रतिबन्धकतामतिरिक्तवृत्तिविषयिताकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशेति । निरुक्तगात्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छिन्नवृत्ति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे व्यभिचारविषयिताया व्यापकत्वसम्बन्धेन विरहेण तादृशवाच्यरूपत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकतात्वव्यापकविषयिताकत्वविरहेत्यर्थः ।

तद्व्यतिरिक्तस्य=धूमव्यभिचारिवह्निवादिपटितरसस्य । अकिञ्चित्करत्वादिति । तथाच व्यभिचारत्वस्य विशिष्टान्तरतानवच्छेदकत्वा कृतो व्यभिचारघटितभावेऽप्यातिरिक्ति भावः ।

● कलाविलासः ●

बन्धकत्वं दुर्बलमिति वाच्यम्, स्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गातिरिक्तसम्बन्धानवरिद्धबद्धपभावरत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या स्वरूपसंसर्गावच्छिन्नायेपरसंसर्गातिरिक्तसम्बन्धानवरिद्धा हृदयत्वावच्छिन्नविषयता तच्छालिविद्वेषयत्वेन तादृशज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उपादानसम्भवादित्यपि वेचित् ।

प्रथमनवरूपस्यानुगमस्तु धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वमिति, वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वविशिष्टनिश्चयस्वरूपकप्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकतात्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यं निश्चये स्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वसम्बन्धेन, तादृशप्रतिबन्धकतात्ववत्त्वस्य व्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वसम्बन्धेन, विषयितायां स्वव्यापकत्वन्तु व्यापकत्वसम्बन्धावच्छिन्नम्, तादृशधर्मवत्त्वञ्च स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्ववृत्तिवोभयसम्बन्धेन, स्ववृत्तिस्वभावि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व स्वावच्छिन्नविषयित्वाऽव्यापकमूलविषयितादुत्पत्तानीय-

ॐ चन्द्रकला ॐ

अत्र कल्पे विपरीतवाच्यत्वव्यभिचारत्वादिकमादाय यदि सर्वत्र लक्षणसमन्वयः क्रियते तदा बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः स्यात्, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् व्यभिचारविशिष्टवाच्यत्व तस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकतात्वध्यापकविषयिता - निरूपकतावच्छेदकतया विशिष्टान्तरतावच्छेदकयद्रूपात्मकत्वेन तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकबाधविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्ववत्त्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारे सत्त्वात् ।

अतो निवृत्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरतावच्छेदकत्वमवलक्षणवटकयद्रूपे स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकतात्वध्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च यथा विशेषणत्व तथा स्वावच्छिन्नविषयित्वाऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यशानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमपि तत्र विशेषणं देयम्, एवञ्च न बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः, तादृशविशेषणत्रयविशिष्टविशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपस्याऽप्रसिद्धत्वात् ।

व्यभिचारविशिष्टवाच्यत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतात्वध्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेऽपि बाधविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूता या व्यभिचारविशिष्टवाच्यत्वावच्छिन्ना विषयिता तच्छून्यशानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् ।

बाधविशिष्टव्यभिचारस्य तादृशव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य केवलवाच्यत्वे व्यभिचारस्य वा बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च विरहादन्यस्य कस्यापि घर्मेत्ययद्रूपपदेनोपादानाऽसम्भवात् ।

तथा च हृदो धूमवान् बहोःस्थिादौ सर्वत्र बाधव्यभिचारत्वावच्छिन्नः, धूमाभाधविशिष्टहृदत्वरूपवाच्यत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकहृदवृत्तिधूमाभावत्वरूपविरीतवाच्यत्वादौ तादृशबाधत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकानुमितिप्रतिबन्धकतात्वध्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि धूमाद्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयिताऽव्यापकीभूतहृदवृत्तिधूमाभावावच्छिन्नविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व

• कलाविलासः •

त्योपलक्षितविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयसमन्वयेन ।

द्वितीयनचत्वस्येऽपि अवच्छेदकत्वद्वयमनतिरिक्तिरूपमेव वाच्यमन्यथा द्वितीयावच्छेदकताया स्वरूपसम्भवरूपत्वे जलव्यापकत्वद्वयभावसमानाधिकरण-

ॐ गदाधरी ॐ

व्यभिचारत्वाद्विशिष्टविषयस्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपयन्तावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्याऽसम्भवात्, व्यभिचारत्वमेवैवविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूपयन्तावच्छेदकत्वात्, तस्य च व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयस्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-

● चन्द्रकला ●

विरहादित्यस्य तादृशविशेषणस्यानन्तर्य धर्मस्याऽप्रसिद्धतया सर्वत्र विशिष्टांतरतावच्छेदकधर्मस्याऽप्रसिद्धेरित्याशयेन निरुक्तकल्प दूषयति व्यभिचारत्वादिति । लक्षणावच्छेदकीभूतेत्यादि ।

अप्रसिद्धिमेव दर्शयति व्यभिचारमेत्येति । तस्य = व्यभिचारत्वस्य मेवैवविशिष्टव्यभिचारत्वस्य च । विपरीतव्यभिचारत्वस्य तु व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयताव्यापकविषयिताशूयशानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वविरहादिति पूरणोपम । निरुक्तव्यभिचारधर्मादिवापेऽव्याप्तिवारणाय द्वितीयनक्षत्रकल्पमाह स्वावच्छिन्नेति । एवं लक्षणावच्छेदकप्रयोगेऽत्रविशिष्टत्वावच्छिन्नमेवैवविशिष्टव्यभिचारत्वादिकम् । तथाच स्वावच्छिन्नविषयत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्यापकविषयितानिरूपकतावच्छेदकी यत्निश्चिद्धमस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकी यस्य इत्यस्य भूत यत् यत् स तत्तदवच्छिन्नविषयस्त्वभावकूटवत्प्रतीतिविषयतावच्छेदकवद्व्यापकविच्छिन्नविषयकनिश्चयव्यापक प्रकृतानुमितिरव्यापकमविवक्ष्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्व तद्व्यापक समुदितल्लक्षणं पर्यवसित । भवति हि हृदो बहिमान्धूमादित्यादी बह्व्यभावाद्दृढरूपभावे धूमवान्बह्वस्तिवाशे च धूमाभाववद्दृष्टित्वविशिष्ट

● कलाविरास ●

जलब्रह्मद्वयस्यप्रतिपक्षेऽव्याप्ति, स्वपदेन निरुक्तस्यप्रतिपक्षतावच्छेदकधर्मस्यापि धर्तुं शक्यत्वात्, एवञ्च त्रयभावच्छेदकताया स्वरूपसम्पत्पररूपे पूर्वपदेन बह्व्यभावाविशिष्टादावव्याप्ति, मेवैवविशिष्टत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकनिरुक्तत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकस्य पूर्वातिशयकत्वाऽप्रसिद्धे । सुतरामेवाव्यापकीभूतविषयितानुपलब्धमपि उभयत्र निरुचये विवक्षणीयमिति भाव्यम् ।

यद्यपि विशिष्टान्तराव्यभिचारविषयत्वमेव वाच्यत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक व्यभिचारविशिष्टप्रयोगे य व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक वाच्यवित्तिभेदत्वादिकं तदाश्रयाविवक्षकप्रतीत्यप्रतिबन्धकता

• कलाविलासः •

भावसम्भवे धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमयान्त्वह्नेरित्यत्र धावेऽव्याप्तवभिधानमनु-
चितम् । तथापि स्वावच्छिन्नोऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपविशिष्टात्तरतावच्छेदकधर्मे
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावच्छिन्नविषयितानिरूपक-
तावच्छेदकत्वस्यापि विवक्षणीयतया न तादृशप्रमेयत्वादिकमादायाऽसम्भव
इति सुतरामव्याप्यभिधानम् । नचैवं प्रसिद्धवह्नयभाववद्भेदरूपवाच्यत्वात्प्राप्तिः,
सादृशद्वत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद् वह्नयभावव्याप्यवद्भेदरूपं
तदाप्रयाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तवाच्यत्वे विरहादिति वाच्यम्,
वह्नयभावव्याप्यवद्भेदरूपप्रयाऽविषयकं यद् वह्नयभाववद्भेदरूपत्वेन घटावगाहिज्ञानं
तद्विषयतावच्छेदकत्वस्य तादृशद्वत्वरूपवाच्यत्वे सत्त्वाच्चत्वाऽव्याप्यसम्भवादिति
स्येयम् । द्वितीयनचकल्पे स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं यत्किञ्चिद्-
पेऽनिवेश्य इवानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य सत्र विवक्षणे यादृशत्वत्वे व्यभिचार-
विषयकं ज्ञानं नियमतो धावविषयकमेव भवति तादृशत्वत्वे व्यभिचारेऽप्याप्तिः, धाव-
स्वरूपस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतीतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य स्यात्तद्विच्छि-
न्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य च व्यभिचारत्वे सत्त्वेन स्वपदेन वाधरवस्वोपादानुं शक्य-
तया तद्वद्विच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे विरहात् ।

नच तादृशं यद् यत् स्वं तद्वद्विच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वमपि लक्ष्यतावच्छेद-
कभूतपदरूपे निवक्षणीयम्, तथासति न तादृशत्वत्वे व्यभिचारेऽप्याप्तिः, तादृश-
वाधरवानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वादिति वाच्यम्, यत्र
मेयवविशिष्टवाधविषयकं ज्ञानं नियमतो मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकमेव भवति
तत्र मेयवविशिष्टवाधेऽतिव्याप्यापत्तेः । मेयवविशिष्टवाधत्वरूपस्वावच्छिन्नविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतीतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतमेयवविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिका-
वच्छिन्नप्रतीतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य वाच्यत्वे विरहेण
स्वपदेन मेयत्वविशिष्टवाधत्वस्य धर्तुमशक्यतया स्वपदोपात्तमेयवविशिष्टव्यभिचा-
रवानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टवाधत्वोऽनयायात् । अस्मन्मते तु
मेयवविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयववि-
शिष्टवाधत्वे विरहात्तात्पर्यापत्तिः । तथाच इत्यवच्छिन्नविषयित्वान्यापकभूतविषयि-
ताऽन्यज्ञानादस्वावच्छिन्नविषयितान्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छे-
दकपदरूपावच्छिन्नविषयित्वान्यापकविषयितान्यन्यज्ञानादविषयितानिरूपकतावच्छे-
दको यः कश्चिदुक्तः स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य इत्य-
प्यवभूतं यद् यत् स्वं तद्वद्विच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव लक्ष्यता-
वच्छेदकपदरूपविशेषमिति भावः ।

● गादाध्यायी ●

विषयितानिरूपकतायच्छेदकः यश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय-
तायच्छेदको यस्य एवं भूतं यद्यत्वं “प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि” तद्-

○ चन्द्रकला ○

वदिरूपे व्यभिचारे च लक्षणसमन्वयः, प्रमेयत्वविशिष्टवद्व्यभाववद्भूतत्वादिरूपस्या-
वच्छिन्नविषयकत्वव्यापकपक्षमिदं साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतात्तस्य व्यापकतासम्बन्धेन
व्यापिता या शुद्धाधादिनिषयिता तन्निरूपकतावच्छेदकयत्त्रिविधमस्य बह्व्यभाव-
विशिष्टहृदत्वादेः प्रमेयत्वविशिष्टतादृशमाधत्वादिरूपस्यावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयताय-
च्छेदकतया स्वपदप्राप्ततादृशप्रमेयत्वविशिष्टमाधत्वात्त्रिविधविषयकप्रतीतिविषयता-
यच्छेदकयद्बह्व्यभावविशिष्टहृदत्वरूपयद्द्रुमावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकतायाः प्रकृ-
तानुमितिप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात्तादृशतद्रूपवत्तस्य बह्व्यभावविशिष्टहृदादावक्षतत्वात् ।
एवं प्रमेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्बृच्चिबह्वित्वादिक स्वपदेनादाय अन्यैव रीत्या
लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

धूमाभावनयद्धमव्यभिचारिवद्विमद्रूपगवेऽपि नाभ्यासिः, तादृशमाधत्वस्य तादृश-
माधत्वरूपस्यावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकत्वाऽसम्भवात् स्वपदेन निरुक्त-
व्यभिचारवर्गितमाधत्वस्य घत्तुमशक्यत्वात्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारवर्गितमाधत्व-
मेव स्वपदेनोपादाय पूर्ववत्तापि लक्षणसमन्वयसम्भवात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादौ तु अतिव्याप्तिराफा नास्तेऽत्र, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नाविषय-
कत्वव्यापकस्यातिप्रदप्रतिबन्धकतात्वात् व्यापकविषयितानिरूपकतायच्छेदनीभूतस्यावच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकयत्त्रिविधव्यभिचारत्वक यत् एवं प्रमेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारत्वादिक तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकत्वस्य स्वस्मि-
न्नसत्त्वेन तादृशयद्द्रुमपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे उपादानुमशक्यत्वात् ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतायच्छेदकधर्मस्य स्वाय-

● कलाविलास ●

शयैवमुक्तकल्पे जलव्यापकवह्व्यमात्रसमानाधिकरणजलवद्भूद्रूपसत्प्रतिप-
क्षेऽभ्यासिः, तादृशजलवद्भूदत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतायच्छेदकस्य जल-
व्यापकवह्व्यमात्रकालीनजलवद्भूदत्वस्य तादृशसत्प्रतिपक्षतायच्छेदकरूपावच्छिन्न-
विषयकतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकतया स्वपदेन जलव्यापकवह्व्यमा-
त्रसमानाधिकरणजलवद्भूदत्वस्यैवोपादानसम्भवादिति चेत् ? अत्रापि तादृशयत्कि-
ञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताया स्वावच्छिन्नविषयित्वाऽव्यापकीभूतविषयितानुन्वशा-
नायत्वस्य विवक्ष्यं यत्त्वादुत्ताभ्यासरेसम्भवादिति केचित् ।

● गादाधरो ●

तयस्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नाऽनिरूपितं तादृशतादृशधर्मा-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नरूपमेव समु-
दितार्थः ।

● चन्द्रकला ●

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्वरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वापन्नप्रतिग्रहप्रतिबन्धक-
तात्वाप्यपकशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायाः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रत्वावच्छिन्नाऽनिरूपिततया, यादृशयादृशधर्मान्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-

● कलाविलासः ●

समानाधिकरणजलवद्भेदेऽव्याप्तिः, अकवद्भेदत्वावच्छिन्नविषयिताया तादृशसम-
तिपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाऽनिरूपितत्वात् । एवञ्च प्रथमावच्छेदकताया स्वरूप-
सम्बन्धरूपत्वे हृदो वद्विमानित्यदीं पूर्ववदेवान्याप्तिः, ज्ञानविशिष्टज्ञानादिसाधार-
णानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तनृत्तियत्किञ्चिद्विषयिवत्प्रसिद्धेः ।

अधोक्तकपेऽसम्भवः, बाधादिनिषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेद-
कतादराधाधाविषयिताया बाधापेकदेशगृत्तिधर्मावच्छिन्नाऽनिरूपिततया तादृशध-
र्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरस्य बाधाबाधौ विरहादिति चेत्,
साक्षात्प्रत्यक्षाधारणनिरूपितत्वस्याभ्युपगमे बाधापेकदेशगृत्तिधर्मावच्छिन्नाऽनि-
रूपितत्वस्य बाधविषयितायामसम्भवात् तादृशधर्मावच्छिन्नाऽनिरूपितत्वमनिवेद्य
तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकरस्य तादृशधर्मानवच्छिन्नविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकत्वस्य वा विवक्षणे यादृशस्थलविशेषे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकं ज्ञानं
नियततो बाधविषयकमेव भवति तत्र प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः, कैरल-
व्यभिचारावावच्छिन्ननिरूपितविषयितायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषय-
कत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यन्तर्गतबाधनिषयप्रतिबन्धकतानवच्छेदकता यत्
किञ्चिद्विषयितापदेन व्यभिचारविषयिताया धर्तुमशक्यत्वात्, तादृशसमूहासम्भवा-
नोपस्थावच्छिन्नविषयिताया धर्तव्यत्वेऽपि तत्र बाधावानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य
बाधत्वावच्छिन्नविषयिताविरूपकतावच्छेदकत्वस्य बाधत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य
सत्त्वेन तादृशविशेषणानां स्वरिमन् वक्तुमावत्त्वात् । अस्माकन्तु तादृशबाधत्वा-
वच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वे विरहात्ता-
तिव्याप्तिरिति चेच्च ।

मृतीयनचरूपस्यानुगमस्तु धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं हेतव्याप्त्यस्यमिति, वैशिष्ट्यञ्च
स्वतादात्म्य स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकबोध्यसम्बन्धेन,
स्ववैशिष्ट्यं धर्मं स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकताव्यापकवि-
षयितागृत्तिवत्सङ्गत्वेन, मृत्तित्वञ्च द्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसंस्पर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठार-

ॐ गादाध्याय ॐ

मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदसोभूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयि-
ताया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नावि-
षयरूपप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य च स्वस्मिन्नसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वात्, व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषय-
कत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्याश्चिदपि विषयि-
तायाः व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात्, तादृशविषयिताया
यादृशधर्मविशिष्टानिरूपितत्वं घटत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृ-
शत्वात् तदवच्छिन्नाविषयरूपप्रतीतिविषयतावच्छेदकतया व्यभिचारत्वादेः
स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वाच्च न कश्चिदोपः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

वच्छिन्नाऽविषयरूपप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वे
विरहात् स्वपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य धर्तुं शक्यत्वात् तत्रातिव्याप्ति-
रित्याह मेयत्वेति । स्वस्मिन्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वे । व्यभिचारादौ लक्षण-
समन्वयम् प्रदर्शयति व्यभिचारत्वादीति । स्वादमाहोत्यादिः । तादृश-
त्वात् = यादृशयादृशधर्मन्तर्गतत्वात् ।

न कश्चिदोप इति । धूमामावयद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्तरूपस्यावच्छिन्न-
विषयकत्वरूपकानुमितिप्रतिबन्धकताव्यापकतायाः धूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्न-
विषयिताया विरहेण तादृशव्यापकीभूतयत्किञ्चिदपि विषयतादेन निरुक्तव्यभिचारघटित-
बाधविषयिताया एव धर्तव्यतया तत्र च घटत्वाद्यवच्छिन्नाऽनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वेन
तादृशघटत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयरूपप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारघटितबाधत्वस्य
घटत्वस्य तादृशबाधादौ सत्त्वान्न कुत्राप्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा सम्भवतीति हृदयम् ।

अन कल्पे विषयिताया यत्किञ्चित्त्वाऽनिवेशे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽति-
व्याप्तिः, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यान्तर्गताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयि-

ॐ कलाविलास ॐ

च्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वसम्बन्धेन, विषयितायां तादृशप्रतिबन्धकताव्या-
पकत्वान्तु स्वव्यापकत्वसम्बन्धेन ।

अथवाकल्पे अवच्छेदकताद्वयस्य स्वरूपसम्बन्धरूपधे पूर्ववदेवान्याहयादिकं
त्वममुदनीपम् ।

॥ मादाधरो ॥

अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेद-
कीभूतविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मवस्त्वमेव समुदि-
तार्थ इति वाच्यम् ।

● चन्द्रकला ●

ताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसत्त्वेन यादृशयादृशधर्ममप्ये-
तरमाऽप्रवेशात् यादृशयादृशधर्मत्वाद्यवच्छिन्नाऽनिरूपिता तादृशी विषयिता तादृश-
वदत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रमेयत्वविशिष्टविशिष्टव्यभिचार-
स्वरूपस्वत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽनपावादतो यत्किञ्चित्त्वं तादृशविषयिता-
विशेषणम् । तथा सति यत्किञ्चिद्विषयितत्पदेन शुद्धव्यभिचारविषयिताया एव
धर्मव्यवस्था तत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वविरहान्न
तत्राऽतिव्याप्तिः ।

यादृशयादृशेतिधीप्सानादरेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः प्रमेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारस्वरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेद-
यत्किञ्चिद्व्यभिचारविषयितायां यत्किञ्चिदधर्मत्वाद्यवच्छिन्नाऽनिरूपितत्वस्यावश्य-
कतया तादृशधर्मत्वाद्यवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्ववत्त्वस्य प्रमेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारे सत्त्वादतो यादृशयादृशेतिधीप्सादरः । तथा सति यादृशयादृश-
धर्मान्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽनिरूपितत्वस्य तादृशशुद्धव्यभिचा-
रविषयितायामक्षतरात् स्वरिमश्च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वविरहान्न तत्राऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

तृतीयचतुर्थनचकल्पयोर्दूषणस्य साम्यात् तृतीयनचकल्पे दूषणमदत्तैव चतुर्थ-
नचकल्पमाह श्रयवेति । तथाच यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वरूपान्नप्रकृतानुमितिप्रतिब-
न्धकतात्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन व्यापकीभूतविषयिताव्यापक यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपि-
तत्वं तद्धर्मवत्त्वं समुदितश्रवणार्थः पर्यवसितः ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकस्यासिद्धप्रतिबन्धकतात्वव्या-
पनीभूतविषयितात्वस्य शुद्धव्यभिचारविषयितायामपि सत्त्वेन तत्रच प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वविरहात् यद्धर्मपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारसंयोगा-
दानाऽसम्भवान्न तत्रातिव्याप्तिः ।

अन एव तादृशविषयितात्वे यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वसामानाधिकरण्यमननिधाय

● कलाविद्यासः ●

निरुक्तवत्त्वस्यानुगमो यथा धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं दोषत्वम्, धर्मवैशिष्ट्यं धर्म-
स्वतादात्म्य स्वविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वबोधसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यं विषयितायां

● गादाधरी ●

बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गात् तादृशधर्मावच्छिन्नवि-
षयत्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारविषयिताया
तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां च केवलबाधविषयिताया अनवच्छे-
दकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताया एव तथाविधप्रति-

● चन्द्रकला ●

तादृशनिरूपितत्वव्याप्तत्वं तादृशविषयितात्वव्यापकत्वं वा तादृशनिरूपितत्वे वक्तव्यम्,
अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः स्यात्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपयद्
र्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचार-
विषयिता-तर्भावेन तादृशविषयितारहे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्व-
सामानाधिकरूपसत्त्वेन यद्वर्णनेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्यापि धर्तुं शक्यत्वात् ।

नवा व्यभिचारपदितराधेऽप्याप्तिः, तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकव्यभि-
चारपदितबाधविषयिताया धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवद्विमतारावच्छिन्ननिरूपिताव-
स्यावृत्तत्वात् ।

हृदो वद्विमान् धूमादित्यादी तादृशया बहुपभावविशिष्टहृदविषयिताया बहुपभा-
वविशिष्टहृदरानावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य धूमवान् वद्वेतित्यादौ च धूमाभावदृष्टित्ववि-
शिष्टवद्विरूपव्यभिचारविषयिताया धूमाभावदृष्टित्वविशिष्टवद्वित्वावच्छिन्ननिरूपि-
तत्वस्य च सत्त्वात् तत्र तत्र बाधव्यभिचारादौ लक्षणसमन्वयः ।

सर्वत्र प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशो व्यभिचारपदितराधेऽप्याप्तिवारणार्थ एव ।
अन्यथा धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवत्त्वार्तावच्छिन्नविषयत्वव्यापकवद्विषयव्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयिताया धूमाभाववद्भूमव्यभिचारिवद्विमत-
रावच्छिन्ननिरूपितत्वविरहेण यद्वर्णनेन निरुक्ततात्वस्योपादानुमशक्यत्वात्
निरुक्तव्यभिचारपदितराधेऽप्याप्तिः स्यात् । एवं पूर्वपूर्वकल्पेऽपि प्रतिबन्धकता-
सामान्यनिवेशात्मानयैव रीत्या व्यावृत्तिः स्वयमूनीयेति दिक् ।

तृतीयनचरूपे चतुर्थाव्येत्वादिवरूपे च बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिवारणम-
शक्यमेव, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नविषयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदकव्यत्किञ्चिद्विषयितापदेन केवलबाधविषयिता केवलव्यभिचार-
विषयिता वा धर्तुं न शक्यते : केवलबाधविषयितायाः तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-
न्तर्गतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतायामनवच्छेदकत्वात्, व्यभिचारविषयितायाश्च साध्यानु-
मितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्, किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयितैव तादृ-

● कलाविलासः ●

स्यावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतात्वव्यापकत्वसम्बन्धेन, वि-

ॐ गादाघरो ॐ

बन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वं, तस्यां च तादृशधर्मविशिष्टनिरूपितत्वस्याव-
श्यकत्वात् प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे च यद्धर्मपदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ बह्वयभावादिधर्मितावच्छेदकबहुधादिप्रकारकबुद्धेरिव धूम-
व्यभिचारविशिष्टबहुधादिधर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया बहुधादिप्र-
कारकप्रहस्याऽनाहार्यस्याऽसम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकस-
मूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धया तादृशानुमितिप्रतियन्धकताघटितयथाश्रुतलक्ष-
णस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकबहुधादिहेतुकदोषेऽन्धाग्नि स्वयमेव घटयतीति
तद्वारणायाऽऽयासोऽयं पृथेवि चेद् ?

● चन्द्रकला ●

यप्रतियन्धकतासामान्यनिरूपिताऽवच्छेदकीभूता यत्किञ्चिद्विषयिता, तत्र च बाधविशिष्ट-
व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसत्त्वेन तत्र तादृशपादशपमावच्छिन्नाऽनिरूपितत्वं
वर्तते तादृशपटत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्ट-
व्यभिचारत्वे सत्त्वात् बाधविशिष्टव्यभिचारत्वस्याऽपि रूपदेनोपादानसम्भवात् ।

अथवाकल्पे तु बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तासामान्यावच्छेदिकायां पूर्वोक्तयुक्तया बाधविशिष्टव्यभिचारविषयितायां बाधविशि-
ष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्याधततया यद्धर्मपदेन बाधविशिष्टव्यभिचार-
त्वस्य घटुं शक्यत्वादित्याह बाधविशिष्टेति । बह्वित्यत्र धूमवत् धूमाभाववद्व-
हित्ववत् इत्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तित्वरूपबाधविशिष्टतादृश-
बह्विरूपव्यभिचारे इत्यर्थ इति केचित् ।

यद्यपि बह्वयभावाच्चान् पर्वतो बह्विनात् धूमादिस्पारी बह्विरोधिषह्वयभावधर्मिता-
वच्छेदकबह्विप्रकारकज्ञानस्याहार्यतया तादृशपक्षसाध्यकानुमित्यप्रसिद्धया तत्स्थलीय-
दोषे यथा दीधितिहृतेवाग्ने अग्न्याग्निर्वदयते तथा धूमव्यभिचारिवह्विधर्मितावच्छेदक-
धूमाभाववद्वृत्तित्वबह्विरूपसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानस्याप्याहार्यतया तत्स्थलीयदोषेऽ-
न्धाग्निः प्रतिबन्धकताघटितलक्षणे वारयितु न शक्यते इति तद्वारणकारणानुसन्धान-
मनुचितमित्युच्यते तथापि न निस्तार इत्याह बह्वयभावादौति । स्वविरोधिधर्म-
धर्मितवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्याहार्यत्वादित्याशयः ।

धूमव्याप्यतया = धूमाभाववद्वृत्तितया । तादृशेति । धूमव्यभिचारिवह्वि-
मत्वावच्छिन्नपक्षकधूमप्रकारकधूमव्याप्यवह्विप्रकारकसमूहालम्बनानुमितेरित्यर्थः ।
स्वयमेव = दीधितिहृतेव ।

ॐ कलाविलासः ॐ

यपितावस्यापरत्वं लक्ष्यतावच्छेदके स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

● गादाध्यायी ●

भयतु तावदेवम्, तथापि विशेषगुणाभाववान् घटो गुणसामान्याभा-
यवानित्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रसिद्धया विशेषगुणवद्घटरूपा-
श्रयाऽसिद्धेर्गुणवद्घटरूपवाधघटितायाः संग्रह आवश्यकः ।

यदि य तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वमेव याधः, अत्रयासिद्धिश्च त-
त्सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वम्, तस्यास्तु गुणत्वरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तवाधस्य न प्रवेशः, विशेष-
गुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्त-

ॐ चन्द्रकला ॐ

विशिष्टान्तराऽव्यतिवृत्तिनिवेशे पुनरुक्त्यातिमाह विशेषेति । तथाच तादृश-
विशिष्टान्तराऽपदितत्वाऽनिवेशे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरस्यात्, सन्निवेशे
निवृत्तकथमभिचारघटितवाधेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि विशेषगुणाभाववान् घटो गुणसामान्या-
भाववान् घटत्वाऽस्यादौ विशेषगुणवद्घटरूपाभयासिद्धत्वव्याप्तिः, विशेषगुणवद्घ-
टत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद् गुणवद्घटत्वरूपं वाधत्वं
तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतामच्छेदकत्वस्य विशेषगुणवद्घटत्वे विरहात्
निवृत्ताभयासिद्धित्वस्य स्वप्नेन पक्षे मशक्यत्वादिति भावः ।

दर्शितेति । विशेषगुणवान् घटो गुणसामान्याभाववान् गुणसामान्याभावव्या-
प्यघटत्वव्याप्तेत्याकारकतानस्य अनाहार्यत्वादिति हृदयम् ।

संग्रह आवश्यक इति । तथाच विशिष्टान्तराव्यतिवृत्तिविशेषणदानानुपपत्तिः,
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तु प्रकरान्तरेणैव वारणीयत्वाशयः ।

निरुक्त्यामव्याप्तिमपाठुं शक्ते यदिचेति । घटत्वावच्छेदेन = घटत्वव्या-
पकगुणप्रतिपोगिरुसमनापसम्भवेन । गुणवत्त्वमेवेति एवकारात् घटत्वसामानाधि-
करण्येन गुणवत्त्वस्य वाधत्वव्यवच्छेदः । विशेषगुणाभावविशिष्टपदादेन गुणसामान्या-
भावस्य साधनया तादृशपदे निरुक्तसाध्यावगानुमितेर्घटत्वसामानाधिकरण्यव्यापा-
दित्वेन तादृशानुमितिम् प्रष्टुं सामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वव्यापादिनिश्चयस्याऽप्रतिबन्ध-
पतया घटत्वसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वस्य वाधत्व न सम्भवतीति भावः ।

घटत्वसामानेति । सम्भवायत्वमानावच्छिन्नसम्भवेनेत्यर्थः । विशेषगुणवत्त्वमाधवा-
तिद्विरिति पूर्वैर्ग संग्रहः । तस्याम् = विशेषगुणवद्घटरूपाभयासिद्धौ । न प्रवेशः = न-
घटत्वम् । तु नो न तादृशवाधस्य प्रवेशः इत्यत्र आह विशेषेति । तत्र = आधयासिद्धौ ।
सामान्यरूपेण = गुणत्वरूपेण ।

• गादाधरी •

दनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयाऽसिद्धयसंग्रहप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदापि विशेष-
गुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वि-
तीयक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवरवरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे
गुणवत्त्वरूपवाधप्रवेशस्यावरयकत्वात्, लक्षणे च तत्संग्रहस्यावश्य-
कतया उक्तविशेषणदानानुपपत्तिः ।

॥ चन्द्रकला ॥

तदनन्तर्भावात् = आश्रयासिद्धदनन्तर्भावात् ।

इत्युच्यते इति । तथाच विशेषगुणवद्वयत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकतायाः प्रकृतानुमितिप्रतिगन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदक-
तायाश्च गुणवद्वयत्वरूपावत्ये सत्त्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नस्यापकृताघटिततादृशगुण-
वद्वयत्वरूपावत्यवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वरूपविशिष्टान्तराऽघटि-
तत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन न विशेषगुणवद्वयत्वरूपाश्रयासिद्धाव्याप्तिरिति तु परमार्थः ।

समाधत्ते तदापीति । निरुक्तस्थले आश्रयाऽसिद्धाव्याप्तिवारणेऽपीत्यर्थः । तद-
वच्छिन्ने = द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने । तत्संग्रहस्य = विशेषगुणवद्वयत्वरूपाश्रयासिद्धि-
संग्रहस्यातथाचैकस्मिन्नेव द्वितीयक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवरवरूपाश्रयाऽसिद्धिः,
गुणवत्त्वञ्च बाधस्तथासति निरुक्तद्वितीयक्षणावच्छिन्नविशेषगुणवद्वयत्वरूपाऽश्रयाऽसि-
द्धेर्गुणवद्वयत्वरूपावच्छिन्नघटरूपबाधघटितस्यादिशिष्टान्तराऽघटितत्वविशेषणोपादाने
यथोक्ताश्रयासिद्धाव्याप्तिवारणमशक्यं स्यादित्याशयः ।

उक्तविशेषणेति । विशिष्टान्तराऽघटितत्वरूपविशेषणदानानुपपत्तिरित्यर्थः ।
प्रतिगन्धकताघटितलक्षणस्य निर्वहः पर्यंतो वहिमानित्यादिस्मृत्यदोषेऽव्याप्तिमुक्त्वा
तद्वारणाय भग्नो दीप्तिरुतैगानवदन्तिकल्पो वक्ष्यते, तादृशकल्पस्यैव निष्कृततया

• कलाविलासः •

द्वितीयक्षणावच्छिन्न इति । देशकालाद्यवच्छिन्नतद्वयत्वी सामानाधिकरण्ये-
नैव भाषाभावयोर्विरोधित्वमित्याशयेनैवैतदभिहितमिति श्रेयम् ।

अथ पूर्वोक्तस्थले एव चैपरीत्येन गुणसामान्याभाववान् घटो विशेषगुणाभाववान्
इत्यादिस्थले आश्रयासिद्धिघटितबाधेऽव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुसरणम् अनर्थ-
कं व्यापकताघटितविशिष्टसमवायघटितबाधस्य केवलसमवायघटिताश्रयासिद्धिघटित-
त्वादिति चेन्न ? संशयरूपपक्षताया अनुमितिहेतुत्ववादिनां मते तादृशस्थले गुण-
सामान्याभाववान् घटो विशेषगुणाभाववात्तरेतिसंशयस्याहार्थतया अनुमितेरेवा-
प्रसिद्धेः, तदप्रतिगन्धकताघटितलक्षणस्य तत्र गमनाऽसम्भवादिति तु सुधी-
भिर्विभावनीयम् ।

ॐ गादाधरी ॐ

वस्तुतस्तु 'अत्र वदन्ती' त्यादिनिष्कृष्टकल्पे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दिवारणाय विशिष्टान्तराऽवहितत्वस्य निवेशनीयतया दर्शितवाधायसंमद-
दोष एव ।

एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्ननिरूप्यता-
कधर्मधर्षणं समुदितलक्षणार्थः ।

● चन्द्रकला ●

तत्कल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिश्रावणाय विशिष्टान्तराऽवहितत्वनि-
वेश्यतावश्यकतायां तत्कल्पेऽवहितत्वेऽपि व्यभिचारवहिततावश्यकता निरुक्तप्रमाद्विश्रवा-
सप्र-
हो दोषाद भगति ननु प्रतिबन्धकतावहितत्वज्ञे तयोरसमहो दोषभावद्वतीत्याह वस्तु-
तस्त्विति ।

निरुक्तप्रमाद्विश्रवा-
प्रतिबन्धकतावहितत्वज्ञेऽपि नाऽव्याप्तिरित्याह एतेनेति ।
परात्मनिनिपरेणान्वय । स्वावच्छिन्नेति । इत्यव्यवच्छेदकत्वेनाभिमतो धर्मः ।
तथाच स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताव्यापकयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
निरुक्तप्रमाद्विश्रवा-
निरुक्तप्रमाद्विश्रवा-
निरूपितविषयितात्वव्यापिका स्वावच्छिन्ननिरूप्यता यस्य स्व-
स्य एव भूतं यत् स्व तादृशत्वधर्मं विशिष्टान्तराऽवहितत्वसहितसमुदितलक्ष-
णार्थं पर्यवसितः ।

ॐ कष्टविच्छातः ॐ

एतेन स्वावच्छिन्नेति । अत्र कल्पे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे वृद्धाः
कविसंयोगेतावद्विश्रवादी कविसंयोगाभाववद्वृत्तेऽतिश्रावणं, यत्किञ्चित्प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयिताव्यापकयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
निरूपितविषयितात्वव्यापिका स्वावच्छिन्ननिरूप्यता यस्य स्व-
स्य एव भूतं यत् स्व तादृशत्वधर्मं विशिष्टान्तराऽवहितत्वसहितसमुदितलक्ष-
णार्थं पर्यवसितः ।

अत्र कल्पे विशिष्टद्वयावहितत्वनिवेशो नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य सहाये निवेशनीयत्वान्न,
विच्छादवच्छिन्नविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्न, सत्र च मध्यमा-
पत्रज्ञानवद्वृत्तिज्ञानवद्वृत्त्यावच्छिन्ननिरूप्यतायाः अभावादित्यवश्यम् ।

निरुक्तप्रमाद्विश्रवा-
प्रतिबन्धकतावहितत्वज्ञेऽपि नाऽव्याप्तिरित्याह एतेनेति ।
परात्मनिनिपरेणान्वय । स्वावच्छिन्नेति । इत्यव्यवच्छेदकत्वेनाभिमतो धर्मः ।
तथाच स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताव्यापकयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
निरूपितविषयितात्वव्यापिका स्वावच्छिन्ननिरूप्यता यस्य स्व-
स्य एव भूतं यत् स्व तादृशत्वधर्मं विशिष्टान्तराऽवहितत्वसहितसमुदितलक्ष-
णार्थं पर्यवसितः ।

● गादाधरो ●

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं, तदवच्छिन्नविषयकत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाऽऽव्याप्यत्वात् । उक्तस्येते विशेषगुणविशिष्टयदा

ॐ चन्द्रकला ॐ

हदा बहमान् धूमादिस्थादौ बह्वयमावविशिष्टहृदस्वरूपावधत्वावच्छिन्नविषयकविषयतापकयत्किञ्चिद्वह्वयनुमितिप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकीभूतविषयिताकरह्वयभावविशिष्टहृदरूपविशिष्टनिरूपितवह्वयभावविशिष्टहृदविषयितात्वव्यापकत्वस्य बह्वयमावयद्वह्वयवधत्वावच्छिन्ननिरूप्यताया सत्तात् तादृशवधत्वात्समैव स्वपदेन ध्वक्कयतया बह्वयभावविशिष्टहृदादिरूपवाधादौ लक्षणसंमन्वयः । एषमन्यत्रापि धोध्य

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकवधेगापकयत्किञ्चिद्व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपककेवलव्यभिचाररूपविशिष्टनिरूपितविषयिताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूप्यताविरहेण तादृशविषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वेऽस्त्वत्वात् स्वपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपादानाऽसम्भवादिति प्रथमतो विशिष्टान्तस्यऽप्यदितत्त्वनिवेशप्रयोजनकं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिशरणं दर्शयति प्रमेयत्वविशिष्टेति नैतादृशम् = न निरुक्तलक्षणाक्रान्तम् ।

कुत इत्याकाशार्थमाह तदवच्छिन्ननैति । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नार्थकम् । अव्याप्यत्वादिति । तादृशविषयितात्वव्यापकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूप्यताया विरहादित्याशयः । तादृशविषयितात्वसममानाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूप्यताविचक्षणेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः, व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकरप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाररूपविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयिताया स्वात्मकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायाऽसत्त्वाद्भेदावच्छिन्ननिरूप्यताया तादृशविषयितात्वव्यापकत्वनिवेशः ।

विशेषगुणभाववान् द्वितीयादिशेषवच्छिन्नो धर्मो गुणसामान्याभावोऽनित्यादिरूपेण विशेषगुणवत्तादृशप्रत्यक्षरूपाभवासिद्धौ नान्वातिः, विशेषगुणवत्तादृशप्रत्यक्षरूपाभवासिद्धिप्रतिबन्धकत्वव्यापकयत्किञ्चित्पुनरावच्छेदकविशिष्टप्रत्यक्षप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकीभूतविषयिताकरादृशव्यापकत्वाऽसिद्धिरूपविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य विशेषगुणवद्वितीयसणावच्छिन्नप्रत्यक्षरूपाभवासिद्धिर्वावच्छिन्ननिरूप्यतायामश्वतलान्दित्याह उक्तस्येते इति । विशेषगुणभाववान् पर्ये-गुणसामान्याभारवानित्यादिरूपेण इत्यर्थः ।

ॐ भादाध्यायी ॐ

दिरूपाऽऽभ्यासिद्ध्यादिविषयवृत्तावच्छिन्नविशिष्टपदामहादिनिरूपितयत्किञ्चित्प्रतिषन्धकृताच्चेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाभ्यासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात्तत्र लक्षणसमन्वयः । प्रतिषन्धकृतायां यावत्त्वानिवेशान्नोक्तरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारान्नावतिप्रसङ्गः ।

इथावच्छिन्नाऽनिरूपितविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिषन्धक-

ॐ चन्द्रकटा ॐ

ननु पूर्वोक्ततृतीयादिनवकल्पवदन्नापि कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारे कथं नातिव्यातिरिक्त आह प्रतिषन्धकृतायामिति । लक्षणपटञ्जेमृतायामित्यादिः । तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्याप्तिग्रहप्रतिषन्धकृतावच्छेदकविषयिताकस्यान्वयव्यभिचारनिरूपितविषयितायां बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूप्यताया अभावात् तादृशविषयितात्वव्यापकनिरूप्यताकपदेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपपादुमशक्यत्वात् बाधविशिष्टव्यभिचारेऽस्तिव्याप्तिरिति भावः ।

यावत्त्वानिवेशादिति । प्रतिषन्धकृतायां यद्यन्वयनिवेशे तु बाधविशिष्टव्यभिचारेऽस्तिव्याप्तिरित्याह, तादृशयावच्छिन्नप्रतिषन्धकृतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारविशक्तितामेव सत्त्वेन तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूप्यताया आवश्यकत्वात्, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वस्यैव स्वपदमाश्रित्यसमवादिति परमार्थः ।

निरुक्ताऽभ्यासिद्ध्यावच्छिन्नविवारणाय लक्षणान्तरमप्याह इथावच्छिन्नेति । एवं स्वयतावच्छेदकत्वेनाभिमतो धर्मः एवञ्च स्वावच्छिन्नाऽनिरूपिता या विशिष्टविषयिता

ॐ कटाविशेषः ॐ

इथावच्छिन्नाऽनिरूपितेति । यद्वदधर्मावच्छिन्ननिरूपिता विषयिता लक्षणावच्छेदकत्वेनाभिमतस्वावच्छिन्नाऽनिरूपिता भवति तत्तदधर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयिताव्यापकप्रतिषन्धकृतानिवा या प्रवृत्तलुमितिप्रतिषन्धकृता तादृशस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितावच्छिन्नपिहेति निरुक्तेत्यस्यार्थपर्यवसितः । व्याख्यादिवन्तु पूर्ववदेवानुमन्येयम् ।

तथापि धर्माविशिष्टधर्मवत्त्वं हेत्वाभासत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्माविशिष्टव्यभिचारप्रतिषन्धकृतावृत्तिस्वोभयसमन्वयेन, स्ववैशिष्ट्यं विषयितार्थं स्ववच्छिन्ननिरूपितत्वसमन्वयावच्छिन्नस्वविशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदवाह-स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकमेतद्विषयिताव्यवज्ञानप्राप्तोभयसमन्वयेन, धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वसमन्वयेन ।

• गादाधरी •

तावच्छेदकस्यावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वम्, तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वादवच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वात् ।

• चन्द्रकला •

तदव्यावकीभूताया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया अवच्छेदिका स्वावच्छिन्ननिरूपिता विषयिता यस्य स्वस्य एवभूतस्यात्मकधर्मवत्त्व लक्षणार्थः समुदित इत्यर्थः ।

धूमवान् घटोरित्यादौ धूमाभाववद्बुद्धित्वविक्षिप्तबहिरूपव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितावाधादिविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नव्याप्तिमहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशव्यभिचारस्वरूपस्यावच्छिन्नविषयिताकधूमामावद्बुद्धित्वविक्षिप्तबहिरूपधर्मवत्त्वस्य तादृशवहिरूपव्यभिचारे सत्त्वात् व्यभिचारादौ लक्षणसमन्वयः । एवमन्यत्रापि ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितकेवलव्यभिचारात्मकविशिष्टविषयित्वाव्यापकस्वरूपतादृशविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नाया वाधादिनिश्चयनिष्ठाया साध्यानुमितिप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्ननिरूपितविषयितायामभावात्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य स्वपदेन वर्तुमशक्यत्वात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरित्याह नैतादृश स्वमिरयादि । निवृत्तलक्षणाक्रान्त नैतादृश स्वमित्यर्थः ।

तदवच्छिन्नेति । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वादिति । व्यभिचारविषयित्वानवच्छिन्नायाम् प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयिताया अवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कुतः स्वपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपादानमिति हृदयम् ।

नवा बाधविशिष्टव्यभिचारेऽप्यतिव्याप्तिः, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वरूपस्यावच्छिन्नाऽनिरूपितकेवलबाधविषयित्वानवच्छिन्नाया केवलव्यभिचारविषयित्वानवच्छिन्नाया प्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरूपिताया विषयितायामसत्त्वेन स्वपदेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपादानाऽसम्भवादिति तु तत्त्वम् । विरोपगुणामावेरान् षटो गुणसामान्याभाववानित्यनाऽपि न विरोपगुणवद्दृष्टरूपाऽध्याऽसिद्धावव्याप्तिः, तादृशार्थासिद्धिरूपस्यावच्छिन्ननिरूपितगुणवद्दृष्टरूपव्यभिचारविषयित्वानवच्छिन्नपञ्चतावच्छेदकविशिष्टपञ्चमहप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकीभूततादृशाध्याऽसिद्धत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितामर्थवासिद्धि

ॐ गादाध्याय ॐ

उक्तस्थले चाऽऽश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितवाधविषयिध्यानव-
च्छिन्ना या विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वय
इति परास्तम्-।

यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्त इत्यादिनिष्कृष्टकल्पे अनु-
मितिप्रतिबन्धरुताया अघटकत्वात् प्रतिबन्धरुतायां त्रिशिष्टान्तरविषयक-
त्वावच्छिन्नत्वविशेषणदानस्याऽऽसम्भवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्त-
राऽघटितत्वेन विशेषणीयतयोक्तवाधाऽऽश्रयेरशक्यपरिहारत्वात् ।

अत्र केचित् । स्वसजातीयविशिष्टान्तराऽघटितत्वमेव यत्पदार्थं देयम् ।

ॐ अत्रवत् ॐ

रूपधर्मकत्वस्य विशेषगुणवदघटरूपाश्रयाऽसिद्धावधतत्वादित्याह उक्तस्थले इति ।
विशेषगुणाभाववान् द्वितीयादिष्वन्यच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादिस्थले
इत्यर्थः ।

परास्तमिति । निरुक्तरीत्या त्रिशिष्टान्तराऽघटितत्वसहितस्य प्रतिबन्धकताघटि-
तलक्षणार्थस्य निर्वचने विशेषगुणवदघटरूपाश्रयाऽसिद्धौ लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि
धूमव्यभिचारिविहिमान् धूमवान् बह्वेरित्यादौ धूमाभावबद्धमव्यभिचारिविहिमद्रूपवाधे
अव्याप्तिवारणमशक्यम्, तादृशपक्षस्याप्यरुतावच्छेदकत्वात्कारकज्ञानस्याहार्थतया ता-
दृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽनुमितिप्रतिबन्धकतायन्तिलक्षणस्य तादृशवाधे सत्त्वाऽऽसम्भवात्,
निरुक्तरीत्या लक्षणार्थनिर्वचनस्यानावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणाप्रवदन्तिकल्पोक्तलक्षणेनैव
सर्वज्ञानज्ञस्यादिति भावः ।

निष्कृष्टकल्पे = अत्रवदन्तीत्यादिनामिहितलक्षणे, यत्पदार्थस्यैव लक्ष्यतावच्छेदक-
यद्रूपपदार्थस्यैव । तादृशेति स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रवृत्त-
लक्षणाश्रयोभूतधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । उक्तवाधेति
धूमव्यभिचारिविहिमान् धूमवान् बह्वेरित्यादिस्थल्येवमपार्थक्यम् । निरुक्तस्थलोपवाध-
त्वस्य तादृशविशिष्टान्तरतावच्छेदकत्वमिवावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकत्वादित्याशयः ।

प्रकारान्तरेण त्रिशिष्टान्तराऽघटितत्वं निवेद्य धूमाभावरुद्धधूमव्यभिचारिविहिम-
द्रूपवाधेऽप्यपि वास्तवतां मत् दूययिदुमुपन्यस्यति केचिदिति । आहुरिति परेणान्यत् ।

स्वसजातीयेति अत्र स्वपदं लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मपरं नतु लक्ष्योभूत-

ॐ कलाविलास ॐ

स्वसजातीयेति । अत्र कल्पे अनुयोगिनि स्वध्वान्तर्भावमते अत्रवदनुक्तलक्ष-
णघटकविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य ध्ययत्वमाशक्तं भट्टाचार्येण, तत् कथं

ॐ सादाधरं ॐ -

साजात्यं च हेत्वाभासविभाजकरूपेण । तत्र रूपं-याधवज्यभिचारत्वादि,

ॐ चन्द्रकला ॐ

पदार्थपरम्, तथासति व्यवभिचारस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारामित्रतया तस्य विमिश्र-
न्तरत्वाऽनुपपत्त्या विपरीतप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्यैव विशिष्टान्तरत्वेनोपादाय
तदवहिते प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽविद्यासिंस्थात्, एवञ्चाग्रेऽपि यत्पदार्थनिरो-
पणमित्यस्य यद्रूपपदार्थनिरोपणमित्येवमर्थः स्वरूप इति ध्येयम् ।

तथा च स्वार्च्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतान्च्छेदकोऽप्यत्र स्वाभ्रपट्टतिथौ
हेत्वाभासविभाजको धर्मः सामानाधिकरण्यसम्भवेन तद्विशिष्टं यद्रूपं तद्रूपान-
च्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतान्च्छेदकं यत् तत्तद्वत् हेत्वाभासत्वमिति समुचित-
सङ्गणार्थः । अत्र कल्पे पटत्वादाभासे पटादौ हेत्वाभासविभाजकधर्मस्य वर्तमानः ताऽ
प्रसिद्धाः स्वपदेन पटत्वस्योपादानाऽसम्भवात् तत्राऽतिव्याप्यप्रसक्त्या तादृशत्वा-
वच्छिन्ननिश्चयव्यवस्थाप्येत्वादिना पृथक् विज्ञेयद्रव्यस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्तव्यम् ।

भवति हि हृदो वह्निमानित्यादौ वाधादौ लक्षणसमन्वयः, बहुवभावविशिष्टहृद-
रावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतान्च्छेदकं यद् हृदविग्रह्यभावस्वरूपं विपरीत-
भाषत्य बहुवभावविशिष्टहृदत्वाभासे तादृशहृदे वर्तमानहेत्वाभासविभाजनीभूतवा-
चस्वरूपधर्मसमानाधिकरणं तद्वच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतान्च्छेदकबहुवभा-
विशिष्टहृदत्वस्वरूपव्यवस्था बहुवभावबद्धभद्ररूपभावे सत्त्वात् ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य नैतादृशस्य तद्वच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
पच्छेदकत्वस्य स्वाभ्रपट्टतिहेत्वाभासविभाजकव्यभिचारस्य सामानाधिकरण्यस्य च
शुद्धव्यभिचारत्वे वर्तमानतया तद्वच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतान्च्छेदकस्य
स्वस्मिन् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य निरुद्धत्वं ।

तत्र = हेत्वाभासविभाजकः । नञ् धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् पट्टे-
रित्यादौ धूमाभावपट्टमव्यभिचारिवह्निमद्रूपभावेऽव्याप्तिः, तादृशरापत्यारच्छिन्ना-
विषयकप्रतीतिविषयतापच्छेदकत्वस्य धूमव्यभिचारिवह्निवादी सत्त्वेऽपि तत्र तादृश

ॐ कलाविलास ॐ

संगच्छते ? यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिप्रतिपत्तिप्रयुक्तोभयामात्र इत्यादिसमुदाय
द्रव्यस्यैव स्वार्थत्वमगम्यदिति चेदत्र केचिन्—अव्याप्यपट्टतिप्रमाभासविशिष्टव्यभि-
यकनिश्चयस्य विपत्तिप्रयुक्तस्तनुतारानुमिती तादृशोपपत्तिमात्र इत्येतान्ममात्रस्य वि-
शेष्यद्रव्यस्य निरोधेनैव सामान्यस्य विरोधिपदं स्वर्णमित्यस्यैव अभिधाने अन्यतापर्या-
दिपादाः ।

ॐ वादाधरो ॐ

तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न धामादिसाजत्यमिति व्यभिचारघटितधा-
धादौ नाऽऽयाप्तिः ।

नचैवं यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्त्वमि-
त्यत्र विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यम्, घटादेस्तादृशरूपेण सजा-
तीयत्वाऽशसिद्धयैव तत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्,

एवसजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत्तत्त्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्ववि-

ॐ पञ्चकला ॐ

षड्विगत्याभ्रवृत्तिहेत्याभासविभाजरूपत्वस्य सामानाधिकरूप्यपञ्चमेन निरहान्
स्वसजातीयविशिष्टान्तरतारुण्येदशमपदेन तादृशव्यभिचारत्वस्योपादातुमशक्यतया
धूमव्यभिचारिवद्धिमद्वृत्तिधूमाभासरूपविपरीतभावत्वे एव तथातस्यादशमया त-
द्वृत्तिहेत्याभासविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन् धूमाभावधूमव्यभिचारि-
षड्विगत्याभ्रवृत्तिहेत्याभासविभाजरूपत्वेऽशतत्वादित्याह तेनेत्यादि । स्वाध्यायवृत्तिहेत्याभासविभाजरू-
पेणेत्यर्थः ।

नाऽऽयाप्तिरिति । तथाच व्यभिचारादौ सर्वत्रैव विपरीतव्यभिचारत्वादिकमेव
विशिष्टान्तरतारुण्येदकत्वेनोत्पाद्य सत्त्वसमन्वयः कस्योऽय इति भावः ।

अनु अत्रवदन्तिकरूपे अपि निरुक्तरीत्येव विशिष्टान्तराऽप्रतिपत्त्यस्य विवक्षणी-
यतया तत्तत्काले घटादावतिव्याप्तिवारणप्रयोजनमेव यद्विषयकनिश्चयीयविरोधिविष-
यिताप्रयुक्तत्वदलमिति स्वयमेव दीर्घनिष्कृता गच्छते, तत् कथं रागच्छते । घटादौ
हेत्याभासविभाजरूपस्याऽवर्त्तमानतया स्वपदेन घटत्वादेर्घत्तुं मशक्यत्वादिति तादृश-
विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलेषादानं निरर्थकं स्यादित्याशकते नचैवमिति । वाच्यमि-
ति परेणान्वयः ।

एवम् = स्वपदस्य एवतावच्छेदकत्वेनाभिमानधर्मपरत्वे । इत्यत्र = एतादृश-
सङ्क्षेपे । तादृशरूपेण = हेत्याभासविभाजरूपेण । नातिप्रसङ्ग इति । घटादावुदा-
सीनेऽतिव्याप्तिवारणमात्रप्रयोजकत्वादुक्तप्रयुक्तत्वदलत्वेति भावः । समापत्ते
स्वसजातीयेति । अत्र स्वपद लब्धतानत्रच्छेदकीयुतप्रमेकवविशिष्टव्यभिचारत्व प्रमे-
यत्वविशिष्टव्याप्यतादिपरम् । तथाच स्वान्विज्ञानाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
रणाभ्रवृत्तिहेत्याभासविभाजरूपसमानाधिकरणञ्च यद्रूप तद्रूपावन्विज्ञानविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्यत् स्व तत्तद्वन्विज्ञानाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
यद्रूपावन्विज्ञानविषयकनिश्चयत्वव्यापिका प्रवृत्तानुमितिप्रतिपत्त्यकता तद्रूपवत्त्व
हेत्याभासत्वमिति प्रतिपत्त्यकताप्रतिपत्त्यकत्वात् तादृशस्यावन्विज्ञानाविषयकप्रतीति-

ॐ गाथापरी ■

यक्षणेन अनुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेषु अतिप्रसङ्गवारकतया तदलसार्थक्यात् ।

● चन्द्रकला ●

विषयतावच्छेदकशब्दपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तराऽनुमितिसामान्ये तादृशनिश्चयोप-
विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयामावस्त्वं स्वस्वमिति वक्ष्यमाणान्तरादन्तिकलरोक्तलक्षणस्य
चार्थः पर्यवसितः ।

तथाच न विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वद्वयानुक्तौ घटादावतिव्याप्तिरानाऽनुपपत्तिः,
प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्वरूपत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभ्यवृ-
त्तिहेत्याभासविभाजनकरूपसमानाधिकरणं यद् व्यभिचारस्य तदवच्छिन्नविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकत्वात्मकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदक्यद्रूपपदेन घटत्वादेरुपादानसम्भवात् ।

अत एव तादृशयद्रूपयत्रमात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तिः स्यादतो यद्रूपावच्छिन्न-
विषयकनिश्चयत्वेत्यादिना विशेष्यद्वयमभिहितम् । एवञ्च हृदो वह्निमानित्यादौ
प्रमेयत्वविशिष्टवाचत्वादिकमेव स्वपदेनोपादाय लक्षणसमन्वयः स्वयमूहनीयः । प्रमेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य स्वपदेनोपादानात् तादृशस्यावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदक्यद्रूपपदेन तस्योपादानाऽसम्भवात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति
॥ तत्त्वम् । विवक्ष्येति । विशिष्टान्तरघटितं यत् स्वं तदघटितत्वेनेत्यादिना अनुयो-
गिनीति स्वसज्जातीयविशिष्टान्तरघटितरूपरूपानां अनुयोगिकोदयेव पूर्वकल्पे स्वत्व-
स्य प्रवेशः, अत्रतु सज्जातीयविशिष्टान्तरघटितं यत् स्वं तदघटितत्वरूपानां प्रतिघो-
गिकोदयेव स्वत्वस्य प्रवेश इति तात्पर्यम् ।

पदार्थान्तरेषु = घटयुदासीनेषु । तदन्तेति विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलेत्पर्य-
कम् । बाधविशिष्टव्यभिचारस्वरूपत्वाभ्यवृत्तिहेत्याभासविभाजनकरूपसमानाधिकरणं
यद् व्यभिचारस्य तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वरस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारत्व इव बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽप्युक्तत्वात् प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावकल्पे
स्वपदेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाप्युपादातुं शक्यतया न बाधविशिष्टव्यभिचारेऽ-
तिव्याप्तिः शङ्क्येति ध्येयम् ।

अनु प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावपक्षे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवार-
णसम्भवेऽपि व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वेऽतिव्याप्तिवारणमशक्यं स्यात्, व्यभिचारविशिष्ट-
प्रमेयत्वत्वाभ्रमे व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वे हेत्याभासविभाजनकर्माऽपसिद्ध्या स्वपदेन
व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वत्वादेरुपादानाऽसम्भवात् प्रमेयत्वव्यभिचारत्वस्यैव स्वपदेन

ॐ गादायरी ॐ

न च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेहेत्वाभासत्वविरहात् हेत्वाभासविभाज-
करूपेण स्वसजातीयाऽप्रसिद्धया तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम्, तस्य शुद्धव्यभिचाराद्यभि-
न्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजरूपेण तत्सजातीयप्रसिद्धे-
रिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादी सत्वात्तया-
तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्,

विशिष्टान्तराऽपटितत्वेनाऽपटितस्य विशिष्टसाध्यसाधनप्रदाऽविरोधि-

● चन्द्रकला ●

धर्माव्ययता तदवच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतायाः व्यभिचारविशिष्टमेय-
त्वत्वे वर्तमानत्वात् तादृशवच्छेदरोभूतव्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्वरूपयद्रूपावच्छिन्न-
विषयकनिश्चयव्यवस्थापकतायाः प्रकृतानुमितिप्रतिगन्धकतायामनयायादित्याशङ्कते
नचेति । वाच्यमिति परेणाशयः । तस्य = व्यभिचारविशिष्टमेयत्वत्वस्य ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे हेत्वाभासविभाजरूपव्यभिचारत्वसत्त्वं स्फुटीकरोति
तस्येत्यादि । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्येत्यर्थः । तत्रातिप्रसङ्ग इति । प्रमेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारत्वरूपप्रज्ञावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्वरूपपदेन व्यभि-
चारविशिष्टमेयत्वत्वस्वोपादातुं शक्यत्वादिनिभायः ।

हेत्वाभासविभाजरूपधर्ममन्ये व्यभिचारत्वं न साध्यभासवद्बुद्धित्वादिविशिष्टहेतु-
तावच्छेदकरूपमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रहत्वाऽभ्यापिका साधनतावच्छेद-
कविशिष्टसाधनप्रहत्वाऽभ्यापिका च या प्रकृतव्याप्तिप्रहत्वरव्यापिका प्रतिव्यप्यता
तन्निरूपितप्रतिगन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वम्, तच्च रूपं
यथा प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिक तथा व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वत्वमपि । तथा च
व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादायपि तादृशव्यभिचारत्वस्वरूपहेत्वाभासविभाजरूपप्रसिद्धया
स्वपदेन तादृशमेयत्वत्वादेरुपादानसम्भवाच्च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वेऽतिव्याप्तिरित्येव
समापचे विशिष्टान्तरेति । विशिष्टान्तराऽपटितत्वविशेषणशून्यस्येत्यर्थः ।

ॐ कलाविलासः ॐ

विशिष्टान्तराऽपटितत्वेनेति । अत्र भूमवान् अतृप्तिवद्धेरित्यादी भूमाभासवद्-
बुद्धिवद्विरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः, निरुक्तव्यभिचारस्य व्याप्तिप्रदप्रतिगन्धकतानतिरि-
क्तवृत्तिविषयिताकत्वेन व्यभिचारसजातीयवृत्तिवद्विरूपसाधनाऽप्रसिद्धिघटितत्वादतः
साधनप्रदाऽविरोधित्वनिवेशः । एवं अतृप्तिवद्विरूपालीनभूमवान् बद्धेरित्यादावपि

ॐ वादाधरो ॐ

ज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकताऽनतिरिक्तवृत्तित्वादिरूप-
स्य व्यभिचारादिनिभाजनस्याऽत्र प्रवेशात्, तादृशरूपस्य च व्यभिचारवि-
शिष्टप्रमेयत्वादिसाधारणत्वादित्याहुः ।

तत्र, व्यभिचारघटितबाधादावपि विशिष्टान्तराऽघटितत्वाऽघटितव्य-

ॐ चन्द्रकला ॐ

तेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे विशिष्टान्तराऽघटितत्वविरोपणयुक्तस्य तादृशव्यभि-
चारत्वस्याऽनर्त्तमानतया स्वपदेन तस्योपादानाऽसम्भवेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ।

साध्यसाधनेति । विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाऽप्रतिबन्धकनिश्चयनिष्ठविषयितासम्-
बन्धेनेत्यर्थः । व्याप्तिग्रहेति । व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकत्व-
पद्रूपविशिष्टनिश्चयत्वस्य व्यापक तद्रूपस्येत्यर्थः । अत्र=प्रतियोगिकोऽप्रतिबन्धकत्वव्यपि-
कृतये । व्यभिचारविशिष्टेति । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानि-
रूपकतावच्छेदकतायाः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य इव व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वत्वेऽ-
प्यश्वतत्वादिति हृदयम् ।

यस्तु तस्य प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावपक्षे स्वावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तिषां निश्चिन्पक्षसाध्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वान्यतमप्रतिबन्धकता तेन
सम्बन्धेन तद्विशिष्टं यत् स्वावच्छिन्नाऽविषयप्रतीतिविषयतावच्छेदक रूपं तद्
वच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद् यत् स्व तत्तदवच्छिन्नविषयकत्वामानन्-
वद्वयद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वं
हेत्यागास्तमित्येवैतन्मते प्रतिबन्धकतापतिलङ्घनार्थं वक्ष्यते । तेन न बाध-
विशिष्टेऽस्तिद्वयादिविशिष्टे वा प्रमेयत्वादावपि व्याप्तिः शक्नीया । स्वपद लभ्यतान-
वच्छेदकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपविशिष्टधर्मपरः, सर्वत्रैव तादृशप्रमेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वादिरूपमेव स्वपदेनोपादाय लक्षण सगमनोपमिति तु युक्तमुत्तरायाम ।

निरुक्तं मतं दूषयति तन्नेति । तथाच निरुक्तीत्या व्यभिचारत्वादेर्निर्वचने
धूमव्यभिचारिणिहमान् धूमवान् बह्वेतित्यादौ धूमाभाववद्भूम्यभिचारिवहिमद्रूप-
बाधेऽप्यातिस्तादृशवद्विभक्त्यस्यावतलवृत्ति यत् विशिष्टान्तराऽघटितत्वापत्ति तादृश

● कलाविलास ●

धूमाभासवद्वृत्तिवद्विरूपव्यभिचारेऽप्याप्तिः, उक्तव्यभिचारस्य साधनग्रहाऽविरोधि-
व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकरणेन व्यभिचारसजातीयवृत्तिवद्वि-
रूपविशिष्टान्तरसाध्याऽप्रसिद्धिघटितत्वात् । अतः साध्यग्रहाऽविरोधित्वनिवेशः ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

मिचारत्वादिसत्त्वेन तद्वद्वत्त्रयमिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना तत्सजातीय
तथा तत्समहानुपपत्तेः ।

नच स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण सत्त्वात् व्यवहृणीय, त
थाच बाधादिपदकत्रयमिचारादी बाधत्वाद्यसत्त्वात् तादृशबाधादिसजाती

॥ चन्द्रकला ॥

ॐ मिचारत्वं तत्समानाधिकरणं तादृशबाधत्वरूपस्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषय
तावच्छेदकं यत् धूमव्यभिचारिवद्विषयं तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं
तादृशबाधत्वरूपस्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यस्य निरुक्तबाधत्वे
निरहात् तस्य लक्षणपञ्चतादृशद्रूपपदेन धर्तृमशक्यत्वात् स्ववदेनैव तादृशबाधत्व-
स्योपादानसम्भवादित्याह व्यभिचारेति ।

तद्वद्वद्वेति तादृशबाधत्रयेत्यर्थम् । तत्समहेति व्यभिचारपद्विवाधाऽन्वये
रित्यर्थः ।

ननु प्रातपोगिनि स्वत्वात्तर्भावपक्षे दृष्टिहेतुमासविभाजकरूपत्वव्यापकं यत्
स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं रूपं तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयता
वच्छेदकं यत् त्वं तादृशस्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यमेव यद्वरूपे
विशेषणं देयम्, व्यापकत्वाच्च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतीतिविषयकतावच्छेदकं
विषयितानिरूपकतावच्छेदकं यस्यभवेन । तथाच न व्यभिचारपद्विवाधादावप्यसि,
व्यभिचारपद्विवाधपक्षे दृष्टिहेतुमासविभाजकरूपत्वस्य बाधत्वेऽपि सत्त्वेन तत्र
व्यभिचारत्वस्योक्तसम्भवेन निरहात् व्यभिचारत्वस्य तादृशबाधवृत्तिहेतुमासवि-
भाजकरूपत्वाऽव्यापकत्वात्त्याशङ्कते नचेति । बाध्यमितपरेणान्वयः ।

स्ववृत्तीति । तादृशबाधत्वादिवृत्तिहेतुमासविभाजकरूपत्वव्यापकत्वमित्यर्थः ।
बाधत्वस्य व्यापकत्वार्थकत्वात्त्याशयः । तादृशान्वयेति व्यभिचारपद्विवाधेऽर्थम् ।

ॐ कलाविलास ॐ

स्ववृत्तियावद्धेत्वेति । ननु धूमव्यभिचारिमन्वरूपस्वसजातायविशिष्टात्तरभूतव्यभि-
चारिवद्विषयकव्यभिचारत्वधर्तृत्वं यत् स्व धूमव्यभिचारिवद्विषयं तदवच्छिन्न
विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य धूमाभावाद्भूमव्यभिचारिवद्विषयकव्यभिचार-
विरहात् व्यभिचारपद्विवाधेऽव्याप्तिरसक्यपरिहारेति चेन्न, स्वसजातायविशिष्टात्तर-
धर्तृत्वं यत् स्व तदवच्छिन्नत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयित्वाऽव्यापकभूतविषयिताद्विषय-
ज्ञानादवरोपलक्षितविषयितावत्त्व-तदवच्छिन्नविषयकत्वोभयामावदप्रतीतिविषयताव-
च्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्, निरुक्तव्यभिचारपद्विवाधविषयकप्रतीति धूमव्यभि

● गादाधरो ●

यत्वम्, अतस्तत्समग्रहसम्भव इति वाच्यम्, एव सति बाधविशिष्टव्यभि-
चारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्वधर्मैर्न सजातीयविशिष्टा-
न्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादे प्रसिद्धावपि तद्व्यतिरिक्तत्वाऽसत्त्वेन तत्रा-
तिव्याप्ते । तस्मात् व्यभिचारादिव्यतिरिक्तबाधादे समग्रप्रकारोऽपे प्रदर्शनीय
पयाऽऽदर्शनीय ।

● चन्द्रकला ●

समाधानमाह एष सतीति । स्ववृत्तियावदेत्याभासविभाजकरूपेण साजायविव
क्षणे सतीत्यर्थ । स्ववृत्तीति । व्यभिचारव्यतिरिक्तबाधवृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियाव
धर्मैर्नित्यर्थ । तद्व्यतिरिक्तत्वेति व्यभिचारविशिष्टबाधव्यतिरिक्तत्वस्याऽप्यन्तेत्यर्थ ।

अतिव्याप्तेरिति । स्ववृत्तिहेत्याभासविभाजकरूपत्वव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्ना
विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक्यमविरोधणत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्ति, बाध
विशिष्टव्यभिचारस्वरूपत्ववृत्तिबाधत्वादिप्रत्येकसमानाधिकरण न व्यभिचारस्य नया
बाधत्वम्, अपितु बाधविशिष्टव्यभिचारस्वरूपत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता
वच्छेदक व्यभिचारविशिष्टबाधत्वमेव, तदवच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य
न बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽस्तत्वात् स्वपदेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपादानम्
शक्यत्वात् प्रमेयविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तादृशत्वेन स्वपदग्राह्यत्वसम्भवेऽपि तद्व्य-
तिरिक्ताऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक्यद्रूपपदेन तद्व्यतिरिष्टव्यभिचारत्वोपादान
स्याऽवश्यकत्वादिति भाव ।

अपे = अनवदन्तिकल्पे । आदरणीय इति । तथाच प्रतिषेधकतापन्ति-
कक्षणे व्यभिचारव्यतिरिक्तबाधादव्याप्तिवारणप्रयासो निरर्थक इत्याशय ।

● कलाविलास ●

धारिवद्धिमत्त्वावच्छिन्नविषयकत्वेऽपि तादृशवद्धिमत्त्वावच्छिन्नविषयित्वाऽच्चापको
भूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वोपलक्षितविषयितावत्त्वविरहेण सन्नोभयाभावस्यातत्तत्त्वा
त् । प्रमेयविशिष्टव्यभिचारविषयकप्रतीति तादृशोभयस्यैव सत्त्वेन न तत्राति
व्याप्तिरिति ज्ञात ।

ननु हेत्याभासविभाजकरूपानि यावन्ति सप्रत्येकाग्रधीभूत अत् विशिष्टान्तर
तद्व्यतिरिक्त यत् स्व तद्व्यतिरिक्तत्वनिवेष्टादेव बाधविशिष्टव्यभिचारे नातिव्याप्ति, बाध
विशिष्टव्यभिचारस्यापि बाधत्व व्यभिचारत्वादिप्रत्येकाग्रधीभूतबाधव्यभिचारव्यतिरि-
क्तात्, व्यभिचारव्यतिरिक्तबाधत्व तु वैराग्य स्वप्न, तदाग्रवृत्तिबाधपाधयबाधरूप

● दाधितिः ●

तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

● गादाधरो ●

मेयत्वविशिष्टे व्यभिचारादौ = तादृशव्यभिचारत्वाद्यन्विष्टमे, नातिप्रसङ्गः = न दोषत्वप्रसङ्गः । अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोषः इत्यादिव्यवहाराभाषान्तेष्टापत्तिः सम्भवति ।

न च विशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याश्वत-योक्तविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्बारेवेति, तत्रेष्टापत्तौ च व्यर्थं विशेषणमिति याच्यम्, दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितावच्छेदकत्वान्वयितावच्छेदक-

● चन्द्रकला ●

ननु प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य दोषत्वमित्येवेति विशिष्टान्तराऽपठितत्वविशेषणदानमनर्थकमित्यत आह अत्रेति । निरुक्तलक्षणे इत्यर्थः ।

ननु व्यभिचारो दोष इति व्यग्रहारस्य प्रामाणिकतया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यस्यापि व्यवहारस्य प्रामाणिकतममरणमभ्युपगन्तव्यम्, तथाचेष्टापत्तौ विशिष्टान्तराऽपठितत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्याशयः समाधत्ते दोषादिपदस्येति । दोषव्यग्रहारविषयस्येत्यादि ।

निरुक्तेति । स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रवृत्तानुमितिप्रतिर-

● कलाविलासः ●

विशिष्टान्तरापठितत्वस्य तत्राऽसत्त्वान् इति चेन्न, तादृशस्थलविशेषे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकं ज्ञानं कदाचित् बहुपभावविशिष्टद्विविषयकमेव भवति कदाचित् बहुल्लेखेन घटाद्यवगाहि बहुपभाववद्भेदविषयकमेव जायते तत्त्वनयोरन्यतरानवगाह्यपि भवति, तादृशस्थले प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्त्यापत्ते, तादृशविशिष्टान्तरावच्छिन्नस्वतन्त्रमकराधिव्यवच्छिन्नाऽविषयकवद्विज्ञेन, घटाद्यवगाहिवद्बहुपभाववद्भेदविषयकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वेऽनपेक्ष्येति ध्येयम् ।

अथ इदं चक्षुसाधने धूमो दुष्ट इत्यादिवाक्यात् हृदविशेष्यकवद्विप्रकारकतादृशधूमप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिस्वावेच्छित्प्रियताकथमवच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्याकारकबोधजननसम्भवेऽपि पर्वते चक्षुसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, तादृशस्थले पर्वतविशेष्यकवद्विप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकथमस्यैवापसिद्धतया तदवच्छिन्नसम्बन्धित्वा-

ॐ गादाधरो ॐ

धर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूप-
स्यान्ययितावच्छेदकस्योक्तविशेषणासत्त्वेनातिप्रसङ्गाभावादिति द्वयम् ।

नन्वाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकभाववत्पक्षमत्वादिकमेव
दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुष्टजन्यवहारनिर्वाहकत्वात्, तादृशधर्मस्य च

ॐ चन्द्रकला ॐ

न्यकृत्तानतिरिक्तवृत्तिनिपयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकत्वरूपस्वपदार्थविशेषणविशिष्टान्तराऽपठितत्वारन्तिभत्वावच्छिन्ननिरूपिता या
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिनिपयिता सा यस्य स्वस्य एवम्भूत यत् त्वं
तत्त्वेन दोषान्वयितावच्छेदकतादृशस्यपदार्थबोधकताया इत्यर्थः ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्व नैतादृश स्वमित्याह प्रमेयत्वेति । उक्तविशेषण-
विरहेण = विशिष्टान्तराऽपठितत्वविशेषणविरहेण । अतिप्रसङ्गमाधात् = प्रमेयविशि-
ष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहारापत्तिविरहात् । व्यवहार प्रति व्यवहर्त्तव्यशानस्य
जनकतया तादृशदोषव्यवहारेऽपि दोषत्वावच्छिन्नशानस्य हेतुताया आशयकतया
विशिष्टान्तराऽपठितत्वविशिष्टदोषतावच्छेदकतादृशव्यभिचारत्वशानाऽसम्भवात् प्रमे-
यत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहारः इति तु तत्त्वम् ।

एवञ्चेत्यादिदीधितिमवतारयति नन्वाश्रयाऽसिद्धयेति । काञ्चनमपपर्वतो
षड्विमात्र धूमादित्यादिरूपेण काञ्चनमयत्वाऽभावविशिष्टपर्वतस्य आश्रयासिद्धिरूप-
दोषत्वाभ्युपगमे तादृशपर्वतस्य धूमरूपहेताववर्धमानतया धूमस्य द्रुष्टत्वानुपपत्तिः
स्यात्, काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टपर्वतकत्वस्य धूमादिवेतुनिष्ठत्वेऽपि तस्य काञ्चनमय-
त्वाभावविशिष्टपर्वतरूपविशिष्टान्तरापठिततया लक्ष्यत्वमेव न सम्भवतीति कस्याभया
सिद्धित्वं स्वीकरणीयमित्यभिप्रायवानाद्येति समुदितश्र-यतात्पर्यम् ।

ॐ कलाविद्या ॐ

भावस्य तद्वद्विद्वत्सम्बन्धिभेदस्य वा नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति चेदत्र
केचित्—पर्वते वह्निसाधने धूमो न द्रुष्ट इत्यादौ त्वनन्वयतया स्वज्ञानविषय-
प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयि-
त्वव्यापकत्वाभावनिरूपकतानुमितिप्रतिबन्धकताद्धो धूम इत्याकारकस्यैव बोधस्य
स्वीकारात् प्रथमं स्वपद बहुभवादिपरं, द्वितीयञ्च स्वपद हेतुपरमित्याहुः ।

अन्ये तु पर्वते वह्निसाधने धूमो न द्रुष्ट इत्यादौ दुषधारणार्थः प्रतिबन्धकत्व-
मायम्, तत्र अनुमित्यर्थकसाधनपदोत्तरसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्यान्य-
पितत्वान्वितप्रतिबन्धकतायाश्च स्वानतिरिक्तवृत्तिनिपयितानिरूपकतावच्छेदकध-

ॐ दीधि तः ॐ

एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः, पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा,

ॐ गादाधरो ॐ

तादृशाऽभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरपटितवत्याऽव्याप्तिरित्यत आह पक्षेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः । आदिपदात् साध्यादिपरिमहः । पर्वतादिधर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाव-
नानित्यादिधर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिध-
र्मिविशेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकममस्तद्विषयस्यापि दोषत्व-
माह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । समुद्ययार्थको
वाकारः ।

● चन्द्रकसा ●

तादृशेति विशिष्टान्तराऽपटितत्वविशेषणदाने चेत्यर्थः । तथाच तादृशस्यते
काञ्चनमयत्वामात्रविशिष्टपर्वत एवाभवाऽसिद्धिरिति न विशाष्टान्तरपटितत्वशङ्कायीति
हृदयम् । साध्यादिपरिमह इति । तथाच साध्यतावच्छेदकभावविशिष्टसाध्यमेव
साध्याऽप्रसिद्धिः ननु तादृशसाध्यकत्वं, येन विशिष्टान्तरपटितत्वशङ्का पुनः स्यादिति
तात्पर्यम् ।

ननु पर्वतः काञ्चनमय इत्याकारकबुद्धौ काञ्चनमयत्वामात्रविशिष्टपर्वतनिश्च-
यस्येव प्रतिपन्नवत्तया पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वामात्रनिश्चयस्यातयात्वात् कथं पर्वता-
दिनिष्ठकाञ्चनमयत्वामात्रस्य दोषत्वं दीधितिकृताऽमिरितमित्यत आह पर्वतादि-
धर्मिकेति । पर्वतादिविशेष्यत्वेत्यर्थकम् । पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीति । पर्वतनिष्ठः
काञ्चनमयत्वामात्र इत्यादिपर्वतनिष्ठप्रकारताकनिरचयस्यापेक्ष्यः ।

विरोधित्वम् = प्रतिबन्धवत्त्वम् । आनुभविकमिति । तादृशनिश्चयोत्तरं
काञ्चनमयत्वप्रकारकपर्वतविशेष्यककाञ्चनस्यानुत्पाददृशनादित्याशयः । तद्विषयस्य = काञ्च-
नमयत्वामात्रः पर्वते इत्याकारककाञ्चनविषयविशिष्टस्य अपि । आधेयतेति । स्वरू-
पसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादिः ।

ननु काञ्चनमयत्वामात्रविशिष्टपर्वत-पर्वतविशिष्टकाञ्चनमयत्वामात्रयोर्द्वयोरे-
वाभ्यासिद्धितया तद्विरहो चेत्तत्र वाकारो निरर्थकः, पूर्वस्य न्यवच्छेदाऽसम्भवादत-
आह वाकार इति । तथाचोक्तसमूहस्यैव दोषत्वयचनाय वाकार इति भावः ।

ॐ कलाविलास ॐ

मावच्छिद्यस्तन्मन्त्रित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबोधिताकारवत्सम्बन्धेन वचनार्थाभावेऽन्यथ,
तादृशभावस्य निष्कार्थत्वमेव, आश्रयस्य चाधेदेन प्रथमान्तार्थे भूमादावित्या-

• दीधितिः •

साध्याभाववद्बुद्धि साधनं, साधनवद्बुद्धिस्साध्याभावो वा हेतुदोषः ।
येन केनापि सम्बन्धेन

• गाढाधरी •

साधनवद्बुद्धिः साध्याभाव इति । साधनवर्त्मिकसाध्याभाववद्बुद्धित्वप्रकारकज्ञानं साधनवर्त्मिकव्याप्तिप्रतिषेधः । साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्बुद्धित्वं तुल्यवित्तिवैद्यतया नियमसो भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञानप्रतिषेधकमिति मताभिप्रायेण । तादृशज्ञाने नियमतस्तदभावेऽपि मणिमन्त्रादिम्यायेन तत्साधमानविशेष्यकस्यापि व्याप्तिज्ञानप्रतिषेधकत्वमिति प्राचीनमतमभिप्रायेण वा । दोष इति । ननु पक्षतावच्छेदकसाध्याभाववत्पक्षकत्वादिकमिति शेषः । तथाचाद्य-त्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

ननु पक्षतावच्छेदकसाध्याभाववत्पक्षादीनां हेतुबुद्धित्वात् कथं हेतौ पुष्टताव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानविषयत्वादिने-

७ चन्द्रकला ७

हेतुमतिप्रसाध्याभावस्य व्यविवर्तत्वं सगमयति साधनवर्त्मिकेति । प्रकृतहेतु-विशेष्यकेत्यर्थः । साधनवद्बुद्धीति । आभेयतासम्बन्धेन हेतुमतिशेष्यकः साध्याभाव इत्यर्थः । इति ज्ञानेऽपि = इत्याकारकनिश्चयेऽपि । साधने = हेतौ । तुल्यवित्तीति । स्वप्रयोजकसामग्रीजन्यप्रविपयतया एकज्ञानविषयतया वेत्यर्थः ।

भासत इति । हेतुमतिप्रसाध्याभाव इत्याकारकज्ञानकाल एव तादृशज्ञानी-साध्याभावविशेष्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावेत्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता साध्याभाववद्बुद्धित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना तादृशावच्छेदकतात्वादित्याकारकं समूहात्मनं तादृशं हेतुमतिप्रसाध्याभाववद्बुद्धित्वावगादितानं गमतीति दृढयम् ।

मतान्तरमाह तादृशज्ञान इति । साधनवत्प्रसाध्याभाव इत्याकारकज्ञाने इत्यर्थः । नियमत इति । अनुमानादिनेत्यादिः । तदभावेऽपि = हेतौ साध्याभाववद्बुद्धित्वाऽविषयकत्वेऽपि । तस्य = हेतुमति साध्याभाव इति निश्चयस्य । तथाच हेतुमतिप्रसाध्याभावस्य प्राचीनमतमवलम्ब्यैव दोषत्वमभिहितमिति भावः ।

शेषं पूरयति नन्विति । तत्र = पक्षतावच्छेदकसाध्याभाववत्पक्षके । कायनमयः पर्यतो यद्विमानं धूमादित्यादी कायनमयत्वाभावात्पर्यतस्यैव लक्ष्यतया आध्यासिदित्ये तादृशपर्यतस्य धूमादिहेतावस्तत्वात् हेतुदोषत्वव्यवहारो न स्यात्, व्यवदर्च-व्यवहाराऽसम्भवादित्याक्षिप्य येन केनापीति दीधितिपुण्यापयति नन्विति । कथमिति । कारणभावादित्यादि ।

ॐ दोषितिः ॐ
तद्वाञ्च प्रकृतहेतुर्दुष्टः ।

ॐ गादाधरी ॐ

त्यादिः । तद्वाञ्च = सदवच्छिन्नः, दुष्टः = दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथाच हेतोः तादृशदोषानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव निष्ठार्थत्वात् । एवं च एकज्ञानविषयत्वादिना बह्वयभाववद्दृष्टादिरूप-
दोषस्य धूमादौ सत्त्वेऽपि पर्वतादौ बह्वयादिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहार-
विषयतायास्तदूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुत्वाच्चकषदसमभिव्याहारस्थले तदू-
पावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपि-
तविषयिताकषर्मावच्छिन्नसम्बन्धो दुष्टपदेन बोध्यते, ईदृशव्युत्पत्त्या पूर्व-
वद्धारणेऽपि पूर्ववदेव बहिना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो
निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति प्रकृत-
हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

दुष्टपदेति दुष्टपदन्यप्रतीतिविषयतायानित्यर्थः । हेतोः = धूमादेः । तादृ-
शेति काञ्चनमपत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतादिरूपदोषानधिकरणत्वेऽपीत्यर्थः । सम्ब-
न्धिनः = सम्बन्धमात्रविशिष्टस्य । निष्ठार्थत्वात् = दूषणात्तत्तद्विनिष्ठाप्रत्ययार्थत्वात् ।

नन्वेकज्ञानविषयतासम्बन्धेन दोषसम्बन्धिन एव दुष्टत्वे बह्वयभाववान् हृदो
धूमश्चेत्याकारकैकसमूहालम्बनज्ञानविषयताया धूमे सत्त्वेऽपि पर्वतादौ बहिषाधने
धूमो दुष्ट इतिव्यवहारो यदि न सम्भवति, तादृशरूपे पर्वतपक्षकबहिसाध्यकधूमहेतु-
कानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धो
धूम इत्येवं समुदितशब्दार्थतया तादृशनिरूपकतावच्छेदकधर्माऽप्रसिद्धया तादृश-
वाक्यार्थज्ञानाऽसम्भवेन व्यवहर्त्तयज्ञानाऽभावात्, तथापि बहिना धूमसाधने रासभो
दुष्ट इतिव्यवहारापत्तिः स्यात्, बहिहेतुकधूमसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधूमाभाववद्दृष्टित्वविशिष्टबह्विरावच्छिन्नस्य रासभ-
विषयकसमूहालम्बनैकज्ञानविषयतासम्बन्धेन सम्बन्धिताया रासभे सत्त्वेन व्यवहर्त्तव्य-
ज्ञानरूपकारणवाधाऽसम्भवादित्याशयः प्रकृतहेतुरित्युक्तिः समर्थयति एतद्वेत्या-
दिना । सम्बन्धिमात्रस्य निष्ठार्थत्वे इत्यर्थः ।

तद्वरूपावच्छिन्नेति । पञ्चतारवच्छेदनावच्छिन्नपञ्चसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्यकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूप-
कतावच्छेदकस्वात्मसमर्थावच्छिन्नसम्बन्धबोधकत्वव्युत्पत्त्येत्यर्थः । निरुक्तेति । लज्जा-
णान्तदोषमात्रस्येत्यर्थः । एकज्ञानविषयतासम्बन्धेनेत्यादिः । प्रकृतहेतुतेति । एक-
ज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्ध इत्यर्थः ।

■ गदाधरी ॥

पतन्नाभाय प्रकृतहेतुरित्युक्तम् ।

हृदे बह्वेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मविशिष्ट एव दुपधातोरर्थः, साधनपदं लभ्यया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं, तत्र हृद् इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वावच्छिन्नपक्षकत्वस्य, बह्वेरिति पठ्यन्तार्थस्य बह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य चान्वयः, तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुपधात्वर्थकदेशे प्रतिबन्धकत्वेऽन्वयः । एवञ्च पर्वते बह्वेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येष प्रतीयते, तत्र तादृशधर्मश्चाप्रसिद्ध एवेति न तथा व्ययहारः ।

॥ चन्द्रकला ॥

प्रकृतहेतुरित्युक्तमिति । तथाच स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकधर्मसम्बन्धेन दोषवत् एव दुष्टत्वाद्युपगमे न बह्विना धूमसाधने रासबो दुष्ट इतिव्यवहारापत्तिः, धूमाभाववद्वृत्तिवशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नरूपदोषस्य स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकधर्मसम्बन्धेन रासमे विरहाद् व्यवहर्त्तमज्ञानस्यैवाऽऽसम्भवादिति भावः । हृदो बह्विमान् धूमादित्यादौ हृदे बह्वेःसाधने धूमो दुष्ट इतिव्यवहारोपपत्तये हृदपदोत्तरं सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं तत्र हृदस्वरूपप्रकृततावच्छेदकत्वच्छिन्ननिरूपिताधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य हृदादेरन्वयः, बह्वेरित्यत्र पठ्यन्तार्थो विधेयत्वम्, तत्र बह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्ननिरूपिताधेयतासम्बन्धेन बह्वेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः तादृशहृदान्वितविशेष्यत्व-बह्वयन्वितविधेयत्वयोरेव निरूप्यत्वसम्बन्धेन लाभ्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपराया साधनपदार्थभूताया तादृशानुमितावन्वयः, तादृशानुमित्यर्थकतापनपदोत्तरतत्तत्सम्बन्धनिरूपितत्वस्य च प्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नार्थकदुपधात्वर्थकदेशे प्रतिबन्धकतायामन्वयः, दूषयानूत्तरनिष्ठार्थस्य हृदज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वस्वरूपसम्बन्धविशिष्टस्य सम्बन्धिनोऽभेदेन प्रथमान्तार्थे धूमेऽन्वयःस्वीकरोष्यः । तथाच हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकवह्नित्वमानविशिष्टहृदस्वरूपस्वात्मकधर्मावच्छिन्नस्य स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वस्वरूपसम्बन्धवदभिज्ञो धूम इत्यन्वयशेषस्तत्र पर्यवसितः ।

● दीधितिः ●

यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

● गादाधरी ●

पञ्चविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्त्ववाधित इत्यत एवेति दिक् । साधननिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादेरतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिद्वाह । व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्यथैव, अन्यथातिप्रसङ्गात् । तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति यादरोति । यद्रूपवच्छिन्नेत्यर्थकम् । ज्ञानम् = ज्ञानत्वावच्छिन्नम् । तस्य धर्मिणः = तद्वर्मावच्छिन्नस्य, तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वम् = तद्रूपवच्छिन्नधर्मवत्त्वम् ।

● चन्द्रकला ●

तथासति पर्यते गृहे, साधने धूमो दुष्ट इतिव्यवहारो न सम्भवति, सप्त वृष्या-
त्पर्यस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकर्मवच्छिन्नस्याऽप्रसिद्ध्या वाक्यार्था-
प्रसिद्धेर्व्यवहृत्तव्यज्ञानाऽसम्भवादित्येवं हृदे इत्यादितो न तथा व्यवहार इत्यन्त-
समुदितग्रन्थतात्पर्यम् ।

नन्वेवं पञ्चविशेषादिकं परित्यज्य केवलं धूमो दुष्ट इतिव्यवहारः स्यादित्यत आह पक्षेति । तथाच तादृशव्यवहार इह एवेति भावः । यादरो धर्मिणीत्यादिदी-
धितिकारोक्तलक्षणोत्पत्तिरीति भीमगाह साधनेति । हेतुनिष्ठत्वविशिष्टसाध्याभाववद्बृत्ति-
त्वादेरेव व्यभिचारं ननु साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टहेतोस्तथात्वम् इति कस्यचिन्म-
तमित्याशयः । अतः = साधननिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वादेर्व्यभिचारतः । तस्य =
साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टसाधनस्य ।

ननु यद्रूपान्निष्ठनिश्चयकनिश्चयत्वव्यापकमित्यादिपूर्वोक्तलक्षणेनोपपत्तौ नि-
श्चललक्षणान्तरानुसरणमनर्थकमित्यत आह अन्यथेति । पूर्वोक्तलक्षणार्थस्यादरे इत्यर्थः ।
अतिप्रसंगादिति । यद्रूपवच्छिन्नविषयनिश्चयत्वव्यापक प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपवत्त्वमितिपूर्वोक्तलक्षणादरे साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टहेतावतित्यातिः स्यात्,
निश्चलहेतुविषयकनिश्चयत्वव्यापकतायाः व्याप्तिविषयकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां
सर्ववादिसिद्धत्वात्ततः प्रकारान्तरेणैव लक्षणं यक्तव्यमिति भावः । ज्ञानत्वावच्छिन्नम् =
निश्चयत्वावच्छिन्नम् । तेन तादृशदोषविषयकसमवाधिकमादाय नाऽसम्भवः । तद्रूपा-
वच्छिन्नधर्मवत्त्वमिति । तथाच यद्रूपवच्छिन्नविशेष्यकसम्बन्धावच्छिन्न-

● गादाधरी ●

साधनादिविशेषणरूपाध्याभाववद्बृत्तित्वादिविशेष्यरूपाज्ञानस्य व्याप्त्या-
दिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्याभाववद्बृत्तित्त्वावेराधेयतासम्बन्धेन साध-
नीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः साध्याभाववद्बृत्तित्वादियधर्मताविरहात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यद्व्याधर्मप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्रूपाव-
च्छिन्नवृत्तित्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नवस्तु हेतुदोषः इति पर्यवसितः लक्षणार्थः ।

धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्ने धर्मिणि स्वरूपेण धूमाभाववद्बृत्तित्व-
धर्मप्रकारकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् स्वरूपेण वह्नित्वावच्छिन्नवृत्तित्व-
विशिष्टधूमाभाववद्बृत्तित्वपर्ये लक्षणसम्बन्धः ।

एष हृत्त्वावच्छिन्ने स्वरूपेण बहुगभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्यापि
हृदादिधर्मिकवहाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृत्त्वावच्छिन्ननिष्ठ बहुपमायत्वावच्छिन्न-
वत्त्वेऽपि लक्षणसम्बन्धो बोध्यः ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्बृत्तित्वे वह्नित्वावच्छिन्नधर्ममपि दोषः
स्यात्, धूमाभाववद्बृत्तित्वं यद्वापित्याकारकधूमाभाववद्बृत्तित्वविशेष्यकाधेयता-
सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्यापि वह्निधर्मिकधूमव्यातिविषयक-
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशे वृत्तित्वे धर्मिणि वह्नित्वावच्छिन्नधर्मस्य तत्तत्त्वा-
दित्यत आह साधनादीति । आधेयतासम्बन्धेन बहुयादिविशेषणरूपधूमाद्यभावव-
द्बृत्तित्वादिविशेष्यकनिश्चयस्येत्यर्थः । आदिना हृदादिविशेषणरूपहृत्त्वभावादिविशेष्य-
कनिश्चयादेः परिग्रहः ।

साधयेति । धूमाद्यभाववद्बृत्तित्वादेरित्यर्थः । आदिपदात् साध्याभावादेः
परिग्रहः । साधनीयत्वादिकम् = आधेयतासम्बन्धेन बहुयादिविशिष्टत्वम् । आदिना
हृदादिरूपपक्षोपत्यपरिग्रहः । साधनादेः = बहुयादिरूपहेतोः । आदिना पक्षादेरुप-
ग्रहः । साधयेति । धूमाद्यभाववद्बृत्तित्वादियधर्मताविरहादित्यर्थः । अत्राप्यादिना
साध्याभावादिरूपबहुगभावादिरिग्रहः ।

आधेयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वाऽप्र-
तिपक्ष्या साध्याभाववद्बृत्तित्वे धर्मिणि यद्व्याधर्मवत्ताज्ञानस्येत्यनेन आधेयतासम्बन्धेन
बहुयादिमत्तत्त्वोपादानाऽसम्भवाद् बहुयादेस्तादृशवृत्तित्वधर्मताया वक्तुमशक्यत्वा-
दिति भावः ।

निश्चयत्वावच्छिन्नत्व प्रतिबन्धकत्वाया विनष्टित्वम्, तच्च निश्चयत्वनिष्ठावच्छेदक-

● गादाधरो ●

अत्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववत्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष । पक्षतावच्छेदका
वच्छिन्ननिष्ठकेवलमावत्तावच्छिन्नवत्त्वादावतिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिक
तद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठतात्,
अवच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणे तु हृदत्वावच्छिन्ननिष्ठग्रहणभावत्वाद्य
वच्छिन्नवत्त्वेऽप्याप्ते, वह्नित्यादिना घटाद्यवगाहिनो हृदो न वह्निमानित्या-
दिनिश्चयस्य हृदो वह्निमानि याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृदत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यकतास्तवग्रहणभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकता,
अपि तु तद्विरोध्यकरहित्वावच्छिन्नप्रकारवानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रताकनिश्चयत्वेनैवातस्तादृशमेव रूप प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणं न तु हृदत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्नयभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वमिति
यद्रूपपदेन ग्रहणभावत्वाद्युपादानं न सम्भवति,

ॐ चन्द्रकला ॐ

तानिरूपकत्वम्, अत्रावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा हृदो वह्निमानित्यादौ
हृदनिष्ठाऽभावत्वावच्छिन्नवत्त्वेऽतिव्याप्ति, हृदधर्मिकवह्नयद्यनुमितिप्रतिबन्धकताया
हृदत्वावच्छिन्ने धमिणि अभावत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नताया अपि
स्वीकरणीयत्वात् ।

नच यद्रूपवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतापराप्यधिकरणं तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं हेतु-
दोष इत्युच्यते । हृदनिष्ठाभावत्वेऽतिव्याप्ति, हृदविशेष्यतानिरूपितग्रहणभाववत्त्वा-
वच्छिन्नप्रकारताया एव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापराप्यधिकरणतया तादृशभा-
वत्वावच्छिन्नप्रकारतायाऽन्यथाऽदिति वाच्यम्, तथासति हृदनिष्ठवह्नयभावव-
त्त्वेऽप्याप्यपत्तेः । हृदत्वादिना पदस्यन्तरावगाहिप्रमादिवाध्यानुरोधेन वह्नित्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वा-
वच्छिन्नविषयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया हृदनिष्ठवह्नयभा-
वत्वावच्छिन्नविषयतावास्तथावस्थं वस्तुमशक्यत्वादित्याह अत्राप्यवच्छेदकत्वमि-
त्यादि । निरुक्तद्वारेऽप्यवच्छेदकमिथर्थः । तद्रूपेति । अभावत्वावच्छिन्न-
वत्त्वानिश्चयस्यापीत्यर्थः । अयाती हेतुमाह यत वह्नित्यादिनेति । तादृशमेव
रूपम् = हृदादिनिष्ठेयकरहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारक-
त्वम् । वह्नयभावत्वाद्युपादानमिति । नचैव पूर्ववदसम्बन्धसम्भवेऽप्यातिदान-

● वादावरो ●

पर्वतो बह्वयमावधानित्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्निर्वायवच्छिन्नरूप-
वाधादेरसंग्रहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वा तद्रूपविशिष्टे
तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इत्यादिविवक्षाया
असम्भवात् । अत्र साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाव-
वद्वृत्तिसाधनादेरपि दोषत्वे क्षतिविरहात् पतागनायासोऽनर्थक इत्य-
स्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ।

यथाऽप्राप्त्यातयवाश्रयार्थे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्ष
तावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रकारकानुमितेरप्रति-
क्षयाऽन्यातिवैरोपिष्यते, तत्र विशिष्य पञ्चतावच्छेदकाद्यभेदे

● चन्द्रकला ●

मनुचितमिति वाच्यम्, पर्वतो बह्वयमावधानित्यत्र पर्वतनिष्ठवह्निमन्त्रे लक्षण-
समन्यसम्भवात् ॥ वह्नित्यादिना पदार्थान्तपरागादिज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकताया
निशिष्टविषयकत्वेनैव वह्निमत्पर्वतनिष्ठयस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताया अपादय-
कतादिति यद्वन्ति ।

ननु स्वरूपसमन्यरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिर्देशोऽपि न हृदादिनिष्ठाभाव-
परवेऽविध्यासिः, यद्रूपावच्छिन्नविशेषणानिरूपित यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतम् प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसमन्यरूपावच्छेदकता-
वत् तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपावच्छिन्न विशिष्ट तद्रूपावच्छिन्नवत्त्व हेतुरोप इति विग्रहा
हृदनिष्ठवह्निविशेषिताभाववत्तस्यैव दोषरूपसम्भवादित्याशङ्कते पर्वत इति । असंग्रह-
भयेन = सम्पादितभयेन ।

तथाचोक्तरीत्या स्वरूपसमन्यरूपमावच्छेदकविवक्षणे पर्वतो बह्वयमावधानित्य-
'प्र पर्वतनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नपक्षरूपवाधेऽन्याति', पर्वतधर्मिकबह्वयमावधानुमितिम् प्रति
निरुक्तवाधनिश्चयस्य पर्वतविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनैव प्रतिबन्धकताया
तादृशयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनाऽवगात्वात् तत्र
सादृश्यस्यैवाऽप्रसिद्धेरिति भावः ।

कश्चिदित्युक्तिं समर्पयति साधननिष्ठेति । तथाचोभयोरत्र लक्ष्यतया पूर्वोक्त-
लक्षणमेव सम्पत्तिरिति हृदयमिति दिक् ।

दर्शयिष्यते, दीपित्वेति शेषः । तत्र = अनुमितौ । पञ्चतावच्छेदकाद्यभि-
विषयत्वं सम्भार्यः । विशिष्येति पञ्चतावच्छेदकाद्यर्थान्त्यभिरूपणत्वेनेत्यादिः ।

• दोषितिः •

अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे बहिर्वत्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहः, हृदस्य बहिर्धूमशून्यत्वम्,

• गादाधरो •

नाऽप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशप्रयोजनमाह अयेति । पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भवात्, तद्वारणाय यत्किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नपक्षसाध्य-हेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव निवेश्यमिति पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादावतिव्याप्तिः, तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतु-फानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भावः । आदिषदञ्च यत्तन्तरसंप्रा-प्तम् । प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थोभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्या-द्यभावे ता सूचयति हृदस्येति । हृदनिष्ठं बहिर्धूमशून्यत्वं धूमशून्यत्वञ्चेत्यर्थः । हृदादिनिष्ठभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च

• चन्द्रकला •

नाऽप्रसिद्धिरिति । पक्षतावच्छेदकतापराप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नपक्षप्रवेशे निर्वह्निः पर्वतो बहिमानित्याकारफानुमितेरप्रसिद्धिसम्भवेऽपि पर्वतो बहिमानित्याकारफानु-मितेर्नाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धवभिधानमसंगत इत्यादिति भावः । तन्निवेशेति । पक्षता-वच्छेदकतायाः पराप्यधिकरणत्वादिनिवेशनप्रयोजनमित्यर्थः । यत्किञ्चिद्गर्भावच्छि-न्नपक्षकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वनिवेशे पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ काञ्चन-मयत्वाभावाविशिष्टपर्वते बहुवभावाविशिष्ट-हृदे धूमाद्यभावाविशिष्ट-हृदादौ चातिव्याप्तिः, काञ्चनमयपर्वतो बहिमान् बहिर्धूमधूमवान् तादृशपर्वत इत्याकारिकायाः हृदो बहिमान् बहिर्धूमधूममात्रेत्याकारिकायाः अन्यनुमितेः यत्किञ्चिद्गर्भावच्छिन्नप-क्षकानुमितित्वेन घट्टुं शक्यतया तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायाः काञ्चनमयत्वाद्य-भावाविशिष्टपर्वतादिनिधये संगतम् । पक्षतावच्छेदकतापराप्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-विशेषरत्वस्यानुमितौ निवेशः इत्येवं भावमाह तथाचेति ।

यत्तन्तरेति । घट्टादिसंप्राप्तमित्यर्थः । प्रकृतेति । पर्वतो बहिमानित्याका-रप्रकृतानुमित्यविषयोभूत यत् काञ्चनमयत्वं तदभावेऽतिव्याप्तिमित्यर्थः । तद्विष-येति प्रकृतानुमितिरिषयेत्यर्थम् । पक्षनिष्ठविशेषाकृतस्याप्यनिवेशसूचनाय-हृदादौ बहुवभावेऽतिव्याप्तिरित्याह हृदादौति ।

ॐ द्योतितः ॐ

पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वम्, मेयत्वस्य

ॐ गादाधरी ॐ

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति । महानसीयवह्निधूमभावो महानसीयधूमाभावो वेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक—प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्यम् । इदमुपलक्षणम्—साध्यहेतोरनिवेशेऽपि जल-
त्वाभावादावतिव्याप्तिर्बोधा, प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्रति-
बन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभिचार इत्यने-
नान्धयः । अत्रातिव्याप्तिस्तद्दलसमुदायस्यैव अनिवेशे बोधा ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

साध्यहेतुनिष्प्रकारताकानुमितिमिवेशेऽपि न निस्सारः, पर्वतो महानसीय-
वह्निमान् वह्निव्याप्यमहानसीयधूमावच्छेदकाकारकानुमितिप्रतिबन्धके महानसीयवह्नि-
भाववान् महानसीयधूमाभाववान् वेत्याकारकनिश्चयविषये महानसीयवह्निभावा-
निशिष्टपर्वतादावतिव्याप्यापचेरित्याह अत्रेति । महानसीयवह्निभावाविशिष्टपर्वतो
महानसीयधूमाभावरिशिष्टे तत्र चातिव्याप्यभिधानमित्यर्थः । प्रकृतेति । केवलसा-
ध्यादिनिष्प्रकारताकानुमितिमात्रविकलये साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरप्रवेशे
इत्यर्थः । बोध्यमिति । साध्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणत्वादिनिवेशे तु न तत्राऽति-
व्याप्तिः, पर्वतादौ बहुधादेः साध्यतास्थले वह्नित्वमानाद्यनच्छिन्नप्रकारताकानुमितेरेव
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणपर्यावच्छिन्नानुमितित्वेन तत्र महानसीयवह्निभावा-
भावविशिष्टपर्वतादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वादित्याशयः । यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रका-
रताकानुमितिनिवेशे पर्वतो जलत्ववान् वह्निव्याप्यजलत्ववान् वेत्याकारकानुमिति-
विरोधिनि जलत्वाभावयत्पर्वतादावतिव्याप्तिरित्याह इदमुपलक्षणमिति ।

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वानिवेशे हेतुमत्पक्षज्ञानविरोधिनि महानसीय-
धूमाद्यभावात्पर्वते यथाऽतिव्याप्तिस्तथा व्याप्तिज्ञानविरोधिभ्यश्चि बहुधभावान्दृष्टि-
मेयत्वेऽपि अतिव्याप्तिं वह्निव्याप्यमेयत्ववान् पर्वत इत्याकारकानुमितिमादाय सम्भ-
वतीति सूचयति प्रकृतहेतुतेति । अत्राऽतिव्याप्तिः=वह्निव्यभिचारमेयत्वेऽतिव्याप्तिः ।
सादृशेति । यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप्यप्रकारताकानुमितिमाननिवेश एव
सादृशमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

ॐ दधिः ॐ

केवलधूमस्य वा वह्नियभिचारे, विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्नि-
व्यभिचारे न दोषः । नवा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्,
अतस्तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्वर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्वर्मावच्छि-

● गादाधरी ●

प्रकृतहेतुत्वनिवेशेऽपि एतदोपस्य शक्यवारणतया हेतुतापच्छेदक-
निवेशनायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यतिथ्यावर्तक-
विशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । साध्यतापच्छेदकानिवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञान-
विरोधिन्यतिव्याप्तिर्दर्शिता, इदानीं व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति
विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्नियभिचार इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि
पक्षतापच्छेदकानिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति ।
तत्र = पर्वतस्यावच्छिन्ने वह्निरावच्छिन्नवह्निसाधने । तस्य = विशिष्टधूमत्वा-
वच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतापच्छेदकादेर्वाद्दशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्रा-
भिमतं तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति सूचयितुं तत्पक्ष-
केत्युक्तम्, पक्षतापच्छेदकानिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

हेतुतापच्छेदकमनिवेश्य तादृशहेतुनिष्ठप्रकारताकानुमितिनिवेशे तु वह्नयभारवद्बु-
त्तिरतिरिद्धिवेवलधुमेऽतिव्याप्तिः सगमयति केवलधूमस्येति । वह्निशून्येति । वह्नय-
भारवान् यो देशः प्रभाभण्डलादि तत्र वर्तमानधूमव्यतिथिवर्तमान यत् विशेषणं सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन पर्वताद्यन्तमत्त्वं तदनवच्छिन्नधूमस्यैव कैवल्यमित्यर्थः । साध्य-
व्याप्त्येत्यन्यत्पक्षे निरुक्तिरत्वसम्बन्धावच्छिन्न साध्यनिष्ठप्रकारताकानुमाननिवेशे पर्व-
तीयवह्न्याप्यनादृशविशेषणावच्छिन्नधूमवान् पर्वत इत्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकनि-
श्चयनिष्ठे पर्वतीयवह्नयभारवद्बुत्तिरतिरिद्धितादृशविशिष्टधुमेऽतिव्याप्तिमाह पर्वती-
येति । दोषस्य दुष्टत्वमित्यत्रापि दुष्टलक्षणे प्रकृतपक्षसाध्यादिनिवेशप्रयोजनं समर्थ-
यति दोषलक्षण इवेति । तत्रानु दुष्टलक्षणे पक्षतापच्छेदकाद्यनिवेशे पर्वतो वह्नियान्
धूमादित्यदौ काञ्चनमप्यत्राभावविशिष्टपर्वनादेः रसज्ञानविषयप्रकृतहेतुतापच्छेदक-
व्यतिथिसम्बन्धेन धूमादौ सत्त्वात् पर्वतस्यावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने धूमो दुष्ट
इति व्यवहारापत्तिरस्यकारणा स्यादनी दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतापच्छेदकादिप्रवेश
आवश्यक इति भावः । तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकेत्यत्र तत्पक्षकत्वाभिधानप्रयोजनं
दर्शयति पक्षेति ।

● दोषितिः ●

अतदेतुक्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् वाच्यम् । तथाच निर्वर्हिः पर्वतो
वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः,

● गादाधरो ●

यावत्पुत्रं = तद्वत्पुत्रावच्छिन्नपुत्रसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् ।

तथाचेति । निर्वर्हिः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र पर्वतावच्छेदकनिर्व-
हित्वविशिष्टपर्वते वह्निर्विशिष्टयावगाहित्वमनुमितेन सम्भवति, स्व-
यिरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकरूपप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् ।
पर्वतः पर्वतावृत्तिवह्निमान् इत्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेन सम्भवति स्वस्मिन् स्वावृत्तिव्या-
प्यच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभविकत्वात् ।

एवं पर्वतो वह्निमान् वह्नियभिचारिण इत्यत्र वह्नियभिचारिस्वरूपहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्नियव्यव्यवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेन सम्भव-
तीति पूर्वोक्तयुक्तः ।

● चन्द्रकला ●

तथाच पर्वतावच्छेदकतावच्छिन्नसम्बन्धेन पर्वतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य
साध्यतावच्छेदकतावच्छिन्नसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वमित्यस्य हेतुतावच्छेद-
कतावच्छिन्नसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशलभाय तत्पक्षेऽप्यभि-
धानम्, अथवा नदो वह्निमान् इत्यादौ बालिहाविसम्बन्धेन नदस्यावच्छिन्नता-
नुमितिसामान्यान्तर्गताया कालो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यावच्छिन्नद्वयविशेष-
स्याऽप्रतिबन्धकतया सर्वत्राऽसम्भवापत्तिः स्यादिति ह्यत्रम् ।

पर्वतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषतावच्छिन्नविशिष्टाया अनुमितेरेव लक्षणवच्छिन्ने
निर्वर्हिः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्मादौ दोषेऽव्याप्तिः, निर्वर्हिपर्वतविशेषकवह्निकार-
कानुमितेरपक्षित्वादिन्याह स्वविरोधीति । स्ववह्न्यादिप्रकारस्वविरोधी तद्विशिष्ट-
वह्निरिति बन्धकतावच्छेदकप्रकारिताकर्मवान् वह्न्यभावविरोधः ॥ एव धर्मितावच्छे-
दकस्य तादृशस्वप्रकारकत्वान्नस्य । तादृशज्ञानस्यानाहार्यज्ञानभ्युपगमादित्यर्थः ।
स्वस्मिन्निति । स्वं विशेष्योभूतः पर्वतादिः तत्र तदवृत्तिव्याप्यञ्जनप्रकारता
कतानस्याप्याहार्यत्वस्यानुमविधत्तेन कस्यानाहार्यज्ञानानुमितिः आदित्यर्थः । वह्नि-
व्यभिचारिणः = वह्न्यभाववदवृत्तिव्याप्यम् । वह्नियव्यव्यवैति । वह्न्यभाववदवृत्ति-
धर्मवत्तावगाहित्वमित्यर्थः । पूर्वोक्तेति । स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकवह्न्यभाव-

● दीधिति ●

पर्वतावृत्तेन्यां धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात्,
तादृशानुमितेऽप्रसिद्धत्वात् ।

● गादाध्यायी ●

पर्वतो बह्वेषान् पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदरा-
वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति यथाचि-
त्तितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽप्याप्तिरुच्यते ।

न कोपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथाचापार्थकरूपनिग्रहस्थानत्वेन तथा प्र-
योक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्पक्षित्वेन पर्वते बह्वेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादि-
व्यवहारो दुरुपपाद इति भावः ।

तादृशानुमितेः = तथाचिचित्तितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहा-
र्यपरोक्षज्ञानानभ्युपगमादिति भावः ।

● चन्द्रकला ●

यद्युक्तिप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यत्वाभ्युपगमादित्युक्तेरित्यर्थः । उक्तयुक्तेः = स्वस्मिन्
स्वाऽवृत्तिरागच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यत्वाभ्युपगमादित्युक्तेः । यथाचि-
त्तितेति । पक्षः साध्यमान् साध्यभाष्यहेतुगाभेत्वाकारकविवक्षितानुमितेःप्रसिद्धि-
प्रयोजकत्वं यथा साध्याभावधर्मिणामच्छेदकत्वात्प्रकारकज्ञानत्वं तथा पक्षे पञ्चा-
वृत्तिरावृत्तिरुपकारकज्ञानत्वादिभ्रमोति विभिन्नप्रयोजकज्ञानाप नानास्थले
दीधितिर्हताऽप्याप्तिः प्रदर्शितेति तत्पर्यम् ।

ननु तादृशगोषतावच्छेदेनाहार्यत्वं तादृशगोषेच्छयोच्चरितशब्दैराऽपार्थक-
निग्रहस्थानत्वेन निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिवाक्यप्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तिसम्भवे हेत्वाभास-
रूपनिग्रहस्थानाऽस्तत्रेऽपि न क्षतिरित्यनो भासमाह तथाचेति ।

तथा प्रयोक्तुः = निरुक्तत्वात्प्रयोजकः । दुरुपपाद इति । तथाच निर्पक्षित्वेन
पर्वते बह्वेसाधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारोपपत्त्यर्थमेव तादृशस्थले धूमादेः दुष्ट-
त्वमावश्यकमिति भावः ।

तथाचिचेति । बह्विध्याप्यधूमवान् बहिमाथ निर्वह्निपर्वत इत्याकारकानुमिते-
रित्यर्थः ।

आहार्येति । अनुमितिगान्धर्वोरादेराहार्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः, तेन न
प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति चेयम् ।

अनवदन्तीत्यादिना दीधितिर्वृद्धमिहितलक्षणपटकोत्तरपदोत्तराद्वितीयाविभक्ति

• दीधितिः •

अत्र यदन्ति-यद्विषयकनिश्चयस्य चितोधि विषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरम-

• गादाधरी •

यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्विरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमिति धातूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणमतो द्वितीया । अग्रिमकल्पे सादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणमतो ज्ञानपदमपि सार्थकम् । तत्पदञ्च सादृशनिश्चयपरामर्शार्थकम् , उत्तरपदञ्चाऽव्यवहितोत्तरार्थकम् , कालाभिनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनेन द्वितीया अधिकरणे,

• चन्द्रकला •

समर्थयति उत्तरपदस्येति । लक्षणघटकस्येत्यादिः । उत्तरकालीनार्थकतयेति । तथाचोत्तरकालीनाऽमेदान्वयबोधो धातुपर्यभूतायामनुमिती भिर्विवाद इति भावः ।

अग्रिमकल्पे = अनाहार्यमानसत्त्वाने इत्यादौ । सार्थकमिति । उत्तरपदोत्तरं द्वितीयादिनक्षितसमर्थनार्थमेव ज्ञानपदमन्यथा अनाहार्यमानसे इत्युक्तावपि सामञ्जस्यसम्भवात् ज्ञानपदं निरर्थकं स्यादिति हृदयम् । इत्यनेन = इतितत्त्वेण । उत्तरपदस्योत्तरकालीनार्थकत्वे अधिकरणे द्वितीया न सम्भवतीत्यत आह उत्तरपदस्येति ।

• कलाविलासः •

हुरिति विक् । अत्र यदन्ति कल्पे काञ्चनमयद्वयो वक्षिमान् जलादित्यत्र काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलदावतिव्याप्तिगारणाय तृतीयक्षणसाधारणान्यवहितोत्तरत्वस्य लक्षणे निवेश्यतया असाधारण्येऽव्याप्तिः, तद्विषयकनिश्चयव्यवहितोत्तरानुमिती सादृशोभवाभावाऽस्तत्वादिति चेन्न । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमप्रकृतहेतुमापक्षज्ञानमिच्छाव असाधारण्यविषयपिताववैतदुभयाभाववद्वयविरूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयव्यवहितोत्तरानुमितितत्त्वमात्रे सादृशोभवाभावस्य विवक्षितत्वात् । अस्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वञ्च यद्विरूपावच्छिन्नविषयितायामुपलक्षणविधयैव निवेश्यम् । एवञ्च यद्विषयापकीभूताभावप्रतियोगि जलं यद्विषयापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्ववद्वय इति समूहाजम्भनज्ञानमादायैव असाधारण्ये लक्षणसमन्वयसम्भवः, तज्ज्ञानीयवद्विषयापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्वयविषयितायो वक्ष्यमाणविरोधविषयित्वस्याप्यज्ञतत्वादित्यवधेयम् ।

अत्र कल्पे तृतीयक्षणसाधारणान्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वापिहरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपम्, स्वं यद्विरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयः । काञ्चनानोरत्यन्तेति । ननु यद्विरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयपदेन नानाविध

● दीपिति ●

नुमिताऽनाहृत्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतात्र
च्छेदकविशिष्टसाध्यैविशिष्टावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसा
ध्यनिरूपितन्यासिविशिष्टहेतुमत्तावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त
हेतुदोषत्वम् ।

● गदाधरो ●

उत्तरपक्षस्य उत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तं, व्यापकतात्मकतायाऽतस्योप
पक्षे प्रवृत्तेऽपि यत्तत्त्वादिति । अनुमितौ=अनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक
इत्यभिसम्बन्धः । उत्तरम्=तद्रूपावच्छिन्नत्वम् । अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञान
निवृत्तादृशोभयाभावे तज्ज्ञानोभयाया एव विरोधिविपयिताया प्रयोज-
कत्वात् विरोधिविपयिताया तादृशनिश्चयीत्यप्युक्तं । यत्तत्त्वकीर्तनमात्र
न तु तत्त्वक्षणपदकम् ,

● चन्द्रकटा ●

उत्तरपक्षोत्तरकालपरत्वं स्वीकृत्य तादृशकालरूपव्यापकताया अनुमित्यादौ विवक्षा
प्रयोजनाऽभावाद्वाह प्रकृत इत्यादि । अनुमितिसामान्य इति । सामान्यरूपोपा
दानप्रयोगतम् अग्रे प्रदर्शनीयमेवादर्शनीयम् ।

ननु विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वनिवेशनेकोपपत्तौ यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधि-
विपयित्वेत्यादिना तादृशविपयिताया यद्विषयकनिश्चयोपर्याभिधानमनर्थकमित्यत्र
आह अत्र चेति । निरुत्तरत्वे चेत्तर्हं । तज्ज्ञानेति । याथादिनिश्चयोत्तरजातानु
मित्यादौ वर्तमाने प्रवृत्तपक्षयोः प्रवृत्तताव्यापकतावगाहित्वपक्षोभयाभावे इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानीयाया = तादृशवाधादिनिश्चयीयाया । प्रयोजकत्वात् = प्रयोजकरनि
यमात् । मात्रपक्षवच्छेदमाह नत्विति । लक्षणघटकमिति । तथाच केवलवि

● कलाविशाल ●

काले वर्तमानस्य नानानिश्चयस्त्वैव बोधात् यथोक्तनिश्चयोत्तरकालत्वस्य नानाकालेषु
वर्तमानतया तत्र च कस्या अप्यनुमितिर्यथैव सत्त्वात् तादृशकालत्वव्यापकत्वस्या
नुमिती विरक्तयोऽप्यवयवसम्बन्धे तादृशव्यापकत्वस्याऽविवक्षितत्वाभिधानमसंगतमि
ति चेन्न ? यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयविशिष्टानुमितिसामान्ये विरोधिविपयिताप्रयु
क्ततादृशोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । नैमित्तिकज्ञाज्ञान्यवहितोत्तरकालत्वव्यापकत्व
सम्बन्धेन । एवञ्च यत्किञ्चिद्विषयमादायैव लक्षणसमावयवसम्भवत् तादृशव्याप
कत्वस्याऽविवक्षितत्वमुक्तमिति ध्येयम् । नचानुमितेरपि जन्यतया तादृशनिश्चयव्यव-

ॐ मादाधरी ॐ

तथा च यद्रूपावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविपयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं, तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समुदितार्थः ।

• चन्द्रकला •

रोधिविपयिताप्रयुक्तत्वमात्रमेव तादृशोभयाभावे विवक्षितं नतु तादृशनिश्चयीविरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वमपि तत्र निवेद्यमिति भावः ।

समुदितलक्षणार्थमाह तथाचेति । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाऽऽप्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये लौकिकसन्निकर्षाऽन्यदोषविरोधाभ्युपगमनामान्ये वा विरोधिविपयिताप्रयुक्तः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावत्त्व-तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यतिरिक्तविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वोभयाभावस्तद्भवत्त्वं हेत्वाभासत्वमिति समुदितलक्षणार्थः पर्यवसितः ।

भवति हि हृदी घट्टिमान् इत्यत्र बहुपमावतिशिष्टहृदस्वरूपवाचे लक्षणसमन्वयः, बहुपमावतिशिष्टहृदस्वरूपवाचत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तरगता घटाद्यनुमितयो बहिःप्राप्यभूतानुमितयश्च, नतु हृदादी बहुपाद्यनुमितित्वाद्दृशी, तादृशानुमितौ तादृशवाचनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् निवृत्तघटाद्यनुमितिषु बहिःप्राप्यभूतानुमितिषु च प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकारताकत्वसत्त्वेऽपि प्रकृतपक्षोभूतहृदादिविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्योभूतपक्षप्रकारताकत्वमिरहस्य विरोधिविपयिताप्रयुक्तस्य सत्त्वेनोभयाभावस्य तत्राऽश्वत्वात्, बहुपमावतिशिष्टहृदस्वरूपमाधत्वस्यैव यद्रूपान्तर्गतत्वात् ।

• कलाविलासः •

हितोत्तरकालप्रमकानुमितिसामान्ये तादृशोभयाभावनिवेरोनैवोपपत्तौ तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरकालमुक्तिव्याप्यत्वाद्दृशकालोत्पत्त्याभिधानमनुचितमिति वाच्यम्, तादृशकालीनत्वस्य तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरकालोत्पत्त्यवच्छेदत्वात्, अन्यथा यत्रापेक्षाश्रुदयान्तिका पक्षः साध्यत्वान् साध्यव्याप्यहेतुमावच्छेदकापरिकानुमितिः ततो लौकिकसन्निकर्षादधी बाधनिश्चयस्तत्र बाधेऽप्याप्यवच्छिन्नः स्यात्, तादृशवाचनिश्चयाव्यवहितोत्तरकालातिमकर्षा तादृशकालनृत्तिलविशिष्टायां वा निरुक्तानुमितौ तादृशोभयाभावस्याऽसत्त्वात् । तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरकालोत्पत्त्यानुमितिनिवेरो न तादृशवाधेऽप्यपि, तादृशवाचनिश्चयोत्तरोत्पत्त्यस्य तादृशोपेक्षाश्रुदयान्तिकापामनुमितौ विरदात् तस्य घटाद्यनुमितौ सत्त्वेऽपि तत्र तादृशोभयाभावस्याश्वत्वात् ।

ॐ गादाधरी ॐ

‘वह्मयभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं हृदो वह्मिमान् वह्मिण्याप्यधूमकांश्चेत्याकारकानुमितेः कदाचिदप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितयः एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गतास्तासु च हृदत्वादिविशिष्टे यत् वह्मिवाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं, वह्मिवावच्छिन्नवह्मिण्यासिविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च, तदुभयाभावरवमक्ष-
समेव, तत्र तादृशनिश्चयोपयिरोधिषिपयिताप्रयुक्तत्वमपि, त्वनिष्ठप्रतिष-
न्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिषन्धतावच्छेदकध-
र्माभावप्रयोजकत्वात्, तत्र हृदत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्मि-
त्वादिविशिष्टप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिषन्धतावच्छिन्नप्रतिषन्धनतावच्छेद-
कीभूताया हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्मिवाद्यवच्छिन्नाभावीयप्र-
कारितायास्तादृशवह्मिवादिविशिष्टप्रकारकत्वपटितोभयाभावे स्यात्वात् ।

● चन्द्रकला ●

एवं हृदो वह्मिमान् धूमादित्यादौ धूमाभावविशिष्टहृदत्वरूपरूपासिद्धिरा-
वच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तर जायमानाया हृदो वह्मिमान् हृदो घटवान्वेत्याद्याकारकानु-
मितौ हृदादिधर्मिकवह्म्यादिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि वह्मिण्याप्यधूमप्रकारकत्वविरहेण ताद-
ृशोभयामावस्य तत्र वर्तमानतया धूमाभावविशिष्टहृदत्वरूपस्वरूपासिद्धावपि लक्षण-
समन्वयः ।

धूमरान् घट्टेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्मिरूपव्यभिचारनिश्चयोत्तरं
व्यभिचारनिश्चयप्रतिष्यया धूमगतिविषयकधूमव्याप्यवह्मिमानयमित्याकारकानु-
मितेरनुत्पत्त्या तादृशनिश्चयोत्तरमुत्पन्नास्त्वस्यास्यनुमितिषु धूमव्याप्यवह्मिप्रकारकत्वाभावेन
तादृशोभयामावस्यानपायात् धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्मिरूपव्यभिचारेऽपि लक्षण-
समन्वयो बोध्यः, एवमन्यत्रापि ।

स्वयमपि लक्षणसमन्वयमाह वह्मयभावेति । तादृशवाधनिश्चयानन्तरमित्यर्थः ।
वदाचिदप्यनुत्पत्त्येति । हृदादिधर्मिकवह्म्याद्यमाननिश्चयस्य हृदादिधर्मिकवह्म्या-
द्यनुमितिप्रतिषन्धत्वादित्याद्यर्थः । हृदो वह्मिमानित्यत्र वह्मयमानविशिष्टहृदत्वरूपाव-
विषयिताया विरोधिषिपयितात्व संपादयति स्मनिष्ठेति । स्व तादृशवाधनिश्चयः-
तन्निष्ठो यो हृदधर्मिकवह्म्यादिप्रकारकबुद्धिनिरूपितप्रतिषन्धकतावच्छेदकविषयितात्मको
धमस्तस्येत्यर्थः । स्वानन्तेति । तादृशवाधनिश्चयोत्तरोत्पन्नधमयानुमितौ वर्तमानो
यः तादृशनिश्चयप्रतिषन्धतावच्छेदकस्य हृदधर्मिकवह्मिप्रकारकत्वावस्थाभावेन प्रति

ॐ गादाधरो ॐ

न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विशेषितानाहार्यज्ञानत्वं, यत् कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम्,

ॐ चन्द्रकला ॐ

प्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथात्वात् = प्रयोजकत्वात् । तथाच हृदविशेष्यकबह्विप्रकारक-बुद्धिप्रतिबन्धकनावच्छेदिकाया बहुवचनावविशिष्टहृदरूपवाचविषयितायाः तादृशनिश्चयोत्तरेत्यनपद्यनुमितौ वर्तमानो यो हृदविशेष्यकबह्विप्रकारकत्वरूपतादृशनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्मपटितोभयाभावः तं प्रति प्रयोजकतया तादृशवाचनिश्चयीवविषयिताया विरोधिविषयि तात्त्व निर्विवादमिति भावः ।

ननु बहुवचनावयान् हृद इत्याद्याकारकनिश्चयोत्तरं बह्विमान् हृदो बहुवचभावानि-
रपद्याकारकाद्विषयानोपपत्तये हृदविशेष्यकबह्विप्रकारकत्वविशिष्टानाहार्यज्ञानत्वमेव
तादृशनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकं वाच्यम्, एवञ्च कथं बहुवचनावविशिष्टहृदरूपवाचदौ
लक्षणसमन्वयः? बहुवचनावविशिष्टहृदादिविषयिताया हृदविशेष्यकबह्विप्रकारकत्वविशि-
ष्टानाहार्यज्ञानरूपतादृशवाचनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्माभावं प्रत्येव प्रयोजकतया
हृदविशेष्यकबह्विप्रकारकत्वपटितोभयाभावाऽप्रयोजकत्वादित्युभयाभावे विरोधिविष-
यिताप्रयुक्तत्वविरहादित्याशङ्कते नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः ।

तादृशेति । हृदादिविशेष्यकबहुवचनविप्रकारकत्वमानमित्यर्थः । विपरीतेति ।
बहुवचनावविशिष्टहृदादिरूपवाचादिनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकं नेत्यर्थः । तद्विशेषि-
तेति । हृदादिविशेष्यकबहुवचनविप्रकारकत्वविशिष्टानाहार्यज्ञानत्वमित्यर्थः । तत्प्रकार-
केति । हृदविशेष्यकबहुवचनविप्रकारकत्वाभावस्येत्यर्थः । तथात्रिचेति । बहुवचन
विशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताहमकविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमित्यर्थः ।

हृदादौ बहुवचनावविनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् हृदादिविशेष्यकबहुवचनवि-
प्रकारकत्वे विरहादित्याशयः ।

यो निश्चिष्टाभासस्य प्रयोजकः स विशेष्यवन्ति वर्तमानस्य विशेषणाभावस्यापि
प्रयोजको भवतीति नियमात् हृदविशेष्यकबहुवचनविप्रकारकत्वविशिष्टानाहार्यज्ञानत्वा-
भावप्रयोजिकाया बहुवचनावविशिष्टहृदादिविषयिताया विशेष्यभूतानाहार्यज्ञानत्व-
विशिष्टाया पद्यानुमितौ वर्तमाने विशेषणीभूतहृदादिविशेष्यकबहुवचनविप्रकारकत्वस्या-
भावेऽपि प्रयोजकत्वात् आवश्यकतया तादृशप्रकारकत्वपटितोभयाभावे बहुवचनाव-

ॐ गद्यायते ॥

विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजकत्वात् अना-
हार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमितिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिवि-
पयिताप्रयुक्तत्वाच्चेतिरिति हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुयभावविशिष्ट-
दत्त्वोद्यवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः ।

निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पर्व-
तादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धवटाद्यनुमितिषु अन्यत्र
प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकनिश्चिष्टविषयत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्र-
कारकत्वघटितोभयाभावेवस्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः ।

न चाहार्यज्ञानमात्रे प्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यरूप-
ह्निप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिषेधतानयच्छेदकतया ताद-
राधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वम-

● अन्वयः ●

विशिष्टहृदादिरूपभावादिविषयिताप्रयुक्तत्वस्याऽऽश्रयत्वादित्येवं समापतो विशिष्टेति ।
तादृशप्रकारकत्वविशिष्टानाहार्यज्ञानत्वानामप्रयोजकस्येत्यर्थः ।

विशेष्येति । अनाहार्यज्ञानत्ववन्निष्ठविशेषणीभूततादृशप्रकारकत्वाभावप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । अनाहार्येति । यद्यनुमित्यादिनिष्ठस्य हृदादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रकार-
कत्वविरोधिताभावस्येत्यर्थः । लक्षणसमन्वय इति । एवमन्यथाऽपि अनयैव
रीत्या विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वं तादृशोभयाभास्य सुसम्पादनीयमिति हृदयम् ।

निर्वह्निःपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धिनिश्चयाध्यव-
हितोत्तर निर्वह्निःपर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्याप्रकाराहार्यज्ञानान्महानु-
मितेरप्रसिद्धतया उत्यादाऽस्तम्भेऽपि तदुत्तरोत्तरनश्यत्वाद्यनुमितिषु तादृशाहार्यज्ञाने
प्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतविशेष्यकह्निप्रकारकत्वस्य वह्निव्याप्यधूमप्रकारकत्वस्य चाभा-
वसत्त्वात् तादृशाश्रयाऽसिद्धौ निरुक्तीत्या लक्षणसमन्वय प्रदर्शय शक्ते नचेति ।
यान्यमिति परेणान्वयः ।

तथाच प्रतिपन्नकृतावच्छेदकनिषेधिताया एव प्रतिषेधतावच्छेदकधर्माभा-
वप्रयोजकतया आहार्यज्ञानस्याप्रतिपन्नत्वात् तन्मात्रप्रसिद्धस्य बहुयभाववृत्तसंविशे-
ष्यरूपह्निप्रकारकत्वादेः कस्याऽपि प्रतिषेधतानयच्छेदकत्वेन वह्निमत्पर्वतनिषेधिताप्रयु-
क्तत्वस्य निर्वह्निपर्वतविशेष्यकह्निप्रकारकत्वघटितोभयाभावे विरहात् कथं तादृशा-
श्रयासिद्धौ लक्षणसमन्वय इति समुदितमन्यतात्वंम् ।

यो व्यापकभावस्य प्रयोजकः स व्याप्यभावस्याऽपि प्रयोजको भवतीति निषे-

ॐ गदाधरी ॐ

प्रामाणिकमिति वाच्यम्, तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिबन्ध्यज्ञानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने बहिर्त्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव बहिर्विशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्न-बह्वादिप्रकारकत्वाभावे तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वह्नि पर्वतो बहिर्मानित्यादिज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्र्यभाषस्यैव निर्वह्नित्वविशिष्टे बहिर्वैशिष्ट्यावगाहित्वाभाषप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयित्वस्यै, कचिदप्यस्तृप्तत्वादिति वाच्यम्,

ॐ चन्द्रकला ॐ

मात्र बहिर्भूतपर्वतरूपाभयासिद्धिनिश्चयप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकस्य पयतविशेष्यकबह्व-भावप्रकारकत्वस्याऽभावमिति तादृशाभयाऽसिद्धिविषयितायाः प्रयोजकतया पर्वतविशेष्यकबहुभभावप्रकारकत्वस्य च निर्वह्निपर्वतविशेष्यकबहिर्प्रकारकत्वव्यापकत्वेन व्यापकाभावप्रयोजकभूतायास्तादृशाभयासिद्धिविषयिताया व्याप्यभूतस्य निर्वह्निपर्वतविशेष्यकबहिर्प्रकारकत्वघटिततादृशोभयस्याऽभावं प्रत्यपि प्रयोजकतायाः स्वीकरणीयतया निरुक्तोभयाभावे विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निर्विवादत्वात्तत्र लक्षण-समन्वयइत्याह तादृशज्ञानत्वावेति । निर्वह्निविशेष्यकबहिर्प्रकारकज्ञानत्वस्येत्यर्थः ।

प्रतिबन्धमेवेति । फस्यापीत्यादि । तद्व्यापकस्य = निर्वह्निविशेष्यकबहिर्प्रकार-कज्ञानत्वव्यापकस्य । तादृशविशिष्टेति । निर्वह्नित्वविशिष्टपर्वतस्येत्यर्थः । तादृ-शेति । बहिर्भूतपर्वतरूपाभयासिद्धिरूपदोषनिषयिताप्रयुक्तत्वस्येत्यर्थः । आवश्यक-त्वादिति । तथाच क तत्राऽप्याप्तिमिति भावः ।

ननु निर्वह्निविशेष्यकबहिर्प्रकारकज्ञान जायतामित्याकारिकाया इच्छाया बहि-मान् पर्वत इत्याकारकविरोधिनिश्चयस्य च शून्यतादशाया निर्वह्नि पर्वतो बहिर्मानि-त्याकारकाहार्यज्ञानस्यानुत्पाददर्शनात् तादृशोच्छादीनामाहार्यज्ञानसामग्र्यत्व वाच्यम्, एवञ्च सामान्यभावप्रयुक्तं पय निर्वह्निपर्वतविशेष्यकबहिर्प्रकारकत्वरूपाहार्यज्ञान-त्वाभावः ननु बहिर्भूतपर्वतविषयितारूपविरोधिविषयिताप्रयुक्तं, तथाच निरुक्तोभया-भावे विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्तुर्विरेण तादृशाभयाऽसिद्धावव्याप्तिरित्याशक्ते नचेति । वाच्यमिति परेणान्यः । कचिदप्यस्तृप्तत्वादिति । विरोधिविषयितात्वेन प्रयोजकताया इत्यादिः । तथाच बहिर्भूतपर्वतरूपाभयाऽसिद्धावव्याप्तिरित्येवेति

ॐ गादाधरो ॐ

न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तादृशत्वमित्येव सम्यक्, हृदत्वादिविशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां हृद इत्यादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभाषप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम्, पापाणमयो न बहिमानितिविज्ञानसहितस्य पर्वतः पापाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो बहिमानितिविज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात् पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात् पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादतिव्याप्तेर्दुर्धारत्वात् ।

हृदो बह्व्यभाववानित्यादिहृदादिविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नघटाद्यनुमि-

● चन्द्रकला ●

भाषत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यान्तर्गताया बह्व्यभाव इत्याकारकज्ञानीयविषयिताया हृदादिधर्मिकवह्न्यादिप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वानवच्छेदकतया तत्प्रयुक्तत्वस्य हृदविशेष्यकबुद्धिप्रकारकत्वघटितादृशोभयाभावे विरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताप्रयुक्तत्वस्यैव प्रतिबन्ध्यतावच्छेदकवर्माऽमायेऽभ्युपगमात् यद्रूपपदेन बह्व्यभावत्वस्योपादानाऽसम्भवादित्युच्यते, तथाप्येतदिवद्वय न सम्भवति, पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ पापाणमयत्वकपर्वतेऽतिव्याप्त्यपतोः, पापाणमयो न बहिमान् इत्याकारकज्ञानसमानकालीनपर्वतश्च पापाणमय इत्याकारकज्ञानीयपापाणमयत्वकपर्वतविषयितास्तादृशज्ञानाऽसमानकालीनज्ञानीयपापाणमयत्वकपर्वतविषयिताया ऐक्येन पापाणमयत्वकपर्वतविषयितासामान्यस्यैव पर्वतादिविशेष्यकबुद्धिप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन पापाणमयत्वकपर्वतविषयितासामान्यप्रयुक्तत्वस्यैव पर्वतादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रकारकवघटितोभयाभावे सत्त्वात् पापाणमयत्वकपर्वतत्वस्य यद्रूपपदेन घटं शक्यत्वात् इत्येव बद्धिपयिताप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाव इत्यादिनाऽशक्य पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्धारत्वादित्यन्तेन समाहितम् ।

तथाच यद्रूपान्च्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरमनुमितिसामान्ये इत्युक्तौ तु न पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ पापाणमयत्वकपर्वतेऽतिव्याप्तिः,

● कलाविलासः ●

पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतोति । अथ निरुक्तकल्पे निर्बद्धिपर्वतो बहिमानित्यत्र पापाणमयत्वकपर्वतेऽतिव्याप्तिर्दुर्धारैव, निर्बद्धिपर्वतो बहिमानित्याकारकज्ञानस्याहार्यतयाऽनुमितित्वाऽसम्भवात्, पापाणमयत्वकपर्वतनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्यपदेन घटाद्यनुमित्यादेरेव घटुं शक्यतया तत्रच निर्बद्धिपर्वते पक्षिवैशिष्ट्यावगाहितघटितोभयाभावस्य विरोधविषयिताप्रयुक्तस्य सत्त्वात्, पापाणमयो न

● गादाधरो ●

तौ विरोधिविपयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरितम् । तथासति, हृदादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गताया हृद इत्यादिनिश्चयानन्तरजात हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ विरोधिविपयिताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । हृदत्वादिना बहुवचनविशिष्टहृदादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालङ्घनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषवानुपपत्तिरती य-

● चन्द्रकला ●

बहुवचन इत्याकारकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमितौ हृदविशेष्यवह्निप्रकारकत्वव्यतितादृशोभयामात्रस्य पापाणमयत्वत्पर्वतनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताया पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्याकारकानुमितौ च पर्वतविशेष्यवह्निप्रकारकत्वव्यतितादृशोभयामात्रस्य विरहेण बहुवचनव्यतिरेकानन्तर्गतत्वादिनि तु परमार्थः ।

ननु यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ तादृशोभयामात्रविषयत्वेनैव सामञ्जस्ये तादृशनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये उभयामात्रनिवेशो निरर्थक इत्यत आह बहुवचनोभयान्निति । तथाच सामान्यपदानुपादाने हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुवचनविशिष्टहृदादिरूपवाचाद्येकदेशे बहुवचनवादी पुनरतिव्याप्तिर्यात्, य-हृदवचनवाच्यच्छिन्नविषयकनिश्चयाभ्यवहितोत्तरवत्किञ्चिदपदाद्यनुमितौ हृदविशेष्यकवह्निप्रकारकत्वाभासस्य बहुवचनविपयितारूपविरोधिविपयिताप्रयुक्तस्य सत्त्वेन तादृशोभयामात्रस्य वर्तमानत्वादिति भावः । सामान्यपदोपादाने तु न तत्रातिव्याप्तिरित्याह तथा सतीति । सामान्यपदोपादाने सतीत्यर्थः । नातिव्याप्तिरिति । बहुवचनव-

● कलाविलास ●

वह्निमान् पर्वतरथ पापाणमय इत्याकारकज्ञानविशिष्टज्ञानस्य पर्वतादौ वह्निप्रकारकद्विविरोधितया व्यापकमात्रप्रयोजकस्य पापाणमयत्ववत्पर्वतविपयित्वस्य सुतरां व्याप्याभावस्यापि प्रयोज्यत्वादिति चेन्न ? यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापनत्वस्य विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वस्य च तादृशोभयामात्राधिकरणतायामेव विवक्षितत्वात् । तथाच ज्ञानविशिष्टज्ञानान्यवहितोत्तरोत्पन्नघटाद्यनुमितिनिष्ठोभयामात्राधिकरणतायामेव पापाणमयत्ववत्पर्वतविपयित्वप्रयोज्यत्वस्यानुपगम्यमानतया पापाणमयो न वह्निमानितिज्ञानाऽसमानकालीनपापाणमयत्ववत्पर्वतविषयकनिश्चयोत्तरजातघटाद्यनुमितिनिष्ठोभयामात्राधिकरणतायाम् पापाणमयत्ववत्पर्वतविपयिताप्रयोज्यत्वस्याऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

● गाथाधरी ●

त्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपचर्णितम् । बहुवभावविशिष्टहृदादिविषयस्य
हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमचारचेत्याकारकानुमितौ हृदविशेष्यकवह्निप्रकारकत्व-वह्नि-
व्याप्यधूमप्रकारकतयोरभावविरहात् बहुवभावविशिष्टेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्विषय-
कनिश्चयस्येत्यत्र यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरत्वानभिधाने हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ
बहुभावविशिष्टहृदादिरूपवाधादौ सर्वत्राऽसम्भवः स्यात्, द्रव्यत्वादिना बहुवभाववि-
शिष्टहृदादिनिश्चयस्यापि यद्विषयकनिश्चयपदेन धर्तुं शक्यतया तदव्यवहितोत्तरानुमि-
तिसामान्यान्तर्गताया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमितौ तादृशोभयभावस्या-
सत्त्वात् निर्बन्धिः पर्वतो वह्निमानित्यादमपि द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निमत्पर्वतविषयिताया
बहुवभावप्रकारकमुदौ प्रतिबन्धकतानवच्छेदक्या तस्या विरोधिनिगयितायाऽसम्भवेन
तत्प्रमुक्तत्वस्य तादृशोभयभावे विरहात् तथाविधाभवाऽसिद्धावपि लक्षणगमनाऽस-
म्भवात् इत्याह यद्रूपावच्छिन्नपरतयेति । बहुवभाव हृदत्वादिरूपयद्रूपावच्छिन्नपर-
तयेत्यर्थकम् । तथाच बहुवभावा हृदत्वादिरूपधर्मदशवन्धि विषयकनिश्चयान्यवहितो-
त्तरं हृदो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पत्त्या न कोऽपि दोष इति तात्पर्यम् । निश्चयपदं
विहाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानस्य तदुत्तरमनुमितावित्युक्तौ हृदादौ बह्म्यादिसाप्य-
कस्थले बह्म्यभावविशिष्टहृदादिरूपवाधादाक्याप्तिः, हृदो वह्निमानवेत्याकारकसं-
यस्य बह्म्यभाषयान् हृद इतिज्ञानमप्रमेत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितबह्म्यभावबद्-
हृदज्ञानस्य वह्निमान् हृदो बहुवभाववानित्याकारकाहार्यज्ञानस्य च बह्म्यभाव-
विशिष्ट-इदस्वरूपयद्रूपत्वच्छिन्नविषयकतया तादृशसंशयाव्यवहितोत्तरानुमिति-
सामान्यान्तर्गताया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमितौ हृदादिविशेष्यक-
बहुवादिप्रकारकत्वपरितोभयभावस्यासत्त्वात् । अतः अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरं यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चयपदमभिहितमित्याह बहुव-
भावेति । न सतिरिति । नाप्याप्तिरित्यर्थः । दोषविषयकसंशयादेः सार्वत्रिकत्वे
प्रमाणभावेनाऽसम्भवासम्भवादिनिषेधम् । यद्विषयकनिश्चयान्यवहितोत्तरत्वमनुमि-

● चन्द्रकला ●

इत्याकारकबहुवभावत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताया
हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमचारचेत्याकारकानुमितौ हृदविशेष्यकवह्निप्रकारकत्व-वह्नि-
व्याप्यधूमप्रकारकतयोरभावविरहात् बहुवभावविशिष्टेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्विषय-
कनिश्चयस्येत्यत्र यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरत्वानभिधाने हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ
बहुभावविशिष्टहृदादिरूपवाधादौ सर्वत्राऽसम्भवः स्यात्, द्रव्यत्वादिना बहुवभाववि-
शिष्टहृदादिनिश्चयस्यापि यद्विषयकनिश्चयपदेन धर्तुं शक्यतया तदव्यवहितोत्तरानुमि-
तिसामान्यान्तर्गताया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमितौ तादृशोभयभावस्या-
सत्त्वात् निर्बन्धिः पर्वतो वह्निमानित्यादमपि द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निमत्पर्वतविषयिताया
बहुवभावप्रकारकमुदौ प्रतिबन्धकतानवच्छेदक्या तस्या विरोधिनिगयितायाऽसम्भवेन
तत्प्रमुक्तत्वस्य तादृशोभयभावे विरहात् तथाविधाभवाऽसिद्धावपि लक्षणगमनाऽस-
म्भवात् इत्याह यद्रूपावच्छिन्नपरतयेति । बहुवभाव हृदत्वादिरूपयद्रूपावच्छिन्नपर-
तयेत्यर्थकम् । तथाच बहुवभावा हृदत्वादिरूपधर्मदशवन्धि विषयकनिश्चयान्यवहितो-
त्तरं हृदो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पत्त्या न कोऽपि दोष इति तात्पर्यम् । निश्चयपदं
विहाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानस्य तदुत्तरमनुमितावित्युक्तौ हृदादौ बह्म्यादिसाप्य-
कस्थले बह्म्यभावविशिष्टहृदादिरूपवाधादाक्याप्तिः, हृदो वह्निमानवेत्याकारकसं-
यस्य बह्म्यभाषयान् हृद इतिज्ञानमप्रमेत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितबह्म्यभावबद्-
हृदज्ञानस्य वह्निमान् हृदो बहुवभाववानित्याकारकाहार्यज्ञानस्य च बह्म्यभाव-
विशिष्ट-इदस्वरूपयद्रूपत्वच्छिन्नविषयकतया तादृशसंशयाव्यवहितोत्तरानुमिति-
सामान्यान्तर्गताया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमितौ हृदादिविशेष्यक-
बहुवादिप्रकारकत्वपरितोभयभावस्यासत्त्वात् । अतः अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरं यद्विषयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चयपदमभिहितमित्याह बहुव-
भावेति । न सतिरिति । नाप्याप्तिरित्यर्थः । दोषविषयकसंशयादेः सार्वत्रिकत्वे
प्रमाणभावेनाऽसम्भवासम्भवादिनिषेधम् । यद्विषयकनिश्चयान्यवहितोत्तरत्वमनुमि-

ॐ गादाध्याये ॐ

दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तदोपापत्तिरवो-
 ऽध्ययधाननिवेशः । एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमि-
 त्युत्पत्त्या तदोप. स्यादिति उत्तरेति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवे-
 श्यमत एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमितावपि न क्षतिः ।

● चन्द्रकला ●

तावनिर्देश तादृशनिश्चयोत्तरमनुमितिसामान्ये इत्युक्तौ हृदो वह्निमानित्यादौ बह्व्य-
 भावविशिष्टहृदादिरूपबाधदौ सर्वत्राऽसम्भवः, तादृशनिश्चयस्य विनाशानन्तरं
 प्रतिबन्धकविरहेण समुत्पत्त्या हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्यनुमितौ
 निश्चयोभयाभावस्याऽस्तत्वात् तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरमनुमितिसामान्ये इत्युक्तौ ॥
 नासम्भवः, बह्व्यभावविशिष्टहृदादिनिश्चयस्य हृदादिधर्मिष्ठबहुबादिप्रकारकबुद्धिप्रति-
 बन्धकतया तदुत्तर तादृशानुमितेरुत्पादाऽसम्भवादित्याह दोषविषयकैति । तादृ-
 शेति । पश्चादिविशेष्यकसाध्यादिप्रकारकानुमित्युत्पत्त्यर्थः । अत्र तादृशनिश्चया-
 व्यवहितोत्तरत्वं तृतीयक्षणसाधारणं स्वध्वसाधिकरणकालध्वसानधिकरणत्वे सति
 स्वाधिकरणकालध्वसाधिकरणस्वरूपमित्य-यत्र स्फुरीभविष्यति । ननु यद्रूपावच्छिन्न-
 विषयकनिश्चयाव्यवहितानुमितिसामान्य एवोभयाभावो निवेश्यता ऽर्थे तादृशोत्तरप-
 दोषादानमित्यत आह एवमिति । तादृशस्थले बह्व्यभाविशिष्टहृदविषयको लौकिक-
 निश्चयो जातस्तादृशस्थले बह्व्यभावविशिष्टहृदात्मकबाधादिदोषेऽप्याप्तिः, लौकिक-
 निश्चयात्मकज्ञानस्य कस्याप्यप्रतिबन्धतया हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्याकार-
 कानुमित्यव्यवहितोत्तरमपि हृदो बह्व्यभाववानित्याकारकलौकिकनिश्चयसत्त्वे बाधका-
 भावात् तादृशलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्त्या तादृशहृदादिविशेष्यकबह्व्यस्यानु-
 मितौ तादृशोभयाभावविरहादिति भावः । तदोप = निरुक्ताव्याप्तिरूपो दोषः ।
 तदुत्तरेति । तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरमिति वक्तव्यमित्यर्थः । हृदो बह्व्यभाववा-
 नित्याकारकलौकिकान्यनिश्चयपूर्वं हृदादौ बह्व्यस्याद्यनुमित्युत्पादे तादृशबाधनिश्चय एव
 व्याहृत्येठ, निरुक्तानुमितेः निरुक्तबाधबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात्, तथाच काव्याप्तिरित्यतो
 निश्चये लौकिकत्वमुक्तमिति बोध्यम् । ननु चैत्रस्य बह्व्यभावबद्धप्रदादिनिश्चयदशाया
 मैत्रस्य हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानित्यनुमित्युत्पत्त्या तत्र तादृशोभयाभावविरहात्
 बाधादाव्याप्तिरत आह तत्सामानाधीति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामाना-
 धिकरण्यमित्यर्थः । एकस्य=चैत्रादेः । अन्यस्य=मैत्रादेः । न क्षतिः = न बाधादाव-
 व्याप्तिः । नत्वसम्भवः, निरुद्धपर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निमत्त्ववैतृसाध्या

● यादाधरी ●

बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यादिप्रकारकस्यादाह्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्य स्वपक्ष्या ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्पक्षकयत्साध्यकयद्वेतुकस्यले यादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाया तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्थलेऽनादाह्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाहानाहाह्येति । तथा च यत्र तादृशानुमित्यप्रसिद्धिस्तत्र तथाविधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः ।

बाधादिनिश्चयानन्तरं आहः। अर्थासाध्यादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवेऽव्याप्तिर्व्येत्यत आहानाहाह्येति । राहो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं

● चन्द्रकला ●

सिद्धौ लक्षणगमनसम्भवात्, चैत्रोपाश्रयासिद्धिनिश्चयदशाया मैत्रस्यापि निर्वाहपक्षतविशेषकानुमित्यप्रसिद्धेरित्युक्त्यादिति ध्येयम् । अनुमितिमनिवेश्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरज्ञानसामान्ये इत्युक्तौ हरे वद्धिमान्तिथ्यादौ बहुपभावविशिष्टहृदादिरूपबाधादायसम्भवः, बाधादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरोत्पन्नज्ञानसामान्यान्तर्गते वद्धिमान् हरे बहुपभावशान्तिवाकारकाहार्यज्ञाने लौकिकनिश्चयात्मकवह्निमद्रूपज्ञाने वा हवाविशेषकयद्रूपादिप्रकारकव्यवहिततादृशोभवाभावाऽस्त्यादितस्तादृशज्ञानसामान्य इत्यनभिधाय तादृशानुमितिसामान्ये इत्युक्तमित्याह बाधादिनिश्चयेति । आदिना व्यभिचारादिपरिग्रहः । अनाहार्यमानसज्ञाने वेत्तिरूपान्तरोदिधौ बीजमाह यस्ता-भ्यकेति । यादृशदोषेति यादृशबाधादिदोषार्थकम् । तत्र = तादृशस्थले । तादृशेति । बाधादिदोषविषयकनिश्चयानन्तरमित्यादिः । घटादिविषयार्थकम् । अव्याप्तिरिति सर्वत्रैव तादृशानुमित्यप्रसिद्धेरप्रामाणिकत्वात् यादृशस्थले इत्यादिनाऽव्याप्तिरेवाभिहितोत्पन्नधेयम् ।

नन्वेवमनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानसामान्यनिवेशो वा कथं तादृशस्थलीयदोषे नाऽव्याप्तिरित्यतो भावमाह तथाचेति । यत्र = यादृशस्थले, तत्र = तादृशस्थले । तथाविधेति । दोषविषयकनिश्चयानन्तरम् । घटादिविषयकज्ञानलक्षणासन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षादिकमादायैवेत्यर्थः । आदिपदात् तथाविधशान्दोषादेरुपग्रहः । लक्षणं संगमनीयमिति । बाधादिदोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतादृशप्रत्यक्षादौ तथाविधोभवाभावस्वाशतत्वादित्याशयः । मानसज्ञाने अनाहार्यत्वविशेषणोपादानप्रयोजनमाह बाधादीति । आदिना व्यभिचारिदोषान्तरपरिग्रहः । तेन नाग्रिमासम्भव इत्यस्याऽसंगतिः । सर्वत्र दोषविषयकनिश्चयानन्तरं आहार्यपक्षादिविशेषकसाध्यादिप्रकारकज्ञानोत्पादे प्रमाणाऽभावादाह अव्याप्तिर्व्येति । तथाच यादृशदोषविषयक-

ॐ गदाधरा ॐ

शब्दादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यबाहुपादेरुत्पत्त्या शङ्कः पीतः शब्दत्वादित्यादिरत्यलोयत्राधादावव्याप्तिरुक्तो मानसैति । मानसपदं दोषविशेषजन्यज्ञानपरं, तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरुदोषविशेषजन्यात्मविशेष्यगौरत्वादिप्रकारकमानसज्ञानस्योत्पत्तायपि अहं गौर आत्मत्वादित्यादित्यलोयत्राधादौ नाप्याप्तिः ।

एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुस्यले यद्विषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिमात्मत्वादिविशेषेण मानसज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्तिरित्यपि, निरस्तम् । तत्राप्यनुमितिशाब्दयोधादिकमादाय लक्षणमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेद-

ॐ चन्द्रकला ॐ

निश्चयानन्तरं आहार्यपक्षादिविशेष्यरूपाप्यादिप्रकारक साध्यव्याप्यहेत्वादिप्रकारकज्ञानमुत्पद्यते तादृशदोषेऽव्याप्तिरिति मानः ।

नन्वनाहार्यमानसज्ञानसामान्ये तादृशोभयाभावनिवेशेऽपि शङ्कः पीतः शब्दत्वादित्यादौ पीतत्वाभाववान् शङ्कः इत्याकारकपक्षनिश्चयानन्तरं पिशादिदोषवशात् 'शङ्कः पीतः पीतत्वव्याप्यशरत्त्ववर्षे'त्याकारकप्रत्यक्षे तादृशोभयाभावविरहेण पीतः गभावविशिष्टशररूपत्राघात्तेर्मानसपदेन कथञ्चिद्वास्तवेऽपि अहं गौर आत्मत्वादित्यादौ गौरत्वाभाविशिष्टमरूपत्राघाऽव्याप्तिर्दुर्बला स्यात्, निरुक्तत्वावनिश्चयोत्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषयथात् अहं गौर गौरत्वात्मात्मत्ववर्षेत्याकारकानाहार्यमानसज्ञानोत्पत्तेराशङ्क्यतया तत्र प्रकृतपक्षविशेष्यप्रकृतसाध्यादिप्रकारकत्वघटितोभयाभावविरहादौ मानसपदं दोषविशेषजन्यज्ञानपरमेव वक्तव्यमिवाह शङ्को न पीत इत्यादितो बाधादौ नाप्याप्तिरित्यन्तम् । एतेनेति । मानसपदस्य दोषविशेषाऽजन्यज्ञानपरत्वव्याख्याकरणेनेत्यर्थः । विरोधीति बाहुपादिसामग्र्योपशान्तेत्यर्थः । तत्र तादृशदोषे । दोषविशेषजन्यज्ञानविवक्षणे न तादृशदोषेऽव्याप्तिरित्याह तत्रेति । यादृशस्यले दोषविषयकज्ञानोत्तरं मानसज्ञानं न जातं तादृशस्यले इत्यर्थः ।

प्रथमदलं विशयः पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगादित्वाभावात्तत्रावैशेष्ये बाधसत्यतिपक्षादाव्याप्तिः, बाधादिनिश्चयान्त्वहेतितोचरोत्पत्त्या साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इत्याकारकानुमितौ पक्षे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगादित्वाभावस्याऽसत्तात् । एव द्वितीयदलम् परित्यज्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगादित्वाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारविरोधस्वरूपातिद्वयादक-वार्तिः, व्यभिचारादिनिश्चयान्तरं समुत्पत्त्या पक्ष साध्यमानित्याकारकानुमितौ पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगादित्वाभावविरहादित्याह पक्षतेति ।

ॐ गदाधरी ॐ

दकेत्यादिद्वयनिवेशस्य व्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनं स्वयमेवाप्रे वक्ष्यति । १ १

यत्र विषयविशेषे समूहात्मनश्चान्न न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिरतो विशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकयिरोधिविषयितावस्थं यद्वरूपविशिष्टविषयकत्वव्यापकं तद्वरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य

* चन्द्रकला *

पक्षतावच्छेदकसाध्यप्रकारवच्छेदकादिव्यावृत्तिरपि पूर्ववदेव बोध्या, अन्यथा ह्यदोषह्यभावधानित्यादिषाधनिश्चयोत्तरोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताया द्वयं यद्वनिमत्तद्वनिव्याप्यधूमवच्छेत्याकारकानुमितौ पक्षतावच्छेदकावस्थितरहस्यादिप्रकारकत्वघटितोभयाभावविरहात् पूर्ववदेव बाधादानव्याप्तिवसग स्यादित्यवधेयम् । वक्ष्यतीति दीवितिकार इति शेषः । ननु यद्वरूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्ये प्रकृतपक्षविशेष्यप्रकृतताभ्यप्रकारकत्वविशिष्टतादृशसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकत्वाभावरूपविशिष्टाभावा एव विरक्षता किं तादृशोभयाभावनिवेशेन ? उभयाभावस्य तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य—तादृशहेतुप्रकारकत्वस्योभयत्वेतत्तन्निमित्तनिष्ठत्वच्छेदकताकप्रतियोगिताकारेण गुण्यादित्यत आह यत्रेति । यादृशस्थले इत्यर्थः । विषयविशेषे = पक्षादिविषयविशेषे । विषयित्वं समन्वयः, तस्य च समूहात्मनश्चान्नऽन्वयः । तादृशेति पक्षसाध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमात्रचेत्याकारकसमूहात्मनश्चान्नमित्यर्थः । तत्र = तादृशस्थले । अव्याप्तिरिति । विशिष्टाभावघटितकक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः । उभयेति । तादृशसाध्यप्रकारकत्वघटितोभयामानो निवेशित इत्यर्थः । तथाच विशिष्टाभावस्य, लघुत्वेऽपि यादृशस्थले पक्षसाध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमात्रचेत्याकारक समूहात्मनश्चान्न न कस्यापि पुरुषादेर्जातं तादृशस्थले पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकत्वविशिष्टतादृशहेतुप्रकारकत्वाऽप्रसिद्ध्या तादृशविशिष्टाभावस्य दोषविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ वक्तुमशक्यत्वादव्याप्तिरत प्रत्येनज्ञाने प्रसिद्धस्य तादृशसाध्यविशिष्टप्रकारकत्वादेकमवस्थाऽभाव एव वक्तव्यं, लघवत्त्वकिञ्चित्करमिति भावः । तादृशोभयेति । प्रकृतपक्षविशेष्यप्रकृतसाध्यप्रकारकत्व—प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकत्वोभयाभावप्रयोजनीभूताया निरोधिविषयिता तद्वत्त्वमित्यर्थः । यद्वरूपेति ।

● कलाविलास. ●

तादृशोभयाभावेति । नचात्र कस्ये पर्वतो बद्धिमान् धूमादित्यादी पापा-
णमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः, पापाणमयत्ववत्पर्वतवावच्छिन्नविपयिताव्यापनत्वस्य
तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविपयितावत्त्वे सत्त्वादिति तादृशातिव्याप्ति विहाय
यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यमित्यभिधानमसंगतमिति वाच्यम्, तादृशोभयाभावप्रयोजकता-
वच्छेदकविपयितावत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं यद्वरूपावच्छिन्नविपयिताव्यापकमित्यत्यैव
विवक्षणीयत्वात्, तादृशाधिकरणताया पापाणमयो न बद्धिमान् इत्याकारकज्ञान-
विशिष्टपर्वतश्च पापाणमय इत्याकारकज्ञान एव वर्तमानतया तादृशज्ञानाऽसमान-
कालीनपापाणमय पर्वत इत्याकारकज्ञानेऽपि पापाणमयत्ववत्पर्वतविपयिताया,
सत्त्वेन तत्र तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविपयितावत्त्व विरहात् तादृशव्यापक-
त्वमगम्यावश्यकत्वात् ।

अन्ये तु तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविपयितावत्त्वमित्यादिना तादृशो-
भयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी यद्वरूपावच्छिन्नाशे यद्वरूपावच्छिन्नशेषशिष्ट्याव-
गाहितं प्रविष्टं तद्वरूपावच्छिन्ने तद्वरूपावच्छिन्नाभाव-सङ्घास्यान्यतरविपयितावत्त्वम्
यद्वरूपावच्छिन्नविपयित्वव्यापकमित्यस्य विवक्षितत्वाच्च कोऽपि दोष इत्याहुः ।

ननु तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविपयितावत्त्व यद्वरूपावच्छिन्नविपयित्वस-
मानाधिकरणं तद्वरूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकत्वनिवेशनमफलमिति चेन्न, घट-
विपयकबहुधभाववद्बहुविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय घटेऽतिव्याप्त्येवार्त्ते, घट-
विपयित्वसामानाधिकरण्यस्य तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविपयितावत्त्वे, सत्त्वात् ।

नचाव्यापकीभूतविपयिताशून्यत्वविहादेव तादृशसमूहालम्बनज्ञानमादाय
घटेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशस्थलविशेषे बह्वधभाववद्बहुध इति ज्ञानं
कदाचिद् घटविपयक कदाचिच्च घटविपयकमित्यन्यतरविषयकमेव भवति, यदा न
भवति तदाऽप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितमेव भवति, तादृशस्थले अव्यापकीभूतविप-
यिताशून्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्त्वेन्द्रितबह्वधभाववद्बहुधनिश्चयाऽप्रसिद्धा तादृशबहु-
रूपायेऽव्याप्तिवारणायव्यापकीभूतविपयिताशून्यज्ञानोपपन्नोपलक्षितत्वस्यैव यद्व-
रूपावच्छिन्नविपयितायां विवक्षणीयतया समूहालम्बनतादृशज्ञानोपपन्नविपयितामा-
दाय घटेऽतिव्याप्तेरवार्त्तात् । नच तथापि स्वविपयिताप्रयोज्येत्यादिना स्वपदेन
घटस्योपादानाऽसम्भवान् कथं घटेऽतिव्याप्ति सम्भवतीति वाच्यम्, स्वविपयिताप्र-
योज्यविशिष्टान्तरविपयिताप्रयोज्योभयाभावप्रयोजकत्वाधिकरणताकं यद् यत् स्वं
तद्वदितवस्य प्रतियोगिकोटी स्वत्वमन्तर्भाष्य निवेशनोपत्त्यात् । अन्यथा
विरोधिविपयितापदालुपादाने यस्तुमात्रेऽतिव्याप्त्यभिधानस्याऽसंगतिरिति
तु विवेचनीयम् ।

• दीक्षिति. •

पञ्चतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्चवैज्ञानिकं न तुः वास्तविकं ग्राह्यम् ।

ॐ नादाधरी ॐ

सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

ननु काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पञ्चतावच्छेदकविशिष्टपञ्चा-
द्यप्रसिद्धया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरि-
त्याश्रयासिद्धया वा घञ्याप्तिरित्यत आह पञ्चतावच्छेदकेति । आदिपदान्त-
साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । 'वैज्ञानिकमिति । तत्तत्प्रकारेण
ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः, तथा च पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशि-
ष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय

ॐ चन्द्रकला ॐ

लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतघर्माणकम् । सम्यक्त्वेऽपीति । अग्न्याप्त्यादिदोषरहित-
त्वेनेत्यादि । हृदो वह्निमानित्यादौ हृदविशेष्यक्यद्वन्त्यादिप्रकारकत्वघटिततादृशो-
भयामावप्रयोजकवह्न्यभाववद्हृदादिविषयितारूपविरोधिविषयितारूपत्वस्य वह्न्यभाव-
विशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयिताभ्यापकतया यद्वरूपपदेन वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वादे-
रुपादानसम्भवात् तत्र तादृश यद्वरूपमादाय बाधादौ लक्षणसमन्वयः । एवमन्यत्राऽपि ।

केवलहृदत्वावच्छिन्नविषयितासामानाधिकरण्यस्य पाषाणमयत्ववत्पर्वतत्वावच्छि-
न्नविषयितासामानाधिकरण्यस्य च वह्न्यभाववद्भूदादिज्ञानान्तर्भावेन तादृशोभयभाव-
प्रयोजकविरोधिविषयिताया सत्प्रात् नाघाद्येकदेशे पाषाणमयत्ववत्पर्वतादौ चाति-
व्याप्तिरतो यद्वरूपावच्छिन्नविषयितासामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य तादृशविषयिताभ्यापकत्व-
निवेश इति ज्येष्ठमधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

यथासन्निवेश इति । यद्वरूपावच्छिन्नविषयकनिरचयोत्तरमनुमितिसामान्ये
तादृशोभयमावादे, सन्निवेशे इत्यर्थः । न वैयर्थ्यमिति । निरक्तलक्षणास्य लक्षणा-
न्तरत्वेन तादृशानुमितिसामान्ये उभया भावघटितलक्षणात्मकधर्मसामानाधिकरण्यस्य
निरक्तलक्षणात्मकधर्मो निरहात् रससामानाधिकरण्यमन्तिव्ययताया यथाश्रुतलक्षण-
त्वाऽसम्भवादिति हृदयम् ।

वैज्ञानिकत्वं निर्वक्ति तत्प्रकारेति । काञ्चनमयत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । तेन
रूपेण = काञ्चनमयत्वादिना ।

ननु तादृशवैज्ञानिकत्वं यदि पञ्चतावच्छेदकादिप्रकारेण ज्ञानविषयत्वमात्रं तदा
हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टहृदरूपवाधादौ सर्वत्राऽसम्भवः, तादृशवाधा-
दिनिरचयाऽव्यवहितोत्तरोत्पन्नाया हृदो द्रव्यं जलमयो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवा-

ॐ गादाधरो ॐ

लक्षणसमन्वय इति भावः । न च हृदो न वह्निमानित्यादिनिश्चया-
नन्तरं जायमाने हृदो द्रव्य जलमयो वह्निमानित्याद्याकारकसमूहा-
त्म्येन हृदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वासत्त्वादसम्भव
इति धातयम्, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता
या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नता साध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितव्याप्यप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहित्वान्तद्वयेन विदक्षणात्, विशि-
ष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्यताद्यंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया
व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्धया लक्षणसमन्वयात् ।
व्याप्तिप्रकारतास्थले च निरूप्यनिरूपकभाषापन्ना व्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थ-

• चन्द्रबला •

श्चेत्याकारिकाया समूहात्मनानुमितौ हृदप्रकारेण निश्चयसमूहात्मनश्चानविषये
जलमये वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य वह्निव्याप्यधूमवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य च सत्त्वेन
तादृशोभयाभावरहात् इत्यशङ्कते नचेति । वाच्यमिति परेणान्यः । उत्तरयति
पक्षेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतास्त्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्या-
प्तित्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतास्त्वोभयभावावस्यैव दीधितिप्रत्ययेन निवृत्तशेषतया नोक्ताऽसम्भवः,
हृदो द्रव्यं जलमया वह्निमानित्यादिसमूहात्मनश्चाने हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकस्त्रिरहेण तत्र तादृशोभयाभावात्तादृशत्वादि
समुदिततापर्यम् ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूममात्रदृष्टित्वविशिष्टवह्निरूपव्यभिचारेऽ-
व्याप्ति, वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्यात्प्रसिद्ध्या तादृशव्यभिचारनिश्च-
योत्तरानुमितौ साध्यातिषेधितोभयभावरस्य चतुर्मुक्त्यत्वादित्यत्र आह व्याप्ति-
प्रकारतेति । व्याप्तिप्रकारताप्रतियोग्यभावात्त्रिरहेण इत्यर्थः । निरूप्येति ।
तथाच हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितवृत्तित्वनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभाविनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छेदकरनिष्ठवि-
शेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभाविनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाध्यता-

• दीधितिः •

व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या,

ॐ गादापरी ॐ

प्रकारता निवेशनीया । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विबध्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिति ग्राभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिरित्युक्ता न स्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्, व्यतिरेकव्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभावरूपदुर्लभत्व-साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्तिः, तच्छानस्य ग्राह्याभावाच्चनयगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावादेव आह व्याप्तिश्चेति । अन्यवतः =

ॐ चन्द्रकला ॐ

वच्छेदकनिष्ठविशेषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाध्यानिष्ठविशेषत्ववच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणनिष्ठविशेषत्वगच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवृत्तिरविशेषत्ववच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुनिष्ठविशेषत्ववच्छिन्नप्रकारता न प्रतियोग्यमाना नो निवेशनीयाः । एवञ्च धूमवान् वह्नेरित्यादौ अस्मद्वतादृशव्यतिरेकप्रतिज्ञावपि निवृत्तरीत्या भ्रमीयतादृशहेतुप्रकाशकत्वस्य प्रतिज्ञतया नद्वयितोभवाभासस्य व्यभिचारनिवृत्त्योपशान्तिमिती मुलभूतान् तात्पर्यकीयव्यभिचारादानव्याप्तिरिति भावः । तेन = निरूपकनिरूपकभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रकारताविवक्षणेन । वह्निव्यापकेति । वह्निनिष्ठवह्निमद्वयत्वभावाप्रतियोगिता न च्छेदकधूमवत्त्ववच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरित्यर्थः । न क्षतिः = न व्यभिचारादावव्याप्तिः ।

न-वत्रेति । एतल्लक्षणे इत्यर्थः । व्याप्तिपदार्थव्यपि षट्फलं सप्तम्यर्थः । व्यतिरेकेति । हेतुनिष्ठसाध्याभावाप्रतियोगिकत्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतियोग्यकज्ञानविषयोभूते इत्यर्थः । साध्यादौति । साध्याभावाप्रतियोगिकत्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुरुपानुपपत्तिरिति इत्यर्थः । न तु अमानाप्रतियोगिकत्वविशिष्टसाध्यमप्यनुपपत्तिरित्येव, तस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानिरोधित्वात्, व्यतिरेकव्याप्तिपदे साध्याभावाप्रतियोगिकत्वे तत्र प्रतियोगिकत्वस्य समर्पणैव मानादिति ध्येयम् ।

व्यतिरेकेति । व्याप्तिपदेनेत्यादि । हेतुनिष्ठेति । साध्याभाववद्वृत्तिलविशिष्टहेतुरुक्तव्यभिचारे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता न च्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकत्वाव्यभिचारादौ अव्याप्तिरित्यर्थः । तन्नानस्य = निरूपकव्यभिचारादिज्ञानस्य । ग्राह्येति । ग्राह्योभूतव्यतिरेकव्याप्त्यादेरभावानुपपत्तिरित्येव । व्यतिरेकेति ।

ॐ द्वाधितिः ॐ

तादृशावगाहित्यप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाम्युपेतव्या, अनन्यगतिफल्यात् ।

ॐ गादाधरी ॐ

अन्वयनिरूपिता, प्रकृतहेतुनिष्ठा साध्यनिरूपितेति यावत्, सा चात्यन्ताभा-
वान्योन्याभावाभेदेन भिन्ना अव्यभिचारित्व-हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-
करणरूपा नानाविधैव ग्राह्या, अतोऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्यो-
न्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकत्वादिज्ञाने साध्याभाववद्बृत्तिहे-
त्यादिज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनयगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । व्य-
तिरेकतः = व्यतिरेकनिरूपिता, साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरू-
पा, ग्राह्या = व्याप्तिपदेन विवक्षणीया, तथा च तत्तद्व्याप्तिप्रकारत्वनिरूपि-
तहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभावो निवेशनीय इति
भावः ।

ननु निर्यहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्यमेवाप्रसिद्धमिति तत्र कथं लक्षणसमन्वय
इत्यत आह तादृशावगाहित्यप्रसिद्धिरिति ।

ॐ चन्द्रपला ॐ

मणिमन्त्रादिन्यायेनेत्यादिः । इदं तु तत्त्वम्, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्य-
प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्योभयाभाव इत्यादौ साध्यनिरूपिता व्याप्त्यदि
साध्याभावव्यापकभावप्रतियोगिहेतुरूपव्यतिरेकव्याप्तिस्वरूपा तदा सर्वमनित्यं प्रमेय-
त्वादित्यादौ नित्यत्वव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपाणुपसहारित्वे लक्षण-
समन्वयसम्भवेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्बृत्तित्वविशिष्टवह्निपादिरूपव्यभि-
चारादावव्याप्तिः, निरुक्तव्यभिचारनिश्चयस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाऽपतिरन्वक्तया तादृ-
शनिश्चयोत्तरजाताया अथ धूमवान् धूमव्यतिरेकव्याप्तिरिति वदित्वा माह चेत्कारका-
नुमितौ तादृशोभयाभावस्याऽस्तत्वात् ।

यदि च तादृशो व्याप्तिरन्वयव्याप्तिस्तदा व्यभिचारादौ लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि
तादृशनित्यत्वव्यापकीभूताऽग्राह्याप्रतियोगित्वविशिष्टप्रमेयत्वरूपेऽनुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः
साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानं प्रति निरुक्ताणुपसहारित्वनिश्चयस्याऽप्र-
तिबन्धकतया तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरेत्पदानुमितिसामान्यान्तर्गतायां सर्वमनित्यं
अनित्यत्वान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्ववच्छेत्वनुमितौ तादृशोभयाभावविरहादिति ।

प्रकृतसाध्यनिरूपिता हेतुनिष्ठान्वयव्याप्तिस्तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यारूपा

ॐ दीधितिः ॐ

एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयानन्तरं निर्वहित्वविशिष्टे बहिरप्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् ।

■ गादाधरी ॐ

आहार्यज्ञान एवेति । निर्वहित्वविशिष्टपर्वते बहिप्रत्यक्षं जायता-
मित्याकारकेच्छाजन्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

विरोधिविपक्षिताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरोधिवि-
पक्षिताप्रयुक्तत्वनिवेशो चेत्यर्थः । न क्षतिः—न निर्वहः पर्वतो
बहिमानित्यादौ घटादायतिव्याप्तिः । तस्य = घटादिनिश्चयस्य, विरोध्य-
विषयकत्वात् = स्थानान्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोज-

● चन्द्रकला ●

साध्याभाववद्भूतित्वादिरूपा साध्याभाववद्भूतिभिन्नत्वादिरूपा च नानाविधा । सुतरां
व्यभिचारोऽपि नानाविधः, हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्याभाव-
वद्भूतित्वविशिष्टहेतुरूपव्यभिचारज्ञानस्य तादृशव्याप्तिपटवपदार्थाभावानवगाहितया
अप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तदादृश्यव्यभिचारोऽव्याप्तिः ।

यद्रूपानिष्ठविषयकनिश्चयान्नहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविपक्षिताप्रयुक्तः
प्रवृत्तपक्षनिरोध्यकप्रवृत्तसाध्यप्रकारकत्वं प्रकृतसाध्यनिरूपिततदादृश्याप्तिप्रकारास्तानिरू-
रूपमितप्रवृत्तहेतुप्रकारतावनकूटोभ्याभावस्तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव लक्ष्यार्थतया एक-
विध्यव्यभिचारनिश्चयव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये तादृशकृत्याऽऽसत्त्वेन तत्रोभयाना-
यस्यास्तत्वात् इत्येवं 'अन्यतः' इत्यादितः 'इतिभाव' इत्यन्तसमुदितग्रन्थतात्पर्यम् ।

ननु आहार्यज्ञानगते निर्वहपर्वते बहिर्वैशिष्ट्यावगाहित्वादेः प्रसिद्धिगम्भरेऽपि
तदाहार्यत्वयोगे कर्तुं समर्थनीयमित्यतः आहार्यपदार्थे वक्ति निर्वहित्वेति । तथाच
विरोधिविपक्षिताप्रयुक्तत्वदलानुपादाने निर्वहः पर्वतो बहिमानित्यादौ
घटेऽदित्यतिः, घटस्थासिद्धिरप्यननिश्चयान्नहितोत्तरादार्थानुमितेरप्रसिद्ध-
तया तादृशपटवपदार्थानुमितिसामान्य एव निर्वहपर्वतधर्मिकरुद्धिप्रकारकत्वघटितोभ्या-
भावस्य सात्वादिशेषेण विरोधिविपक्षिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनप्रदर्शनपरम् एवमेत्या-
दिदीधितिग्रन्थमन्तरायति विरोधोति । विरोधिपदप्रयोजनत्वमे दीधितिद्वैत-
स्वयं प्रदर्शयिष्यते ।

स्थानान्तरेति । सौ गटादिनिश्चयस्तदुत्तरपटवपदार्थानुमितिसामान्यनिष्ठस्य निर्व-

● गादाधरी ●

विशिष्टपक्षविषयता—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायद्विभूतविषयताया वा विवक्षितत्वादिति भावः ।

न च सिपाधयिपाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरं समूहालम्बनानुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वान् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविषयकानुमितेरनुपादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वाऽधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्मितावच्छेदकान्यविधे-

● चन्द्रकला ●

तथाच काञ्चनमयपर्वतो बहिमानित्यत्र काञ्चनमयत्वाभावविषयिता काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविषयिता च विरोधिविषयिता, हृदो बहिमानित्यादौ ॥ हृदविषयिता निरूपितबहुपमावविषयिता तादृशबहुपमावव्याप्यविषयिता च विरोधिविषयितापदेनोपादेयेति भावः ।

एषावदन्यथा निर्वक्ति साध्यतेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताभिन्नाया विषयितायाः तादृशविषयितावच्छिन्नमेदमतिथोगितानवच्छेदिकाया वा विषयिताया विरोधिविषयितापदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । तथाच न सिद्धिविषये साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः, बहिमत्पर्वतविषयिताया बहुपभाव-तद्व्याप्यान्वतरविषयितानात्मकतया साध्यवत्पक्षविषयिताभिन्नत्वाभाववत्तया च तस्या विरोधिविषयितानात्मकत्वादित्याशयः ।

ननु पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतो बहिमानित्याकारकनिश्चयरूपसिद्धिविषये बहिमत्पर्वतेऽतिव्याप्तिरेव न सम्भवति, पर्वते बहुयनुमितिर्जायतामित्याकारकसिपाधयिपाधीनाया पर्वतो बहिमानित्यादिनिश्चयोत्तरोत्पन्नाया पर्वतो बहिमान् बहिग्याप्यधूमवाचेत्याकारकसमूहालम्बनानुमितौ पर्वतादिविशेष्यकबहिप्रकारकत्ववर्तितोभयामावविरहात् । यद्यपि यादृशसिद्ध्यात्मकपरामर्शपूर्वक्षणे अव्यहितोत्तरक्षणे वा सिपाधयिषैव नोत्पन्ना तादृशसिद्धिविषये साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते, तथापि न निस्तारः, पर्वतो बहिमानिति सिद्ध्युत्तर पर्वतो बहिमानित्याकारकस्य समानविषयकानुमित्यनुपादेऽपि तादृशसिद्ध्युत्तरं नोत्पन्नं पर्वतो बहिमान् पर्वतो नोत्पन्नं बहिमान् बहिग्याप्यधूमवाचेत्याकारकानुमितेः बहिमान् पर्वतो स्वरवानित्याकारिकायाश्चानुमितेरूपत्वा तत्र तादृशोभयाभावविरहादिति विरोधिपद व्यर्थमित्याशङ्कते न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः ।

सिपाधयिपाया अनुत्पादस्थले साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारण्यसम्भवीत्याशङ्काया माह एवमिति । तदतिरिक्तेति सिद्धिविषयातिरिक्तार्थकम् । अधिकेति । नो-

● सादाधरी ●

यकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविषेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावास-
त्त्वादपि नातिप्रसक्तिरिति वाच्यम्, यत्र विषयविशेषे सिपाधयिषाचलात्
सिद्ध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्तिसम्भवात् ।
द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेश्य न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याश-
येनाह मानसज्ञान इति । साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । अत्र प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादिवारणाय

● चन्द्रकला ●

पर्वतो वह्निमान् पर्वतो भीलवह्निमानित्याकारकानुमितेरित्यर्थः ।

पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वघटितोभयाभावस्यावश्यं विवक्षणीय-
तया सिद्ध्युत्तरं पक्षाशयेऽधिकारग्राहिन्या अनुमितेरुत्पादेऽपि सिद्धिविषयेऽतिव्या-
प्तिवारणं न सम्भवतीत्यतः साध्यधर्मितेत्युक्तम् । वह्निमान् पर्वतो रूपवानित्यनुमिते-
रित्यर्थकम् । साध्यावच्छिन्नेति । अथ यद्विषयवन्तवानित्यनुमितेरित्यर्थः । तत्र =
निरुक्तानुमितौ । नातिप्रसंगप्रसक्तिरिति । तथाच विरोधित्वं विषयिताविशेषणं
निरर्थकमिति भावः ।

उत्तरत्यति यन्नेति । तादृशरथलविशेषे इत्यर्थः । तादृशानुमितिः = अधिकाद-
ग्राहिनी साध्यधर्मितावच्छेदककान्यविषेयिका साध्यावच्छिन्नपक्षविषेयिका चानुमितिः ।
तत्रैव = तादृशरथलविशेष एव । अतिव्याप्तिसम्भवादिति । सिद्धिविषये साध्य-
वत्त्वेऽतिव्याप्तिरिति तादृशातिव्याप्तिवारणायैव विरोधिपदं सार्थकमित्याशयः ।

द्वितीयकल्पे = यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरमनाहार्यमानसज्ञाने इत्यादि-
कल्पे । साध्यनिश्चयस्येत्यादिरिति । साध्यविषेयताकानुमितिं प्रत्येय साध्य-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्निमत्त्ववन्तनिश्चयोत्तरोत्पत्तेः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्य-
धूमवारचेत्याकारकमानसप्रत्यक्षे तादृशोभयामावबिरहादेव साध्यवत्त्वेऽतिव्याप्तिवार-
णसम्भवे द्वितीयकल्पे विषयिताया विरोधित्वविशेषणमनुपादेयमेवेति भावः ।

ननु निरुक्ताप्रवदन्तिकल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः, प्रमेयत्व
विशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकनिरन्तरात्तरानुमितेः पक्षः साध्यवानित्याकारकत्व-
सम्भवेऽपि व्यभिचारनिश्चयस्य व्याप्तिग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतया साध्यव्याप्यहेतुमा-
नित्याकारकत्वाऽसम्भवात् तादृशद्यदाद्यनुमितौ च यथोक्तोभयामानस्याऽच्चतत्वादित्यत
आह मेयत्वेति । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादीत्यादिपदात् प्रमेयत्वविशिष्टवापादि-
परिग्रहः ।

ॐ गादाधरो ॐ

यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितव्यमिचारघटितधाघा-
द्यज्याप्तेः, विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभा-
वप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेशनीयम् ।

● चन्द्रकला ●

यथाश्रुतेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकम् अथच यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयाभ्यवहितोत्तरमनुमितिसामान्ये विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाव-
स्तादृशं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वं तादृशत्वावच्छि-
न्नविषयकनिश्चयाभ्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयिताप्रयुक्तो निरुक्तोभया-
भावस्तादृशत्ववत्त्वं यदि विशिष्टान्तराऽपटितत्वसहितलक्षणाप्यस्तदा प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारे नातिव्याप्तिः, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्यावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकं यत् अत्रवदन्तिकल्योक्तलक्षणाभयोभूतं व्यभिचारत्वं तदवच्छिन्नाविषय-
कप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्येऽसत्त्वात् स्वपदेन तस्यो-
पादाद्यमशक्यत्वादिति चेत् ! पूर्वोक्तरीत्या धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्ने-
रित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमद्रूपव्यभिचारघटितत्वावेऽप्याप्तिः स्यात्,
तादृशवाच्यतावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् धूमव्यभिचारिवह्नित्वम्
अथ च निश्चयान्नदन्तिकल्योक्तलक्षणाभयोभूतं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकत्वस्य तादृशवाच्यत्वे विरहात् धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्वरूपवाच्य-
त्वापि स्वपदेनोपादानाऽसम्भवादतोऽन्यादृशमेव विशिष्टान्तराऽपटितत्वं यद्रूपविशेषण-
माह विशिष्टान्तरेति । स्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानवच्छिन्नार्थकम् ।

वस्तुतो निश्चयविशिष्टान्तराघटितत्वघटकं स्वपदं लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमत-
धर्मपरं नतु लक्ष्यत्वेनाभिमतव्यक्तिपरम्, तथासति व्यभिचारस्य प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारात्मकतया विशिष्टान्तरत्वाऽसम्भवेन विशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः स्यात् ।

तथाच स्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावतो स्वाव-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाभ्यवहितोत्तरानुमि-

ॐ कलाविलास ॐ

स्वविषयिताप्रयोज्येति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन धूमसाध्यकवह्निहेतुक-
स्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः, पर्वतो धूमाभाववानित्याकारकवाच्यधर्म-
निश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठोभयाभावप्रयोजक पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिक-
परणतां विशिष्टान्तरव्यभिचारविषयित्वाऽप्रयोज्यत्वस्य सत्त्वात् पर्वतो, धूमवान्

ॐ गङ्गाधरी ॐ

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविपयिताप्रयो-

ॐ चन्द्रकला ॐ

निसामान्ये विरोधिविपयिताप्रयुक्तो यो निरुक्तोमयामावः तद्रूपवच्छिन्नविपयितात्वा-
वच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाविता यः तादृशोभ्याभावप्रयोजकाभावाधि-
करणता या यस्य स्वस्य एवभूतं यत् स्वं तादृशस्वत्वं विशिष्टान्तराऽप्यदित्य-
दितिसमुदितलक्षणार्थः पर्ययसिद्धिः ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वं नैनादृशं स्वं तद्वच्छिन्नविपयिताप्रयोज्यायाः प्रकृत-
साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकत्वाभावाधिकरणतायाः तादृशत्वावच्छिन्नाऽविपयकप्रतीतिविप-
यतावच्छेदकम् अथ च निरुक्तलक्षणधर्मोभूतं यद् व्यभिचारत्वं तद्वच्छिन्नविपयि-
ताप्रयोज्यताया विशिष्टान्तरव्यभिचारविपयित्वाऽप्रयोज्यतायास्तत्र विरहात् ।

धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नोरित्यादी तु धूमाभाववद्धूमव्यभिचारि-
भाररूपव्यभिचारप्रतिपादावमेव स्वपदेन धर्तुं शक्यम्, तादृशत्वावच्छिन्नविप-
यिताप्रयोज्यायाः उभयाभावप्रयोजकरूपकृतपक्षविशेषकरूपकृतसाध्यप्रकारकत्वाभावा-
धिकरणतायाः तादृशत्वावच्छिन्नाऽविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकं यत् निरुक्त-
लक्षणधर्मोभूतं धूमव्यभिचारिवह्नित्वं तद्वच्छिन्नविपयित्वाप्रयोज्यताया निरावाप-
त्वात् प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वावगाहिताभावाधिकरणताया एव धूम-
व्यभिचारिवह्निविपयिताप्रयोज्यत्वनियमादिति न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्ति-
र्न वा व्यभिचारप्रतिपादोऽप्यतिरित्याह प्रमेयत्वविराप्येति ।

● कलाविलासः ●

यद्वैरित्यादी बाधादिरूपविशिष्टान्तरस्य चाऽप्रसिद्धत्वात् विशिष्टान्तरविपयित्वाऽ-
प्रयोज्योभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वेन स्वपदेन प्रमेयत्वविराप्यव्यभिचार-
त्वस्यैवोपादातुं शक्यत्वात्, अतः स्वविपयिताप्रयोज्येति । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वाभावाधिकरणतायाञ्च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविपयिताप्रयोक्तव्यविहासदुपादाने
न तत्रातिव्याप्तिः । स्वविपयिताप्रयोज्यत्वमपि स्वविपयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं यद्व्ययम्, अन्यथा धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्
वह्नोरित्यादी धूमव्यभिचारिवह्नित्वव्यतिव्याप्तिः, स्वात्मकधूमव्यभिचारिवह्नित्वाव-
च्छिन्नविपयिताप्रयोज्यायाम् पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिताभावाधिकरणतायां यत्-
किञ्चिद्विशिष्टान्तरविपयित्वमन्यापकरूपावच्छिन्नव्यभिचारविपयित्वाप्रयोज्यत्वस-
त्वेन स्वपदेन धूमव्यभिचारिवह्नित्वस्यैवोपादातुं शक्यत्वात् । तद्विशेषे च न
तत्रातिव्याप्तिः, बाधविपयितानन्तरातिधूमव्यभिचारिवह्नित्वविपयितासाधारण-

● गादाध्यायः ●

ज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याख्याद्यवगाहित्वाभावनताया शुद्धव्यभि-
चारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ न विशि-
ष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावा-
धिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादि-
विषयिताप्रयोज्याया पक्षे साध्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तदूषटक-
व्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यतया तत्समग्रः ।

● चन्द्रकला ●

उक्तोभयाभावेति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वा प्रकृतसाध्य-
व्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वा भयाभावार्थकम् । शुद्धेति । विशिष्टान्तरीभूतेत्यादि ।
नातिप्रसङ्ग इति । त्यपदेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्योपादानाऽसम्भवादित्या-
शयः । तत्समग्रः = व्यभिचारघटितबाधसमग्रः ।

● कलाविलासः ●

सादृशरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया
मत्तत्वात् ।

अथ सादृशोभयाभावनप्रयोजक यत्तद्विरूपिताधिकरणतानिवेशनेनैवो-
पपत्तौ अभावात्वेनाभावनिवेशन निरर्थकमिति चेन्न, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽ-
तिव्याप्त्यापक्षे, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकस्मृतिनिष्ठाया मेयत्वविशिष्ट-व्य-
भिचारविषयित्वाधिकरणताया विरोधिविषयित्वाधिकरणत्वविषयः सादृशोभयाभावन-
प्रयोजकोभूताया सत्कारणमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयिताप्रयोज्यत्वस्य विशिष्टान्तर-
व्यभिचारविषयित्वात्प्रापकरूपावच्छिन्नाऽप्रयोज्यत्वस्यापि केवलव्यभिचारविषयक-
सत्कारात् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकस्मृतेरनुत्पादेनैवावश्यकतया स्वपदेन
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य भूतुं शक्यत्वादौऽभावपदम् । तथाचाभावपदोपा-
दानात् तत्रातिव्याप्तिः । अभावात्वावच्छिन्नाधिकरणतास्यावच्छिन्नप्रयोजकताया
एव विवक्षितत्वात् इति ध्येयम् ।

नच स्यापि सादृशभावननिरूपित यत् तत्कत्वमेव निवेशनायमधिकरणता-
त्वेनाधिकरणतानिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् पर्वतो बद्धिमान् पक्षे साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवद्भावभाववद्भूतितादृशहेतुरप्यभि-
चारेऽतिव्याप्त्यापक्षे, सादृशस्मृतिनिष्ठाया सादृशविषयितायां उभयाभावप्रयोजका-
भावननिरूपितायां पूर्ववदेव सत्कारणस्वविषयिताप्रयोज्यत्वस्य विशिष्टान्तरविष-
यित्वाऽप्रयोज्यत्वस्य च सत्त्वात् ।

ॐ गादाधरो ॥

न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्तामद्वप्रतिबन्धकतावच्छेदिकायास्तादृ-
शभाषादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशभाषादि-

● चन्द्रकला ●

ननु व्यभिचारव्यतिरागे कथं उल्लेखसमन्वयः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता-
प्रयोज्यताया पक्ष प्रतिबन्धनावच्छेदकधर्माभावाधिकरणतायाः स्वीकरणीयताया
धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नरूपवाचनिश्चयान्पवदितोत्तरजायमानानुनि-
तिनिष्ठया उभयाभावप्रयोजकपक्षधर्मिकसाध्यप्रकारकत्वाभावाधिकरणतायां
धूमाभावादिविषयिताया इव धूमव्यभिचारविशिष्टवह्निविषयितारूपवाद्यविषयितान्तः-
पातिपक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयिताया अपि प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् पक्ष-
धर्मिकसाध्यप्रकारकत्वाद्विप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया धूमव्यभिचारविशिष्टवह्निविषयि-
तायामप्यनपायात् ।

तथा चोक्तगणत्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यत्वस्यैव विशिष्टान्तरतावच्छेदकधूम-
व्यभिचारविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यत्वस्यापि तादृशोभयाभावप्रयोजकपक्ष-
धर्मिकसाध्यप्रकारकत्वाभावाधिकरणतायां सत्वेन स्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यविशिष्टा-
न्तरतावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्यभिचारविषयिताऽप्रयोज्योभयाभावप्रयोजकभावाधिकर-
णताकत्वस्य तादृशभाषात्वे विरहात् स्वपदेन धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वरूप-
वाधारास्योपादानाऽऽसम्भवादित्याशङ्कते नचेति । नाप्यमिति परेणान्वयः ।

विशिष्टेति । धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्ने पक्षे इत्यर्थः । विशिष्ट-
साध्येति धूमत्वविशिष्टधूमार्थकम् । तादृशभाषादीति धूमाभाववद्धूम-

● कलाविलासः ●

अथवदन्तिकल्पेऽपि विशिष्टद्वयाऽव्यतिरिक्तनिवेदनमावश्यकमन्यथा विशिष्टान्त-
ररूपे प्रवृत्तलक्षणाधर्मावनिषेधादेव जलवद्भूधद्विविषयिताया विशिष्टान्तरविषयिता-
त्वाभावेन घटपमावदमलवद्भूतिजलवद्भूदेतिप्यासिः स्यात् । नचैवं जलाभाष-
वात् इदो वद्विमान् जलादित्यत्र वद्विन्यायकमूलाभावाप्रतियोगिजलरूपाप्रताधार-
ण्येऽप्यासिः, जलवद्भूधद्विविषयिताया विशिष्टान्तरविषयितापदेन घटुं शक्यत्वाद्वि-
तिवाच्यम्, विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावाप्रयोज-
कभावाधिकरणताकं यद् यत् स्वं तद्व्यतिरिक्तत्वस्यैव प्रतियोगिकोटी स्वत्वमन्तर्भाष्य
निवेदनापत्त्यात्, तत्रच तादृशोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणतायां तादृशासाधार-
ण्यनिश्चयान्पवदितोत्तरज्ञानवृत्तितत्त्वधिकरणतामेतस्य विवक्षितोक्तया असाधार-
ण्येऽप्याक्षेपसम्भवात् । एवं गगनाभाववदभाववत्कालो नो भवेद्यमनपानिपत्र वा-

● कलात्रिलासः ●

धेऽग्यासिदारणाय तादृशोभयामावप्रयोजकामावाधिकरणतायां तादृशवाधनिश्चया-
 न्यवहितोत्तरज्ञानवृत्तितत्तदधिकरणतामेदोऽपि निवेदयः । नच बाधसत्प्रतिपक्षोभ-
 यविषयकसमूहात्तन्मननिश्चयोत्तरज्ञानवृत्त्यधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयिताप्रयो-
 ज्यत्वस्वविषयिताप्रयोग्यबोभयमत्येन बाधस्यापि स्वपदार्थतया तदघटितत्वविरहात्
 तत्राऽऽद्यासिरिति बाध्यम् , स्वविषयिताप्रयोग्योभयामावप्रयोजकामावाधिकरणता-
 स्वायापकत्वविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोग्यताकं यद् यत् स्वं तदघटितत्वस्यैव विवक्ष-
 णीयत्वात् , बाधविषयिताप्रयोग्याधिकरणतात्वभ्यापकत्वस्य विशिष्टान्तरविषयिता-
 प्रयोग्यत्वैऽस्तत्वात् , मेयत्वविशिष्टबाधरादेरेव स्वपदेनोपादेयतया कस्यापि दोष
 स्याऽतस्मिन्वादित्यस्मद्गुरुधरणाः ।

अत्र कल्पे स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वमित्यत्र साजात्यं स्ववृत्ति पक्षे साध्या-
 वगाहित्वाभावाधिकरणता- हेतुधर्मिकस्यास्तद्वगाहित्वाभावाधिकरणतात्प्राधान्यतमा-
 धिकरणतावाचकम् , वृत्तिर्वा अधिकरणतावत्यञ्च स्वप्रयोजकविषयितानिरूपक-
 तावच्छेदकारकसम्यग्भवेनेति ध्येयम् ।

केचित्तु निरुक्तरूपे विशिष्टद्रव्याघटितत्वनिवेशो नास्ति, ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन
 प्रतिबन्धकतास्थले विशिष्टद्रव्यविषयितायां प्रयोजकताद्वयमतौ निरुक्तोभयामावप्र-
 योजकामावाधिकरणतायां जलवद्भद्ररूपविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोग्यत्वात् बहुधमा-
 धयजलवद्भद्रसिजजलवद्भद्रादावतिष्ठासिः । नचैवमसाधारण्येऽप्यासिः, हेतुमत्पक्षवि-
 षयिताया अपि तादृशविशिष्टान्तरविषयितात्वादिति बाध्यम्, विशिष्टान्तराघटितत्व-
 पदेन तादृशभ्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषयितानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोग्यतावद्-
 पयोक्तोभयामावप्रयोजकामावाधिकरणताकत्वस्य निवेशनीयत्वात् अत एव इदत्वा-
 वच्छेदेन वद्विसाप्यकस्थले इदत्वावच्छेदेन बहुधमावस्य बाधत्वानुपपत्तिः, तादृशो-
 भयामावप्रयोजकामावाधिकरणतायां इदत्वसामानाधिकरण्येन बहुधमावविशिष्टद्व-
 रूपविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोग्यत्वस्य सध्यादित्वपि परास्तम् , इदत्वावच्छेदेन बा-
 धविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां निरुक्तविशिष्टान्तरविषयितात्वभ्यापकरूपानवच्छिन्नत्व-
 विरहादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वस्तुतो इदत्वावच्छेदेन वद्विसाप्यकस्थले इदत्वावच्छेदेन बहुधमावस्याऽलक्ष्य-
 त्वमेव । तत्र इदत्वसामानाधिकरण्येन बहुधमावस्यैव बाधत्वमभ्युपगन्तव्यम्,
 तत एव बाधेन दुष्ट इतिव्यवहारस्याऽप्युपपत्तेः । तथाच क विशिष्टान्तरघटि-
 तत्वशङ्काऽपि ?

● मादावरो ●

विपयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यगाहित्वा-
भावाधिकरणत्वायां प्रयोजकतया सादृश्यावापदेर्दुःसंग्रह इति वक्ष्यम्,
यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविपयितात्वव्यापकरूपवच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन त-
त्संग्रहसम्भवात्, व्यभिचारादिविपयिताया वाच्यविपयितान्तःपातिविपयि-
तामात्रवृत्तिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव

● चन्द्रकला ●

व्यभिचारिवह्निमत्स्वरूपपादाद्यर्थकम् । समापत्ते यत्किञ्चिदिति । तथा च
स्वावच्छिन्नविपयिताप्रयोज्या या स्वावच्छिन्नाऽविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदक-
निवृत्तलक्षणाभयोभूतो यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरतावच्छेदकधर्मः तत्रवच्छिन्नविपयितात्व-
व्यापकरूपवच्छिन्नाऽप्रयोज्या सादृश्यामात्रप्रयोजितमाभावाधिकरणता सा यस्य
स्यस्य एवम्भूतं यत् स्य सादृशस्यवत्त्वमेव लक्षणायां वक्ष्यः ।

तथा च न व्यभिचारपटितवापेऽप्याप्तिः धूमाभावनवदूपमव्यभिचारिवह्निमत्स्वरूप-
तादृशवापःतावच्छिन्नविपयिताप्रयोज्यापास्तादृशोमपाभावप्रयोजनकपक्षयिरोव्यकृताप-
प्रकारकतानामाधिकरणताया वाच्यविपयितान्तःपातिव्यभिचारविपयिताप्रयो-
ज्यतेऽपि सादृश्यापत्यरूपस्यावच्छिन्नाऽविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकयत्किञ्चि-
द्व्यभिचाररूपविशिष्टान्तवतावच्छेदकधर्मोवच्छिन्नविपयितात्वव्यापकं यत् निवृत्त-
वाच्यविपयितान्तःपातिव्यभिचारविपयितासाधारणं सामान्यतो व्यभिचारविपयि-

● कलाविलासः ●

पूतेन केपात्रिन्मैविलानो हृदयावच्छेदेन यदिसात्पकरयते तदवच्छेदेन यद्व-
भाषयद्दृढस्य दोषावसम्पादनाय विशिष्टान्तरतावच्छेदकपटकीभूतायां प्रतिबन्ध-
कतायां स्वावच्छिन्नविपयिताव्यापकत्व-स्वावच्छिन्नविपयिताव्यापिका या सामा-
न्याधिकरण्यमात्रेणानुमितप्रतिबन्धकता तदन्वत्वोभयसमन्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कृत्यमावयवस्वविरोधदानं प्रतिबन्धकतापटितिलक्षणोऽप्यनादेयम्, कस्याल्लक्ष-
तया। तत्संग्रहाद्विरोधसादानत्वाऽनौचित्यादिति ध्येयम् ।

यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरेति । ननु व्यभिचारविपयितानिष्टप्रयोजकतावच्छेद-
कीभूतनिरपविप्रवद्विध्वनिप्रारब्धेदृक्ताकृताद्यविपयितात्वस्य जातिमान् धूमव्य-
भिचारादिदिशनीयविपयितासाधारण्यव्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविपयिता वाऽ-
व्यापकतया मेघरविशिष्टव्यभिचारेऽस्तिप्याप्तिः । अतः तद्वत्तयाप यत्किञ्चिद्विशि-
ष्टान्तरविपयिताव्यापकीभूतविपयिताद्व्यभिचाराविरहितत्वव्यापकतामेव विपय-

ॐ गादाध्यायी ॐ

रूपेण तादृशसाध्यायगाहिताविरहवृत्ताप्रयोजकत्वात्तादृशस्य च रूपस्य
याधादिविषयतानन्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण्यव्यभिचारादिरू-
पविशिष्टविषयतात्वाद्यापकत्वात्तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्त-
वाधादिविषयिताप्रयुक्तसाध्यायगाहित्वाभाववृत्तायामक्षतत्वात् ।

मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताया येन रूपेण व्याप्यादिप्रहृष्टि-
यन्वकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्य-

● चन्द्रकला ●

तात्वं तदवच्छिन्नप्रयोज्यत्वविरहादेव स्वपदेन तादृशवाक्यत्वस्योपादानसम्भवादित्याह
याधादीति । बाधपटक्यव्यभिचारविषयितामानवृत्तिनद्वयव्यभिचारविषयितात्वेन
रूपेणेत्यर्थः ।

तादृशस्य च = यत्किञ्चिद्व्यभिचारविषयितात्वव्यापकस्य च । अक्षतत्वा-
दिति । उक्तविषयता न व्यभिचारवद्विषयत्वे अस्तिशङ्काऽपि सम्भनतीति
हृदयम् ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारतन्त्रु नैतादृशं स्वम्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वान-
न्विद्धविषयकनिरव्याप्यवर्हितोत्तरजायमानानुमितिनिष्ठत्वाः तादृशोपवाभावप्रयोजक-
प्रकृतसाध्यव्यतिथिततादृशपातिविशिष्टहेतुप्रकारकत्वाभावाविकरणताया व्याप्ति-
प्रहृष्टिप्रत्यक्षकतावच्छेदकव्यभिचारविषयितावृत्तिप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयितात्वा-
वच्छिन्नप्रयोज्यतया यत्किञ्चिद्व्यभिचारान्तरशुद्धव्यभिचारविषयितात्वव्यापकतादृश-
व्यभिचारविषयितात्ववच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्याप्यावश्यकत्वादित्याह प्रमेयत्वविशि-
ष्टेति । येन रूपेण = व्यभिचारविषयितात्वेन रूपेण ।

● कलाविलासः ●

श्रीयम् । तथाच तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकभूतविषयिताशून्यज्ञानोपविष-
यित्वाऽप्रयोज्यत्वस्य निवेशनेनैव बाधविषयितान्तःपातिव्यभिचारविषयितामा-
दायव्यभिचारवद्विषयताव्यवस्थितिवारण्यसम्भवे तादृशविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापक-
त्वनिवेशो ध्येय इति चेन्न, जलवज्जलं जलाभाववन् अतृप्तिजलवज्जलादित्यत्र
जलवज्जलवज्जलरूपमात्रेऽप्युक्तवाच्ये । सत्र जलवज्जलरूपवत्तावच्छेदकेन घटा-
वगादिजलवज्जलवज्जलमितिवाधज्ञानोपविषयिताया जलवज्जलरूपविशिष्टान्त-
रविषयित्वाव्यापकभूतविषयिताशून्यज्ञानोपविषयिता तद्वृत्तिवाधविषयितावावच्छिन्न-
प्रयोज्यत्वस्य स्वविषयित्वावच्छेदकत्वस्य द्वयोः तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधि-
करणतायां सत्त्वादयो व्यापकत्वपर्यन्तानुसरणमिति ध्येयम् ।

ॐ नादाधरी ॐ

भिचारादिविषयताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमतः प्रयो-
क्तत्वाभातिप्रसङ्गावकाशः ।

बाधसत्प्रतिपत्तादिविषयकज्ञानस्य नानाविषयबाधविषयकज्ञानस्य वा-
नन्तरं जायमानायामनुमितौ या बाधादिविषयताप्रयोज्याऽभावाधि-
करणात् तस्यां विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि स्वपूर्ववर्तिज्ञानी-
यविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्माभावाधि-

ॐ चन्द्रकला ॐ

व्याप्येति । साध्यव्याप्तिघटिततादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तावगाहित्वाभावाधि-
करणतापामित्यर्थः । नातिप्रसंगेति । व्यभिचारविषयितात्वेन व्याप्तिप्रवृ-
त्तिव्यपकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयिताव्यापकेन
प्रतिषेध्यतारवच्छेदकव्याप्त्यवगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वं निर्विवादमिति नाति-
प्रसंग इत्यर्थः ।

सामान्यतो विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकं रूपमस्मिद्धं स्यात्, निवृत्त-
व्यभिचारपटितबाधादिविशिष्टान्तरव्यभिचारसत्प्रतिपत्तादिविषयितात्वसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्यभिचारादिविषयितात्वे सत्पत्, एकमान-
दोषस्यलेऽपि विपरीतदोषतदभावादिविषयितात्वावच्छेदविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापक-
तायाः कुत्राप्यभावादौ यत्किञ्चित् विशिष्टान्तरविशेषणमितिष्येयम् ।

ननु हृदो वृद्धिमान् धूमादित्वादौ बहुव्ययविशिष्टहृदादिरूपवाचाशब्दव्याप्तिः
वृद्धपभावयान् हृदो वृद्धपभावव्याप्यवाच्यत्वाकारकबाधसत्प्रतिपत्तिविषयकसमूहालम्ब-
ननिश्चयान्पवदितोत्तरजायमानाया हृदो वृद्धपभावयान् हृदवृत्तिनाकारक वृद्धपमान
इत्याकारकनानाभिन्नबाधविषयकनिश्चयान्पवदितोत्तरजायमानायाश्च पदयनुनिनी
यर्तमाना या तादृशोपमाभायप्रयोजकहृदविशेष्यकवृद्धिपकारकस्याभावाधिकरणात्
तत्र तादृशविशिष्टान्तरवृद्धपभावव्याप्यवत्सत्प्रतिपत्तिविषयिताप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन
स्यावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यत्वावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकनिवृत्तलक्षणा-
धयीभूतयथोक्तसत्प्रतिपत्ततावच्छेदकरूपाद्यवच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यताया अतततया
स्वरूपेण तादृशबाधतादेवपादान् आम्भसादित्याह बाधेति । तस्याः = पदे
साध्यवैशिष्ट्यादगाहित्वाभावाधिकरणतायाः ।

नेपथ्यव्याप्तिरित्याह स्वपूर्ववर्त्ततेति । स्वं वृद्धयावमावविशिष्टहृदादिरूपैकविष-
यादिमाधयविषयकनिश्चयान्पवदितोत्तरजायमानस्यावनुमितिः, तत्पूर्ववर्त्तनादश-
यापशानीयविरोधिविषयिताया एवेत्यर्थः । स्वनिष्ठेति । पदयनुमितिनिष्ठायाः

ॐ गादाधरी ॐ

करणताप्रयोजकत्वात्तत्रैकैकविधवाधादिज्ञानानन्तरं जातज्ञाने या तत्तद्वाधादिविपयिताप्रयोज्या पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविपयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः ।

व्यभिचारघटितवाधादिविपयिताप्रयोज्याया दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्यावगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविपयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नबाधादिविपयितानन्तःपातिव्यभिचारादिविपयिताप्रयोज्यत्वनियमात्तत्संग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकभा-

ॐ चन्द्रकला ॐ

तादृशाधनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकस्य हृदविशेष्यकगृहिप्रकारकत्वस्य अभावाधिकरणतायाः प्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

एकैकविधेति । तथाच हृदो बहिर्मानित्यादौ बहुयभावविशिष्टहृदादिरूपैकविधगाधादौ नाव्याप्तिः, तादृशैकविधबाधमात्रमिष्यकनिर्दिष्टाभ्यवहितोत्तरानुमित्यादौ वर्तमानताया हृदधर्मिकवह्यादिप्रकारकत्वाभावाधिकरणतायाः तादृशावाधविपयिताप्रयोज्यतया विशिष्टान्तरसत्प्रतिपक्षविपयिताप्रयोज्यत्वविरहात्, तादृशैकविधगाधादिमानविषयकनिश्चयमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः । तस्याः = तत्तद्वाधादिविपयिताप्रयोज्यायास्तादृशावगाहित्वाभावाधिकरणतायाः । बाधादाविति । आदिना सत्प्रतिपक्षादिपरिमहः । लक्षणसमन्वय इति । उक्तविषयेत्यादिः ।

ननु स्वविपयिताप्रयोज्यत्वस्य विशिष्टान्तरविपयिताऽप्रयोज्यत्वस्य च तादृशोभयाभावाधिकरणताया निवेशेनैवोपरान्तौ तादृशोभयाभावप्रयोजकत्वाभावाधिकरणतायां तन्निवेदानमनर्थकमित्यत्र आह व्यभिचारेति । धूमाभावान्द्रूमव्यभिचारिवह्निमद्रूपबाधादिविपयिताप्रयोज्याया इत्यर्थः ।

दीधितेति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्व-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वोभयाभावाधिकरणताया इत्यर्थः । व्याप्त्यावगाहितेति । निवृत्तनाशस्य व्यभिचारघटिततया व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकतायावगाप्त्यवगाहितायां वर्तमानतया तादृशाधिकरणताया व्याप्त्यावगाहित्वाभावप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः । बाधविपयितान्तःपातिव्यभिचारविपयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वं मुक्तामेव तादृशोभयाभावाधिकरणतामिति यत् किञ्चिदिति । तत्संग्रहाय = व्यभिचारघटितबाधादिसंग्रहाय ।

● गादधरो ●

वाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथासति दर्शिकोभयामावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वप्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशोभयामावप्रयोजकसाध्यादिमत्तावगादित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वप्रयोज्यत्वेन तादृशवाधादेः सम्प्रहः ।

वाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगादित्वाविरुद्धस्य सत्प्रतिपक्ष्यादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनियमादसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयत्वप्रयोज्यत्वमनिवेश्य तादृशाभावाधिकरणतायां सन्निवेशः । तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन

● चन्द्रकला ●

सन्निवेशे तु न तादृशवाधादेरसम्प्रह इत्याह तथासतीति । उभयामावप्रयोजकाभावाधिकरणताया तादृशप्रयोज्यत्वाऽप्रयोज्यत्वयोर्निवेशो सतीत्यर्थः । दर्शिकोभयेति । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगादित्व-साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगादित्वोभयामावाधिकरणताया इत्यर्थः । तादृशेति । निरुक्तोभयामावप्रयोजकप्रथमिकमाध्यप्रकारकत्वाभावाधिकरणताया इत्यर्थः । उक्त-रूपेति । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकव्यभिचारविषयितात्वावच्छिन्नाऽप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः ।

तादृशवाधादेः सम्प्रह = व्यभिचारपठितवाधादेः सम्प्रहः । निरुक्तोभयामावप्रयोजकप्रथमिकसाध्यप्रकारकत्व-साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकत्वोभयामावात्मकतया तादधिकरणतायां विशिष्टान्तरव्यभिचारविषयितात्वेन व्यभिचारविषयिताप्रयोगस्यस्य सत्त्वेऽपि धूमाभावरूपमव्यभिचारिवहिमद्रूपवाचनिरूपयाम्यपरितोषरजातया घटाद्यनुमिती तादृशोभयामावप्रयोजकप्रथमिकमध्यप्रकारकत्वाभावाधिकरणतायां यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरव्यभिचारविषयितात्वव्यापकव्यभिचारविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाविरुद्धेण रूपदेन निरुक्तमाश्रयस्यैव 'पक्ष' शक्यतया व्यभिचारपठितवाधाव्याप्तिवारणार्थमेवोभयामावाधिकरणतायां तादृशप्रयोज्यत्वाऽप्रयोज्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयामावप्रयोजकमावाधिकरणतायामेव सन्निवेश इत्याशयः ।

नच स्वविषयिताप्रयोज्योभयामावाधिकरणताकत्वेऽसति तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाऽप्रयोज्योभयामावप्रयोजकमावाधिकरणताकत्वनिवृत्तये न कोऽपि दोष इति साध्यम्, एकत्र तादृशप्रयोज्यत्वाऽप्रयोज्यत्वविवक्षणे अनुगमे साध्यसम्भवादितिष्येयमधिकमन्यतानुसन्धेयम् ।

● गादाधरो ●

भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्ननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेन बाधादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादिविषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

● चन्द्रकला ●

इदमत्राद्येयम् । यथोक्तविशिष्टान्तराऽवर्तितत्वविवक्षणे विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वद्वल्लग्नवृत्तिर्न संगच्छते, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यत्र घटादावतिव्याप्तिवारणायैव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वद्वलस्य निवेशिततया घटादिविषयिताप्रयोग्योभयाभावप्रयोजकामावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्धा स्वपदेन घटादेवपादात्तुमशक्यत्वात् । अतः प्रतियोगिकोगै स्वत्वमन्तर्भाव्य स्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोग्यविशिष्टान्तरतावच्छेदकरूपवद्विन्नविषयिताप्रवेष्ट्योभयाभावप्रयोजकामावाधिकरणताकं यत् यत् स्वं तत्तदवच्छिन्नविषयकत्वाभावकूटवत्प्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयाध्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयिताप्रयुक्तनिरुक्तोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वं लक्षणायां वक्तव्यः, स लक्ष्यनानवच्छेदकत्वेनाभिमतप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकम्, एवञ्च घटत्वादेस्तादृशयद्रूपपदेनोपादानसम्भवात् तत्रातिव्याप्तिवारणार्थमेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वद्वलमिति ।

यथानिश्चितयथोक्तलक्षणगदरे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाभयासिद्धिनिश्चयाव्यवहितोत्तरोत्पन्नघटानुमितिनिष्ठाया निर्वह्निपर्वतविरोधप्रवह्निप्रकारकत्वस्याप्रकृत्य पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकत्वस्याऽभावाधिकरणतायाः तादृशाभयासिद्धिविषयिताप्रयोग्यत्वेन व्याप्योभूतस्य तादृशोत्तुमितिनिष्ठाया निर्वह्निपर्वतविरोधप्रवह्निप्रकारकत्वाभावाधिकरणताया अपि तादृशाभयासिद्धिरिषयिताप्रयोग्यत्वस्यावश्यकतया वह्निमत्पर्वतरूपाभयाऽसिद्धौ लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि निर्वह्निर्वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निप्रकारविशिष्टवह्निप्रकारवद्रूपभावे निश्चललक्षणस्याऽयातिदुर्बारा स्यात् । तादृशबाधनिश्चयस्य कुत्राऽपि बुद्धावप्रतिबन्धकतया तन्निष्ठविषयिताप्रयोजकत्वस्योभयाभावे तदधिकरणताया वा विरहात् निर्वह्निविशेष्यकवह्निप्रकारकत्वस्य चाद्वयं शून्यमात्रनिष्ठतया नस्याऽपि प्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वेन तदभावाधिकरणताया निरुक्त बाधविषयित्वाऽप्रयोग्यत्वात् प्रतिबन्धतावच्छेदकधर्म्माभाव प्रत्येव प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायाः प्रयोजकत्वात्पुनरुपादित्याशङ्कते

● गादावरी ●

अथैतादृशोभयामाववस्त्वघटिततल्लक्ष्यकरणेऽपि केवलनिर्वह्निर्वादि-
पञ्चतावच्छेदककवह्वादितादृशकस्य लोयनिर्वह्निनिष्ठवह्ण्यभावादिरूपवाधा-
दिरूपदोषेऽप्याग्नित्वादृशवाधादिरूपदोषज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया तदीय-
विषयतायाः प्रतिबन्धकज्ञानवच्छेदकतया तथाविधोभयामुभयभयोजक-
त्वाम्, तस्य दोषत्वानुपगमे सत्र हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः, इष्टापत्तौ तु
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि तत्सम्भवेन तादृशप्रयासवैकल्यात् ।
न च तत्र अमावसान् वह्निमानित्यनाद्यार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रति-
बन्धकीभूताभाववान् निर्वह्निरित्यादिकानविषय एव दोष इति वाच्यम् ।

● चन्द्रकला ●

अथैतादृशेति । विशिष्टागाराऽघटितत्वघटितैतादृशार्थकम् ।

केयलेति । बहुवचनमात्रपक्षकवह्वादिताप्यरूपलये बहुवचनविशिष्ट-
बहुवचनवद्वयवादिदोषेऽप्याग्निरित्यर्थः । अदिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । तदीयेति
वाचनिरचयीत्यर्थकम् । तस्य = वाधादेः । तादृशेति = बहुवचनवत्पक्षकवह्नि-
ताप्यरूपलयेत्यर्थः ।

दुष्टत्वेति । निर्नहौ वह्नितापने धूमो दुष्टइतिवद्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु
तादृशव्यवहारस्तु नैष्यत एवेत्यत आह इष्टापत्तौ चेति । तथाच निर्नहः पर्वतो वह्निमान्
धूमादित्यादावपि हेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्यावश्यमनभ्युपगम्यमानतया अत्र दन्तो-
त्यादिना दुष्टतरुजगानुसरणं निरर्थकमिति भावः ।

ननु निर्वह्निर्नह्निमानित्यादी बहुवचनविशिष्टबहुवचनवतो न वाचदोरत्नमपि तु
बहुवचनविशिष्टभाववत् एव तथात्वा यत्तज्यम्, तादृशवाचनिरचयोत्तरानुपपत्तयानु-
मितिनिष्ठाया निर्नहिविरोध्यकवह्निप्रकारकत्वपापकस्याऽभाववद्विरोध्यकवह्निप्रकारक-
त्वस्याभावाधिकरणतायाः तादृशवाचनिरचयप्रतिषेधतावच्छेदकस्य अभाववद्विरो-
ध्यकवह्निप्रकारकत्वस्याभावाधिकरणतात्मकतया तस्या अभावनविरोध्यनानविप-
यितामयोक्त्येन तादृशानुमितिनिष्ठाया व्याप्योभूतस्य निर्नहिविरोध्यकवह्निप्रकार-
कत्वस्य भावाधिकरणतायाऽपि बहुवचनविशिष्टाभावरूपवाचनविपयितामयोक्त्य-
स्यापर्यवृत्तादिनि तदर्थः संकते नचेति । वाच्यमित्यपरेणान्वयः ।

तत्र = निर्नहर्नह्निमानित्यादित्यले । विषय एवेति । बहुवचनविशिष्टाभावरत
एवेत्यर्थः ।

ॐ गादाध्यायी ॐ

अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वहित्वप्रसङ्गस्य तादृशबहिर्भावप्रसङ्गविरो-
धित्वात्, अभाववत्त्वावच्छेदेन बहुधादिमत्ताग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशबहु-
दिमत्तावगाहित्वस्य बहुयभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवै-
शिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

ॐ चन्द्रकला ॐ

अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन बहुयभावविशिष्टाभाववत् एव दोषत्वं
स्वीकरणीयम् अभाववत्त्वस्य पक्षतादायि सत्त्वेन सत्र बहुयभावस्य निरहात् अभाव-
वत्त्वावच्छेदेन बहुयभाववैशिष्ट्याऽप्रसिद्धया तदवच्छेदेन बहुयभावस्य दोषत्वाऽ-
सम्भवादेवञ्चाऽभाववत्त्वसामानाधिकरण्यागाहित्वबहुयभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकम्-
भाववत्त्वावच्छेदेन बहुयभावप्रकारकत्वमेव, तदभाव प्रत्येक तादृशबाधनिश्चय-
विपयितायाः प्रयोजकतया निर्वहिविशेष्यकबहिर्प्रकारकत्वाभावाधिकरणताया-
स्तादृशबाधनिश्चयविपयित्वाऽप्रयोजकत्वात् अभाववत्त्वावच्छेदेन बहिर्प्रकारकत्वस्य
निर्वहो बहुयवगाहित्वाऽव्यापकत्वात् ।

अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन बहुयवगाहित्वस्य निर्वहियमिक्कबहिर्प्रकारकत्व-
व्यापकत्वेऽपि तस्याऽभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन बहुयभानरूपमव्यभिक्तबाध-
निश्चयप्रतिबन्धतानवच्छेदकतया तदभावाधिकरणताया निवृत्तबाधनिश्चयविपयि-
ताप्रयोज्यत्वाऽसम्भवादित्यकामेनाऽपि बहुयभावविशिष्टबहुयभाववत् एव दोषवत्त्वा-
वश्यकतया भवति तत्राऽप्राप्तिरित्येव समाधत्ते अभाववत्त्वेति । शुद्धत्व-
रूपेणाभाववति बहुयभावप्रकारकनिश्चययेत्यर्थः ।

तादृशेति । अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन अभाववति शुद्धसयोगेन बहिर्प्रकार-
कत्वस्य निर्वहिविशेष्यकबहिर्प्रकारकत्वव्यापकत्वेऽपि तदभावाधिकरणताया अभाववत्त्व-
सामानाधिकरण्येन बहुयभानप्रकारकनिश्चयविपयिताप्रयोज्यत्वविरहात्ताभाववत्त्व-
सामानाधिकरण्येन बहुयभावादेदोषत्वमपि वक्तुं शक्यमिति भावः ।

अभाववत्त्वावच्छेदेनेति । अभाववत्त्वव्यापकबहिर्प्रतियोगिकसंयोगेनाभाववान्
बहिर्भाव इत्याकारग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽप्येत्यर्थः । अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन
निर्वहित्वप्रसङ्गस्य पूर्वैण सम्बन्धः । तादृशेति अभाववत्त्वावच्छेदेन बहुधादिमत्ता-
वगाहित्वस्येत्यर्थः । पक्षतेति । निर्वहित्वविशिष्टे बहुयवगाहित्वाऽव्यापकत्वयेत्यर्थः ।
तदवच्छिन्नेति । अभाववत्त्वावच्छेदेन बहिर्प्रकारकत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धननिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकभाववत्त्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वबहुयभावनिश्चयविपयिताया
इत्यर्थः ।

● यादायते ●

विषयितायास्तथाविधोभयामावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वात्प-
पत्तेः, अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वर्द्धित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशि-
ष्टस्याप्रसिद्धेः । एवं बहिमान्निर्वर्द्धिरित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्ति-
वर्द्धिमन्निष्ठवद्विमत्त्वादेरेष तत्र दोषत्वसम्भवात्, तद्विषयकस्य ज्ञानस्य
कचिदपि प्रतिषन्धकत्वायोगात् । एवं यत्र निर्वर्द्धिः पर्वतो बहिमानित्यादौ
पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बहुयमावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघट-
कता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहुयादिमत्त्वं न दोषः, विशिष्टपक्ष-
ग्रहाद्यविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपत्वानुपपत्तेः, उक्तरीत्यैतत्तद्व्याप्याका-
न्धत्वात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

तथाविधेति । निर्वर्द्धित्वविशिष्टे बहिर्वैशिष्ट्यावगाहितपटितोभयामावा-
प्रयोजकत्वादित्यर्थः । व्यापकभावप्रयोजकत्वेन व्याप्याभावप्रयोजकतया अभाव-
वत्त्वावच्छेदेन बहुयमावगाहितस्य निर्बद्धौ बहुयमावगाहिताव्यापकतया पक्षे साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहितपटितोभयामावाप्रयोजकत्वम् अभावत्वसामानाधिकरण्येन बहुयमाव-
विषयितायां न सम्भवतीति हृदयम् ।

नन्वेवमभाववत्त्वावच्छेदेनैव बहुयमावविशिष्टाभाववतो दोषत्वमस्त्वित्यत
आह अभाववत्त्वेति । अभावत्वव्यापकबहुयमावप्रतियोगिकस्वरूपेण अभाववान्
बहुयमानयानित्याकारकमहस्येत्यर्थः । तद्विषयेति अमविषयेत्यर्थम् ।
अप्रसिद्धेरिति । यथाच निर्वर्द्धिर्वहिमानित्यत्र बहुयमावविशिष्टबहुयमाववत् एव
दोषतया निरुक्तलक्षणस्य तत्राभ्यातिदुर्कारेति भावः ।

निरुक्तलक्षणे दोषान्तरमप्याह एवमिति । तथाच बहिमान् बहुयमाववा-
नित्यत्र बहिर्विशिष्टवद्विमद्रूपत्वावेऽनुक्तलक्षणस्याभ्याप्तिः, बहिमान् बहिमानित्या-
कारकत्वावनिष्ठस्य कुत्रचिदपि ज्ञानेऽप्रतिबन्धकतया तत्प्रतिषध्यतावच्छेदकधर्मस्या-
यसिद्धत्वात् प्रतिषध्यतावच्छेदकधर्मोभावं प्रत्येव प्रतिषन्धकतावच्छेदकविषयितायाः
प्रयोजकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादित्याशयः ।

दोषान्तरमप्याह एवमिति । यत्र = यादृशरूपे । पर्वतत्वादीति ।
शुद्धस्वरूपेण बहुयमावादिमत्त्वस्येत्यर्थः । तत्र = यादृशरूपे । पर्वतत्वसामानाधिक-
रण्येन बहुयमावादिमत्त्वस्यविशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविर-
हेत्यर्थः । आश्रयाऽसिद्धिरूपत्वानुपपत्तेरिति । विशिष्टपक्षग्रहविरोधिन
एवाश्रयाऽसिद्धिरुत्पादिति भावः ।

उक्तरीत्या = निर्वर्द्धिर्वहिमानित्यादौ बाधादावभ्याप्तिदानरीत्या । एतत्तदु-
च्येति । अथ उक्तरीत्यादिनाऽभिमितितल्लक्षणाकान्तत्वादित्यर्थः ।

ॐ गादाधरो ॐ

पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन बहुधादिमत्त्वश्चाप्रसिद्धम्, बहिःशून्यपर्वत-
तादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन, निर्वहणपर्वत-
त्वाद्यवच्छेदेन वा बहुधमावादिमत्त्वरूपबाधादिदोषः । तज्ज्ञानस्य पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितधर्माव-
च्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पर्वतत्वावच्छेदेन
बहुधमावादिमत्त्वम्, अप्रसिद्धत्वादिति न कोऽपि दोषः स्यात् ।

● अत्रकला ●

अनु तादृशस्यैव पर्वतत्वावच्छेदेन बहिःमत्त्वस्यैवाध्यायसिद्धिर्बलवत्, तस्य च
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहुधमावरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षमहविरचित्वेना-
ध्यायसिद्धिरूपतया निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह पर्वतत्वाद्येति ।
पर्वतत्वव्यापकबहिःप्रतियोगिकसंबन्धेन बहिःमत्त्वज्ञेयत्वम् ।

अप्रसिद्धमिति । पर्वतत्वस्य बहुधमाववति पर्वतेऽपि वृत्तानतया तत्र
बहिःमत्त्वज्ञानस्य प्रमत्तत्वात् तद्विषयविशिष्टस्याऽप्रसिद्धत्वान्न तद्विषयत्वापि दोषत्वं
सम्भवतीति हृदयम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बहुधादिमत्त्वस्याऽप्रसिद्धौ हेतुमाह बहि-
शून्येति । बहुधमाववदर्थकम् ।

अनु पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहुधमावादेः पक्षतावच्छेदकतास्यैव व्याध्या-
सिद्धयेदोषत्वाऽसम्भवेऽपि तादृशपर्वते बहिःसाध्यकत्वेन पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
बहुधमावादिमत्त्वत्वादेः बहुधमावविशिष्टपर्वतत्वावच्छेदेन बहुधमावविशिष्टबहि-
शून्यपर्वतादेरेव वा तत्र बाधत्वं स्वीकरणीयमिति दोषसम्भवादेव हेतौ दुष्टत्वव्यव-
हारोऽपि निर्विवाद एवेत्यत आह नापीति ।

निवेवे हेतुमाह तज्ज्ञानस्येति । तादृशबाधादिनिश्चयस्येत्यर्थः । पक्षमेति ।
बहुधमावविशिष्टे पर्वते बहिःवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितं यत् पर्वतत्व-
सामानाधिकरण्येन बहुधमावविशिष्टत्वं तदवच्छिन्नाप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकता-
शून्यत्वेनेत्यर्थः ।

लक्षणगमनायोगादिति । व्यापकमावप्रयोजकस्यैव व्याप्याभावप्रयोजकत्वा
निर्वहणपर्वते बहिःवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतधर्मिक-
बहिःप्रकारकत्वस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहुधमावादिमत्त्वत्वादिरूपतादृशबाधादि-
निश्चयप्रतिबन्धकानिरूपितवच्छेदकत्वेन बाधविषयितायास्तादृशव्यापकमावाऽप्रयोजकत्वेन
व्याप्योन्मूलस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वादेरभावं प्रत्यक्षप्रयोजकत्वाच्चादृशस्यैव
न कस्यापि दोषत्वं सम्भवतीति तात्पर्यम् ।

अनुस्यते पर्वतत्वावच्छेदेन बहुधमाववत्त्वस्यैव बाधत्वमस्त्वित्यत आह नापीति ।

● गादाधरो ●

यत् प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वम्, यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयिताया
उभयाभावव्याप्यत्वञ्च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वस-
म्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम् । एवञ्च विरो-
धिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकस्तादृशोभयाभा-
वस्तत्त्वम् इति पर्यवसितम् । एवञ्च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीय-
धायादिस्थतीयबाधादिविषययितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजक-

● चन्द्रकला ●

निषेधे हेतुमाहऽप्रसिद्धत्वादिति । बह्विनिश्चिष्टपर्यंतादेरपि सत्वादिति
द्वयम् । तत्र = पर्यंत्वसामानाधिकरण्येन बहुयभावपक्षतापक्षेदकयद्विषय-
कस्थले । न कोऽपि दोषः स्यादिति । तथाचोक्तलक्षणाभिधानमप्यनुचितमिति
भावः ।

निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकारान्तरेण विरोधिविषयिता-
प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यद्विबलि । तादृशोभयाभावे
पक्षपातविमुक्तविषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयिताव्यापकत्वं यदि विरोधिविषयिता-
प्रयुक्तत्वं तदा तादृशविषयितार्थं तादृशोभयाभावव्याप्यत्वस्यावश्यकत्वादो-
भयेति । तादृशोभयवद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वयत्कवृत्तित्वश्लेषः । स्वाभयेति । त्वं
विरोधिविषयिता ।

तथा च हदो बह्निमानित्यादौ हदविरोधकवदनिप्रकारकत्व-बह्निम्याप्यधूम-
प्रकारकत्वोभयवति हदो बह्निमान् बह्निम्याप्यधूमवोरचेत्वाकारकज्ञाने बह्निभावपद-
हदविषयितात्मकविरोधिविषयितायाः स्वाश्रयबह्निभावविशिष्टहदनिश्चयान्तरितौ-
त्तरानुमितित्वसम्बन्धेनावर्चमानतया तस्यास्तादृशोभयाभावव्याप्यत्वं निर्विवादमिति
भावः ।

एवञ्चेति । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य तादृशविषयिताव्यापकत्वार्थकत्वे
चेत्यर्थः । विरोधीति । विरोधिविषयक्यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिरचयाव्यवहितोत्तरा-
नुमितित्वव्यापकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृत-
हेतुवैशिष्ट्यावगाहितोभयाभावस्तद्भवत्वं हेत्वाभासत्वमिति पर्यवसितमित्यर्थः ।

निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ बह्निभावविशिष्टबह्निभावबद्धपक्षावे पर्यवसित-
लक्षणवर्तमानाह एवञ्चेति । निरुक्तस्य लक्षणार्थतायाः पर्यवसितत्वे चेत्यर्थः । निर्वह्नि-
रिति । बह्निभावबलिष्ठबह्निभावादिरूपवाचादेर्विषयितायामित्यर्थः । स्वरूपेति ।
अनुभवसाधिकेत्यादिः ।

॥ ७ ॥ गादाध्याये ॥

त्वात्सम्भवेऽपि समयाभापप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष-
व्यवयवद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेषकतद्रूपावच्छि-
न्नाभाव-तद्रूप्याप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविपयित्वात्कतया तत्र लक्षणं
सुसमन्वेयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् । । ।

नचैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारिव, तादृशोभयाभावस्य विरोधि-
विपयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्या-
पकताया अक्षतत्वादिति वाच्यम्, विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तिर्य-

● अत्रकला ●

सुसमन्वेयमेवेति । निर्वर्हिर्बहिमानित्यादिरथलीयवहुपभावविशिष्टवहुपभाव-
वद्रूपभावादिविपयिताया अपि निर्वर्हित्वविशिष्टे यद्विवेशिष्टयाग्राहित्यवष्टि-
भयामावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविदरस्य तादृशावगाहित्वनिष्ठतया तादृशवहुप-
भावावच्छिन्ने वहुपभावविपयितात्वेन विरोधिविपयितात्मकतया तादृशभापविपयि-
तायालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरघटाद्यनुमितित्वव्यापकत्वस्य यथोक्तोभयामने सत्त्वात्
वहुपभावविशिष्टवहुपभाववद्रूपभावादौ लक्षणं सुसमन्वेयमित्यर्थः । तादृशेति
स्वरूपसम्बन्धरूपार्थकम् ।

नन्वेवं निर्वर्हिर्बहिमानित्यादौ घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तिः यद्व्यवयवमाव-
विशिष्टवहुपभावविपयकघटादिविषयकसमूहालम्बननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्व-
व्यापकत्वस्य निर्वर्हिर्विशेष्यकगृहप्रकारकत्ववष्टिभयामावे वर्तमानत्वादित्या-
शङ्कते नचैवमिति । एकम् = निरुक्तीत्या विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वविषयणे ।

अक्षतत्वादिति । तादृशसमूहालम्बननिश्चयाव्यवहितोत्तरं वहुपभाववान्
वहुनिमानित्याकारकाहार्यानुमितेःप्रसिद्धतया तादृशघटाद्यनुमितौ च यथोक्तोभया-
भाववत्त्वसत्त्वे बाधकामावादित्याशयः ।

उत्तरयति विरोधिविपयितेति । स्वव्यापक्यथाविवक्षितविरोधिविपयिताक-
यद्रूपावच्छिन्नविपयितायालिनिश्चयस्येत्यर्थः । स्वं लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनामिमतस-
द्रूपावच्छिन्नविपयित्वम् । विरोधिविपयित्वाभाववदवृत्ति यद्रूपावच्छिन्नविपयित्वमिति
तु नार्यः, विशेष्यवृत्तिप्रदायस्य विशिष्टानुबोगिकामावान्मुपगमादसम्भवापत्ति-
स्त्यस्य पूर्वं स्वयमुक्तत्वादितिष्येवम् ।

एवञ्च, निर्वर्हिर्बहिमानित्यत्र न घटादावतिव्याप्तिः घटत्वावच्छिन्नविपयिताया
वहुपभावविशिष्टवहुपभाववद्विषयकसमूहालम्बनानात्मकेऽपि घटज्ञाने वर्तमान-

ॐ गादाधरो ॐ

द्विपयिता तच्छालिनिश्चयास्य निश्चयान्तेन विवक्षणाद् घटादिविपयितायास्तत्र निरुक्तविरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् ।

नचैवं विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविपयिता तत्त्वमित्येताव-
स्यैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ,

ॐ चन्द्रकला ॐ

तथा तत्र तादृशवद्वयभावदिविपयितात्मकविरोधिविपयिताविरहेण घटविपयिता-
व्यापकत्वस्य विरोधिविपयितायामसत्त्वात् स्वपदेन घटविपयिताया उपादानाऽसम्भ-
वात्त्याह घटादिविपयिताया इति । तत्र = निर्वहिवह्निमानित्यत्र ।

ननु यद्रूपावच्छिन्नविपयिताव्यापक तादृशविरोधिविपयित्व तद्रूपवत्त्वं हित्वा-
भासत्वमित्युक्तावेव घटादावतिव्याप्तिवारणसम्भवे तादृशयद्रूपावच्छिन्नविपयिता-
शालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयभावप्रपञ्चनिवेशन निरर्थक-
मित्याशङ्कते नचैवमिति । अथम् = विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तित्वस्य यद्रूपाव-
च्छिन्नविपयिताया विवक्षणे ।

शेषेति तादृशविपयिताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयभाव-
प्रपञ्चस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । यदापि व्यापकताप्रत्यक्षाभावमेवेन वैयर्थ्यं न सम्भवती-
त्युच्यते तथापि अनुचितगौरवप्रसङ्गं लक्षणं न युक्तमित्याशयेन वैयर्थ्याभिधानमिति
शेषम् ।

यद्रूपावच्छिन्नविपयिताव्यापकविरोधिविपयितावत्प्रपञ्चविरोधिविपयितानतिरिक्त-
वृत्तित्वविशिष्टा यद्रूपावच्छिन्नविपयिता भवति तद्रूपवत्त्वमेतावन्मात्रस्य
लक्षणापत्त्ये पर्यंतत्त्वसामानाधिकरण्येन वद्विज्ञाप्यक्रमरूपसत्तद्गतौ पर्यंतत्वसामा-
नाधिकरण्येन पर्यंतनिष्ठवद्वयभावादेर्दोषस्थापति स्यात् ।

निरुक्तवद्वयभावविपयितायास्तादृशोभयभावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टा-
गाहिताकस्य पर्यंतत्वावच्छिन्ने यद्व्यवहारमावविपयितात्मकतया विरोधिविपयिता-
पदेन घटं शब्दतया उत्पाद्य च पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन पर्यंतदिनिष्ठवद्वयभाव-
त्वापवच्छिन्नविपयिताव्यापकत्वस्थानपात्यात् यद्रूपपदेन तादृशवद्वयभावत्वादेरुपा-
दानसम्भवात् ।

विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्रूपावच्छिन्नविपयिताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्त-
रानुमितित्वव्यापकोभयभावप्रपञ्चनिवेशे तु न तत्र पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन
पर्यंतनिष्ठवद्वयभावादावतिव्याप्तिः, विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तिरनिरुक्तवृत्त्य-

ॐ गादाधरी ॐ

यत्र पर्वततत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्वधादेः साध्यता तत्र पर्वततत्वादि-
सामानाधिकरण्येन बह्वधमावादिमत्त्वविपयिताया निरुक्तविरोधिविपयि-
तानतिरिक्तगृहितया तत्रातिव्याप्तिवारकतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने
सादृशबह्वधमावादिमत्त्वविपयकनिश्चयानन्तरं पर्वततत्वादिसामानाधिकर-
ण्येन बह्वधाद्यनुमित्युत्पत्त्या सादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्या-
प्यनवकाशादिति, तत्तच्छब्दम्,

निरुक्तिः पर्वतो बहिमानित्यादौ यत्र पर्वततत्वादिसामानाधिकर-
ण्येन बह्वधमावादेः पञ्चतावच्छेदकता तत्र पर्वततत्त्वसामानाधिकरण्येन
बह्वधादिमत्त्वस्य विशिष्टपञ्चमहाविरोधित्वादाश्रयासिद्धयन्तारमकहेत्वामा-

● चरककला ●

भावत्वावच्छिन्नविपयिताशालिनिरुच्यप्यवहितोत्तरानुमितित्वस्य पर्वतत्वसामाना-
धिकरण्येन पर्वतो बहिमान् बहिभ्याप्यधूमधारचेत्याकारकानुमितावपि सत्त्वेन तत्र
पर्वतत्वमिहकवद्विप्रकारकत्वघटितोभयमावविरहेण सादृशानुमितित्वव्यापकत्वस्य साद-
शोभयमावेऽमावादिष्वेव समावरो यत्रेत्यादि । सादृशस्यले इत्यर्थः ।

पर्वततत्वादीति संयोगत्वमानायच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्रातीति ।
पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतनिष्ठबह्वधमावादावतिव्याप्तिवारकतयेत्यर्थः ।
शेषसार्थक्यात् = सादृशानुमितित्वव्यापकोभयमावपर्वन्तस्य सापेक्षपञ्चमवाद् ।

शेषोपादाने ह्य कथं तत्र नातिव्याप्तिरित्यत आह तदुपादाने इति ।
शेषोपादाने इत्यर्थः । पर्वततत्वादीति पर्वततत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्वध-
मावादिनिरुचयस्य पर्वततत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्वधाद्यनुमितिप्रतिषेधकत्वं न
सम्भवतीति हृदयम् ।

तथाविधोभयेति पर्वतविशेषकवद्विप्रकारकत्वघटितोभयसत्त्वेनेत्यर्थः ।

निरुक्तं मतं दूषयति तत्तच्छब्दमिति । यत्र = सादृशस्यले । पर्वतत्वेति
शुद्धत्वस्पर्शेत्यर्थः । विशिष्टपञ्चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वधमावत्व-
वन्तप्रतिषेधकतावच्छेदकविपयिताकत्वविरहेत्यर्थः । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
बह्वधादिमत्त्वस्याश्रयातिव्यभिन्नत्वस्वावश्यकतया हेत्वामासान्तरत्वस्य चासम्भ-
वान्न तस्य सद्यस्त्वमपि सम्भवतीत्याह हेत्वामासेति । पञ्चहेत्वामासातिरिक्ते
हेत्वामासात्वापत्तिमयेनेत्यर्थः । तेन हेत्वामासान्तरत्वस्याप्रसिद्धानपि न छतिरिति
ध्येयम् ।

● गादाधरी ●

सान्तरताभयेनासम्भवस्तद्व्यभावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्ति-
विषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः । तादृशोभयामावप्रतियोगितावच्छेदकाभे-
यद्रूपविशिष्टे येन सम्मन्वेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नि-
विष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वरूपविरोधित्वस्य वि-

● चन्द्रकला ●

शतेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमत एवासम्भवस्तद्व्यभावस्येत्याह असम्भवेति ।
तादृशबद्धिमत्त्वस्य हेत्वाभासत्वस्येद्वत्त्वसम्भव एव तस्य लक्ष्यत्वमविषादमिति
भावः ।

निरुक्तेति । उभयामावप्रतियोगितावच्छेदककोटाविरवादिनाऽभिहितविरोधि-
विषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयेत्यर्थः । पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्धिमत्त्व-
स्येति पूर्वेषु सम्मन्धः ।

अतिव्याप्तेरिति । पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्धिमत्त्वावच्छिन्नविषयक-
निश्चयोत्तरं निर्बद्धिः पर्यंतो बद्धिमानित्याकारकाहार्यानुमिवेत्प्रसिद्धतया तादृशपदो-
द्यनुमितौ च यथोक्तोभयामावस्यावृत्तत्वात् भवति पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्ध-
य-
मावादेः पक्षतावच्छेदकस्थले पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्धिमत्त्वस्य तादायतिव्याप्तिरतो
नैतन्मतं पुक्तमित्याशयः ।

अन्यादृशविरोधिविषयिताविवक्षये न निश्चयतिव्याप्तिरित्याह तादृशेति ।
तया च प्रकृतपक्षविशेष्यकतच्छिरोष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्न-
प्रकृतसाध्यादिप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितैव विरोधिविषयिता, एवञ्च पर्यंतत्वसामाना-
धिकरण्येन पक्षभावस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन
बद्धिमत्त्वस्य दोषत्वम्, पर्यंतत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वभावप्रकारकानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्धिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताया-
मभावादित्युक्तानपि न निस्तारः ।

पर्यंतत्वसामानाधिकरण्येन बद्धिमात्रकभूमादिसद्वैतस्थले पर्यंतत्वसामाना-
धिकरण्येन बद्धयभावादेर्दोषतावारणायैव शेषसार्थक्यस्य पूर्वमभिहिततया
निश्चरीत्या विरोधिविषयितानिर्वचने तत्सार्थक्यानुपपत्तेः पर्यंतत्वसामानाधिकर-
ण्येन बद्धयभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः पर्यंतत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वव-

● नादाधरी ●

पयितायां निवेशे तु शेषवैपर्यम्, चकरीत्या निर्बद्धिर्बद्धिमानित्यादित्य-
स्तीयदोषेऽन्यासिञ्च ।

यत्तु पद्यतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तमाप्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिनिश्चया-
वृत्तिविषयित्वेव विरोधविषयितापदार्थः । तथाच यन्निरूपिततादृशवि-

● यद्गृहणी ●

भूमिनिप्रतिबन्धकतानयच्छेदकत्वादिभिः यद्गृहणच्छिन्नविषयिताभापकं निरुक्त-
विरोधविषयित्वं तद्रूपव्यवहित्वस्यैव सम्यक्त्वे तादृशविषयितायास्तिनिरुच्य-
भ्यवहितोचपनुमितित्वव्यापकोभयामावातमकरोषवैपर्यस्य धीत्यादिषु तु शेषवैपर्या-
दित्यन्तधमस्तप्रत्ययत्वयम् ।

• मन्वेवं पर्यतो बद्धिमान् धूमादित्यादौ पापाणमयत्त्वत्पर्यवनादावतिव्याप्तिः,
पापाणमयत्त्वत्पर्यवत्त्वान्निष्ठन्नविषयितासामान्यस्यैव पूर्वोक्तपुन्यं पर्वतादिष-
मिदं पदं वाधनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा पापाणमयत्त्वत्पर्यवतादेर्विरोधविषयि-
तान्तिरिक्तविषयिताकस्यादतः शेषोपादानमापरवक्तुम्, तथाच नातिव्याप्तिः, पापाणम-
यत्त्वत्पर्यवतनिरुच्योचपानुमितिस्तस्य, पर्यतो बद्धिमानित्याद्यनुमिश्रवणि सत्त्वेन तत्र
तादृशोभयामावविरुद्धादित्यतो दोषान्तरमाह चकरीत्येति ।

अन्यासिरिति । तथाचोक्तरीत्या विरोधविषयितानिर्वचने निर्बद्धिर्बद्धिमा-
नित्यत्र बहवमावयन्निष्ठपदव्यवहारकृत्वाचेऽन्यासिञ्च, निरुक्तवाधविषयितायाः कस्या
अप्यनुमित्यादेः प्रतिबन्धकतानयच्छेदकत्वा तस्या विरोधविषयितापदेनोपादात्त-
मद्यकत्वादिति भावः ।

मतांतरमपि रूपयितुमुपन्यस्यति यच्छिति । विरोधविषयितापदार्थं निर्बद्धि-
पक्षेति । पद्यतावच्छेदकापच्छिन्नविरोध्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारताक्रमकृतसा-
ध्यस्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकनिरुच्यनिरूपितवृत्तित्वामानयती या विषयिता सेवेत्यर्थः ।

समुदितलक्षणार्थमाह तथाचेति । निरुक्तरीत्या विरोधविषयिताविषयत्वे
चेत्यर्थः । यन्निरूपितेति । अत्र यत्तदं यद्रूपरम्, अत्रेऽपि तत्त्वमित्य तद्रूपवत्त्व-
मर्थः । तेन यत्तदस्य अक्षयव्यक्तिपरत्वेऽपि न दोषैरुदयो केवलमुदादावतिव्याप्ति-
रिति ध्येयम् ।

एवञ्च यद्गृहणच्छिन्ननिरूपितनिरुक्तपक्षे साध्यहेतुवैशिष्ट्यावगादिनिश्चया-
वृत्तिविषयितायास्तिनिरुच्यव्यवहितोचपानुमितित्वव्यापकः प्रकृतपक्षविरोध्यप्रकृत-
साध्यप्रकारकत्व-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकत्वोभयामावः तद्रूपवत्त्वं हेत्वा-

• गादाधरी •

पयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापक समयामावस्त्वमिति समुदि-
तार्थः । निश्चयत्वं च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोद्वि-
यप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम् । कोटिद्वये विशेषणविशे-

• चन्द्रकला •

भासत्वमिति समुदितलक्षणाः ।

भवति हि हृदो बहिमानित्यादौ बहुपभावविशिष्टहृदादिरूपभाषादौ लक्षण-
समन्वयः, बाधादिरूपतदभावनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितयाऽपि तत्प्रकारकमुदिप्रति-
बन्धकतया हृदो बहुपभाववान् हृदो बहिमान् बहिष्याप्यधूमधारचैत्याकारकसन्तुहा-
कम्यनशानानुत्पत्त्या बहुपभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्ननिरूपितविपयिताया हृदधर्मिक-
बहुधादिप्रकारकनिश्चयाऽवृत्तित्वेन तस्या विरोधिविपयितात्मकतया तच्छालिनिश्चया-
व्यवहितोत्तरषट्पदानुमितित्वव्यापकत्वस्य हृदादिधर्मिकबहुधादिप्रकारकत्वप्रतिबन्धना-
भावे सत्त्वात् ।

निश्चयत्वस्याहार्यज्ञानसाधारण्ये निर्वहः पर्यतो बहिमानित्यादौ दोषे लक्षण-
समन्वयो न सम्भवतीत्यत आह निश्चयस्यञ्चेति । तादृशेत्यादिः । विशेषणोक्ति ।
विरोधस्य विरोध्यतावच्छेदकस्वरूपं यत् विरोधिकोद्विद्यं तत्प्रकारकैकधर्मिकं
यज्ज्ञानं तदन्यज्ञानत्वं निश्चयत्वमित्यर्थः । एतेन सशयान्यज्ञानत्वमेव तादृशनिश्चयत्व-
मिति फलितम् ।

ननु कोटिद्वये विशेषणत्व-विरोध्यतावच्छेदकस्वरूपत्वविशेषणद्वयेऽपि विरोधि-
कोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिकज्ञानान्यज्ञानत्वमात्रमेव निश्चयत्वं साधयाम् यत्कथमित्यत
आह कोटिद्वये इति ।

• कलापिकासः •

तथाच तादृशोभयामावप्रतियोगितावच्छेदकविशेष्यताविशिष्टप्रकारतावच्छे-
दविरोधिविपरिवर्तम्, वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वं स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मयत्वोभयसम्बन्धेन । धर्म-
पारस्य स्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नधर्म्याप्यत्वावच्छिन्नत्वान्यतस्सम्बन्धेनेति यदन्ति ।

निश्चयत्वञ्चेति । प्रकारताविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानभिन्नज्ञानत्वं निश्चयत्वम्,
वैशिष्ट्यं स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपितत्वैतत्प्रतिपत्तिसम्बन्धेनेति भावः ।

● गादाधरी ●

प्यतावच्छेदकभावानापञ्चत्वनिवेशात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पञ्चतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकार-
फत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयाऽप्रसिद्धिः ।

यदीयविषयता तादृशनिश्चयाऽवृत्तिस्त्वमित्येतावति कृते हृदो घ-
हिव्याप्यधूमवानित्यादौ हृदादिनिष्ठवह्न्यभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः, वह्न्या-
विव्याप्यवचानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चयवत्कार्यसहभावेन वह्न्यभावादि-
ग्रहविरोधित्वाद्बह्न्यभावादिमत्त्वविषयतायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न
शेषवैयर्थ्यमिति ।

● चन्द्रकला ●

तथाच कोटिद्वये विशेषणत्व-विशेष्यतावच्छेदकराशस्यत्वविरोधपरित्यागे
निर्वह्निपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाभयाऽसिद्ध्यभ्याप्तिः,
निर्वह्निपर्वतो वह्निमानित्याकारकस्य पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिनस्तथापि
विरोधिवह्न्यभावावधिप्रकारकज्ञानस्वरूपतया तदन्यत्वस्य तत्र विरहेण पक्षे साध्या-
दिवैशिष्ट्यावगाहनिश्चयस्यैवाऽप्रसिद्धेरित्याह निर्वह्निरिति ।

न तादृशेति । निर्वह्निपर्वतो वह्निमानितिज्ञानस्य वह्न्यभावाविरोधविरोधतावच्छे-
दकताकत्वेन वह्निनिष्ठविशेषणताकत्वेन च तादृशविरोधतावच्छेदकतावच्छेदकस्य यत्
अयं वह्निमात्रवेत्ताकारक कोटिद्वयावगाहिसंशयात्मकं ज्ञान तदन्यत्वस्य निर्वह्नि-
पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञाने सत्त्वेन तस्य तादृशनिश्चयवत्त्वोदरचितिवि भावः ।

नन्वेव चन्द्रावच्छिन्ननिरूपिता विषयिता पक्षे साध्य-साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्या-
वगाहितादृशनिश्चयनिरूपितवृत्तिरवाभाववतो चन्द्रवत्त्वमित्यस्यैव निर्दोषत्वसम्भवे
तादृशनिश्चयावृत्तिविषयिताशालिनिश्चयव्यवहितोत्तरानुमितित्वन्वापकतादयोमयाभा-
वपर्यन्तनिवेशनं निरर्थकमित्याह यदीयेति ।

न शेषवैयर्थ्यमिति । तथाच यथोक्तोभयाभावपर्यन्ताऽनिवेशे हृदो वह्निव्याप्य-
धूमवानित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टहृदादावतिव्याप्तिः, तदभावनिश्चयवत् तदभावव्याप्य-
प्रकारकनिश्चयस्यापि कार्यकालवृत्तितया उपकारकबुद्धिप्रतिबन्धकतया हृदो वह्न्यभावा-
वान् वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिसमूहालम्बनज्ञानस्योत्ता-
दाऽसम्भवात् वह्निव्याप्यप्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात् वह्न्यभाववद्-
हृदत्वावच्छिन्नविषयितायाः तादृशनिश्चयावृत्तिवत्त्वेन चन्द्रपदेन तादृशवत्त्वस्यैवोपादा-
नसम्भवात् ।

● गादाधरो ●

तदपि न, बद्धिग्याप्यवान् बद्धिग्याप्यग्याप्यवांश्च हृदो बद्धयभाववानित्येतादृशाद्वाप्यज्ञानोपगमेन बद्धयभावविमत्त्वविपर्ययताया बद्धिग्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया सत्तातिग्याप्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्तेः । बद्धिमान्बद्धिग्याप्यवांश्च हृदो बद्धयभाववानित्येतादृशाद्वाप्यसाध्या-

● चन्द्रकला ●

तादृशनिश्चयावृत्तिविपर्ययताशक्तिनिश्चयोत्तरानुमितिश्रव्यापकोभयामावरूपरोपोपादाने ॥ न तत्रातिग्याप्यतिः, बद्धयभावबद्धदत्त्वावन्तिनततद्व्यविपर्ययताशक्तितया विचनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वस्य हृदो बद्धिग्याप्यधूमवान् तादृशधूमग्याप्य-तद्व्यक्तित्ववांश्चेत्याकारकाप्रतितावपि वर्तमानतया तत्र तादृशोभयामावरिरहात् बद्धयभावनिश्चयस्य बद्धिग्याप्यप्रकारकतुद्धावप्रतिबन्धकत्वादिति ॥ समुदितग्रन्थ-तात्पर्यम् ।

निवृत्तमपि मतं दूषयति तदपि नेति । यद्यपि निर्बद्धिर्बद्धिमानित्यादौ बद्धयभावविशिष्टबद्धयभावबद्धरूपवाचे लक्षणसमन्वयमनुकूला निवृत्तमते दूषणमिधानममुक्तं तथापि नक्षपमाणरीत्या तत्राप्यभ्यासेरावयकरात्तत्र लक्षणसमन्वयो नाभिहितः इति ध्येयम् ।

निवृत्तमतस्याऽऽप्तमोचीनत्वे हेतुमाह बद्धिग्याप्यवानिति । हृदो बद्धिग्याप्यधूमवानित्यत्र बद्धयभावबद्धदत्तेऽतिग्याप्यधारणायैव शेषसार्थक्यस्याभिधानमसंगतं स्यात्, रोपानुपादानेऽपि तत्रातिग्याप्येतरसम्भवात् बद्धिग्याप्यधूमवान् तादृशधूमग्याप्यवांश्च हृदो बद्धयभाववानित्याकारकस्य पक्षे साप्यादिवैशिष्ट्यधारणाद्वाप्येवानित्यापि तादृशकोटिद्वयापगाहिचंशान्यनिश्चयात्मकतया तत्र बद्धयभावविशिष्टदत्तादिविपर्ययताया वर्तमानतयैव तादृशविरोधविपर्ययताभिमतया तामादाय तत्रातिग्याप्यधारणसम्भवे तादृशविरोधविपर्ययताशक्तिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिश्रव्यापकोभयामावरूपरोपोपादानस्य निरर्थकत्वात्तेरिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं रोपोपादानमेव माऽस्तु यद्रूपावन्तिनित्स्वितिविपर्ययता पक्षे साप्यादिवैशिष्ट्यापगाहितादृशनिश्चयनित्स्वितिवृत्तिव्यवहारस्य तद्रूपवत्त्वमात्रस्यैव लक्षणार्थतायाः सर्वसामञ्जस्यादित्यत्र ग्राह्य बद्धिमानिति ।

तथाचोक्तविपर्ययसि न निस्तार्य, हृदो बद्धिमानित्यादौ बद्धयभावरद्धदत्तादिरूपापादौ सर्वत्राऽऽसम्भवपक्षेः, बद्धिमान् बद्धिग्याप्यवांश्च हृदो बद्धयभाववानित्याकारकादायंशानित्यापि कोटिद्वयापगाहिचंशान्यतादृशनिश्चयपक्षेन धर्तुं शक्यतया तत्र

ॐ गादाध्यायी ॐ

दिवैशिष्ट्यनिश्चये हृदो बह्विमानित्यादित्यस्त्रीयथाघादिविपयितायाः सत्त्वे-
नासम्भवप्रसङ्गाच्च । बह्व्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानन्विद्धन्नबह्व्यभावा-
दिविशेषितहृदादिनिरूपितविपयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटा-
दिनिरूपिताया अपि दोषविरोधावच्छिन्नाया विपयितायाः साध्यादिनिश्च-
यावृत्तितया घटादायुदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविपयिता-
सामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविपयिताया एव वि-
रोधिविपयितेत्यनेन विवक्षणीयतया अप्रतीकारात् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

बह्व्यभावपद्वद्दत्त्वावच्छिन्नविपयिताया वृत्तेः बह्व्यभावादिविशिष्टहृदादिनिपयितायां
यद्योक्तविरोधिविपयितात्वविरहादिति भावः ।

यदिच यत्किञ्चिद्वद्विरूपधर्मानपच्छिन्नबह्व्यभावविशिष्टहृदविपयिताया
बह्विमान्नुद्दिष्ट्याप्यवाञ्छेदो बह्व्यभाववानित्याहार्यं यद्विनिर्मितावच्छेदककृतादृश-
निश्चयावृत्तितया नोक्ताऽसम्भवः सम्भवति तदा निरुत्तरोक्ता हृदो बह्विमानित्यादौ
घटादायुदासीनेऽतिव्याप्तिः, बह्व्यभावादिविशिष्टहृदादिविपयकघटादिविपयक-
समूहालम्बनशान्तीयत्यविशिष्टयत्किञ्चिद्वद्विरूपधर्मादिविपयिताया बह्व्यभावपद्वद्दविपयि-
त्वावच्छिन्नाया हृदादिधार्मिकबह्व्यादिप्रकारकतादृशनिश्चयावृत्तिरित्येतत्ततो यद्रूपा-
वच्छिन्ननिरूपितविपयितासामान्यं प्रकृतपक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिपयोक्तनिश्चया-
वृत्तौत्यस्य विवक्षणाज्ञोत्तातिव्याप्तिः, घटविपयितायाः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगा-
हिपदविषयकसमूहालम्बनतादृशनिश्चयवृत्तित्वेन तस्या विरोधिविपयितानात्मकत्वात् ।

एवञ्चासम्भववारणमशक्यं, बह्व्यभावविशिष्टहृदविपयितासामान्यान्तर्गताया
बह्व्यादिरूपधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नबह्विमान् बह्विनिष्ठाप्यवाञ्छेदो बह्व्यभावा-
वानित्याकारकाहार्यशान्तीयवद्व्याप्तमावच्छिष्टहृदादिविपयिताया निरुक्ताहार्यशान्-
त्मके पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहितादृशनिश्चये वर्तमानत्वादित्याह बह्व्यादीति ।
आदिना व्याप्यादेः परिग्रहः ।

यादरोति यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविपयितात्वव्यापकं तादृशनिश्चयावृत्तित्व-
मित्यर्थः, सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकत्वात् । अप्रतीकारादिति पूर्वोक्ताऽसम्भवः,
यस्य वारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

ननु भ्रमान्यवृत्तयद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविपयितात्वव्यापकं तादृशनिश्चयावृत्तित्व-
तद्रूपावच्छिन्नविपयिताया एव विरोधिविपयितेत्यनेन विवक्षणीयतया न कोऽपि

ॐ गदाधरो ॐ

भ्रमान्यवृत्तियदीयविपयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तिरुदीयविपयिता-
विषयत्वेन निर्वाहेऽपि विरोधियद्विपयिताशालिनिश्चयैत्तरानुमितिसामान्ये
द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्राभिधानस्य
प्रत्यकारीयरीतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विपयिताया समयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगि-
वाचच्छेदकं यद्रूपविशिष्टे येन सम्यन्वेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहि-
त्ववष्टितं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकत्वसंसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशे-
पितेनानुमितित्वेनामाहाप्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छि-
न्ना या प्रतिवध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

दोषः, आहार्यशानस्य भ्रमात्मकतया तदन्यवृत्तिवहून्यभावविशिष्टहृदादि-
विषयितायाय च तादृशविपयितासामान्यान्तर्यतया तस्या च निरुक्तपक्षमनिक-
साप्यादिप्रकारकाहार्यशानेऽस्त्यन्नाऽसम्भवाः, व्यापकत्वायैकसानाम्यपदोपादानेन
न घटादाबुदासीनेऽतिव्याप्तिरिति भ्रमान्येत्पादिनाऽप्यस्य समापानमाह विरोधोति ।
तादृशोत्पादिः । प्रत्यकारीयरीतिविरुद्धत्वादिति । तथाच यद्विषयकनिश्चयस्य
विरोधिविपयिताप्रयुक्तत्वादिवीर्यपितिकारोक्तव्यस्य निरुक्तार्थकत्वाभिधानं न
समीचीनमिति भावः ।

एतेनेति । निर्वाहनिर्वन्धिमानित्यादिस्थलोपदोषेऽव्याप्तिरन्येनेत्यर्थः । समुदि-
तार्थमाह एवञ्चेति । तथाच यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविपयिता निरुक्तोभयाम्य-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नाशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यवष्टितं तद्रूपाव-
च्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकलौकिकसन्निकर्षदोषविशेषाजन्यबुद्धित्वावच्छि-
न्नः ।

● कलाविलासः ●

भ्रमान्यवृत्तीति । ॥॥ निर्वाहनिर्वन्धितो बहिर्मानित्यादौ यत्र परंतत्त्व-
सामानाधिकरण्येन बह्वयभावस्य पञ्चतावच्छेदकता यत्र परंतत्त्वसामाना-
धिकरण्येन बहिर्भूतपर्वतस्य दोषत्वापत्तिः, भ्रमान्यवृत्तिनिरूपविशिष्टविप-
यितासामान्यस्यैव ययोकनिश्चयावृत्तित्वात्, तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयोत्तर-
घटाद्यनुमितिसामान्ये तादृशोभयामावस्थापि सत्यादिति चेदत्र वैचित्र्य-सम्बन्धप्र-
कारकसाधारण्यभवावस्थानुगततया बहुभूतत्वत्वात् सच्छूद्रमभिप्रायमेव निवेदनो-
पम, तथाच परंतत्त्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहिताच्छूद्रमभेदत्वाऽनिवे-
शात् भ्रमान्यवृत्तित्वादाविशिष्टविपयितायाः पूर्वोक्तनिश्चयवृत्तिस्थं निरावाधमिति
संप्रातिम्यसंस्तरसम्भवादित्याहुः ।

● गादापर्यो ●

एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयामावप्रयोजकताभयस्ता-
दृशत्वमेव लक्षणम् । विषयितादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपाख्यान-
मात्रमेव इति प्रलपितमप्यनादेयमेव । निर्व्वर्द्धिर्व्वर्द्धिमानित्यादित्यलीय-
दोपस्य उक्तयुक्त्या दुःसम्भवात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्तामिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दोषितिकृत्वो
निर्भरः, निर्व्वर्द्धिर्व्वर्द्धिमानित्यादित्यलीयदोपासम्भवेणास्वरसस्यामिमकल्पे
कश्चिदित्यनेनेवात्रापि कल्पे बद्धन्तीत्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्पे एव । अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय आहुरित्युक्तमिति ।

● चन्द्रकला ●

नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता सती निरुक्तोभयामावप्रयोजकता-
भयस्तद्रूपवत्त्वं हेत्वाभासत्वमिति समुदितलक्षणायाः पर्यवसितः ।

नन्वेवं विषयितायां विरोधित्वमिधानं निरर्थकमित्यत आह विषयिता-
दाविति । स्वरूपाख्यानमिति । निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया विषयितायां
विषयतादित्याद्यम् ।

प्रलपिनमप्यनादेयमिति । तथा च पूर्वोक्तस्य लक्षणापर्यन्तं धन्यत्र लक्षण-
समन्वयसम्भवेऽपि निर्व्वर्द्धिर्व्वर्द्धिमानित्वद्वौ बह्व्यभावविशिष्टबह्व्यभाववद्रूपत्वावे-
द्यासिः, तादृशोभयामावप्रतियोगितावच्छेदकस्य बह्व्यभाववर्तित्वं द्विद्वैशिष्ट्यावगादि-
त्वघटिततया बह्व्यभाववद्विरोध्यकवद्विप्रकारकानुमितेस्तादृशदोषाद्यन्वयानन्व-
याऽप्रसिद्धेरितिभावः ।

यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिकल्पोत्तरकल्पस्यान्ते कश्चिदित्युक्तम्, यद्विषयकेत्यादि-
कल्पे च अत्रबद्धन्तीत्युक्तं दोषितिकृता, सुतरामुभयकल्पे एव निर्व्वर्द्धिर्व्वर्द्धिमानित्वत्र
बह्व्यभाषविशिष्टबह्व्यभाववद्रूपत्वावेद्यासिरित्यस्वरसः निरुक्तोभयकल्पे दोषिति-
कृतेव सूचित इति केचिददन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति अत्रकेचिदिति । अप्याहुताहु-
रित्यनेनान्वयि इति बोध्यम् ।

सूचितत्वादिति । दोषितिकृतेतिरोषः । ननु तर्हि किं हेत्वाभासस्य लक्षणमेव
॥ सम्भवतीत्यत आह निर्भरस्त्विति । केचिदित्यादौति । यादृशपक्षेत्यादि-
कल्प एवेत्यर्थः । तत्र = यादृशपक्षेत्यादिकल्पे । इत्युक्तमिति । आहुरितिरोषः ।
निरुक्तऽप्यत्र होषितिकृताभिप्रेतत्वे साक्षात्तत्वात् केचिदित्युक्तमिति व्ये-
मिति दिक् ।

ॐ गादावरो ॐ

परे ॥ पटाभावादिधर्मितावच्छेदककवह्यादिमन्त्रज्ञानम्प्रति तद्वर्ति-

ॐ चन्द्रकला ॐ

पटाभावादिधर्मितावच्छेदकज्ञानाद्वैतवद्भ्यादिप्रकारकबुद्धौ पटाभावादि-
धर्मितावच्छेदककवह्यादिप्रकारकतादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्पुनरपि
पटाभावादिप्रकारकधर्मितावच्छेदकमेवेन तद्वत्त्वजलत्वादिरूपधर्मितावच्छेदक-
मेवेन चानन्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य कल्पनीयतया महाभौतं स्यादतो धर्मिता-
वच्छेदकमनिवेश्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाद्वैतवद्भ्यादिप्रकारकबुद्धित्वाव-
च्छिन्नं प्रति धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशवह्न्यभावादिप्रकारकनिश्चयस्येन
तावत्वात् प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तत एव पटाभाववान् वह्न्याद्यभावात् इति
निश्चयकाले पटाभाववान् वह्निमानित्यनाहर्बुद्धिप्रतिबन्धोपपत्तिः, धर्मितावच्छेद-
कतासम्बन्धेन वह्न्यभावनिश्चयस्य पटाभावादौ सत्त्वात् ।

नचैवं चैतस्य पटाभाववान् वह्न्यभाववानितिनिश्चयदशायां मैत्रस्य धर्मिताव-
च्छेदकतासम्बन्धेन पटाभावादौ वह्न्यादिप्रकारकज्ञानानुत्पादवारणाप धर्मितावच्छे-
दकतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयतादृशवह्न्यादिप्रकारकबुद्धित्व-तत्पुरुषीयतादृशवह्न्यभावा-
दिप्रकारकनिश्चयत्वान्पामेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्यावश्यं कल्पनीयतया पुरुष-
मेवेन मवन्मते प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्यानन्त्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्पुरुषस्य
धर्मितावच्छेदकस्यैव तत्पुरुषत्वावच्छिन्नविशेषकतादृशवह्न्यादिप्रकारकबुद्धित्वादिना
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य भक्ताऽपि कल्पनीयतया तत्पुरुषनिवेशस्योपपत्त-
सिद्धत्वादिति स्पष्टम् ।

एवञ्च न निर्वर्हिर्वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टवह्न्यभाववद्भूतपादादव्या-
प्तिः, वह्न्यभाववान् वह्न्यभावपानित्याकारकभाषनिश्चयोपरमनाहर्बुद्धिमाववान्
वह्निमानितिज्ञानस्यैवोत्पत्त्या तादृशज्ञाने वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदकत्वाभावं
प्रति तत्पूर्वोत्पन्नवह्न्यभाववान् वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञानोपवह्न्यभावादिधर्मिता-
वच्छेदकत्वाद्यप्यसर्गिकविषयताया एव प्रयोजकतायाः स्वीकरणीयतया वह्न्य-
भावधर्मितावच्छेदककत्वस्य च निर्वह्निविशेषकवह्निप्रकारकत्वव्यापकतया व्यापका-
भावप्रयोजनीभूतायास्तादृशधर्मितावच्छेदकत्वस्यविषयताया व्याप्यभूतनिर्वह्नि-
विशेषकवह्निप्रकारकत्वपटितोत्पत्त्याभावप्रयोजकताया निर्विवादत्वादिति कैपाश्रिन्मतं
प्रदर्शयति परेत्येति ।

ॐ कलाविलासः ॐ

परेत्येति । अत्र कले चैत्रीयवह्न्यभावाविशिष्टवह्निश्रयोचरं मैत्रीयवह्निप्रका-

● गादाधरी ●

सावच्छेदकवहुधभावादिमरयज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मितावच्छेदकमेदेन तदकल्पनप्रयुक्ताधवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्याना-
हार्यवहुधादिविशिष्टबुद्धित्व-बहुधभावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानधर्मिताव-
च्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते । एवञ्च तद्देश-
निष्ठस्य स्वरूपव्यतिरिक्तप्रतिबन्धकज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्ध-

● चन्द्रकला ●

धर्मितावच्छेदकेति । घटाभावपटाभावादिरूपधर्मितावच्छेदकमेदेनेत्यर्थः ।
प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धत्वं प्रतिबन्धकत्वञ्चेत्यर्थः । कल्प्यत इति । अनाहार्यबहुनि-
प्रकारकबुद्धित्वेन प्रतिबन्धत्वं तादृशबहुन्यमायप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
तयोरवच्छेदकसम्बन्धस्तु धर्मितावच्छेदकत्वाख्य इति फल्यते इत्यर्थः ।

निर्णयनिर्णयनिर्णयानित्यत्र 'वाचेऽप्याप्ति' यारयति एवञ्चेति । निरुक्तरीत्या
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावरूपने चेत्यर्थः । तद्देशेति । घटाभावादिनिष्ठस्येत्यर्थः ।
पूर्ववर्तीति । पूर्वोत्पन्नज्ञानात्मकघटाभावादिधर्मितावच्छेदककृतप्रकारकबुद्धिप्रति-

● कलाविज्ञानः ●

रकहृदविरोध्यकुसुमपुष्पादात् सत्पुरुषीयताप्राबुद्धिप्रकारकबुद्धौ धर्मितावच्छेदक-
तासम्बन्धेन सत्पुरुषीयवहुधभावादिप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं वक्ष्यम् ।
एवं जातिमान् बहुधभावावनितितिनिश्चयोत्तरं कालिकेन हृदयविशिष्टे बहुधभाव-
निश्चयोत्तरमपि समवायादिना हृदयविशिष्टे बुद्धिप्रकारकज्ञानोत्पादात् स्वीयप्रकार-
ज्ञाननिरूपितधर्मितावच्छेदकतायत्कसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतास-
म्बन्धेन बहुधादिप्रकारकबुद्धौ तादृशधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन बहुधाधभावनिश्चय-
स्य प्रतिबन्धकत्वं विवक्षणीयम् । जातिमान् बहुधभावावनितितिनिश्चयस्य जातिमान्
बुद्धिमानितिज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुरोधात् धर्मितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वमनि-
वेश्य प्रथमेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । अन्यत् स्वयमूहनीयम् ।

अवच्छेदावच्छेदेन बहुधादिप्रकारकबुद्धिं प्रत्येतन्मते प्रतिबन्धकत्वकरणं न
सम्भवतीति तु नाशकनीयम् । बुद्धिप्रकारकबुद्धेः स्वीयप्रकारतावच्छेदकसंसर्गता-
निरूपितसयोग्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितव-
द्विनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितव्यापकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसमानाधि-
करणधर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुं शक्य-
त्वादिति ध्येयम् ।

ॐ गदाधरो ॐ

स्य उत्तरवर्चिज्ञाननिष्ठप्रतिषेधतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वेशासम्बन्धित्वं
प्रति प्रयोजकतया बहुपमावादिनिष्ठवद्वयभावादिप्रकारकज्ञानीयधर्मिता-
वच्छेदकताख्यविषयतायास्तदुत्तरोत्तरज्ञानाहार्थवद्वयादिप्रकारकज्ञानस्य
वद्वयभावादिधर्मितावच्छेदकत्वविरहप्रयोजकत्वाद्वद्वयभावादिविशिष्टे
वद्वयादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वद्वयभावादिधर्मितावच्छेदकताकव-
द्वयभावादिप्रकारकनिश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमसतमेवेति तादृशनिश्चयविषय-
स्य दोषत्वमव्याहृतमेव ।

● चन्द्रकला ●

यन्धनिरूपितप्रतिषेधकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकत्वादिसम्बन्धस्येत्यर्थः । उत्तर-
यतीति । प्रतिषेधकधीभूतज्ञानावहितोत्तरावयमानाऽप्रतिषेधकज्ञाननिष्ठमित्यर्थः ।
प्रतिषेधयतेति । धर्मितावच्छेदकत्वादिसम्बन्धेनेत्यर्थः । तद्वेशाऽसम्बन्धित्वम्
घटाभावाद्वावर्णमानत्वम् । प्रकृतस्थले सादृशसमन्वयमाह, वद्वयभावादीति ।

नन्वेवं , घटाभावयान् वद्वयभाववानित्याकारकज्ञाने वद्वयभावयान्
वद्वयभाववानितिनिर्दिष्टोत्तरोत्तरे वद्वयभावधर्मितावच्छेदकत्वभावप्रयोजनभावा
धर्मितावच्छेदकत्ववद्वयसाधर्मिकविषयताया तद्वेशादि विद्वे साध्यादिवैशिष्ट्या-
वगाहित्ववद्विशेषोभयाभावप्रयोजकतायास्तत्र विद्वत् कथं तत्र साधे साधय-
समन्वय इत्यत आह वद्वयभावादीति । तथा च वद्वयभावधर्मितावच्छेदक-
त्वस्य निर्वहनिष्ठविशेषकवद्वयनिप्रकारकत्वव्यापकतया व्यापकभावनप्रयोजनीयताया-
स्तादृशविषयितायास्तादृशव्याप्याभावस्यापि प्रयोजकताया निविनादसमा तत्र
सादृशसमन्वयो निराबाध इति भावः ।

बहुपमावादीति । वद्वयभावनप्रकारकस्तरवद्वयव्याप्यधूमप्रकारकत्वोभया-
भावस्येत्यर्थः । तादृशेति वद्वयभावयान् वद्वयभावनानित्याकारकनिश्चयविषय-
स्येत्यर्थः ।

ननुकरीत्या धनार्हपदव्यादिप्रकारकतद्वेशावद्वयभावादिप्रकारक-
निश्चयस्य प्रतिषेधकतासम्बन्धमेवावद्वयस्थले प्रथमं यथाभावनान् वद्वयभावनानि-
तिनिश्चयस्ततो निर्वहनिष्ठविशेषकवद्वयनिप्रकारकज्ञानं व्यापकमित्येष्टा ततो
घटाभावनविशेषकवद्वयनिप्रकारकज्ञानेऽप्याप्तत्वापि पूर्वोक्तव्यापकतात्
निर्वहनिर्वहनिमान् घटाभावनान् वद्वयभावनानित्याकारकसदृशसमन्वयज्ञानावधि,
यथाभावनान् वद्वयभावनानित्याकारकनिश्चयस्य धर्मितान्च्छेदकज्ञानसम्बन्धेन

ॐ गादाधरो ॐ

नच धर्मितावच्छेदकनिष्ठवत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्वह्निविशेष्यकवद्विज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाजन्यनिर्वह्निर्वह्निमान् घटाभाववाञ्छा धृतिमानित्याद्याशिकाद्याप्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान् बह्व्यभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभावविशिष्टविशेष्यकवद्विज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्, यतः सामान्यतो बह्व्या-

ॐ चन्द्रकला ॐ

घटाभावादौ सत्त्वेऽपि तस्य तादृशसम्बन्धेन अनाहार्यवह्निप्रकारकबुद्धावेष प्रतिबन्धकतया निवृत्तसमूहालम्बनज्ञानस्याहार्यत्वेन सत्प्रतिबन्धकतायास्तत्र विरहात् तदानीं तादृशसमूहालम्बनज्ञानोत्पत्तौ बाधकान्तरस्य वस्तुमयस्यः सादित्याशकत्वे नचेति । घात्यमितिपरेणा-वय ।

धर्मितेति । धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेनेत्यर्थः । विपरीतज्ञानस्य = तदभावप्रकारकनिरचयस्य । प्रतिबन्धकस्य इति । अनाहार्यतः प्रकारबुद्धीत्यादि । बह्व्यभावविशेष्यकतावच्छेदेनाहार्यस्य घटाभावविशेष्यकतावच्छेदेन चानाहार्यत्वमित्याशिकसमूहालम्बनज्ञानोत्पादापत्तिं प्रदर्शयति निर्वह्नीति ।

तथाविधेति । बह्व्यभावविशेष्यकतावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छासत्त्वे इत्यर्थः । घटाभावविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छासत्त्वे तादृशसमूहालम्बनज्ञानोत्पादस्येष्टत्वादाह घटाभावेति । तादृशेति । निर्वह्निनिर्वह्निमान् घटाभाववाश्च बह्निमानित्याकारकज्ञानोत्पादापत्तिरित्यर्थः ।

अत्राज्ञाहार्यत्वं न आहार्यज्ञानभिन्नत्वम् बह्व्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टं पदं तदन्यत्वं वा येन तादृशज्ञानोत्पादापत्तिः स्यात्, अपि ॥ स्वनिरूपितज्ञाननिष्ठविषयतानिरूपिता या निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकता तद्विरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिषेधिताकेच्छाभावस्य या तादृशेच्छारूपस्वाव्यवहितप्राक्शब्दावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन बह्व्यादिप्रकारकबुद्धिं प्रति तादृशधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन बह्व्याद्यभावप्रकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया न तादृशज्ञानोत्पादापत्तिः ।

निर्वह्निनिष्ठविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छासत्त्वे स्वनिरूपितज्ञाननिष्ठविषयतानिरूपितनिर्वह्निनिष्ठविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धा

● यादापरी ●

विज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वत्वमनाहार्यत्वं न प्रतिवक्ष्यतावच्छेदककोटौ नि-
वेशनीयम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोत्पत्त्यर्थं विरोध्यतानिष्ठं यत्प्रविषयतावच्छे-
दकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्यद्वयादि-
ज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राकृतावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्ट-
धर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिवक्ष्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते,

७ चन्द्रकला ७

वच्छिन्नवद्भ्यभाववच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितवद्भ्यभावनिष्ठत्वच्छेदकत्वसम्बन्धेन ताद-
रोच्छाया वद्भ्यभावे वर्तमानतया तेन सम्बन्धेन तदभावस्य घटामावादी सत्त्वेन
तादरोच्छाव्यवहितप्राकृतावच्छिन्नतादृशमावाधिकरणताविशिष्टधर्मितावच्छेदकता-
सम्बन्धेन वद्भ्यभावनिष्ठत्वस्य घटामावे सत्ताद्य तत्र तेन सम्बन्धेन वद्भि-
प्रकारकज्ञानोत्पादकधननि सम्भवतीति समापत्ते यत इत्यादि ।

किन्त्वाहार्येति । निरोपिज्ञानदद्यापामित्यादिः । स्वविषयतेति । स्वमिच्छा
तन्निरूपिता या विषयता तदवच्छेदकत्वमित्यर्थः । स्वाऽन्यवहितेति इच्छाव्यवहि-
तार्थकम् ।

निर्वह्निनिष्ठविरोध्यताकवद्भ्यनिष्ठानं आपतामित्याकारकेच्छान्यवहितोत्तरं सप्तमप्रो-
त्तमावेद्यादाहार्यवह्निज्ञानोत्पादत्वावश्यकतया तदानीं घटमापयान् वद्भ्यभाववानिति
ज्ञानोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यतः स्वाऽन्यवहितप्राकृत्येति । स्वपूर्वप्रहरकालीनताद-
र्यवद्भ्यभावनिष्ठत्वस्य वद्भ्यनिष्ठानाऽप्रतिबन्धकतया तदानीं तत्तत्त्वे तादृशवद्भ्यदि-
समुहासग्नानज्ञानोत्पादस्यैष्टत्वात् स्वाऽन्यवहितवर्णान्तानुसरणमिति ध्येयम् ।

उपेयत इति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धत्वमपि तस्यैवेत्युपेयम् ।

ननु तादरोच्छाविरहस्य स्वाव्यवहितप्राकृतावच्छिन्नाधिकरणतानिशिष्ट-
धर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धस्य प्रतिवक्ष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धत्वोपगमेऽपि तादृशस्य-
सन्निरोपे प्रथममेव निर्वह्निनिष्ठविरोध्यताकवद्भ्यनिष्ठानं आपतामित्योच्छा ततः घटमात्रं
कुत्रचित्प्रतिबन्धकादिकृतात् निर्वह्निनिर्वह्निमानित्याकारकाहार्यज्ञानस्य नोत्पादः
अस्ति तादरोच्छाद्वितीयाद्यते घटमापयान् वद्भ्यभाववानिति ज्ञानोत्पत्तिर्नान्तरं
निर्वह्निनिर्वह्निमात्रं घटमापयामि वद्भ्यनिष्ठानिष्ठज्ञानोत्पादवच्छिदुर्वाय स्वात् ।

निरुक्तेच्छाभावस्य तादरोच्छाव्यवहितप्राकृतानिच्छाधिकरणताया घटमात्रे
पिरेय तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया अत्र तत्र निरहात् तादर्यविशिष्टधर्मिता-
वच्छेदकतासम्बन्धेन घटामावादी वदपभावनिश्चयत्वाऽनन्तात् तादर्यविशिष्टो

● गादाधरो ●

तादृशोच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणताविशेषधर्मि-
तावच्छेदकतासम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्त-
स्यले च घटाभावादौ तादृशोच्छाविरहस्य सत्त्वाज्ञोत्तापत्तिरधिकमन्यत्रा-
नुसन्धेयमिति वदन्ति ।

● चन्द्रकला ●

आहार्यरमकघटाभावावच्छिन्नविशेष्यव्यवहृतिप्रकारकशानोत्पत्तौ वाचकामावाहित्यतः
कल्पान्तरमाह तादृशोच्छेति । स्वविषयतानिरूपितविशेष्यत्वनिश्चायच्छेदकतानिरूपि-
तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छामावस्थेस्वर्यम् ।

प्रतिबन्धकेति तदभावादिनिश्चयविशेषणत्वमेवेत्यर्थः । एवकारात् तादृशा-
धिरण्यतानिशिष्टधर्मिणावच्छेदकतायाः प्रतिबन्धतावच्छेदकसमर्पत्वयवच्छेदः ।

तथा च धर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन व्यवहृतिप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति-
बन्धनिरूपितविषयतानिरूपितविशेष्यत्वनिश्चायच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानेच्छामात्रविशिष्टव्यवहृ-
त्याभावनिरवयस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तादृशमात्र-
विशिष्टव्यवहृत्याभावनिरवयस्य च स्वरूपसम्बन्धेन यत् स्वाधिकरणं तन्निरूपित
धर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशवृत्तित्वस्यैव सामानाधि-
करण्यसम्बन्धरूपसमितिवाच्यम् ।

विशेषणतेति । स्वरूपधर्मितावच्छेदकत्वघटितस्वाधिकरणवृत्तित्वरूपसामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यमित्यर्थः ।

नोक्तापत्तिरिति । तथाच निर्वह्निविशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकार-
वैच्छायाः पूर्वं परतो वा यदि घटाभाववान् व्यवहृत्यभाववानिति निश्चयो जायते
तदापि तादृशनिश्चयसत्त्वदशाया निर्वह्निर्वह्निमान् घटाभाववाश्च व्यवहृतिमानित्वा-
कारकाशिकाहार्थात्मकसमूहात्मनस्यापि नापत्तिः, निरुक्तेच्छाया तादृशसम्बन्धेन
वहन्यभाव एव सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन तदभावात् स्वरूपसम्बन्धेन घटाभावादौ
धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन व्यवहृत्यभावनिरवयस्य च तत्र वर्तमानतया सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन तादृशोच्छामात्रविशिष्टव्यवहृत्यभावनिरवयस्य धर्मितावच्छेदकता
सम्बन्धेन घटाभावादौ सत्त्वात् घटाभावादौ व्यवहृतिज्ञानप्रतिबन्धकसद्भावस्यावश्यकतया
न तत्र कथमपि व्यवहृतिज्ञानापत्तिः सम्भवतीति भावः ।

अन्यत्र — प्रतिबन्धकतावादादिमं ये । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता

ॐ विन्तामणिः ॐ

ज्ञायमानं सद्नुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा ।

• दोषितिः •

तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्ति-
विशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य साध्यगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं
विरोधिविषयकं सत्यम् ,

• गादाधरी •

निर्वर्त्तते बहिमानित्वादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्त-
रेण लक्षणं वर्णयतां केवाञ्चिन्मवमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतःवच्छेदक-
विशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्येति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः ।
तादृशहेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतिवत्यर्थः, ज्ञानस्य विरोधिविषयकं
यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना । ज्ञानम्=ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य
यस्य कस्यचित् समूहालम्बनज्ञानस्य तादृशज्ञानविरोधियाधादिविषयकत्वेऽपि
नातिप्रसङ्गः ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

नवच्छेदकत्वे वृत्तितावच्छेदकसम्बन्धनाभावे च नोक्तरीत्या प्रतिबन्धप्रतिषेधकमात्र-
कल्पनसम्भवीत्याशयेन बद्धन्तीत्युक्तमिति न्येयम् । अधिकमन्यवानुसन्धेयमित्यास्तां
वितरः ।

निर्वर्द्धिरिति । निर्वर्द्धिः पर्यतो बहिमानित्वादिस्थलीयदोषादौ हरो बहिमान्
इत्यादिस्थलीयदोषादौ च वर्तमानवत्सम्बन्धनायेत्यर्थः । लक्षणम्=प्रत्येकद्वितीय-
लक्षणम् । पक्षे साध्यवैशिष्ट्याद्यादि-साध्यस्यापदेतुवैशिष्ट्यावगादिज्ञानस्य
विरोधिविषयक यद्विषयकज्ञानसामान्यं तत्रमित्यत्र सामान्यरश्म्याह चिमाह तेनेति ।
सामान्यपदोपादानेनेत्यर्थः ।

तथा च सामान्यरश्म्यनुगदने हरो बहिमानित्वादौ घटादिविषयतिः
बह्व्यमावबान् हरो घटचेत्याकारकसमूहालम्बनस्थद्विस्थयक्यत्किञ्चिज्ज्ञान-
स्यापि हरे बह्व्यादिवैशिष्ट्यावगादिज्ञानस्य विरोधिविषयकत्वात् सरदेन घटा
देरनुगदानसम्बन्धनादिति भावः ।

तादृशज्ञानेति प्रकृतपक्षे प्रकृतस्याप्यादिवैशिष्ट्यावगादिज्ञानेत्यर्थकम् ।
नातिप्रसंग इति घटादिविषयादिः ।

ननु सामान्यपदोपादानेऽपि कथं घटादौ नातिव्याप्तिरित्यत्र आह

ॐ गादाधरो ॐ

स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयितारुधर्मवत्त्व-
मिति तु फलितार्थः । अत्र च विषयितानिष्ठ स्वरूपसम्बन्धात्म-
कतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरो-
धित्वमेव निवेशनीयम्, न तु विषयनिष्ठ निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वम्,
तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठस्य नि-
र्वर्ण्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया

● चन्द्रकला ●

स्वावच्छिन्नेति । स्व दोषतावच्छेदकत्वेनाभिमतो धर्मः । तथाच तादृशस्वावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापक यत् प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानविरोधिविषयि च तद् यस्य एवम्भूत यत् त्वं तादृशस्वरूप इत्याभासत्वमिति
मूलोक्तद्वितीयलक्षणस्य फलितार्थं पर्यवसितः ।

तथाच न घटेऽतिव्याप्तिः, घटस्वावच्छिन्नविषयकत्वस्य घट इत्याकारकाऽसमूहा
सम्बन्धज्ञानेऽपि सत्त्वात् तत्र च हृदादी बहूनादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविषय
विषयकग्रहविरोधिविषयिताविरहेण घटस्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकताया तादृश
ज्ञानविरोधिविषयितायामभावात् स्वपदेन घटत्वस्योपादानमशक्यत्वादिति तु
परमार्थः ।

अत्र चेति निरुक्तलक्षणे चेत्पर्यं । घटक इति सत्पर्यं, अस्य च तादृश
ज्ञानविरोधित्वमित्यनेनान्वयः । स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वविवक्षयादेव
दोषैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे विषयितानिष्ठानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपप्रतिषेधकता
वच्छेदकत्वनिवेशस्य प्रयोगनाभावादाह स्वरूपेति । तादृशेति पक्षे साध्यादि
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थकम् । विषयनिष्ठम् = दोषादिविषये वर्धमानम् । तादृश
ज्ञानविरोधित्वम् = पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकता
वच्छेदकविषयिताकृत्वरूप विरोधित्वम् । तस्यैव = निरुक्तविरोधित्वस्यैव ।

शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्या-
वगाहिज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिषेधकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वादिरूप विषय
निष्ठज्ञानविरोधित्व इत्याभासत्वमित्युक्तत्वेन सर्वसामञ्जस्ये तादृशज्ञानस्य यद्विषयक
ज्ञान विरोधिविषयकमतिरोपोपादान निरर्थक स्यादित्याशयः ।

विषयनिष्ठमेव तादृशज्ञानविरोधित्वं लाघवात् वक्तव्यमित्याह अत्र चेति ।
निरुक्तलक्षणे चेत्पर्यं । लघुतयेति । स्वावच्छिन्नविषयकत्वादिव्यापकतयाः

• दीधितिः •

तादृशज्ञानविरोधित्वं चा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् ।

• गार्हापरी •

तदेवाह तादृशज्ञानवि रोधित्वं वेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृ-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकथमवत्त्वं तदा पूर्वनिरुक्त-
पञ्चाशत्तुल्यार्थ एव पर्यवसानात् निर्बन्धिः पर्यवतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदो-
षाभ्यासितादवस्थमिति तन्निर्वक्ति ज्ञानविरोधित्वञ्चेति । सद्रूपविषयकैति ।
तथाच निर्बन्धिः पर्यवतो वह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्ध्यापि

• चन्द्रकला •

विरोधिविषयिताया निवेशापेक्षया विरोधित्वकप्रतिबन्धकताया तन्निवेशस्यै-
व लघुत्वात् ।

एवञ्च सति स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकीभूत यत् तादृशज्ञानविषयविषयक-
ग्रहप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्ववत्त्वं समुदितलक्ष्यार्थं
इति भावः ।

ज्ञानविरोधित्वञ्चेत्यादिदीधितिमवतारयति तादृशज्ञानेति । पक्षे साध्यवेत्त-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविरोधित्वं यदोत्तर्यः । तादृशेति । चद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व-
व्यापकं पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहि साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः । पूर्वनिरुक्तेति । पूर्वोक्तमूललक्ष्यार्थस्यैव पर्यवसितत्वे ।

निर्वन्धिरिति । तद्व्यस्यले पञ्चतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानस्याहार्यत्वेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैवाऽऽप्रसिद्धेः, तत्स्थलीयवद्निमित्तपत-
त्वाभ्यासिद्धिरूपदोषेऽव्याप्तिवारणमशक्यं स्यादित्यर्थः । तन्निर्वक्ति = तादृशज्ञान-
विरोधित्वं निर्वक्ति, दीधितिकार इति शेषः ।

प्रकृतपक्षविशेषकप्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकज्ञानविष-
यविषयकप्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपलक्षणा
र्थविवक्षणे ■ न निर्बन्धिः पर्यवतो वह्निमान् इत्यन वह्निमत्त्ववत्त्वरूपाभ्यासितादवस्थासिः,
तादृशपक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यादगाहिज्ञानविषयीभूतवह्न्यभास्यत्वपर्वतविषयकः यः पर्वतो
वह्न्यभावनित्याकारकग्रहस्तत्रप्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्तिवह्निमत्त्ववत्त्वविषयितानिरूपक-
तावच्छेदकतादृशपर्वतत्वस्य वह्निमत्त्वपर्वते सत्त्वादित्याह तथाचेति । निरुक्तरीत्या
तादृशज्ञानविरोधित्वस्य विवक्षणे चेत्पर्यः ।

● दाधितिः ●

एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्वत्र सत्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या
इत्यपि केचित् ।

● गादाध्यायी ●

तद्विषयविषयकस्य निर्वह्निः पर्वत इति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्वह्निमान् पर्वत
इति ज्ञानं तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्ध्यादौ
लक्षणसमन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थनिरपयकसमूहालम्ब्यनात्मकपक्ष-

● चन्द्रकला ●

तद्विषयेति । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवारचेत्याकारकज्ञानवि-
षयविषयकस्येत्यर्थः । लक्षणसमन्वय इति । तथाचोक्तरीत्या विरोधिरवनिर्वचने
न कोऽपि दोष इति भावः ।

यद्यप्युक्तरीत्या लक्षणार्थस्य निर्वचनेऽपि पर्वतो वह्निमान् हृदो वह्निमान् वेत्यादौ
सर्वत्र घटाभाववद्भूतलादावुदासीनेऽतिव्याप्तिः हृदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवान्
घटवच्च भूतलमित्याकारकसमूहालम्बनज्ञानरिपयविषयको यो घटवद् भूतलमिति-
प्रहस्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकघटाभाववद्भूतलत्वस्य
सादृश्यभूतले सत्त्वात्

प्रकृतपक्षविशेष्यक्रमप्रवृत्तसाध्यप्रकारकप्रवृत्तसाध्यभाष्येद्विप्रकारकप्रहस्तव्यापक-
विषयिताशानिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वावच्छि-
न्नविषयिताकथमवत्त्वविषयधरो घटवद्भूतलादिविषयिताया हृदादिविशेष्यकवह्न्या-
दिप्रकारकप्रहस्तस्य घटवद्भूतलाद्यविषयकासमूहालम्बनज्ञाननिष्ठस्याव्यापकतया तस्या-
स्तादृशप्रहस्तव्यापकविषयिताश्रयेन घटमशक्यत्वेन घटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्ति-
वारणसम्भवेऽपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाभयाऽपिडावव्या-
प्तिः, आहाराज्ञानसामग्रीप्रयोज्याया एव वह्न्यभावपरवन्तविषयिताया निर्वह्निपर्वत-
विशेष्यकवह्निप्रकारकप्रहस्तव्यापकतया तस्याश्चाहाराज्ञानमात्रनिष्ठत्वेन तदवच्छिन्न-
प्रतिबन्धत्वाऽप्रसिद्धत्वात्

अनाहाराज्ञानीयवह्न्यभाववत्पर्वतविषयिताया वह्निमत्पर्वतनिर्वचनप्रतिबन्धताव-
च्छेदकत्वेऽपि तस्यास्तादृशपक्षविशेष्यकसाध्यादिप्रकारकप्रहस्तव्यापकतया तत्र
तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकताया अकिञ्चित्करत्वादित्याशकते अथेति ।

● गादाधरी ●

तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य- तद्व्याप्यहे-
तुप्रकारकज्ञानविषयविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटा-
भाववद्भूतलादायतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारकप्रहत्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वनिवेशात् दोषः, घट-
वद्भूतलादिविषयितायास्तादृशप्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्, यतः प-
र्वताद्यंरो वह्निमत्ताद्यनधगाहिनो निर्बह्निः पर्वत इति ज्ञानस्य या वह्निप्र-
कारकस्यानिरूपिता निर्बह्नितादिप्रकारितानिरूपितपर्वतादिविषयिता
सैवानाहार्यत्वविशिष्टतया वह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छे-
दिका, सम्याञ्च निर्बह्निः पर्वतो वह्निमानित्याहार्यज्ञानसाधारण्ये माना-
भावात् आहार्यज्ञानसामान्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः ।

विपरीतज्ञानाभाववदित्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्यज्ञानसा-
मान्यान्नाहार्यज्ञानाजनकत्वात्, तादृशप्रहत्वव्यापिका च वह्निमत्ता-
दिप्रकारितानिरूपिता तादृशपर्वतादिविषयिता, सा च न प्रतिबन्ध-
तावच्छेदिकेति निर्बह्नितादिप्रकारितानिरूपितपर्वतादिविषयितात्वेन नि-

● चन्द्रकला ●

घटाभाववद्भूतलोऽतिव्याप्तिवारणाय नचेत्यादिनाऽभिहितयाः शंकायाः
समाधानमाह यत इत्यादि । सैव = वह्निप्रकारित्वाद्यनिरूपिता वह्न्यभावप्रकारिता-
निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयितैव । तस्याः = वह्निप्रकारित्वाद्यनिरूपितायास्तादृश-
पर्वतविषयितायाः । मानाभावे हेतुमाह आहार्येति । विपरीतेति तदभावनिश्चया-
भाववदित्या वह्निप्रकारित्वाद्यनिरूपितानाहार्यज्ञानीववद्वयभाववत्पर्वतविषयिताप्रयो-
जकसामान्याः आहार्यज्ञानीयविषयिता प्रत्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

सा च = वह्नितादिप्रकारितानिरूपितवह्न्यभाववत्पर्वतविषयिता च ।

ननु निर्बह्निः पर्वतो वह्निमानित्याकारकप्रदे सामान्यतो वह्न्यभाववत्पर्वतविषयि-
तात्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वात् तादृशविषयितात्वेन आनाहार्यज्ञानीयवद्वयभाव-
वत्पर्वतविषयिताऽपि तादृशप्रहत्वव्यापिकेति तादृशविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतामादा-
यैव वह्निमत्पर्वतरूपाभ्याऽसिद्धौ नाऽव्याप्तिरित्याह निर्बह्निस्त्वेति । वह्न्यभावादी-
त्यर्थकम् ।

● गादाधरी ●

वर्हि पर्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधप्रहृत्ययापिनेति चेत् ?
 तर्हि विषयितानादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि तद्रूप्यापस्तया
 घटासीनपदार्थवारणमशस्यमिति चेत् ? मैवम्, यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपाव-
 च्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृशप्रहृत्यव्यापक तद्रूपावच्छिन्नविशे-
 ष्यक—तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकप्रहृत्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकस्यावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मवत्त्वस्य विवक्षणी-
 यतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

● चन्द्रकला ●

विषयितात्वेति । तथा च बहुयभावादिप्रकारितानिरूपितपर्वतत्वाद्यव-
 च्छिन्नविषयितात्वेन निर्वहिरर्षतादिविशेष्यकवह्निप्रकारकप्रहृत्यव्यापकताया
 श्रनाहार्यशानीयवह्निभाववत्पर्वतविषयितायामप्यप्युपगमे हृदो वह्निमानित्यादौ
 घटाभाववद्भूतलादितिभ्यासितादयस्य स्यात्, विषयितात्वेन घटवद्भूतलाविषयिताया
 अपि हृदादिविशेष्यकवह्नादिप्रकारकप्रहृत्यव्यापकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित
 प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकघटाभाववद्भूतलादिमत्त्वस्य
 पगभाववद्भूतलादौ सत्त्वादित्युच्यते तदा घटेत्यादिद्यक्षाया समाधानमाह
 मैवमिति । यद्रूपावच्छिन्न इत्यादि । यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपा
 वच्छिन्नप्रकारताकवत्त्वावच्छिन्न प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्य-
 हेतुप्रकारकप्रहृत्यव्यापक तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यताकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकप्रहृत्य-
 वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिस्त्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्व
 हेत्वाभासत्वमिति विवक्षणीयतयेत्यर्थः ।

सर्वसामञ्जस्यादिति । निरुक्तविवक्षया हृदो वह्निमानित्यादौ न घटाभाव-
 वद्भूतलादावतिश्यासि हृदविशेष्यकवह्नादिप्रकारकप्रहृत्यस्य घटवद्भूतलाद्य
 विषयकाऽऽसम्बन्धालम्बनेऽपि हृदो वह्निमानित्याकारकज्ञाने वर्त्तमानतया तत्र
 भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य विरहेण तादृशप्रकारकत्वत्वा
 वच्छिन्नस्य पक्षविशेष्यकसाध्यादिप्रहृत्याऽव्यापकत्वात् भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यक
 घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकप्रहृत्यावच्छिन्नप्रतिबध्यताया लक्षणाऽपटक्त्वात् ।

नवा निर्वह्नि पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निमत्पर्वतरूपाभयाऽसिद्धावध्यासि,
 निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवारचेत्वाकारकजदे पर्वतविशेष्यकवह्नाद्य
 भावप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नस्याभावविरहेण तस्य तादृशवह्निप्रहृत्यव्यापकत्वस्य

• दीधितिः •

केचित्तु यादृशप्रकृत्यादृशसम्बन्धकयादृशहेतोः यावन्तो दोषाः

• गादापरी •

अत्र चाखरससूचनाय केचिदिति । स च उक्तयुतया निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्वलीयदोषासंग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या बह्विप्रकारज्ञानं प्रति बह्वयभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्वह्निर्वह्निमानित्येतादृशज्ञानसमानविषयकानादापर्यवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिषन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति याच्यम्, तादृशमताश्रयणे पर्यतो - बह्निमानित्यादौ बह्वयभावबद्धदादेर्दोषताप्रसङ्गात् । यादृशेति सर्वत्र यत्रपावच्छिन्नार्थकम् ।

• चन्द्रकला •

निर्विवादतया तादृशबहुभवावप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्य बह्निमत्पर्यवतेऽनपायात् ।

इवादी बहुयादिसाध्यकस्थले तु हृदविशेष्यकबहुयादिप्रकारकत्वावच्छिन्नस्यैव तादृशसाध्यग्रहत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नप्रतिबन्धत्वानादायैव बहुयभावविशिष्ट-इत्यादिरूपवाधादौ लक्षणसमन्वय इति तु तत्त्वम्,

अत्र च तादृशप्रकारकग्रहत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धताया तादृशग्रहत्वव्यापकत्वं तेन काञ्चनमयद्वौ यदिमान् इत्यादौ बहुयभावबद्धरूपवाचनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नहृदविशेष्यकबहुप्रकारकग्रहत्वस्याऽप्येवोऽपि न क्षतिरिति व्येयमितिदिक् ।

निरुक्तमतेऽस्वरसं प्रदर्शयति अत्रचेति । निरुक्तमते चेत्यर्थः । तथा च निरुक्तस्य लक्षणार्थतामुपगमेऽपि निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ बहुयभावविशिष्टबहुयभाव-पदप्रभाषेऽप्याप्तिः, निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिप्रकारकग्रहत्वव्यापक यत् बहुयभाववच्छिन्ने बह्विप्रकारकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धत्वाप्रसिद्धेः तस्यादायज्ञानमाननिष्ठत्वादित्याह स चोक्तेति । अखरसश्चोक्तमुक्त्येत्यर्थः ।

शक्ते नचेति । वाच्यमितिपरेणान्वयः । धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन बह्विप्रकारकज्ञानं प्रति तेन सम्बन्धेन बहुयभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे न बहुयभावविशिष्ट-बहुयभावपक्षव्याप्तिः, निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिप्रकारकज्ञानविषयविषयकग्रहपदेन पर्यत-विशेष्यकबह्विप्रकारकग्रहस्याप्युपादानसम्भवात् तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकबहुय-भावविषयिताकत्वस्य तादृशवाचे सत्त्वादितिभाषः ।

● दीधितिः ●

सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वम्,

● गादाधरो ●

तावदन्यान्यत्वमिति । यत्रच यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यादृशदोष-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धज्ञानं प्रसिद्ध्यति, यथा निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धि-धूमाभावविशिष्टनिर्वह्निपर्वतादि-
रूपस्वरूपासिद्ध्यदीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभाव-तद्व्याप्य-
रूपतद्व्यवहृत्कभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च भिन्नानामनुगतेन विशिष्ट-
पक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यमहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्य-
त्वव्यवहृत्कभेदप्रतियोगिवि-

● चन्द्रकला ●

धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन निरुक्तीत्या प्रतिबन्धप्रतिग्रन्थकभावकल्पने
पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निप्रभावविशिष्टहृदाश्रयित्वाति, पर्यंतविशेष्यक-
वह्निप्रकारकज्ञानसमानाकारकस्य हृदो वह्निमानिस्त्वादिग्रहस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विपर्यिताकत्वस्य तत्र सरादिति समापत्ते तादृशेति । निरुक्तीत्या प्रतिबन्ध
प्रतिबन्धकभावमभ्युपगच्छता मताश्रयणे इत्यर्थ इति दिक् ।

काञ्चनमपर्यंतपक्षकस्थले पर्यंतादिपक्षादौ दोषस्याऽप्रसिद्धत्वात् यादृशेत्यादिकं
यद्रूपावच्छिन्नार्थकतया व्याप्यते सर्वत्रेति । तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतावच्छिन्नकारणान् कुत्राऽपि
दोषाणामप्रसिद्धिरिति भावः ।

।

साधवमभिप्रेत्याह अत्र चेति । निरुक्तलक्षणे चेत्यर्थः । प्रतिबन्धज्ञानस्य
प्रसिद्धिं दर्शयति यथेति । ग्राह्याभावेति । प्रतिबन्धत्वेनाभिमतज्ञानीयप्रकारीभूतस्य
यस्तुनो योऽभावस्तद्व्याप्यभेदेनेत्यर्थः । विशेष्येति । विशेष्यत्वविशेषणत्वभेदेन
चेत्यर्थः । प्रकृते च वह्निमत्पर्वत-वह्निग्राह्यत्वपर्वत धूमाभावविशिष्टनिर्वह्नि-धूमा-
भावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्निपर्वतवृत्तिवह्निमादि निर्वह्निवृत्तिधूमाभावादयो दोषाः
ग्राह्याभावतद्व्याप्यादिभेदेन बोध्याः ।

विशिष्टपक्ष इत्यादि । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिस्वाय-
च्छिन्नविपर्यिताकधर्मरूपाऽसिद्धित्वादिनैवेत्यर्थः । तावदन्येति । तावदभिन्न-
भिन्नत्वव्यवहृत्कप्रथमभेदप्रतियोगिविषयेत्यर्थः ।

ॐ गादाधरी ॐ

धया निवेशो, न तु बह्विविशिष्टपर्वत्व—निर्धूमत्वविशिष्टनिर्वहित्वादि-
ना, प्रयोजनविरहात्, यत्स्थलीयतादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतियध्यज्ञान-
मप्रसिद्धम्, यथा निर्वह्निर्वह्निमानित्यदिस्थलीयस्य च बाधादे-
र्ज्ञानस्य, तत्स्थलीयतादृशदोषाणामगत्या बह्वथभावविशिष्टनिर्वहित्व—
बह्वथभावव्याप्यविशिष्टनिर्वहित्व—निर्वह्निनिष्ठबह्वथभावत्व—निर्वह्नि-
ष्ठबह्वथभावव्याप्यत्वादिना चाननुगतरूपेणैव निवेशः । अत्र च विशिष्टभि-
न्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशिष्टसाधारणतया सर्वमाकाशवदित्यादायाकाशा-
भावविशिष्टसर्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टि-

ॐ चन्द्रकला ॐ

निवेश इति । तथाच निर्वह्निः पर्वतो बह्निमान् धूमादित्यादौ निर्वह्निः पर्वतो
धूमवानित्याकारकग्रहविरोधितादृशऽसिद्धित्वावच्छिद्यभिन्नभिन्नत्वमेव लक्षणमित्याशयः ।
तादृशस्थले अननुगतमाणाभाव-तद्वाप्यादिभिन्नभिन्नत्वनिवेशस्तु प्रयोजना-
भावाद् गौरवाच्च न कर्त्तव्य इत्याह नतिविति ।

नन्वेवं तत्तद्दोषभिन्नभिन्नत्वं कुत्र वक्तव्यमित्याकाशायामाह यादरोति ।
यद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकहेतावित्यर्थः । दोषविषयकेति । बाधादिदोषविषयक-
निश्चयत्येत्यर्थः । यत्स्थलीयेति = निर्वह्निः पर्वतो बह्निमानित्यादिस्थलीयेति ।
बाधादर्ज्ञानस्य = बह्वथभावविशिष्टपक्षमावादिमत्पर्वतादिरूपबाधादिनिश्चयस्य ।

आशयेति । निर्वह्निः पर्वतो बह्निमानित्यादिज्ञानस्याहार्यतया तद्विरोधित्वस्या-
प्रसिद्धया तादृशबाधादावनुगतधर्मस्याऽसम्भवेनोपायान्तरऽभावादिति भावः ।

निवेश इति । तावद्भिन्नभिन्नत्वपक्षप्रथममेदप्रतिषेधिविषयेत्यादिः ।
तथा च तत्तद्दोषभिन्नभिन्नत्वमेव तादृशस्थले लक्षणमित्याशयः ।

ननु यदि तावद्दोषभिन्नभिन्नत्व लक्षणं तदा हृदो बह्निमानित्यादौ बाधोपेक्षदेवो
केवलहृदादौ यतिगोप्तिः, बह्वथभावविशिष्टहृदादेः शुद्धहृदाद्यभिन्नतया तादृशविशिष्ट-
हृदादिरूपदोषभिन्नत्वस्य शुद्धहृदे विरहात् तादृशदोषादिभिन्नत्वादिति तत्त्वस्यैव
केवलहृदादौ सत्त्वात् ।

येव हृदादौ बह्वथभावविशिष्टहृदादिभिन्नत्वानुपपत्तौ तन्नातिव्याप्तिकारणेऽपि
सर्वमाकाशवदित्यनाकाशमावयव स्वरूपबाधेऽभ्यासिः, आकाशमावयवत्सर्वभिन्नत्वस्या-
प्रसिद्धया तावद्भिन्नभिन्नत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् आकाशभावविशिष्टसर्वत्वस्य
सर्वत्र विद्यमानतया केवलान्वयित्वादित्याह अत्रयेति । निश्चयस्तत्रैवेत्यर्थः ।

निश्चयान्वित्याप्त्याहो यावति तत्तद्विशिष्टेति । तथा च दोषादौ न

७ गादाधरो ७

रूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मव-
त्त्वमेवाभिमतम् ।

अथ द्वय प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले एकसमूहालम्बनानुमितेर-
प्रसिद्धिस्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षण-
मेव साधीयः । शब्दाभेदस्थानिश्चितकरतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्य-
वधेयम् ।

● चन्द्रकला ●

तत्तदोपमितभिन्नत्वं किन्तु दोषादिनिरूपितविषयितायामेव तत्तद्विशिष्टनिरूपित-
विषयिताभिन्नभिन्नत्व वक्तव्यम् ।

तथासति तादृशविशिष्टदोषादिनिरूपिततावद्विषयिताभिन्नमिन्नविषयिता-
निरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्यस्यैव लक्षणार्थतया न बाधैकदेशो केवलहृदादा-
यतिष्यातिः, बहुधर्मावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताभिन्नमिन्नविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकत्वस्य बहुधर्मावविशिष्टहृदादत्वादावेव वर्तमानत्वात् केवलहृदत्वाद्यवच्छिन्न-
विषयिताया बहुधर्मावविशिष्टहृदादत्वाद्यवच्छिन्नविषयितातो भिन्नत्वात् ।

न वा आकाशाभाववत्सर्वरूपबाधेऽप्यातिः, आकाशाभाववत्सर्वत्वावच्छिन्न-
निरूपितविषयिताभिन्नत्वस्य घटत्वावच्छिन्नविषयिताया तत्त्वेन तदभिन्नत्वस्य च
तादृशसर्वत्वावच्छिन्नविषयितायामनपत्त्यादिति तात्पर्यम् ।

अथ द्वय प्रकारः = निरुक्ततावदन्यान्यत्वादिरूपलक्षणात्मकप्रकारः । एकसमूहेति ।
पञ्चः साध्यवान् साध्यश्रव्यहेतुमास्तेत्याकारिकाया अनुमितेरित्यर्थः । तत्र =
निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थले । आदरणीय इति ।
उपायान्तराभावादित्यादि ।

यत्र ॥ = हृदो वह्निमानित्यादिस्थले तु । तत्प्रसिद्धिः = निरुक्तसमूहालम्बनानु-
मितिप्रसिद्धिः । लाघवादिति । तावदन्यान्यत्वस्य भेदद्वयधर्मत्वेन तदपेक्षया
हृदो वह्निमानित्यादौ यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वव्यापक प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
तद्रूपवत्त्वायं कमेव पूर्वोक्त मूललक्षणमादरणीयमित्यर्थः ।

नन्वेवं लक्षणस्य नानात्वं दुर्वारमित्यत्र आह शब्दाभेदेति । लक्ष्यभेदेन
लक्षणनानात्वस्य दोषविरहितैवाग्रे वक्ष्यमाणतया लक्षणस्य लक्ष्यभेदेन नानात्व-
मिष्टमेव सुतरा लक्षणालम्बकशब्दाभेदोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

महानसत्त्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्त्वमावविशिष्टपर्वतादेरिव
पर्वतवृत्तिमहानसत्त्वभावादेर्महानसत्त्वमावव्याप्यविशिष्टपर्वतादेरपि आभयासिद्धित्वेन

ॐ दीधितः ॐ

एकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम् ।

ॐ गादायरी ॐ

यथाश्रयासिद्ध्याविरेकविध एव दोषः प्रतिबन्धज्ञानञ्च प्रसिद्धं
महानसत्त्ववान् पर्वतो यद्धिमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षमहविरोधित्वा-
दिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणत्वमुचितं न तु महानसत्त्वा-
पभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावव्याप्यविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छि-
न्नभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनालुमितिविरोधित्वस्य च
गौरवादित्याशयेनाह एकमात्रदोषस्थल इति । एकविध एव यत्र
दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबन्धज्ञानञ्च प्रसिद्धं, तादृशस्थल इत्यर्थः । तेन
प्राज्ञाभास-तद्व्याप्यभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां
नानात्वसम्भवादेकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्वतान्यः पर्वतो
यद्धिमान् धूमादित्यादावेकविधमात्रदोषस्थले प्राज्ञाभाव-तद्व्याप्यरूपघट-
कादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरुषाभावैतान्यतमस्य
लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वम् = तादृशत्वं निरुक्ताभ्या-
सिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

तत्तदनन्तदोषभिन्नभिन्नत्वस्य पक्षः साधयान् साध्यव्याप्यहेतुमादौचेत्या-
कारकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपककारण्येदृक्पक्षमनस्य च
लक्षणार्थत्वे गौरवं स्यादतस्तादृशस्थले पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षमहत्वावच्छिन्न-
मतिरूपयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकर्मवैतरेमेव लक्षणार्थं
इत्याशयता दीधितिकृतामेकमात्रेत्यादिग्रन्थं व्याख्याते एकविध एवेति । दोषता-
वच्छेदकैकमात्रधर्मविशिष्ट एवेत्यर्थः ।

मन = तादृशस्थले । तद्विषयकेति । एकविधदोषस्थित्वमनिरूपयस्य प्रति-
बन्धज्ञानमित्यर्थः । तेनेति । यत्र एकविध एव दोष इत्याद्यर्थकरणेनेत्यर्थः । तथाच
महानसत्त्ववान् पर्वतो यद्धिमान् धूमादित्यादावपि महानसत्त्वाभावाव्याप्यविशिष्ट-
पर्वत-पर्वतवृत्तिमहानसत्त्वाभावादिभेदेन दोषाण्यमानन्त्यादेकमात्रदोषस्थले इत्य-
भिधानं दीधितिकारस्यासंगतं स्यादतः एकमात्रदोषतावच्छेदकपक्षमवच्छिन्नदोषस्थले
इत्यर्थकरणेऽपि न निस्तारः, पर्वतान्यः पर्वतो यद्धिमान् धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वा-
भाव-तद्व्याप्यादिविशिष्टपर्वतादेः आश्रयासिद्धित्वरूपैकमात्रधर्मावच्छिन्नस्यैव दोषतया

ॐ गादाध्यायौ ॐ

इदमुपलक्षणम् । यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचार-विरोधासिद्धय-
स्यो दोषा न तु बाध-प्रतिरोधौ पर्वतो वह्निमान् हृदोऽदित्यादौ पराम-
र्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम्, यत्र च बाध-प्रतिरोधासिद्धयो दोषा-
न तु व्यभिचारविरोधौ हृदो वह्निमान् धूमात् काञ्चनमयहृदो वह्निमान्
धूमात् हृदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् हृदो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादि-
त्यादौ च तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-विशिष्टसाधनयोर्विशिष्टावगाहि-
यज्ञं ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा ।

● चन्द्रकला ●

तत्र पर्यवसानत्वाभावविशिष्टिर्नत - सादृश्याभावव्याप्यविशिष्टपर्यवसादिभिरनित्यत्वस्यै-
व लक्षणाद्यन्ताया आशयस्त्वात् पर्यवसानत्वविशिष्टपर्यवसानस्याशयतया तद्विरोधि-
त्वेन समुदायाधवासिद्धेरुपादानाऽसम्भवादतो दोषविषयकज्ञानस्य यत्र प्रतिबन्धज्ञानं
प्रसिद्धं तत्रैव विशिष्टपक्षमहविरोधित्वरूपं तत्तं लक्षणमिति व्याख्यातमिति भावः ।

साधवादाद् इदमुपलक्षणमिति । यत्र = यादृशस्थले । ननु बाधप्रतिरोधौ =
न तु बाधप्रतिपक्षौ । पर्वत इति । अत्र वह्निमानवद्भूति हृदस्य व्यभिचारः ।
बहुव्यधिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टं वह्न्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टं वा हृदत्वं
विरोधः । हृदत्वाभाववत्पर्यवतः स्वरूपासिद्धिरिति बोध्यम् ।

परामर्शविरोधित्वमेवेति । साध्यनिरूपिततत्तद्गुणापवच्छिन्नप्रवृत्तेष्टप्र-
कारकप्रवृत्तपक्षविरोध्यकलौकिकसन्निकर्षाद्यन्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिब-
न्धकत्वा यद्रूपवच्छिन्नविषयकनिरवत्त्वव्यापक तद्रूपवत्त्वमेव हेत्याभासत्वनिवर्त्यः ।

बाधप्रतिरोधेति । बाधसत्प्रतिपक्षेत्यर्थकम् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यत्र
बहुव्यभावविशिष्टहृदो बाधः, बहुव्यभावव्याप्यविशिष्टहृदः सत्प्रतिपक्षः धूमाभावविशि-
ष्टहृदश्च स्वरूपाऽसिद्धिः । काञ्चनमयहृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाद्यभाव-
विशिष्टहृदादिकमाभ्यासिद्धिः । हृदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमय-
त्वाद्यभावविशिष्टबहुव्यवृत्तिरूपं साध्याऽप्रसिद्धिः । हृदो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादि-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्भूमादिकं साधनाऽप्रसिद्धिरित्यवगन्तव्यम् ।

विशिष्टपक्ष इति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविरोध्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारताकत्वे सति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताक्रमहत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
तानिरूपितप्रतिबन्धकज्ञानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकव्यवस्थित्वमेव तथा =
सामान्यलक्षणम् ।

ॐ दोषितिः ॐ

स चातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम्

ॐ गादाधरो ॐ

एवं यत्र व्यभिचारामिद्धो एव दोषो काञ्चनमयः पर्वतो धूमवान् बह्वे-
रित्यादौ तत्र विशिष्टपञ्चविषयक-व्याप्तिविशिष्टसाधनपदविरोधित्वादिकं
त्येत्यपि बोध्यम् । ननु तत्तद्वर्मावच्छिन्नमिन्नमिन्नत्वरूपतद्व्यापकतत्तद्व-
र्माणां भागासिद्धवया हेत्वाभाससामान्येतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभि-
चाराधारकतया तद्वितरंशवैयर्थ्यमित्यत आह सचेति । स चान्योन्याभा-
सोऽतिरिक्त एवेति योजना । स च = तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमे-
दकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकः मेद्, अतिरिक्त = तत्तद्वर्मातिरिक्त, तथा च

● चन्द्रकला ●

काञ्चनमयपर्वतो धूमवान् बह्वेरित्यादौ काञ्चनमयत्वामावादिमत्त्ववताविराध-
नाऽतिरिक्त, धूमामावकूटवृत्तित्वविशिष्टवह्व्यादिव्यभिचार इत्यपि बोध्यम् तत्र =
सादृश्यते । विशिष्टपक्ष इति । पदतावच्छेदविशिष्टपञ्चविषयकः प्रकृतसाध्य-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविषयकश्च च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षः प्रकृतसाध्य-
व्याप्त्यो हेतु-
रित्याकारकप्रस्ताद्वराग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविष-
यितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वादिकमित्यर्थः । आदिपदात् दोषद्वयस्यैऽपि अनपेक्ष-
रीत्या सत्तर्कं नकम्पमिति सूचितम् । तथा = सामान्यलक्षणम् ।

सचातिरिक्त एवेत्यादिदोषविधिमवतारयति नन्विहत्यादि । अयमभिप्रायः, दोषाः
स्वेतरभिन्नाः बाधत्वादिसत्त्वात् स्वरूपासिद्धिमत्त्वादेत्यादिहेतो दोषात्मकपक्षेकदेशे
बाधातिरिक्तेऽसत्त्वेन भागासिद्धिसम्भवेऽपि यत्र यत्र बाधत्वादिक एव तत्रैव
दोषेतरमेदसत्त्वेन व्यभिचाराऽप्रसक्तता । सादृशबाधत्वाविरूपतत्तद्वर्मावच्छिन्न-
मिन्नमिन्नत्वरूपनिरुद्धेतरभेदानुमापकलक्षणात्मकदेशेर्नैव स्यात्, निरुक्त-
मिन्नमिन्नत्वस्य तत्तद्वर्मरूपतया सादृशमिन्नमिन्नत्वस्वरूपस्वसमानाधिकरणप्रकृत
साध्योभूतेतरभेदव्याप्यतावच्छेदकतत्तद्वर्मत्वादपिद्वित्यवत्वस्य सादृशमिन्नमिन्नत्व-
रूपहेतो सत्त्वात् तस्येतरभेदानुमापकत्वाऽसम्भवात् व्यभिचाराऽधारकस्यैव
व्यर्थत्वादिति । तत्तद्वर्मातिरिक्तः = तत्तद्व्याप्यतावच्छिन्नः । उपपश्यति तथाचेति ।

तत्तद्वर्मावच्छिन्नमेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तत्तद्वर्मातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः ।

● कलाविलासः ●

तथाच धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति । यत्र सादृशान्यतमस्य सादृश्यसम्बन्धे-

• गादाधरो •

धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यम् । तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्वर्मास्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्य भेदस्य स्थापनेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः ।

• चन्द्रकण •

धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति । तथाच स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरपटितस्वधत् एव व्यर्थतया तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तत्तद्वर्मातिरिक्तभेदस्वरूपत्वे स्वपदेन तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्वरूपहेतुतावच्छेदकस्योपादानमेव न सम्भवति, तत्सामानाधिकरण्यस्य तत्तद्वर्मात्मकबाधत्वत्वादौ विरहात् इतरभेदव्याप्यतावच्छेदकस्वसमानाधिकरणधर्मान्तरपदेवामसिद्धेस्तादृशभेदत्व—तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वमिति ।

ननु घटत्वाद्यवच्छिन्नभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटत्वादित्यरूपताया आवश्यकतया तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यापि तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्वरूपत्वमेव स्वीकरणीयमिति धर्मिभेदाभावान्निरुक्तिप्रकरणेन कदेतौ वैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत आत तत्तद्वर्मेति । घटत्वाद्यवच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव । घटभेदपरत्योभयवद्भेदस्य घटातिरिक्तमठादावपि वर्तमानतया तादृशोभयावच्छिन्नभेदस्य घटत्वरूपता न सम्भवतोत्पत्तो भेदमात्रावच्छिन्नेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

स्वप्रतियोगितेति । स्वधर्मभेद तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतो यः प्रथमभेदः सप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्वर्मात्मकत्वेऽपीहार्थः । तादृशेति । बाधत्वव्यभिचारत्वादिरूपतत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्यैव । नानाधर्मेषु बाधत्वव्यभिचारत्वादपि । तद्विशिष्टेति । भेदत्वविशिष्टेत्यर्थः ।

तथाच तादृशभेदकूटावच्छिन्नभेदत्वविशिष्टस्य तादृशभेदरूपधर्मिणस्तादृशतत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वविशिष्टतत्तद्वर्मातिरिक्ततस्यावश्यं स्वीकरणीयतया धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमित्याशयः ।

• कछाविछास •

नैवेतरभेदानुमापकत्वं बोध्यम् । पूर्वान्योन्याभावस्य तद्वर्मावच्छिन्नत्वेऽपि हेतुतावच्छेदके सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् धर्मिभेदादित्यभिधानमसंगतमिति नु विन्तनीयम् ।

• द्वीधितिः •

पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्यलामिप्रायेण,

• यादापरो •

पतञ्ज यथाभ्रुताभिप्रायेण, तत्तद्वर्मावच्छिन्नानिरूपितविपयितान्यत-
मविपयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे चाधिकविकासक-
तया विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयम् । ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे द्वदो
बहिर्मात्र धूमादित्यादिरयलीयस्य लक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधार-
ण्यासम्भवात्तादृशलक्षणान्ताणां पञ्चविधत्वोक्तयस्मृतिरित्यस्य आह पञ्च-
विधभेदोक्तिरिति । पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्यहेति । यत्र पञ्चा-

ॐ चन्द्रकला ॐ

एतच्चेति निरुक्तवैधर्ष्यामिधानञ्चेत्यर्थः । यथाभ्रुतेति । स्वावच्छिन्ना-
विपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकीभूतो बो-
धमन्तद्व्यच्छिन्नविपयकप्रतीतिविपयतावच्छेदकत्ववत्त्वस्य यथाभ्रुतवैधर्ष्यलक्षणाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । तत्तद्वर्मेति । तत्तद्वर्मावच्छिन्नविपयितानिरूपितविपयितानिरूपक-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । लक्षणत्वे = लक्षणापत्ते ।

अधिकेति । स्वध्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरपठितस्यैव वैधर्ष्य-
लक्षणस्य वत्त्वव्यतयेत्यर्थः । विशेषणेति । तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदकृदावच्छिन्नभेदरूप-
लक्षणत्वमेतदित्येतादुमापकहेतोः तत्तद्वर्मावच्छिन्नविपयितानिरूपितविपयितानिरूपकता-
वच्छेदकधर्मवत्त्वरूपलक्षणत्वमकृतादृशहेतोर्वा सार्थक्यमित्यर्थः ।

द्वयं गुणकर्मण्यत्वे सवि समवेतादित्यत्र गुणत्वस्य द्वयत्वव्याप्यतावच्छेदकतया
समवेतत्वसमानाधिकरणत्वस्य च तद्व्यतिरिक्तसमवेतत्ववतो हेतोर्व्यर्थतापत्त्या-
व्यर्थतावच्छेदकत्वेनाभिमताव्यापकधर्मान्तरपठितत्ववत् एव व्यर्थताया वक्तव्यतया
निरुक्तस्यले वैधर्ष्याशङ्कोर्य एव न सम्भवति, तादृशभेदकूयवच्छिन्नभेदस्य तत्तद-
धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदत्वव्यापकत्वस्य तत्तदधर्मस्वरूपवाच्यत्वत्वाद्दो विरहात् तादृश-
भेदत्वस्य व्यभिचाररतादावपि सत्त्वात् । एव तादृशान्यतमविपयितानिरूपकताव-
च्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्ववाच्यत्वादिसाधारणतया तद्व्यापकत्वस्यापि तत्तदधर्मत्वेऽभा-
वात् न सत्त्वशात्मकहेतोर्वैधर्ष्यामित्यभिप्रायः ।

द्वदो बहिर्मात्र धूमादित्यादी हेत्वाभासपञ्चकस्याऽसम्भवात् तत्त्वस्यलीपलक्षणस्य
पञ्चविधभेदपठितत्वमप्यसम्भवीत्याद्यन्वयः पञ्चविधत्वादिदोषनिमित्तत्वरिति नृन्विति ।
पञ्चविधत्वोक्तिः = पञ्चविधत्वप्रमाणम् ।

ॐ दीधितिः ॐ

व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

ॐ गाथाधरो ॐ

नामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गौरवो घटत्वादित्यादौ सत्त्वलीयलक्षणा-
क्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने
भागासिद्धिरित्यत आह व्यभिचारादेरिति । साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्=
साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्, तथाच लक्षणस्यैव लक्ष्य-
तावच्छेदकस्याप्यनुगमात् भागासिद्धिरिति भावः । नन्वेवमप्यनुगतो-
क्त्यसम्भवाप्राप्यं प्रकारः साधीयानित्यत आह शब्दाभेदमात्रस्येति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

गौरव इत्यादि । अथ अश्वत्थामावबद्धवृत्ति घटत्वं व्यभिचारः,
अश्वत्थाधिकरणवृत्तित्वामावविशिष्टघटत्वं विरोधः, वयश्चामावविशिष्टो गौः
स्वरूपासिद्धिः, अश्वत्थामावबद्धगौरवांशः, अश्वत्थामावम्पाप्यर्थांश गौः सत्त्वविषयवृत्ति
पञ्चानां हेत्वाभासानामत्र समावेशात् निरुक्तस्थलाभिप्रायेणैव पञ्चविधत्वाभिधानं
न तु सर्वत्रेति भावः ।

लक्षणाननुगमादिति । लक्षणस्य नानात्वे इदो वह्निमान् धूमादित्यादिसत्त्वो-
पलक्षणस्यनचदोषभिन्नभिन्नत्वस्य दोषात्मकपञ्चैकदेशे व्यभिचारादौ विरहात् भवति
भागासिद्धिरिति नम्बित्वादिशङ्काया अभिप्रायः ।

साध्यादीति ॥ आदिना हेतोः परिग्रहः । व्यभिचारादेरित्यत्रादिना वाचादेः
परिग्रहः । व्यभिचारादेः साध्यादिभेदेन भिन्नत्वस्यावश्यकत्वादाह तथाचेति ।
त भागासिद्धिरिति । इदो वह्निमान् धूमादित्यादौ दोषसामान्यस्य न पञ्चत्वं किन्तु
तत्त्वस्थीयतत्त्वदोषादेरेव, तत्र च तत्त्वस्थीयतत्त्वदोषभिन्नभिन्नत्वस्यानुगमस्यापि
लक्षणस्य सत्त्वात् भागासिद्धिरित्यर्थः ।

तथा च लक्षणवत् लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यनुगततया तत्त्वदोषाः स्वेतरभिन्नाः
बाधत्वाद्यवच्छिन्नो वा स्वेतरभिन्नः बाधत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नत्वादित्याकारकेतर-
भेदानुमानस्यैव पर्यवसिततया न कोऽपि दोष इति भावः ।

शब्दाभेदस्येति । लक्षणात्मकशब्दस्य अमेदः ऐक्यं तस्येत्यर्थः । अकिञ्चित्-
करत्वादिति । निरुक्तलक्षणस्यैकताया यत्कुमरावस्थादित्याद्यः ।

इदं तु तत्त्वधर्मावच्छिन्नभेदकूटवच्छिन्नभेदवद्धर्मवत्त्वरूपं लक्षणं दोषाः स्वेतर-
भिन्नाः तादृशभेदवद्धर्मवत्त्वादित्याकारकेतरभेदानुमापकमेव, न तु दोषपदस्य तावच्छे-

ॐ गदाधरो ॐ

इदं पुनरिहावधेयम् । सावदन्यान्यत्वमितरभेदानुभाषकमेव न तु दोषपद-
प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथासति निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने धूमो दुष्ट-
इत्यादौ दुष्टपदस्य बह्वयभावविशिष्टनिर्वहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवधेयक-
तया निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने इत्यादेरनन्विताय कत्वप्रसङ्गादप्रसिद्ध्या
तस्य हेत्यन्वयिनिर्वहित्वविशिष्टविशेष्यकबहुवचनमिति प्रयोजकत्वार्थकत्वा-
सम्भवात्, किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव
तथा, उक्तस्थले च प्रकारता, प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारता बोधयमेव साधनपदार्थः ।

प्रकारतारूपसाधनपदार्थेऽपरपदार्थकदेशाख्यासिप्रकारतानिरूपकप्रकार-

ॐ चन्द्रकला ॐ

एवं दोषप्रवहारीपयिकं वक्तव्यम्, तथासति बह्वयभावत्वावच्छिन्ने बहिःसाधने
धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्ट इत्यस्य बह्वयभाववन्निवृत्त्यवभावादिभिन्नभिन्नवधेयकतया
भावपकतया निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने इत्यादिसमुदायार्थस्य अन्वयानुपपत्तिः
स्यादित्यादेरन पुनरिहेति ।

प्रकाराध्यवच्छेदमाह नरिविति । दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तं दोषपदशङ्कतावच्छे-
दक दोषप्रवहारीपयिकमिति वाक्यम् । निषेधे हेतुमाह तथासतीति । निरुक्त-
शब्दस्य दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मुरगमे सर्वत्वर्थः । अधिकमभिहितं प्राक् ।

ननु निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य बह्वयभाव-
वन्निवृत्त्यवभावाद्यन्यतमवधेयकत्वेऽपि न निर्वहित्वविशिष्टे इत्यादेरनन्वयप्रसङ्गा,
अनुमित्यर्थकसाधनपदोत्तरसम्भवाः प्रयोजकत्वार्थे स्वीरूप निर्वहित्वविशेष्यताक-
बह्वयनुमितिप्रयोजकताया धूमेऽन्वयसम्भवादिरपत् आह अप्रसिद्धयेत्यादि ।
तस्य = निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने इत्यादिसमुदायस्य ।

तथाच निर्वहित्वविशेष्यकबहिःसाधनत्वादायत्वेन तस्यानुमितेः । सम्भननुक्ति-
कमरीति हृदयम् ।

ननु तर्हि तत्र कीदृशान्यबोधोऽप्युपगन्तव्य इत्यत आह किन्निवत्यादि ।
तथा = दुष्टत्वम् । उक्तस्थले = निर्वहित्वविशिष्टे बहिःसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि-
स्थले । अपरपदार्थकदेशेति, प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतारूप-
साधनपदार्थकदेशीमूलायां प्रथमप्रकारतायाश्च । स्वरूपसम्बन्धेनेति अन्यव-
रतिशेषः ।

● गादाधारी ●

तायाश्च पष्ठयन्तवद्विपदप्रतिपाद्यस्य बह्विनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन, साधनपदार्थोक्तप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतायानिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वद्व्यर्थः, निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः, तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः, द्वित्वान्विततादृशानिरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः, तथाच निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवद्विप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या बह्विप्रकारतानिरूपितस्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्यावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रम-

ॐ चन्द्रकला ॐ

निर्वह्नित्वविशिष्टे इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं तत्रच निर्वह्नित्वविशिष्टस्यावेयतया, बह्वेतिवत् पष्ठयन्निष्ठत्वे तु बह्विपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो बोध्यः ।

निरुक्तेति प्रकारतायाः प्रकारतानिरूपितत्वातिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायाश्च पृथगन्वय इत्यर्थः । तदन्वितेति तादृशप्रकारताद्वयान्वितेत्यर्थकम् । द्वित्वान्वय इति । स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिः । अभावेऽन्वयः इति प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादिः । समुदितपदार्थाश्वयबोधमाह तथाचेति । निरुक्तक्रमेण समस्तपदार्थनिर्वहने चेत्यर्थः ।

ननु अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकपर्यन्तस्य दुषधात्वर्थत्वे सम्बन्धिनश्च तत्र मत्पदार्थत्वेऽपि विषयितायां भ्रमान्यवृत्तिस्त्वविरोपणं निरर्थकमित्यत आह प्रतिबन्धकीभूतेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतावान् यो भ्रमस्तदोषविष-

● कलाविलासः ●

तथाच निर्वह्निर्त्वेति । नच निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादिस्यजे पूर्वं विरोधिविषयिताया अप्रसिद्धेरेवाशङ्किततया कथमुक्त्यान्वबोधः समोचीन इति वाच्यम्, परे ॥ कल्पाभिप्रेतप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्येदानोमप्यादरणीयतया प्रयोज्यप्रयोजकभावाभिधानस्य समोचीनत्वसम्भवादिति दिक् ।

इति श्रीमदुदासीनपरमहंसपरिब्राजकाचार्यवर्य - श्रीमत्स्वामिनयरायदासभगवत्पादशिष्य-समस्तभारतवर्षप्रसिद्धसिन्धुमहानदान्तर्वाचि-साधुवेलातीयाधीश-

पदवाक्यप्रमाणपारावारीय-स्वामिश्रीमद्दहरिनामदासविरचिता

हेत्वानाससामान्यनिरुक्तेः कलाविलासनामिका टीका समाप्ता ।

ॐ गाथायते ॐ

विपयितानिरूपकामावादिभस्वमादाय पर्वते बह्विषाघने धूमो दुष्ट इत्यादिप्रयोगधारणाय विपयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघटके केवलसाध्याभावादौ दोषव्यवहारमावात् अत्रायं शेष इत्यादौ स्वविपय-
कनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभयामावाधिकरणतात्वव्यापक
विरोधिविपयिताप्रयोन्यताकथम् एव दोषपदार्थ इति दिक् ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यितानिरूपकवद्व्यवसायमिदमप्राप्येत्यर्थः । आदिना पर्वतादेः परिग्रहः ।

भ्रमान्यवृत्तिरिति । विपयितायां भ्रमान्यवृत्तिविशेषणानुपादाने पर्वते
बहे साधने धूमो दुष्ट इतिप्रयोगपक्षिः स्यात् तथापि धूमे पर्वतविशेष्यतानिरू-
पितबह्विप्रकारतानिरूपकत्व- तादृशविशेष्यतानिरूपितवद्विप्रकारतानिरूपितव्यतिप्र-
कारतानिरूपितवद्विप्रकारतानिरूपकत्वयोर्द्वयोपपन्नयोश्चिन्ता या बहुपभाववान् पर्वत
इत्याकारकभ्रमोपपत्तिश्च । तन्निरूपकवद्व्यवसायमादेः स्वतन्त्रविपयप्रकृतहेतुता-
वच्छेदकत्वस्य च स्वव्यवसायानुपादाने भ्रमान्यवृत्तित्वं तादृशविपयितायां दैवम्,
तथा सति नोक्तप्रयोगापत्तिः, निवृत्तविपयितायाः पर्वतादौ बहुपभावप्रकारकभ्रम-
इतित्यादिस्थाशयः ।

मन्येवम् अभावप्रयोजकभ्रमप्रत्यवृत्तिविपयितानिरूपकस्य दोषपदार्थत्वे हृदो
धस्मिन्नित्यादौ वद्व्यादिकं दोष इतिव्यवहारपक्षिः, वद्व्यादिविपयिताया अवि-
हृदविपयिनिरूपकवद्व्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बहुपदार्थपि तादृशोभया-
भाष्यप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तितादृशविपयितानिरूपकत्वस्य सत्त्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विपयिताप्रमुक्तत्वस्य दोषतावच्छेदकप्रमाणानि स्वीकरणीयतादित्याह दोषघटकेति ।
अत्र = हेतौ ।

इत्यादौ = इत्याकारकव्यवहारपक्षे स्वविपयकेति । अत्र स्वपदं दोषतावच्छे-
दकत्वेनाभिमतपदमपरं न तु दोषत्वेनाभिमतव्यतिरिक्तम्, अत्रेव भ्रमवदं धर्मवद-
र्थकम्, तेन विशिष्टदोषस्य विरोधमात्रात्मकत्वेऽपि न सति, नरा परत्वाभावनदाका-
शादेर्द्विभक्तवत्तन्धनधर्मत्वामात्रेऽपि आकाशपञ्चकपटत्वादिसाप्यकस्यैव तस्य दोषत्वा-
नुपपत्तिरिति व्येयम् ।

तथा स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयान्यवहितोत्तरानुमितौ या तादृशोभयामावादि-
करणता तादृशापि कस्यतात्वव्यवसायीभूता या तस्यैवविपयितानिरूपकप्रयोजकानिरूपिता
प्रयोज्यता सा तस्य स्वस्य एवभूतत्वमवधारणमनेव दोषपदार्थ इत्यर्थः ।

● दोषितिः ●

स्यादेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्, इत्यत्रासाधारणेऽव्याप्तिः

ॐ गादाधरो ॐ

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
तात्मकस्य, सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य ध्रुद्धे-
र्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं निर्विवादमेव । एवञ्च
तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकरवात्तदुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यक-
मित्येतादृशयथाश्चार्थपरस्य दशाविशेषे इत्यादिमूलस्यानुत्थितिः,
अन्यथा साधारण्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमु-
चितत्वावतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह स्यादेतदिति ।
इत्यत्रासाधारणे = एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषप्रकारकहेतुविशेष्यकभ्रम-
विषये सर्वसाध्यवद्वायुवृत्तत्वात्मके । अव्याप्तिरिति । तद्विषयकत्वस्य निरुक्ता
नुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारण्यतया तादृशप्रतिबन्धकताविरि-
क्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं सर्वसाध्यवद्वायुवृत्तत्वं न दोषः अपि तु
साधनवृत्तिरविरोधितम् तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु न प्रतिबन्धकताविरिक्त-

ॐ चन्द्रकटा ॐ

तृतीयलक्षणव्याख्यानन्तु तृतीयमपीत्यादिना स्वयमेव पूर्वमुक्तमतो नेह वितन्यते,
अत्र निर्यद्विर्विद्विमान् धूमादित्यादौ अत्रायं दोष इति व्यवहारो न स्यात्, तत्र
विरोधिविषयितायाः पूर्वोक्तयुक्त्याऽप्रसिद्धत्वादिति तु विभावनोपमित्यलं पक्षवितेन ।

स्यादेतद्विस्वाद्यवतरणं संगमयति असाधारण्यस्येति । ध्रुद्धेः = निश्चयस्य ।
विरोधिविषयकतया = साध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहितया । तदुद्धेः = असाधारण्यादि-
ध्रुद्धेः । अन्यथेति । दशाविशेषे इत्यादिमूलस्य प्रत्येकज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वव्यवस्थापनपरत्वे इत्यर्थः । उचितत्वादिति । तथाच केवलासाधारण्यादि-
ज्ञानस्य तयात्वाभिधानमयुक्तमिति भावः ।

अव्याप्तिमुपपादयति तद्विषयकत्वस्येति । सर्वसाध्यवद्वायुवृत्तत्वावच्छिन्नविषय-
कत्वस्येत्यर्थः । सर्वसाध्यवद्वायुवृत्तत्वमात्रस्य लक्ष्यत्वे तत्राव्याप्तिः, तादृशव्यावृत्तत्वा-
वच्छिन्नविषयकत्वस्य हेत्वविषयककेवलव्यावृत्तत्वावच्छिन्नविषयकेऽपि निश्चये
यत्मानतया तत्राऽनुमितिप्रतिबन्धकताविरहेण तद्विषयकत्वव्यापकतायाः प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् । हेतुनिष्ठसर्वसाध्यवद्वायुवृत्तत्वन्तु अप्रसिद्धम्, अनित्य-
त्वयति शब्दे शब्दत्वस्य वृत्तेरित्यवश्यं हेत्वपक्षित्येव तस्य लक्ष्यत्वादिति भावः ।

ॐ दीपतिः ॐ

सर्वसाध्यवद्ब्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ता-

ॐ गादाधरी ॐ

पृचीत्यत आह सर्वेति । तत्र = हेतो, असत्त्वात् = अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः, तथा च तादृशविशिष्टस्याप्रसिध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्ब्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्य-
कत्वमिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति = असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः । असमवेतत्व-
स्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्द्विशेषांशनिवेशः । अत्रा-
प्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुपपद्यते, तद्विषयकत्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारण-
तया प्रतिबन्धकतातिरिक्तपृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्र-
व्यत्वादिकं न तत्र दोषः, अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्तैव, तादृशविशिष्टविषयक-
त्वञ्च प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह पक्षस्येति । तथाच पक्षपटि-
तविशिष्टाप्रसिध्या पक्षापटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः । तयोः =
तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तवर्मयोः । शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
त्वाद्दो शब्दत्वादिविशेषकनित्यत्वव्याप्यत्वादिज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसि-

ॐ चन्द्रकला ॐ

साध्यवति = अनित्यत्ववति । पक्षे = शब्दे । हेतोः = शब्दस्य ।
असमवेतेति । शब्दपक्षज्ञानित्यत्वसाध्यकेत्यादिः । नित्यत्वेति । अनित्यत्वपक्ष-
साध्यस्य योऽभावः नित्यत्वं तद्रव्याप्यत्वाऽसम्भवादित्यर्थः विशेषाणनिवेशः =
द्रव्यत्वांशनिवेशः ।

असमवेतद्रव्यत्वस्य गमनादावेव सत्त्वेन तत्र नित्यत्वव्याप्यत्वं निर्विवाद-
मित्याशयः ।

नित्यत्वव्याप्याऽसमवेतद्रव्यत्वेऽप्यव्याप्तिमुपपादयति तद्विषयकत्वस्येति ।
नित्यत्वव्याप्तिविशिष्टाऽसमवेतद्रव्यत्वविषयकत्वस्येत्यर्थः । तादृशेति नित्यत्वव्या-
प्याऽसमवेतद्रव्यत्वादिमत् शब्दरूपपक्षविषयकत्वं तु इत्यर्थः । दोषत्वमावश्यक-
मिति । तथाच तत्र तत्राव्याप्तिरेवेति भावः । उक्तवर्मयोः = सर्वसाध्यवद्ब्या-
वृत्त-नित्यत्वव्याप्याऽसमवेतद्रव्यत्वयोः ।

इत्यादी = इत्यावसहेती ।

ॐ चिन्तामणिः ॐ

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात्
तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

ॐ दीधितिः ॐ

धिरहादित्याशंकां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष इति ।

हेत्वोः = सद्हेत्वोः, असाधारणः = पक्षमानवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षो
धियोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यवद्-
व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायाम्, आभा-
सत्वात् = अनुमित्यजनकत्वात्,

ॐ गादाधरी ॐ

ध्या तत्रान्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वादलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहारस्यात्यन्ता-
सम्भवदुक्तिरत्वात् हेतुपदं सद्हेतुपरतया व्याचष्टे हेत्वोरिति । सद्हेत्वोः
साध्यवद्बुद्ध्यावृत्तत्वादिरूपासाधारण्यस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूप-
सत्प्रतिपक्षित्वस्य चासम्भवादसाधारणसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे
असाधारण इति । तथा = प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः । सद्हेत्वोर्दुष्टत्वरूपा-
भासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे आभासत्वादिति ।

तद्बुद्धेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति, सत्प्रतिपक्षस्यने
प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजक-
त्वाद् बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति हेत्वादिमात्रविषय-
कज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य

ॐ चन्द्रकला ॐ

शंकानास्पदत्वादिति । शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ नित्यत्ववद्बुद्ध्या-
वृत्तत्वविशिष्टशब्दत्वरूपस्य विशिष्टस्य प्रविद्धत्वात् तस्य लक्ष्यत्वात् तत्र
दुष्टत्वस्याप्यावरणरत्वादित्यभिप्रायः ।

हेतुपदमिति । मौलमित्यादिः । मूलस्यासाधारणसत्प्रतिपक्षपदस्य पक्षमात्र-
वृत्तिः सन् प्रतिपक्ष इत्यायर्थकत्वाभिधानप्रयोजनमाह सद्हेत्वोरित्यादि । शब्दपक्ष-
कानित्यत्वासाध्यशब्दत्वाऽसम्भवेतद्व्यत्ययोर्हेत्वोरित्यर्थः ।

हेतुविषयकत्वाऽनियमादिति । साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य हेत्वपदितस्यापि
सत्प्रतिपक्षत्वादितिप्रायः ।

हेत्वादिमात्रेति । केवलं हेतुस्तिष्ठाकारकज्ञानस्येत्यर्थः । तत्पदस्य = तद्बुद्धेरित्या-

■ दोषितिः ७

तद्व्युत्पत्तेः = हेत्वादी साध्यवद्ब्यावृत्तत्वादिव्युत्पत्तेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति न तु तद्विषयस्य दोषत्वम्, असत्त्वात्, अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वम्

७ गादाधरी ७

साध्यवद्ब्यावृत्तत्वं—साध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहियुद्धिपरतया तद्व्युत्पत्तिपदं हेतुविषयकसाध्यवद्ब्यावृत्तत्वं—पक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहियुद्धिपरतया व्याप्यते तद्व्युत्पत्तेरिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेतोरनन्तरं धृत एवकारोऽत्र योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाष्य व्याप्यते प्रतिबन्धकत्वं परमायातीति । परम्=केवलम् । एवकारव्यवच्छेदं स्फुटयति नत्विति । तद्विषयस्य = सादृशयुद्धिविषयस्य, दोषत्वम् = दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्, असत्त्वात् = लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयलक्ष्यताप्रयोजकत्वावितिभावः । असत्त्वात् = विशिष्टायाप्रमित्वाविति नु नार्थः, एकदेश एवाव्याप्येराशङ्कितया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात्, अन्यथा=प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, बाधभ्रमेण = पक्षे साध्याभावभ्रमेण ।

● चन्द्रकला ●

दिमीकृतत्वस्य । तदर्थमन्तर्भाष्य = भूतैरकारार्थमन्तर्भाष्य । सादृशयुद्धीति चरान्-नित्यत्वव्यावृत्तचरान्तरानुपपत्त्य नित्यत्वस्याप्यसमरेतव्यपरादिमङ्गलशान-रिषयस्य चेत्पर्यः । लक्ष्यताप्रयोजकेति । यत्र दोषज्ञानव्येदकत्वेनाभिमतं विशिष्टं रूपं तत्रैव लक्ष्यतामिति दृश्यम् ।

ननु तर्हि लक्ष्यताप्रयोजकं किमिच्छाकाव्याप्याद प्रतिबन्धकीभूतेति । तद्विषयस्य = प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्य । तयाच प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकीभूतज्ञाननिष्ठं प्रमात्वमेव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकमितिभावः ।

एकदेश एव = केवलसर्गसाध्यवद्ब्यावृत्तत्वादानेव । तदलक्ष्यतेति । सर्वसाध्यवद्ब्यावृत्तत्वरूपेकदेशनिष्ठालक्ष्यतेत्यर्थम् ।

दोषितिस्थान्यथापदार्थं व्याप्ये प्रतिबन्धेति । साध्याभावभ्रमेणेति । पर्यतो षड्भिमानं धूमादित्यादी पर्यवादी षड्वाचभाषभ्रमेत्येत्यर्थः । तस्येति तत्तदस्य भ्रमरतानशङ्कते अशङ्कतिः, ज्ञानस्यदोषत्वम्, षड्व्यवभाषिशिष्टसर्गतादेशान-सिद्ध्या परानर्थाऽसम्भवाद् तद्विषयेति । सादृशप्रमरिषदेत्यर्थम् ।

• दोषितिः •

स्यात्, को हि साध्याभाव—तद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिर्विरोधित्वे
विशेषः । निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः ।

यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकता उच्छेदकं तद्वत्त्वम् तत्प्रकारक-
प्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः ।

• गादाधरो •

नन्वेवमुक्तस्थले दशाविरोधे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यत इत्यत आह
निर्युक्तिकस्त्विति ।

उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविरोधे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गोक्तुर्धन्तस्तत्माधा-
रणाय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते ये तन्मत्तमुपन्यस्य दूषयति यद्विवति ।
“ज्ञानस्येति” पदस्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथा च ज्ञानसम्बन्धित्व-
विशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षेण अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकमित्यर्थः । अत्राप्यवच्छेदकत्वं अनितिरिक्तवृत्तित्वम्, उक्तयुक्तैः ।

• चन्द्रकला •

दशाविरोधे = भ्रमदशायाम् । हेतोः = निरुक्तशब्दत्वादिवेतोः । अन्यत् सुगमम् ।

उपदर्शितेति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यादिस्थाने दशाविरोधे = सर्वसाध-
वद्व्याप्यवृत्तत्वात् साधारण्यभ्रमदशायाम्, शब्दादौ पक्षे नित्यत्वस्याप्याप्तमनेतद्रूपत्व-
भ्रमदशायाच्च । हेतोः = शब्दत्वादेः । तत्साधारण्याय = निरुक्तशब्दत्वादिसद्वेदु-
साधारण्याय ।

लक्षणार्थमाह तथाचेति । ज्ञानेति निश्चयेत्यर्थकम्, तेन न दोषादिविषयक-
शक्यादिकमादायासम्भव इति ध्येयम् ।

तथा च यत्किञ्चित्सम्बन्धेन निश्चयसम्बन्धि सदेव यद्रूपावच्छिन्नम् प्रकृतानु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं भवति तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं हेतोर्दुष्टत्वमिति फलितम् ।
हृदो बह्निमान् धूमादित्वादी प्रमात्मकवद्व्याप्यभाववद्बह्निनिश्चये विषयिज्ञासम्बन्धेन
वद्व्याप्यभाववद्बह्नादेः सत्त्वेनैव तस्य हृदस्यैव बह्निवद्व्याप्यवृत्तित्वमिति प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकतया तद्व्यवसायाय धूमादेर्दुष्टत्वमेव मन्यमानोति भावः ।

उक्तयुक्तेरिति । हृदो बह्निमान्निश्चये बह्निवद्व्याप्यवृत्तित्वमिति विषयिज्ञासम्बन्धेन
विषयिज्ञासम्बन्धेन बह्निवद्व्याप्यवृत्तित्वमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् साधारण्येनैव
केवलवद्व्याप्यभावादिसत्त्वमादाय धूमस्य दुष्टत्वमिति स्थादतोऽत्र प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वमनतिरिक्तवृत्तिरूपं धकम्भम्, तथा सति वेषतवद्व्याप्यभावादिविषयिज्ञासम्बन्धेन

• दीपिति •

तच्च द्विविधम्, विषयरूपं साधारण्यादि,

• गादायते •

तत्पदमुभयत्र तद्रूपविशिष्टपरम् । सत्तत्त्वार्थं = व्युत्क्रमेण सत्तत्त्वयोरर्थः ।
नन्वेतावैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ सत्तत्त्वसमन्वयः, तत्र प्रतिषन्ध-
कतावच्छेदकोभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादि-
कमादाय सव्यभिचारादायैव स्वस्वगमनं व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव-
प्रतिषन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारदेरवस्थात्वादित्यत आह तच्चेति ।
तादृशप्रतिषन्धकतावच्छेदकत्वेत्यर्थः ।

• चन्द्रकला •

बहुवभाष इत्याकारकनिश्चयेऽपि वर्तमानतया तत्रानुमितिप्रतिषन्धकताविरहेण
बहुवभाषदेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतिषन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् समादाय धूमस्य
दुष्टत्वं सम्भवतीत्यभिप्रायः ।

यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरत्वे यन्निमित्तपदस्यापि तद्रूपावच्छिन्नपरत्वात्
आवश्यकतादाह तत्पदमिति । तद्रूपमित्यत्र तत्प्रकारकेत्यत्र च तत्पदमित्यर्थः ।
यत्पदस्याखण्डयद्रूपकितपरत्वे तु बाधारेकदेवकेवलद्वयादिमित्यमादाय हेतोर्दु-
ष्टतां स्यात्, शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादिति हृदयम् ।

व्युत्क्रमेणेति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ प्रथमं द्वितीयलक्षण एव
सर्वताप्यवद्व्यावृत्तत्वादान्व्याप्तेरवर्णिततया तादृश्यातिवारणार्थं प्रथमं प्रथमल-
क्षणस्यार्थमनभिवाय व्युत्क्रमेण प्रथमं द्वितीयलक्षणस्यार्थं दीपितकृतमिदित्यतस्त-
त्प्रकारकेत्यादिना प्रथमलक्षणस्यार्थं इवितुं तत्त्वम् ।

विषयिताद्विषयिष्ठितत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानसम्बन्धि तत् यद्रूपावच्छिन्नं प्रकृतानुमिति-
प्रतिषन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकप्रभाविरोप्यत्वं दुष्टत्वमिति तु
प्रथमलक्षणस्यार्थः इत्यवश्यम् ।

तच्चेति दीपितिप्रवृत्तास्यति नन्वेवेति । तत्र = सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तशब्द-
त्वादिभ्रमे । सव्यभिचारादौ = धूपसाध्यकृद्भादौ ।

अतयात्वादिति । तथाच व्यभिचारविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठतया हेतावसत्त्वात्
व्यभिचारिणि हेतो लक्षणसमन्वयो न स्यादिति भावः ।

तादृशेति । तादृशप्रतिषन्धनतानतिरिक्तवृत्ति चेत्यर्थः । ननु वैज्ञानिकमिति ।
मायस्थले साध्यामावस्य वैज्ञानिकत्वे पर्येतो बहिमान् धूमादित्यादौ बाधभ्रममादाय

● दोषितः ●

घाघे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम्,
तद्वत्त्वं ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतोरपीति ।

● गादाधरो ●

अमात्मकबाधप्रतिबन्धकतामादायापादितायाः सद्देशोर्दुष्टताया असम्भवं
स्पष्टीकर्तुमाह घाघे चेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाच्चेत्यर्थः,
अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभावपक्षं निविशते
न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमितीति । तद्विषयस्यावच्छेदकत्वे
युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति । तथाच विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि
विषयितया अवच्छेदकरूपमक्षतमिति भावः । विरोधिसाम-
ग्रीकालीनत्वादीति । विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः
प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः, तथाच तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते
असाधारणे च सद्देशोर्दुष्टत्वमिति भावः । ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्री-
कालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञान एव सत्त्वादित्याशङ्कं परि-
हरति तद्वत्त्वेति । तद्विषयस्य हेतोरपीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य-

● चन्द्रकला ●

हेतोर्दुष्टत्वापत्तिः स्यादतो नत्वित्युक्तमित्येयम् ।

व्यभिचारादेः साध्याभाववत्त्वादेरपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयितुं
भावमाह तथाचेति । विषयितया = विषयितासम्बन्धेन ।

परामर्शादेरिति । आदिना सर्वसाध्यवद्ब्याहृतत्वज्ञानपरिग्रहः । नित्यत्वव्या-
प्यासमवेतद्रव्यत्ववान् शब्द इत्याकारकनिश्चयादेरित्यर्थः । तदादायैव = विरोधिकोऽन्य-
नुमितिसामग्रीकालीनत्वमादायैव । सद्देशो = अनित्यत्वसाध्यशब्दत्वाद् । दशावि-
शेषे = असाधारण्यादिभ्रमकाले । ज्ञाननिष्ठेति परामर्शादिनिष्ठेत्यर्थकम् ।
हेतो = तादृशशब्दत्वादेः । तस्य = विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वस्य ।

ननु तादृशसामग्रीकालीनत्वं तादृशसामग्रीकालनिरूपिताधेयत्वं तच्चाधेयव्यक्ति-
भेदात् भिन्नमेव, तथाच परामर्शरूपज्ञाननिष्ठाधेयतायाः परामर्श एव विद्यमानतया
कथं तादृशकालीनत्वमादाय शब्दत्वादावसाधारणे लक्षणसमन्वयः ? परामर्शनिष्ठत्वं
तादृशसामग्रीकालीनत्वरूपतत्कालनिरूपिताधेयत्वस्य शब्दत्वाद् विरहादित्यत आह
तत्कालेति । तादृशसामग्रीकालेत्यर्थकम् ।

● दीधितिः ●

तद्य, तद्वत्त्वं हि हेतोर्नामेदेन, याधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया,

● यादाधरी ●

तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे ॥ आधेयता-
सम्बन्धेन तत्कालस्यावच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति
भावः । नाभेदेनेति । विवर्चितुं शक्यमिति शेषः ।

साध्याभाववद्दृष्टित्वादिविशिष्टसौघनरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ
सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवर्तनायां न व्यभिचारादावप्रसक्तिरतः याधे
तदभावादिति ॥ यद्वत्त्वभाववद्दृष्टादिरूपयाधे धूमादिरूपहेत्वभेदासत्तादित्यर्थः
तथा च तत्राख्यामिति भावः अत एव=याधेऽन्याप्तेरेव, नाश्रयतया तद्वत्त्वम्

● चन्द्रकला ●

भेदानभ्युपगमादिति । तथा च परामर्शरूपशाननिष्ठताद्वत्ताममीकालनिरूप-
ितापेयतातः शब्दत्वादिनिष्ठतादध्यापेयताया मेदंशिरहात् तादृशशानममीकालनिरूपि-
तापेयत्वरूपतादृशताममीकालीनत्वमादायैव शब्दत्वादिसदेतौ दृष्टान्तिरेवे लक्षण-
समन्वय इति भावः ।

ननु तत्कालनिरूपितापेयताया अपेयव्यक्तिभेदेन भेदानभ्युपगमे परामर्शादिनि-
ष्ठविरोध्यनुमितिसामग्रीकालानन्त्यया शब्दत्वमित्यपि प्रमाप्रतीतिः स्यादतोऽन्यथैकभे-
देनापेयताभेदोऽन्यत्वं स्वीकरणीय इत्यत आह अभ्युपगमे चेति । तत्कालनिरूपिता-
पेयत्वस्येत्यादिः ।

अवच्छेदकतयेति । तथा च आपेयतासम्बन्धेन विरोषिकोऽनुमितिनिष्ठाममी-
कालवत्त्वेनैव परामर्शादेरनुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशकालस्य आपेयतासम्बन्धेन
परामर्श इव शब्दत्वादायप्रवृत्तत्वात् तत्र लक्षणसमन्वय इति तु परमार्थः । तमादा-
यैव = तादृशशानममीकालमादायैव । लक्षणेति । शब्दत्वादिसदेतादित्यादिः ।

शाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतां यदि हेताभेदेन तत्र धूमरात् यद्वेदि-
त्वादी धूमाभावरदृष्टित्वविशिष्टसहितत्वादतप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविचारमेदस्य
बहिरूपदेतौ सन्नेन तत्र लक्षणसमन्वयसम्बन्धोऽपि हृदो बहिर्मान् धूमादिसादी याधिवे
धूमादिदेवावगम्यति, यद्वत्त्वभाववद्विद्वद्दृष्टरूपयाधेधूमादी विरहात् ।

निरूपकापिशब्देनागनासिम्बन्धेन आश्रयतासम्बन्धेनापि तद्वत्त्वं यजुमण्डकम्,
यद्वत्त्वभावरविशिष्टदशाभरताया धूमेऽमाशदित्याह साध्याभावेति ।

ननु सयूहासम्बन्धेन शाननिष्ठपरसम्बन्धेन यद्वत्त्वभावरविशिष्टदशाभरताया धूमे

● दीधितिः ●

न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो यद्विरिय दाहस्य ।

॥ गाद्वरी ॥

न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धक इति = न स्वजन्यानुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति हृदयम् । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह मणीति । न प्रतिबन्धक इत्यनुपपद्यते । तथाच विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शस्य स्वसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन यद्गुपादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कर्तव्यं सङ्गमनीयं, तस्य प्रतिबन्धकताविरिचष्टृत्तित्वादिति भावः ।

● चन्द्रकला ●

सर्वानुभवविक्रमित्याह कारणत्वेति । एकत्र तयोः समावेशान्भ्युपगमे तु मुन्दोपसृन्द्यायेन परस्पर व्याह्नयेतेति भावः ।

नन्वेकैकरूपेण कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेवानभ्युपगमः परामर्शत्वेन स्वसाध्यानुमितिकारणतायाः विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन तु तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तत्रानभ्युपगमे न कोऽपि दोष इत्येवम् आशङ्क्य मणीत्यादिदीधितिग्रन्थमवतारयति विभिन्नेति ।

परामर्शत्वेन कारणतायाः विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन तत्रैव परामर्शे प्रतिबन्धकतायाः स्वीकारे दोषमाह तथाचेति । विभिन्नरूपेण कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरभ्युपगमे चेत्यर्थः ।

दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति । तथाच वदित्वेन दाहकारणत्वं मणिसमवहितत्वेन च बहौ दाहप्रतिबन्धकत्वं यथा न स्वीकरणीयं तथा विरोधिसामग्रीकालीनत्वेनापि स्वसाध्यानुमितिजननीभूतस्य परामर्शस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं न कल्पयितुं शक्यमिति भावः ।

ननु मणित्वापेक्षया मणिसमवहितत्वस्य गुरुत्वमेव न दाहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं गुरुमित्याशङ्कं निराकरोति इति चेदिति । लाघवं प्रदर्शयति । तादृशसामग्रीत्वेनेति । विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्रीत्वेनेत्यर्थः । इति तु मिश्रमतम् ।

दीधितिकारमतमाह विरोधीति । तस्य = विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य । तथाच

ॐ दीपितिः ॐ

अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् , भवति च प्रतिबन्धसोभूतविरोधिसाम-

॥ शादाधरी ॥

कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपम् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेवात्र विवक्षितं न तु कारणोभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम्, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यनुत्पत्तेवेत्याह अयेत्यादिना । यद्धमेति = यादृशधर्म-
विशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकोऽनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपपरमे-
वेत्यर्थः । निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशयसंस्काराव्यवहितोत्तर-
क्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिः । अत्र = एतज्ज्ञक्षणे, प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकमुक्तम् = प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चेति
विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकत्वमप्रतिता-

ॐ चन्द्रकला ॐ

विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तवृत्तित्वं क्षणमेव निर्विपाद
मित्यसाधारणादौ दश विरोधेऽपि भवन्मते लक्षणसमन्वयो न सम्भवतीति हृदयम् ।

विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वविशिष्टपरामर्शादेरवश्यं स्वसाध्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यम् , तादृशविशिष्टपरामर्शसत्वे तादृशानुमितेरनुदयात् तादृश-
धर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वावच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्तिस्वाद्यधर्मस्यापि प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

नचैवं मणिसमवहितत्वेनापि बहुधादेः दाहप्रतिबन्धकत्वापचिरिति वाच्यम्,
हृत्वादित्याशयदत्ता दीपितिकृताम् अयेत्यादिशकामन्यं व्याख्यातुमुपक्रमते कार्येति ।
तच्च = कार्यानुत्पादव्याप्यतावच्छेदकत्वञ्च । यादृशेति । तयाचैवमते हृदो
वद्विमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं बहुप्रभावविशिष्टहृदादेरेव निषेधिता-
सम्बन्धेन तद्विशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्व व्यापकतायास्तादृशानुमित्यनुत्पादेऽ-
शक्तत्वात् । एवञ्च बहुप्रभावविशिष्टहृदादिक्मादायैव तादृशस्थले हेतोर्दुष्टत्व-
मित्याशयः । निश्चयपदव्याप्तिमाह निश्चयत्वेति । नक्षतिः = न सम्भवः ।
व्यापकत्वनिवेशात् पूर्वतो वद्विमान् धूमादित्यादौ न पूर्वोक्तशुक्ता पापाणमवत्व-
वत्सर्वतादिक्मादाय धूमस्य दुष्टत्वापचिरितिव्येयम् ।

विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वस्य वयोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं
दीपितिकृताम् व्यवस्थापयति विरोधीति ।

● दीधितिः ●

प्रीकालीनत्यादिविशिष्टपरामर्शं तथा इति चेत् ? न वा कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री यद्यपि प्रतिबन्धिका, विशेषतस्तत्र तत्सत्ये कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा ।

● नादाधारी ●

अवहितोत्तरस्थले कार्योत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकसाध्या आवश्यकत्वदर्शनाय । तथा = अवश्यमनुमित्यनुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादी दूषयति नचेति । नहीत्यर्थः । कालादीति । घटितान्तं हेतुगर्भयिरोपणम्, तथा च कारणसमुदायः सामग्री, सा च कश्चिदपि न प्रतिबन्धिका, कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात्, तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्कलत्वात्, प्रतिबन्धकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।

सत्यतिपक्षस्थले विरोधिकोऽन्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोऽन्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भयदुक्तिकमेव, तत्र कलानुत्पादेन सामग्र्या एवासत्त्वादिस्थाह विशेषत इत्यादिना । तत्र = सत्यतिपक्षस्थले, सामग्री न प्रतिबन्धिकेत्यनुपपन्ने । कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्यनियतत्वादिति भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किम्विति । विरोधिपरामर्शः = साध्याभावद्वयाप्यवत्तानिश्चयः, तथा = अनुमितिप्रतिबन्धकः ।

● चन्द्रकला ●

आवश्यकत्वदर्शनाय = अवश्यं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमस्तीति प्रदर्शनाय । तथाच तादृशसामग्रीकालीनत्वमादायैव दशविशेषे सद्देतौ लक्षणं संगमनीयमिति हृदयम् । हेतुगर्भेति । यतः कालादीनां न प्रतिबन्धकत्वमत एवेत्यर्थकम् । कालादिसाधारणकारणघटिततादृशसामग्रीकालीनत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निराकरोति तथाचेति । तेषाम् = कालादीनाम् । तेषामनुगुणत्वात् = कालादीनामनुमित्यादिकार्यप्रयोजकत्वात् । तत्र = सत्यतिपक्षस्थले । पञ्चानुत्पादेन = विरोधिकोऽन्यनुमित्यनुदयेन । सामग्र्याः कार्यनियतत्वादिति । तथाच तादृशसामग्रीसत्त्वे सत्यतिपक्षितत्वमेव हेतौ दुर्लभमिति भावः । तत्र = सत्यतिपक्षस्थले । अनुमितिप्रतिबन्धक इति । तद्वत्तुल्ये तदभाषनिश्चयस्यैव तदभाषव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया सत्यतिपक्षतादृशसामग्र्योत्पत्त्यस्यैव परस्परानुमितिप्रतिबन्धनिर्वाह

१- दीपितिः ३

यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये याथावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः
प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यप्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र
नियेदयताम् ,

ॐ यादाधरो ॐ

ननु यत्र बहुधभावव्याप्यवत्तापरामर्शः बहुधभावाभाववान् पक्ष इति
याधनिश्चयश्च वर्तते तत्र बहुध्याप्यवत्ताज्ञानेन बहुधनुमितिर्जन्यत इत्यनु-
भवसिद्धम् , विरोधिपरामर्शानात्रस्य प्रविष्यकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत
आह यदि चेति । तत्सत्त्वेऽपि = विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि, तत्साध्ये याथाव-
तारे = तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायाम् , नानु-
मितिप्रतिबन्धः = न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यप्रहाभावाये-
त्यन्तरं वैशिष्ट्यमित्यनुपपद्यते । तदभावस्य = विरोधिकोटिविरुद्धनिश्च-
याभावस्य, तत्र = विरोधिपरामर्शप्रविष्यकतायच्छेदककार्मे । निवेद्यता-
मिति । अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशयां तत्कोटिविरुद्धनिश्चय-
सत्त्वे तत्परामर्शं भ्रमत्वमहानन्तरमेवानुमितिर्न त्वन्यथेति भ्रमत्वमहामा-
ववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशशायमहामाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ
इत्यनिर्भरसूचनाय यदि चेत्सुक्तम् ।

■ चन्द्रकला ॐ

इत्यभिप्रायः । किन्तिपत्यादिदीपिविभवतारयति नन्विति । यत्र = यादृशस्यै ।
अनुभवसिद्धमिति । बहुधभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य स्वसाध्यभावेन हीनवज्रवादिति
तात्पर्यम् । बहुधभावव्याप्यवान् बहुध्याप्यवत्त्वोऽथ पर्वत इत्याकारकपरामर्शदशकाले
बहुधपरामर्शभावानिति बहुधभावव्याप्यनिश्चयसत्त्वेऽपि बहुधनुमित्युत्पादस्य
अविवादत्वा दीपितौ यदिचेत्सुक्तमित्यवधेयम् ।

पक्षे = पर्वतादी । अभावेति । बहुधभावव्याप्यनिश्चय इत्यर्थः । परामर्श-
प्रतिबन्धकतायच्छेदककार्मे इति । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतदभावव्याप्यवत्ता-
निश्चयस्य यथा तद्विचारस्तुतिप्रतिबन्धकत्वं तथा स्वसाध्यशायनिश्चयमाभारविशिष्ट-
स्याति तस्य कर्मनिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति तादृशशायनिश्चयमाभारस्यापि प्रतिबन्ध-
कतायच्छेदकत्वमावश्यकमित्यर्थः । यदोक्तव्यमिदं नम्यो जनमाह अत्रेति । शोधित-
प्रत्ये इत्यर्थः । विपरीतेति । बहुधभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामित्यर्थः ।
तात्कोटोति । बहुधभावव्याप्यनिश्चयसत्त्वे इत्यर्थः । तत्परामर्श इति । बहुधभाव-

● दीधितिः ●

यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसरवे नानुमितिस्तथा तथाविधयाधादिप्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः । न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि ।

● गादाध्यायी ●

अप्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दर्शितम् ।

नन्वस्तु विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तद्वद्विरोधि-
सामग्रीकालीनत्वानस्य फलानुत्पादनियतत्वाच्चादृशसामग्रीकालीनत्वस्य
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपहृषमेव, एवं विरोधितयाविधपरामर्श-
कालीनत्वमादायापि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत
एवेत्यतो विरोधिपरामर्शकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय
सद्वेत्तावतिप्रसङ्गमाह यथाचेति । तथाविधेति = विरोधिभ्रमप्रमासाधारणे-
त्यर्थः । अपीत्यनन्तरं नानुमितिस्तिन्यनुपपद्यते, तथाच सादृशयाधादिकाली-
नत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेत्यतोऽतिप्रसङ्ग इति ।
बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनुपगमे न इष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः ।
विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपाद-
यितुं शक्यत इत्याह न चेति । नहीत्यर्थः । अतीतादाविति । तथाचाती-

● शङ्करकला ●

भावव्याप्यवत्तापरामर्शे अप्रामाण्यग्रहानन्तरमेव बहुधाद्यनुमितिरित्यर्थः ।
दृष्टान्तविधयेति । अप्रामाण्यग्रहाभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं सर्ववादिसिद्ध-
मिवाशयः । फलानुत्पादनियतत्वात् = फलानुत्पत्तिव्याप्यत्वात् । सद्वेत्तावतिप्रसङ्ग-
माहेति । भ्रमप्रमासाधारणविरोधिकोटिपरामर्शघटितसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शस्य
स्वसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्युपगमे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमस्य
दुष्टत्वापत्तिः, तुल्यपुक्त्वा बहुयभाववत्पर्वतरूपवाहभ्रमकालीनत्वेनापि वह्निव्याप्य-
वत्तापरामर्शस्य बहुधाद्यनुमितिप्रतिबन्धकताया आवश्यकतया तादृशभ्रमकालीनत्वस्य
धूमादिनिष्ठत्वे बाधकाम्बाधादित्यभिप्रायः ।

• दोषितिः •

यदपि यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं चाव्ययम्, सत्प्रतिपक्षे च विरोधिष्याप्यादिकमेव तथा,

ॐ गादाधरो ॐ

सादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मत्तसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिष्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिष्याप्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति यदपोति । यद्विषयकत्वेनेति सूचीयार्थः, स्वरूपसम्बन्धरूपारब्धेदकत्वं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तथासति विरोधिष्याप्यादेर्दापत्वानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासाविनिष्ठप्रतिबन्धकताबल्लेखकधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

ननु बाधादिभ्रमकालीनत्वमादापापि हेतौ दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यत आह बाधादेरिति । नोपपद्यत इति । अतीतादिसद्धेतौ विरोधिकोऽनुमितिसामग्रीकालीनत्वस्य विरहात् हेतौरेवातीतत्वादिति भावः ।

सद्धेतौ = तादृशशब्दत्वादौ । विरोधीति निस्त्वस्याप्याप्तमवेतद्रव्यत्वादिमध्यन्धस्याऽप्रसिद्धावपीत्यर्थः । दोषत्वानुपपत्तेरिति । विरोधिष्यापि विषयकत्वस्य हेत्वाद्यविषयकैऽपि ज्ञाने धर्तृमानतया तत्राऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वविरहेण विरोधिष्याप्यादिविषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताविरिक्तवृत्तित्वात् विरोधिष्याप्यादेर्दापदेनोपादानाऽसम्भवादिति तु तत्त्वम् ।

विरोधिष्याप्यादेरिव पक्षधर्मताया अत्र अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानिरूपितस्य रूपसम्बन्धरूपाबल्लेदकतावत्त्वात् पक्षधर्मतापरिमहाय व्याप्यादिरेवेत्यप्रादिपदम् । एतच्चापि सुशोभविष्यति ।

ननु यद्विषयकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये ज्ञानस्य इत्यत्र ज्ञानरदं व्यर्थमित्यत आह ज्ञाननिष्ठत्वेति । निश्चयनिष्ठत्वेत्यर्थकम् ।

कामिनीज्ञानान्यश्नन्मार्थं मत्वेव कामिनीजिज्ञासायाः प्रतिबन्धकतया ज्ञानपदानुराजने कामिनीजिज्ञासानिज्ञा वा प्रवृत्तानुमितिप्रतिबन्धकता तदप्यल्लेदकतायाः कामिनीत्वे कामिनीज्ञानत्वे वा सत्त्वेन तत्र दोषलक्षणत्वाविश्यासिः, तादृशधर्मरति च दुष्टलक्षणत्वादिश्यासिरित्याह कामिनीवि ।

● दीधितिः ●

तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयकत्वादिति ।

● गादाधरी ●

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो न वह्निमान् जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धक्रीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृते हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिष्यादयादिमत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति = स्वविषयकज्ञानविषयतासमकेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः ।

तादृशसम्बन्धवशां प्रकृतहेतावुपपादयति तस्येति । विरोधिष्यादित्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालम्बनरूपतयेति । न चैवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति याच्यम्,

● चन्द्रकला ●

तद्वत्त्वमपीत्यादेरवतरणमाह नन्विति । तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्निभाववान् जलत्वादित्यादौ धूमादेः जलत्वादेश्च सत्प्रतिपक्षितत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिषन्धकतावच्छेदकत्वविरोधिवह्निष्याप्यत्वस्य जलत्वे वह्निभावव्याप्यत्वस्य च धूमे विरहात्, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वात्मकपक्षधर्मतायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वात्मकपक्षधर्मतायाश्च परस्परानुमितिप्रतिषन्धकतावच्छेदकविषयताभयत्वेऽपि तादृशसमवायावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाया धूमे तादृशसंयोगावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वायाश्च जलत्वेऽसत्त्वात्, सम्बन्धान्तरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वायाश्च परस्परानुमित्यविरोधित्वादित्याशयेन दीधितिकार आह तद्वत्त्वमपीतीति भावः ।

स्वविषयकेति । स्वं विरोधिष्यादित्यादिः तद्विषयकं यत् प्रकृतहेतुविषयकं समूहालम्बनज्ञानं तद्विषयतात्मकसम्बन्धेनेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्येति । संयोगस्वरूपादेरित्यर्थः ।

तथाच वह्निष्याप्यधूमवान् वह्निभावव्याप्यजलत्ववाश्च पर्वत इत्याकारकसमूहालम्बनविरोधिष्यादिविषयकज्ञानविषयताया धूमे जलत्वे च सत्त्वेन तादृशविषयतात्मकसम्बन्धेन विरोधिष्यादिसम्बन्धिताया धूमे जलत्वे चानपायाच्योर्दुष्टत्वं निर्विवादमित्याशयः ।

ननु यत्र प्रथमं वह्निष्याप्यधूमवान् पर्वत इतिज्ञानं ततो वह्निभावव्याप्यः

● दीर्घितिः ●

तदपि तुच्छम्, साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्या-
भाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयकत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतियन्धकत्वं तस्य
च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादितिव्याप्तेः ।

● ग्राह्यपरी ●

तत्रापि तादृशव्याख्यादिप्रकृतहेतुविषयकपरमेष्ठनज्ञानादिकमादाय
तद्वत्तोपपत्तेः । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन = साध्याभावप्रकारकपक्षा-
वगादित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति = साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांरो
प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः, तस्य = तादृशज्ञानस्य,
साध्यवत्यपि पक्षे = पक्षे साध्यवत्यपि सति, पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति
यावत् ।

पर्वतो बद्धिमान् धूमादित्यादौ ध्रमात्मकवाधाविज्ञाननिप्रशति-
बन्धकवाचच्छेदकविषयितानिरूपकवहयमावादेः स्वविषयकज्ञानविषय-
त्वादिसन्धन्वेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः ।

● चन्द्रकला ●

जलशरद्व पर्वत इतिज्ञानं सन्नालम्बनानालम्बमेव पर्वतं वप हेतोरुदता न स्यात्
परस्परानुमितिनिरोधिष्यात्तापादिविषयतायाः परस्परहेतावयवतादिति न यैवमित्यादि-
नाऽऽशयः समापत्ते तत्रापीति । क्रमिकपरामर्शद्वयस्थलेऽपीत्यर्थः ।

तद्वत्तोपपत्तेरिति । तादृशक्रमिकपरामर्शस्थले उत्पन्नस्य विरोधिष्यात्तापादि-
विषयकतन्मूलात्मन्यनज्ञानोद्भावेऽपि बद्धिव्याप्तिप्रकारकधूमविरोधकवहयमावादादि-
प्रकारकयत्नविशेषकपरमेष्ठनीयविरोधिष्यात्तापादिविषयकज्ञानविषयतायाः प्रकृत-
हेतुनिष्ठताया तादृशविषयतात्मकसम्बन्धेन विरोधिष्यात्तापादिमत्वस्य प्रकृत-
हेतावनपायात् क्रमिकपरामर्शस्थलेऽपि सज्जतिवद्वास्तव्यदुष्टत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

तदपि तुच्छमित्यादिदीर्घिति व्याचष्टे साध्याभावप्रकारेणेति । साध्याभाव-
त्वावच्छिन्नप्रकारताकृष्यविषयताकृत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन = मिथादिमतभेदेन ।
तादृशज्ञानस्य = साध्याभाववत्तत्वावगादिज्ञानस्य ।

प्रतिष्ठापति संप्रपञ्चितं भावमाह पर्वत इति । यदिपक्षकत्वं मरुवातुमिति-
प्रतिबन्धकतानिरूपितरूपताकृष्यरूपावच्छेदकत्वानत् तदस्य दुष्टत्वमित्युच्यते इदो
यद्विमानित्यादौ बद्धयमावादिगिरिविषयतायाः तादृशप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकताया तद्विषय-
कहेतुविषयकतन्मूलात्मन्यनज्ञानविषयतात्मकसम्बन्धेन बद्धयमावादिमत्वस्य मरुत-

● दशमितिः ●

विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, विशिष्टश्च

● गादाधरो ●

इदमुपलक्षणम्—वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयकविरोधिष्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्यः, तत्रापि पक्षारो तद्विशिष्टविरोधेण कसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्विशिष्टसम्भवात् ।

अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण ग्राह्य-
भ्रमप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गाय उद्धारमाशङ्कते विशिष्टेति । साध्या-
भावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु साध्या-
भावादिमात्रविषयकत्वमित्यर्थः । विशिष्टश्च = साध्याभावविशिष्टपक्षश्च,

● चन्द्रकला ●

हेतौ वर्तमानतया तस्य पूर्वोक्तक्रमेण सत्प्रतिपक्षितसद्वेतोरपि दुष्टत्व-सम्भवेऽपि
पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमेऽतिश्यासिः, पर्वतो बहुयभाववानित्याकारकभ्रमीय-
बहुपभावविपयिताया अपि पक्षेत्परमिक्वद्व्यपनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
तादृशबहुपभावविषयकधूमविषयकसमूहालम्बनज्ञानविषयतात्मकस्वविषयकज्ञानविष-
यत्वसम्बन्धेन बहुयभावादिसत्त्वस्य धूमे सत्त्वादित्यभिप्रायः ।

निरुक्तलक्षणकृत्तुनये विरोधिपरामर्शद्वयसबलनादेव सद्देतौ सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टं
नतु विरोधिपरामर्शशून्यकाले, तथा सत्पि विरोधिपरामर्शशून्यकाले सम्भवे पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसद्वेतावतिश्यासिः, विरोधिष्याप्त्यादिविषयकधूमादिविष-
यकसमूहालम्बनज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन विरोधिष्याप्त्यादिमत्त्वस्य धूमादौ अक्षतत्वादित्याह इदमुपलक्षणमिति ।

तद्विषयकेति धूमादिविषयकैत्यर्थकम् । अतिश्यासिधुपपादयति तत्रापीति ।
धूमादिहेतावप्यर्थः । तद्विशिष्टसम्भवात् = विरोधिष्याप्त्यादिमत्त्वसम्भवात् ।

यादृशविशिष्टविषयकनिरुक्तत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टत्वं दुष्टत्वमित्यभिधाने पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ केवलबहुय-
भावमादाय धूमादेर्दुष्टत्वारणसम्भवेऽपि सत्प्रतिपक्षसबलनदशाया भवन्मतसिद्धस्य
सद्देतोर्दुष्टत्वस्यानुपपत्तिः, विरोधिष्याप्त्यादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्
साध्याभावव्याप्त्यविशिष्टपक्षस्य चाप्रसिद्धत्वाद् यादृशविशिष्टपक्षेन तस्योपादाना-
सम्भवादित्याह अनतिरिक्तेति ।

● दीधितिः ●

तत्राप्रसिद्धमिति चेत्, तत्किं सर्वत्र सत्यतिपक्षे साध्याभाव-
व्याप्यवान्प्रक्षः प्रसिद्धः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं,
धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयत्वादिना या सम्बन्धेन व्यभिचारा-
दिमत्त्वात् ।

● यावापरी ●

तत्र=बाधभ्रमस्यङ्गे, सत्यतिपक्षस्यङ्गे सर्वत्र सादृशविशिष्टं प्रसिद्धमि-
त्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति तत्किमिति । पञ्चावृत्तिसाध्यकसत्यतिपक्षे
साध्याभावव्याप्यविशिष्टप्रक्षस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्रेति । सत्यतिपक्षे=सत्य-
तिपक्षतया भवन्मत्तसिद्धे इत्यर्थः । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपमयच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिदुर्गतिरेवेति
भावः । तद्वत्त्वपटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति यथाकथञ्चिदिति । अति-
प्रसक्तम् = सद्भेदुसाधारणम्, तथाच पर्वतादौ बहुधादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ
वुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । सादृशसम्बन्धस्य धूमादिरूपसद्भेदुसा-
धारणत्वं एवमिति धूमादेरिति । ज्ञानरूपेण = स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन
तदाश्रयत्वादिना, आदिना एककालोक्तत्वादिपरिमहः, उपनिशारादि-
मत्त्वात् = बहुपभाववद्वृत्तिवत्त्वत्वात् ।

ननु सादृशसम्बन्धावन्तिष्ठन्नवत्पकारवानिरूपितवर्गिविशेष्यताशा-
स्त्रित्वेन ज्ञानस्य प्रतिपन्नकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति धा-

● चन्द्रकला ●

सर्वत्रैवमिषानप्रयोगमहा पञ्चावृत्तीति । इदादिपञ्चवद्वृत्तादिसाध्यक-
सत्यतिपक्षे इत्यर्थः ।

सत्यतिपक्षितसद्भेदो दुष्टत्वावृत्तिसमयेनैवानतिरिक्तवृत्तित्वरूपप्रतिपक्षकता-
वच्छेदकताया निवेद्याऽसम्भवादाह तथाचेति । दर्शितातिव्याप्तिः = पर्वतो यदिमान्
धूमादित्यादौ बाधभ्रमोपकेनसवद्वृत्तादादिमत्त्वमादाय धूमादावतिव्याप्तिः ।

दूषयतीति । तद्वत्त्वपटकसम्बन्धोऽपि नकुमराक्य इत्याशयः । यथाकथञ्चित्-
सम्बन्धेन तद्वत्त्वमिषाने अतिव्याप्तिमुपपादयति तथाचेति । तथाच स्वविषय-
ज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन आश्रयत्वसम्बन्धेन एककालोक्तत्वसम्बन्धेन वा बहुपभाव-
दूरित्वादेः धूमादिसद्भेदो सत्त्वात् तत्त्वाति दुर्लभं भवन्तो दुर्गतिमितिभावः ।

सादृशसम्बन्धेत्यादिदीधित्यनवरपदि नन्विति । तेन सम्बन्धेन = सादृश-

● दीधितिः ●

यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्देताविति कृतं पल्लवितेन ।

● गादाधरो ●

अथम् । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिरादिप्रकारतानि-
रूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन
सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च प्रकृतहेतावभावात् नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निरा-
कुरुते यादृशेति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षित इति । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादि-
स्यक्ते धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन बहुपभावव्याप्य-
धूमत्वादिमत्तायाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित् सद्देताविति । सद्दे-
तुतावशायां क्वचिदित्यर्थः । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरा-
मर्शसमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयबहुपभाव-
सद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वा-
दिति भावः ।

यसु-ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वम्, ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्य-

● चन्द्रकला ●

प्रकारतान्वेदकस्वरूपसम्बन्धेन । तद्वत्त्वस्य = बहुपभाववद्वृत्तिवादिसत्त्वस्य ।
हेतौ = वह्निमाधूमधूमादिसद्देतौ । व्याप्यताघटकेति । हृदो वह्निमान् धूमवत्
हत्यादौ अलत्वादेः समवायसम्बन्धेन बहुपभावव्याप्यतया तेन सम्बन्धेन बहुपभाव-
व्याप्यस्य धूमवत्त्ववतादौ विरहात् तादृशधूमवदादेर्दुष्टत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
सर्वत्रेत्युक्ति समर्थयति हृदो वह्निमानिति ।

क्वचित् सद्देतावप्यनिव्याप्तिं बोधयति सद्देतुतावशायांमिति । विरोधिपरा-
मर्शद्वयशून्यतादशायामित्यर्थः । धूमादिवृत्तित्वादिति । तादृशप्रकारतावच्छेदकत्व-
रूपसम्बन्धेन बहुपभावस्य समवायसम्बन्धेन बहुपभावव्याप्यस्य धूमत्वादेः धूमादौ
वर्तमानत्वादित्यर्थः ।

इदमुपलक्षणम्, यत्सम्बन्धावच्छिन्नेत्यादिना दुष्टत्वनिर्वचने धूमत्ववान् पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वं न स्यात् तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन
धूमत्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रकारान्तरानुसरणे तु अन्यग्राप्यव्या-
प्तिरतिव्याप्तिर्वा न सम्भवतीति ध्येयम् ।

कस्यचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यस्त्विति । ज्ञानसम्बन्धेन = स्वविषयकज्ञान-

● गाथावरी ●

तुरोधात् कदाचिदेव क्वचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च विरोधिष्या-
प्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृतहेतौ तत्सम्बन्धः, तदैव तत्र
दुष्टताव्यवहारात्, साध्याभावादेर्ज्ञानन्तु तत्र न कदाचिदपि तथा, पर-
मेस्वरदिसाधारणं साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्वदैव इति ।
तत्र हारयास्पदमेव, सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्या-
सिद्धत्वात् वासनाविशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरोक्षस्यापि सम्भ-
वात् ज्ञानस्य नियतसम्बन्धत्वासाधकत्वादिति ।

ॐ चन्द्रकला ॐ

यप्यन्तात्मकसम्बन्धेन । तादृशम् = तादृशविरोधिष्याप्यादिभूतम् । कस्यचित्
सम्बन्ध इति । न तु सर्वदै । सर्वस्येति शेषः ।

तथाच विरोधिपरामर्शान्वतावशात् न सदेतावतिव्याप्तिः, तदानीं तादृशज्ञान-
विषयत्वादेः सम्बन्धत्वात्कस्मात्, एवं बाधभ्रमस्येत्येत्याह एवञ्चेति । क्वचिदेव
कस्यचित् तादृशज्ञानविषयत्वादेः सम्बन्धताकल्पने चेत्पर्यः ।

तदैव = विरोधिपरामर्शदशायामेव । ननु बाधस्य नित्यदोषत्वा कदाचित्स्य
तादृशसम्बन्धत्वमप्रसिद्धमित्यत्र आह साध्येति । तथा = सम्बन्धः । सर्वदैवेति ।
तथा च बाधस्यैव रूपविषयकज्ञानविषयत्वादेः सर्वदैव सम्बन्धता वाच्या,
तत्र सर्वदैव हेतुर्दुष्टत्वादिति भावः ।

यदा यत्र हेतौ यस्य दुष्टताव्यवहारस्तदा तत्रैव ज्ञानस्य तदीयसम्बन्धतेति
व्यवहारस्य ज्ञाननिष्ठसम्बन्धतासाधकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन रूपयति
हारयास्पदमेवेति ।

निष्कलमतस्य हारयास्पदत्वे युक्तिमाह सकलैति । सकलमतमतान्तरत्वादिपु-
पादौ वर्तमानस्येत्यर्थः । नियतेति । ज्ञाननिष्ठसम्बन्धताव्याप्यस्य व्यवहारस्यासि-
द्धत्वादित्यर्थः । वासनेति मिथ्याज्ञानादिजन्यधर्मकारवतां पुष्पापामित्यर्थः ।
तादृशेति दुष्टेऽप्यदुष्टकव्यवहारस्य समवायित्वार्थः । ज्ञानस्येत्यादि । ज्ञाननिष्ठं
यत् व्यवहारव्यापकत्वेनाविभक्तं सम्बन्धतया तत्साधकत्वाभावादित्यर्थः ।
व्यवहारस्येति शेषः ।

तथाच मतान्तरवादिनां पुष्पापापमपि नियमेन एक एव व्यवहारो भवतीति न
वक्तुं शक्यते, मिथ्याधीन्यधर्मकारवतां दुष्टेऽदुष्टत्वस्य शुद्धे दुष्टत्वस्य व्यवहारदर्श-
नात् व्यवहारस्य ज्ञाननिष्ठसम्बन्धताव्याप्यत्वात्, एवञ्च बाधादिभ्रममादाय सदेता-

● चिन्तामणिः ●

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशान्दज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वाच्च लिङ्गामासत्त्वम्, तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्र
लक्षणम् ।

● दीधितिः ●

यद्यपीति । स्थाणुत्वामासस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्व-
प्रत्यक्षशान्दयोरनुदयात् ।

● गादाधरो ●

यद्विषयकत्वेनेति यथाभ्रतकल्पे कामिनीजिज्ञासादिविषये अतिव्याप्ति-
रित्यसाधारणप्रतिबन्धकतापठितमेव लक्षणं करणीयं तत्रैवाशङ्कते मूले यद्य-
पीति । समाधानमपि ज्ञायमानं सदित्यादिरुतीयलक्षणाभिप्रायेण
“तथापी” त्यादिनेति बोध्यम् । बाध-सत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशान्दज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाध-सत्प्रतिपक्षयोरनुमितिमात्रवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताभ्यामावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्वरूपं
लिङ्गसाधारणदोषत्वं न सम्भवतीत्याक्षिप्तं मणिकृता, तादृशप्रतिबन्ध-
कतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरीहाराय तत्र युक्तिमाह दीधितौ स्थाणु-
त्वाभास्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशान्दयोरिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य
स्थाणुत्वप्रकारकस्य, लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शान्दस्य चेत्यर्थः ।

● चन्द्रकटा ●

अतिव्याप्तिदुर्बारेवेति भावः ।

लिंगज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावद्भास-
तियोगिज्ञानविषयत्वम् लिङ्गामासत्त्वम्, तच्च बाधे सत्प्रतिपक्षे च न सम्भवति, बाधस-
त्प्रतिपक्षनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षशान्दादिप्रतिबन्धकताया तदभासस्य
तादृशदुर्दिमात्रप्रयोजकत्वेन लिंगजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजक-
तायास्तत्र विरहात् इत्याद्येपस्य मूलोकस्य शान्दादिप्रतिबन्धकताया युक्तिमदर्शनेन
प्रामाणिकत्वं कुर्वता दीपितिकृता स्थाणुत्वेति ग्रन्थं व्याचष्टे समानेति ।

लौकिकसन्निकर्षादिजन्यप्रत्यक्षस्य बाधसत्प्रतिपक्षनिश्चयाऽप्रतिबन्धत्वादाह
लौकिकेति । शान्दस्य = शान्दबोधस्य समानधर्मितावच्छेदकस्येति पूर्वोक्तान्वयः ।

शान्दबोधं प्रत्यपि यदि बाधनिश्चयस्य तदभावव्याप्यनिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वं
तदा नरथिर.कपालं शुचि प्रार्थयत्वादित्यादौ कर्मानधिकारप्रयोजकस्वरक्षाभाववरू-

● दोषिणिः ●

नचैवं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्र-
तिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्कभावेन बलवत्त-

● वादापरी ●

एवम्-शान्दबुद्धौ बाध-तद्भावक्याप्यवसाधानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशिरः
कपालमिति । नरशिरःकपालस्य शुचित्वानुमापकेन तद्वर्त्मिकप्राण्य-
ङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः कबद्धारा चागमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादित्यर्थः ।
स चानुभवविरुद्धः, तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शान्दाशौचज्ञानस्या-
नुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

समाधत्ते तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानमात्रकाल इत्यर्थः । अनुकूलतर्क-

● चन्द्रकला ●

पशुचित्वाप्यप्राण्यङ्गत्ववत् नरशिरःकपालम् इत्याकाररूपमर्थदद्यात् निश्चयपर-
मार्जन्यतादृशशुचित्वनिष्पन्नरूपानुमितिदशार्था वा तादृशनिश्चयव्यवहितोत्तर-
धरो समानुवयसिद्धस्य चिति च चित्तिकादृश मृतांगयेत्काद्यागमजन्यस्य कर्मानपिकार-
प्रयोजकदशार्थाभावरूपमावयवत्वरूपाशुचित्वबोधस्य तस्माद एव न स्यात्, पूर्वम-
शुचित्वव्याप्यत्वादिनिश्चयस्य शान्दादिप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति शेषविकृता शंकायप्यं
प्रदर्शयति पूर्वमिर्यादि ।

मद्वर्त्मिकेति । तादृशकपालवर्त्मिकेत्वर्थकम् । स्वतः = तादृशपरामर्शतः ।
परामर्शसत्त्वदशार्था बाधकान्तरविरहेणावश्यमेव कार्यमुत्पत्ते इत्यत आह
कबद्धारा चेति । तादृशपरामर्शनस्यशुचित्वानुमितिद्वारा वेत्यर्थः । स च = आगम-
जन्याशुचित्वबोधः ।

केवल नरशिरःकपाले प्राण्यङ्गत्वज्ञानमात्रान्तु नशुचिरस्यान्वयोर्धं प्रतिवप्राति
अतिव शुचित्वव्याप्तिविशिष्टप्राण्यङ्गत्वस्य कपालदौ ज्ञानमेव तथा, एवसागमजन्या-
शुचित्वबोधात् पूर्वं अनुकूलतर्कभावेन बलवत्प्रमाणमस्य सत्त्वेन च प्राण्य-
ङ्गत्वादौ शुचित्वव्याप्तिनिश्चय एव न भवति, व्याप्तिनिष्पत्त्याभावे शुचित्वानुमितेरप्यनु-
दयेन अशुचित्वबोधात् पूर्वं शुचित्वरूपाशुचित्वमात्रजन्याप्यनिष्पत्त्यस्य तत्रत्यस्य
अशुचित्वमात्ररूपशुचित्वरूपकषाधनिष्पत्त्यस्य चोत्पादाऽऽत्मभावात् प्रतिबन्धकभावे-
नागमजन्यबोधः सम्भवत्येवेत्याह समाधत्ते इति ।

तादृशेति आगमजन्यत्वर्थकम् । अनुमितेः पूर्वमेव बलवत्प्रागमन्याशु-
चित्वबोधस्योदत्तस्य तेनैव प्रतिबन्धादुत्तरकारणं न शुचि-

• चिन्तामणिः •

यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तूत्पन्न-
ज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते, अनुमितौ तत्प्रतिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धबाधिताः पञ्च ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे हेत्वामास-

सामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ।

• दीधितिः •

यद्वे त्याद्यभ्युपगममात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतियन्ध-
कत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतियन्धकत्वात् । योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धयात्

• गादाधरी •

निर्भरमाह यद्वेत्यादीति । नन्वानुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिक-
सन्निकर्षादितः प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रति-
बन्धकत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयस्वाव-
च्छिन्नस्याज्ञातमतो यद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं
तद्वत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधे लक्ष्यतो-
पपादकत्वं सुसङ्गच्छते इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति ।

समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्तेरानुमा-
निकेति बाधनिश्चयविरोधणम् । शाब्दं प्रतीति । तथाच तावतैव
लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः ।

तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते योग्यतेति । अन्यथासिद्धत्वादिति ।
बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधानुत्पाद-

• चन्द्रकला •

प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमसम्भवि, आनुमानिकबाधनिश्चयदशायाम् प्रत्यक्षोत्पादत्वा-
वश्यकत्वादिति बाधादेः अनुमितिमात्रविरोधितया तस्य लिङ्गासाधारणदोषत्वं
निर्विवादमिति तु न शक्यम्, शाब्दं प्रति बाधादेर्विरोधितत्वादेव तस्यानुमितिमात्रा-
विरोधितत्वात् इति दीधितिकारण्यं प्रदर्शयति तथाचेति ।

तावतैव = शाब्दं प्रति बाधादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेव । तत्रापि = शाब्द-
बोधेऽपि । शाब्देर्बोधानुत्पादेति । बाधादिनिश्चयस्यैव योग्यताज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वादित्याशयः ।

ॐ दोषितिः ॐ

तदभायो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतमानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्बलत्वात् ।

इति महामहोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यविरचिता
हेत्वाभासे सामान्यनिरुक्तिदीपितः समाप्ता ।

● वादाधरी ●

निर्वोहादिति भावः । तदभावः = वाधादिनिश्चयाभावः, तत्र = शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यवापसंशयद्वितीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकयोग्यतानिश्चये सति तद्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानधारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि वाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्बोधादोपनीतमाने विरोधप्रतिबन्धकतयैव वाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणसम्भवात्तत्रैव तन्निराकरोति एवमपीति । उपनीतमानविरोधम् = दोषविरोधाजन्योपनीतमानविरोधम्, तत्त्वेन = वाधनिश्चयाभावत्वेन । दुर्बलत्वादिति । वाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतमानानुशास्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

इति महामहोपाध्याय—श्रीमहाधरभट्टाचार्यविरचिता हेत्वाभास-
सामान्यनिरुक्तिदीपितिवृत्तिः समाप्ता ।

● चन्द्रकला ●

योग्यतासंशयस्य माहसंशयान्नकृतया तस्य प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकत्वात् स्मरणाद्यात्मकेति । आदिना आनुमानिकवापादिनिश्चयपरिमह । तदभावस्य = वाधादिनिश्चयाभावस्य ।

तथापि वाधादेर्न लिङ्गासाधारणदोषत्वम् उपनीतप्रत्यक्षं प्रति तस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यादिदोषितिः आचष्टे तत्त्वेनेति । तादृशोपनीतेति दोषविरोधान्न्योपनीतेत्यर्थम्, अन्यत् सुगममिति दिक् ।

इति श्रीमदुदासीनरमईसपरिभाषकवाचस्पत्यं श्रीमन्स्वामिनयरायदासमा-
यस्यादिभ्यः - समस्तमारवर्षप्रसिद्ध-सिन्धुमहानन्दवर्षे - श्रीसायनेलातोपाधिरु-
पदशास्त्रप्रमाखपाठगारीण-स्वामिभीहरिनामदासविरचिता हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति-
चन्द्रकला टीका समाप्ता ।

● पितामहिः ●

यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिषध्यते, किन्तु तत्प्रज्ञानेऽप्रामाण्यं घ्राप्यते, अनुमितौ तत्प्रतिरेव प्रतिषध्यते ।

ते च सध्यमिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धबाधिताः पञ्च ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे हेत्वामास-

सामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ।

● दीधितिः ●

यद्वेत्याद्यभ्युपगममात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिकयाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धं यान्

● नादाधरी ●

निर्भरमाह यद्वेत्यादौति । नन्वानुमानिकयाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयस्यावच्छिन्नस्याक्षतमतौ यद्विषयनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकराभिप्रायेण यद्वेत्यादिमन्यस्य बाधे लक्ष्यतापपादकत्वं सुसङ्गच्छते इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति ।

समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्ष-

निकेति बाधनिश्चयविरोपणम् । शब्दं प्रतीति ।

लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः ।

तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते योग्यतेति । अन्य

बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव श

● चन्द्रकला ●

प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमसम्भवि, आनुमानिकयाधनिरचयदशायाम् वक्ष्यकवादिति बाधादेः अनुमितिमात्रविरोधितया तस्य लिङ्गनिर्विवादमिति तु न शक्यम्, शब्दं प्रति बाधादेर्विरोधित्वादेव तविरोधित्वात् इति दीधितिकाशयं प्रदर्शयति तथाचेति ।

तावतैव = शब्दं प्रति बाधादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकरादेव । त

बोधेऽपि । शब्देद्वयोधानुत्पादेति । बाधादिनिश्चयस्यैव योग्यतारकतादित्याशयः । ..

ॐ दोषिति ॐ

तदभायो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति महामहोपाध्याय—श्रीरघुनाथशिरोमणिमहोपाध्यायविरचिता
हेत्वाभासे सामान्यनिरुक्तिदोषिति समाप्ता ।

● गादाधरो ●

निर्वर्वाहादिति भाव । तदभाव = बाधादिनिश्चयाभाव, तत्र = शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यबाधसशयद्वितीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकयोग्यतानिश्चये सति तद्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्निर्वादोपनीत-
भाने विशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणस-
म्भवात्तत्रैव सन्निराकरोति एवमपीति । उपनीतभानविशेषम् = दोषविशेषा-
जन्योपनीतभानविशेषम्, तत्त्वेन = बाधनिश्चयाद्यभावेन । दुर्वारः ना-
दिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादयस्य
सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भाव ।

इति महामहोपाध्याय—भोगदाधरमहोपाध्यायविरचिता हेत्वाभास-
सामान्यनिरुक्तिदोषितिष्वृति समाप्ता ।

● चन्द्रकला ●

योग्यतासशयस्य माह्वस्ययात्मकतया तस्य प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकत्वात्
स्मरणाद्यात्मकेति । आदिना आनुमानिकबाधादिनिश्चयपरिमद् । तदभावस्य =
बाधादिनिश्चयामावरण ।

तथापि बाधादेर् लिङ्गाऽसाधारणदोषत्वम् उपनीतप्रत्यक्षं प्रति तस्य प्रतिबन्धक-
त्वादित्वादित्येति व्याचष्टे तत्त्वेनेति । तादृशोपनीतेति दोषविशेषान्यो-
पनीतेत्यर्थकम्, अन्यत् सुगममितिदिक् ।

इति श्रीमदुदासीनपरमहंसपरिब्राजकाचार्यवर्य श्रीमत्स्वामिभयराजदासभग-
वत्पादशिष्य - समस्तमातृवर्यप्रसिद्ध सिन्धुमहानदान्तर्वर्ति - श्रीसाधुवेलातीर्याधीश-
पदस्यास्यप्रमाणपाठाधीण-स्वामि श्रीहरिप्रदासविरचिता हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति
चन्द्रकला टीका समाप्ता ।

